T.C

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜRK KAFKAS İSLAM ORDUSU VE AZERBAYCAN KAMUOYUNDA NURİ PAŞA ALGISI

KANAN HEYDARLI

TEZ DANIŞMANI

DR.ÖĞR.ÜYESİ SEDEF ZEYREKLİ YAŞ

Edirne 2020

T.C.

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

....Uluslararası İlişkiler... ANABİLİM DALI

.....PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

....Kanan Heydarlı.... tarafından hazırlanan ....Türk Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Kamuoyunda Nuri Paşa Algısı

Konulu **Yüksek Lisans** tezinin Sınavı, Trakya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 19-6 maddeleri uyarınca .....12/05/2020..... günü saat .....14.00..... 'da yapılmış olup, yüksek lisans tezinin *.....kabul edilmesine..... **OYBİRLİĞİ/OYÇOKLUĞU** ile karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ	KANAAT	İMZA
Prof. Dr. Fahri Türk	Kabul Edilmesine	Fahri Türk
Dr. Öğr. Gör. Sedef Zeynelli Yaş	Kabul edilmesine	
Doç. Dr. Mehmet Akif Ergüven	Kabul edilmesine	

* Jüri üyelerinin, tezle ilgili kanaat açıklaması kısmında "Kabul Edilmesine/Reddine" seçeneklerinden birini tercih etmeleri gerekir.

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
DOĞRULUK BEYANI

Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında, tüm verilerin bilimsel ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini, kullanılan verilerde tahrifat yapılmadığını, tezin akademik ve etik kurallara uygun olarak yazıldığını, kullanılan tüm literatür bilgilerinin bilimsel normlara uygun bir şekilde kaynak gösterilerek ilgili tezde yer aldığını ve bu tezin tamamı ya da herhangi bir bölümünün daha önceden Trakya Üniversitesi ya da farklı bir üniversitede tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

12/05/2020
Kanan HEYDARLI

Tezin Adı: Türk Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Kamuoyunda Nuri Paşa Algısı

Hazırlayan: Kanan HEYDARLI

ÖZET

Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'nun hizmetleri Azerbaycan'ın yakın geçmişinin önemli olayları arasında yer almaktadır. Doğu'nun ilk demokratik Türk devleti olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Türk Askeri Heyeti'nin Kafkasya'ya gönderilmesinin ardından jeopolitik konumunu güçlendirmiş ve siyasi egemenliğini Gence'den Bakü'ye kadar yayabilmiştir. Bakü'de Bolşevik yönetimine son verildikten sonra Kafkas İslam Ordusu Karargâhınca şehirde askeri, siyasi ve idari alanlarda düzenlemelere gidilmiştir. Bu çerçevede çalışmada Nuri Paşa önderliğindeki ordunun faaliyetleri araştırılmış, Nuri Paşa'nın askeri kişiliğinin yanı sıra şahsi, siyasal ve sanayici kimliğine Azerbaycan kamuoyunun bakış açısı incelenmiştir.

Mevcut yazın incelendiğinde Kafkas İslam Ordusu'nun ve Nuri Paşa'nın hizmetleri hakkında Türkiye'de yeteri kadar çalışmanın yapılmadığı görülmektedir. Bu bağlamda, çalışma söz konusu boşluğu gidermeyi hedeflemektedir. Osmanlı'nın Doğu politikasına ideolojik açıdan yön veren Turancılık akımı, çalışmanın kavramsal ve kuramsal çerçevesini oluşturmaktadır.

Çalışmada konuyla ilgilenen uzmanlar ile görüşülmüş, Kafkas İslam Ordusu harekâtının sonuçları ortaya koyulmuştur. Bu bağlamda; Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'ın Türk ve İslam kimliğini koruduğu; dil, din, kültür ve ideolojik birliğin harekâta yön verdiği, Turancılık akımının harekâtın ideolojik temelini oluşturduğu, Azerbaycan Türkleri tarafından Nuri Paşa'nın Bakü'nün kurtarıcısı olarak kabul görüldüğü sonuçlarına varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kafkas İslam Ordusu, Nuri Paşa, Enver Paşa, Mehmet Emin Resulzade, Turancılık, Bakü'nün Fethi.

Title of the Thesis: Turkish Caucasian Islamic Army and Perception of Nuri Pasha in Azerbaijan Public Opinion

Author: Kanan HEYDARLI

ABSTRACT

The services of the Caucasian Islamic Army under the command of Nuri Pasha are among the important events of the recent past of Azerbaijan. The first Turkish democratic state of the East the People's Republic of Azerbaijan, after the Turkish Military Delegation was sent to the Caucasus, strengthened its geopolitical position and spread its political sovereignty from Ganja to Baku. After the Bolshevik administration was ended in Baku, arrangements were made in the military, education, political and administrative areas in the city by the Caucasian Islamic Army Headquarters. In this framework, the activities of the army led by Nuri Pasha are researched, as well as the military personality of Nuri Pasha, the perspective of the Azerbaijani public opinion on her personal, political and industrialist identity is examined.

It is clear that there is not enough work done about the services of Caucasian Islamic Army and Nuri Pasha when the current literature is examined in Turkey. In this context, the study aims to eliminate this gap. Turanism, which ideologically orients the Ottoman Ottoman Eastern policy, constitutes the conceptual and theoretical framework of the study.

In this study, the experts interested in the subject are discussed and the results of the Caucasus slamic Army operation are revealed. In this context, it is found out that the Caucasian Islamic Army preserves the Turkish and Islamic identity of Azerbaijan; language, religion, culture and ideological unity lead the operation, the Turanism movement forms the ideological basis of the operation, and that the Turks of Azerbaijan accept Nuri Pasha as the savior of Baku.

Keywords: Caucasian Islamic Army, Nuri Pasha, Enver Pasha, Mehmet Emin Resulzade, Turancism, Conquest of Baku.

ÖN SÖZ

Bu çalışma, Kafkas İslam Ordusu harekâtı öncesi jeostratejik ve jeoekonomik konuma sahip Kafkasya'da oluşan siyasi durumun, bölge üzerine büyük devletlerce tasarlanan planların, Kafkas İslam Ordusu harekâtında yaşanan sürecin, Bakü'nün fethinin ardından şehirde sağlanan yeni düzenin, ayrıca Nuri Paşa'nın askeri, eğitim, idari ve siyasi alanlarda yaptığı reformların Azerbaycan kamuoyunda oluşturduğu etkiyi incelemektedir.

Çalışmanın on aylık bir kısmı Azerbaycan'ın başkenti Bakü'nün merkezinde bulunan dört kütüphanede; Cafer Cebbarlı Kütüphanesi, Mirza Fethali Ahuntzade Kütüphanesi (Milli Kütüphane), Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi ve 2018 yılında hizmete sunulan Bakü Kitap Merkezi'nde kaynak taraması ve arşiv incelemesi yapılmıştır. Çalışma kapsamında ayrıca Trakya Üniversitesi bünyesindeki Merkez ve Ayşekadın kütüphanelerinde de kitap, makale ve tezler ele alınmıştır.

Çalışmanın hazırlanmasına katkı sağlayan, tez düzenleme işlemlerinde karşılaştığım sorunları en ince ayrıntısına kadar açıklığa kavuşturan tez danışmanım Sayın Dr. Öğr. Üyesi Sedef Zeyrekli YAŞ'a desteğinden dolayı özellikle minnet borçluyum. Aynı zamanda konuyu seçmemde bizzat yardımcı olan ve araştırmanın konusuna uygunluk teşkil ettiği için alan taramasını Azerbaycan'da sürdürmeyi tavsiye eden Sayın Prof. Dr. Fahri TÜRK'e teşekkürü borç bilirim. Yüksek lisans ders döneminde kendisinden aldığım "Orta Asya Halklarının Tarihi" ve "Seminer" derslerinin etkisinden olacak ki, ilk ders sayesinde Latin Amerika ülkelerinin tarihine duymuş olduğum ilgi yerini büyük ölçüde Rus sömürgeciliğinden kurtulmanın yollarını arayan Türkistan ve Kafkasya halklarına bırakmıştır. Enver Paşa'nın mücadelesi bende hayranlık uyandırmış, dolayısıyla Enver ve Nuri Paşaların hayat serüveni, aynı zamanda tarihi sevmeme rağmen bana sıkıcı, çetin ve karışık gelen İttihat ve Terakki dönemi ilgi odağıma dönüşmüştür. Seminer dersinden edindiğim bilgiler ise tefekkürümde oluşan bilimsel araştırma nasıl yapılır sorusunu ve korkusunu yenmeme yardımcı olmuş, analitik yapı, yol haritası, yazın taraması, kavramsal ve kuramsal çerçeve gibi konularda bilgi sahibi olmam daha sağlıklı bir araştırma ortaya koymama yardımcı olmuştur.

Değerli düşünceleri ile tezimin şekillenmesine katkı sağlayan, lisans eğitimi döneminden fikirlerine aşina olduğum Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Türk Dünyası İşletme Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyeleri, kıymetli hocalarım Sayın Prof. Dr. Nazım CAFERSOY'a ve Sayın Doç. Dr. Ziyathan HASANOV'a teşekkürlerimi iletirim. İlaveten Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Merkez Binası'nda beni ağırlayarak tez konusuyla bağlantılı kendi kaleminden çıkma materyalleri armağan eden ve esasen Rus kaynakları üzerinden hareketle çalışmaya ilişkin düşüncelerini paylaşan Azerbaycan Parlamentosu Milletvekili, tarihçi Sayın Prof. Dr. Musa KASIMLI'ya şükranlarımı sunarım. Aynı zamanda katkılarından dolayı Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden Sayın Dr. Öğr. Üyesi Tuna SAYLAN'a müteşekkirim.

Son olarak teşekkürlerin en büyüğünü hayatımın her alanında bana manevi desteklerini esirgemeyen yaşam kaynağım aileme, annem (İlhame) ve babam (Mehman) başta olmak üzere kardeşlerime (Sinan ve Leman), değerli dostuma (Minaye), sınıf arkadaşlarıma (Âdem ve Furkan) armağan ediyorum.

Kanan HEYDARLI

Edirne, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZET……I

ABSTRACT……..…….....II

ÖN SÖZ…….……III

İÇİNDEKİLER……..V

TABLOLAR……..……IX

FOTOĞRAFLAR…….……...……..…....X

KISALTMALAR……..……XI

1. GİRİŞ……...1

1.1. Çalışmanın Analitik Yapısı…….3

1.2. Yöntem……...…….....4

1.3. Yazın……...……..…..6

2. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE…….……..…12

2.1. Turancılık: Kavramsal Bir İlerleme…..……..……..13

2.1.1. Panturanizm……...……...……..16

2.1.2. Ziya Gökalp ve Siyasi Turancılık……...……18

2.1.3. Azerbaycan'da Turancılık...……..…….…… 21

2.1.3.1. Ali Bey Hüseyinzade……..……..21

2.1.3.2. Ahmet Bey Ağaoğlu……..……...23

2.1.3.3. Mehmet Emin Resulzade……..……24

2.1.4. Enver Paşa ve Turancılık……..……..25

2.1.5. Nuri Paşa ve Turancılık …….……..……..28

3. OSMANLI'NIN KAFKASYA POLİTİKASI……33

3.1. Kafkasya'nın Jeopolitik ve Jeostratejik Konumu……..……..34

3.2. Kafkasya'nın Tarihçesi……..…….……...…35

3.3. Osmanlı'nın Kafkasya Politikasında Azerbaycan'ın Yeri.....….……38

3.4. Osmanlı'nın Kafkasya'daki Erken Dönem Faaliyetleri…….43

3.5. Almanya'nın Kafkasya Politikası……..45

3.6. Kafkasya Meselesinde Alman-Türk Rekabeti……...47

3.6.1. Kafkasya Meselesindeki Anlaşmazlıklar ……..……..50

3.6.2. Kafkas İslam Ordusu Harekâtı ve Türk-Alman İlişkileri...……..…52

4. NURİ PAŞA'NIN HAYATI…….....…...57

4.1. Birinci Dünya Savaşı Sonrası Yaşamı…….…….….57

4.2. Aile Fertleri ve Enver Paşa……..…….……...……..62

4.3. Trablusgarp Mücadelesi……73

4.3.1. Trablusgarp Savaşı Faaliyetleri (1911-1912)……...……....75

4.3.2. Afrika Grupları Komutanlığı……..…….……80

4.3.2.1. İngilizlerle Mücadele……...81

4.3.2.2. İtalyanlarla Mücadele……..……84

4.4. Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na Atanması……...……...86

4.5. İngilizler Tarafından Tutuklanması……..89

4.6. Kuzey Kafkasya Başbuğluğu……..……..92

4.7. Karabağ İsyanı……..96

4.8. Türkçülük ve Turancılık Faaliyetleri…….…….……100

4.9. Sanayicilik Faaliyetleri ve Ölümü……...……105

5. KAFKAS İSLAM ORDUSU'NUN FAALİYETLERİ……..……..113

5.1. Ordunun Kurulma İhtiyacının Doğması.....114

5.2. Ordunun Kurulması…….……116

5.3. Askeri Harekât…..……120

5.3.1. Gence ile Gökçay'ın Müdafaa ve Muhafazası…….…….122

5.3.1.1. Türklerin İlk Yenilgisi: Birinci Karameryem Savaşı…….……..……126

5.3.1.2. Türklerin İlk Zaferi: İkinci Karameryem Savaşı.....128

5.3.2. Birinci ve İkinci Salyan Savaşı……..130

5.3.3. Bakü Taarruzu…….……..134

5.3.3.1. Birinci Bakü Taarruzu…….135

5.3.3.2. İkinci Bakü Taarruzu……..…….139

5.3.3.3. Bakü'nün Kurtuluşu.....141

5.4. Siyasi ve İdari Alanlarda Reformlar.....145

5.5. Askeri Alanda Reformlar…….……....149

5.6. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü Terk Etmesi……..153

6. AZERBAYCAN KAMUOYUNDA NURİ PAŞA VE KAFKAS İSLAM ORDUSU ALGISI……...156

6.1. Seçkinlerin Görüşleri…..……..……...158

6.1.1. Olumlu Görüşler…….....159

6.1.2. Olumsuz Görüşler…….164

6.2. Basın…….……..165

6.2.1. Azerbaycan Basını……166

6.2.2. Osmanlı ve Rusya Basını…….……170

6.3. Şehitlikler……172

6.3.1. Bakü Türk Şehitliği…….…..173

6.3.2. Diğer Şehitlikler……...176

6.4. Kamusal Alanda Nuri Paşa……179

6.5. Edebiyat ve Sanat……...181

6.5.1. Şiirler…….....181

6.5.2. Tiyatro Oyunları…….……...…….183

6.5.3. Kitap ve Makaleler...……..184

6.5.4. Şarkılar ve Marşlar.……...…….185

6.5.5. Ders Kitapları.……188

7. SONUÇ: KAFKAS İSLAM ORDUSU VE NURİ PAŞA'NIN HİZMETLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ ÜZERİNE……..……..190

EKLER……197

EK 1. MÜLAKAT SORULARI……....197

EK 2. KAFKAS İSLAM ORDUSU ŞEHİTLERİ…….199

EK 2.1. Osmanlı Erleri……199

EK 2.2. Osmanlı Subayları…….220

EK 2.3. Azerbaycan Erleri……..222

KAYNAKÇA……...231

TABLOLAR

Tablo 1. Büyük ve Küçük Turan Devleti Tasarısı.....14

Tablo 2. Ziya Gökalp'ın Türkçülük Programı.....19

Tablo 3. Berlin Toplantısında Turancıların Aldıkları Kararlar……...…30

Tablo 4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümetleri (1918-1920)……....40

Tablo 5. Osmanlı'nın Azerbaycan Politikasında Temel Esaslar…….43

Tablo 6. Nuri Paşa'nın Hayat Hikâyesi…….....59

Tablo 7. Nuri Paşa'nın Taltif Edildiği Madalyalar……..60

Tablo 8. Nuri Paşa'nın Aile Şeceresi……..63

Tablo 9. Enver Paşa'nın Askeri Kariyeri……..…….67

Tablo 10. Osmanlı Harbiye Nazırları (1909-1918)……..……...68

Tablo 11. Nuri Paşa'nın Trablusgarp Cephesindeki Faaliyetleri (1911-1918)…….....75

Tablo 12. Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı Karargâh Heyeti……..89

Tablo 13. Kâzım Karabekir'in Halil ve Nuri Paşalara Gönderdiği Mektuplar……96

Tablo 14. Nuri Paşa'nın Sahip Olduğu Fabrikalar……107

Tablo 15. Zeytinburnu Fabrikası'ndan Satın Alınan Silahlar ……..……108

Tablo 16. Kafkas İslam Ordusu'nun Şubeleri…….……..121

Tablo 17. Beşinci Kafkas Tümeni'nin Yeniden Teşkilatlanması……..133

Tablo 18. Bakü Harekâtı Öncesi Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu……..142

Tablo 19. İkinci Bakü Taarruzu Öncesi Kafkas İslam Ordusu Heyeti…….…….144

Tablo 20. Gence Harp Okulu'nun Ders Programı (1918)……..154

Tablo 21. Azerbaycan Gazetesi'nde Çıkan Bazı Haberler (1918-1919)…..……..169

Tablo 22. Azerbaycan'da Bulunan Türk Şehitlikleri.....176

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1. Nuri "Killigil" Paşa (1890-1949)…….30

Fotoğraf 2. Enver Paşa, Sultan V. Mehmet Reşat ve Kaiser II. Wilhelm.....50

Fotoğraf 3. Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa…….58

Fotoğraf 4. Enver Paşa'nın Hapis Günlerinden Bir Fotoğraf…….69

Fotoğraf 5. Edirnekapı'daki Nuri Killigil Şehitliği……..111

Fotoğraf 6. Kafkas İslam Ordusu'nun Resmigeçit Töreni……147

KISALTMALAR

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

ADİU: Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi

AGK: Afrika Grupları Komutanı

AHC: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti

AMİA: Azerbaycan Milli İlimler Akademisi

ANS: Azerbaijan News Service (Azerbaycan Haber Servisi)

BAHCP: Bütün Azerbaycan Halk Cephesi Partisi

BBC: British Broadcasting Corporation (Britanya Yayın Kuruluşu)

BDU: Bakü Devlet Üniversitesi

BHKS: Bakü Halk Komiserleri Sovyeti

BM: Birleşmiş Milletler

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

CTAD: Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi

DPT: Devlet Planlama Teşkilatı

GDÜ: Gence Devlet Üniversitesi

İ.B. Tauris: İradj Bagherzade (Yayınevi)

İTC: İttihat ve Terakki Cemiyeti

KİOK: Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı

KP: Komünist Parti

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

MSB: Milli Savunma Bakanlığı

MTTB: Milli Türk Talebe Birliği

NAZİ: Nasyonal Sosyal Alman İşçi Partisi

OAKAD: Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi

SBE: Sosyal Bilimler Enstitüsü

SSCB: Sovyet Sosyal Cumhuriyetleri Birliği

TBMM: Türkiye Büyük Milletler Meclisi

T.C: Türkiye Cumhuriyeti

TCDD: Türkiye Cumhuriyeti Demiryolları Derneği

TDK: Türk Dil Kurumu

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

TİKA: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı

TRT: Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu

TSK: Türk Silahlı Kuvvetleri

YAP: Yeni Azerbaycan Partisi

1. GİRİŞ

1583 yılında Kafkasya'yı fetheden Özdemiroğlu Osman Paşa'dan sonra ikinci kez bu başarıya ulaşmış Türk komutanı olarak tarihe geçen Nuri Paşa veya nam-ı diğer Nuri Killigil[1], harp hayatına Osmanlı'nın Kuzey Afrika'daki son toprağı Libya'da vermiş olduğu mücadeleyle atılmış, 1911-1912 yılları arasında yaşanan Trablusgarp savaşında ağabeyi Enver ve amcası Halil (Kut) Paşaların yanında İtalyanlara karşı savaşmıştır. Birinci Balkan Savaşı çıkınca kuvvetlerini Avrupa'ya kaydırmak zorunda kalan Türk mücahitlerinin Kuzey Afrika'daki ilk mücadelesi böylece sona ermiştir. Çanakkale zaferinin ardından Nuri Paşa ikinci kez bölgeye gönderilmiş, bu kez İngiliz ve İtalyan birliklerine karşı direnen Afrika Gruplarını yönetmiştir. Türk harp tarihinde daha çok "Bakü Fatihi" lakabıyla hatırlanan Fahri Ferik[2] Nuri Paşa, Trablusgarp'taki hizmetleri nedeniyle "Trablus Kahramanı" olarak da bilinmektedir. Çalışmada, Nuri Paşa'nın askeri kişiliğinden, Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan'daki faaliyetlerinden, son olarak Azerbaycan kamuoyunda Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu'nun hizmetlerinin nasıl algılandığından bahsedilmektedir.[3]

Çalışmanın amacı, Kafkas İslam Ordusu ve Nuri Paşa'nın Azerbaycan adına hizmetlerini ortaya koyarak, bu hizmetlerin Azerbaycan Türkleri arasında ne şekilde algılandığını belirlemektir. Çalışmanın konusunu Azerbaycan Türklerinin, Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Kafkasya'daki mücahitleri yöneten Nuri Paşa'nın askeri, siyasi ve şahsi kimliğine bakış açısı oluşturmaktadır. Ayrıca Osmanlı'nın Kafkasya'ya yönelik politikasının ürünü olarak ortaya çıkan Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan'daki faaliyetlerine de ışık tutulmuştur.

---

[1] Nuri Paşa, Soyadı Kanunu çıkınca ata yurdu Kilya kasabasına ithafen "Kilili" kelimesinin bozulmuş şekliyle Killigil soyadını almıştır. Ukrayna'nın güneydoğusundaki Odessa Oblastı'nda bulunan Kili kasabası, adını Tuna Nehri'nin aynı isimli kolundan almaktadır. Rusların Besarabya'yı (bugünkü Moldova) işgal etmesinin ardından, Nuri Paşa'nın ataları Kastamonu'nun Abana ilçesine göç etmiş, burada geçimlerini gezici olarak yaptıkları dokuma işleriyle sağlamışlardır. Bkz. Mihail Maxim, "Kili", Türkiye Diyanet Vakfı Diyanet Ansiklopedisi, *https://islamansiklopedisi.org.tr/kili*, (06.04.2019).

[2] Korgeneral anlamına gelen "Fahri Ferik" kelimesinin Azerbaycan Türkçesinde karşılığı "general leytenant" rütbesi olmaktadır. Bkz. Glosbe Sözlük, Korgeneral, *https://tr.glosbe.com/tr/az/korgeneral,* (25.05.2019).

[3] Nejdet Karaköse, *Askeri, Siyasi ve Silah Sanayici Kişiliği ile Nuri Paşa (Killigil),* (Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmış Doktora Tezi), İzmir 2010, s. 379.

Nuri Paşa, Azerbaycan Türkleri arasında Cavanşir, Babek, Atabey Şemsettin İldeniz, Kara Yusuf, Uzun Hasan, Şah İsmail Hatayi ve Mehmet Emin Resulzade kadar saygıdeğer biri olmakla birlikte yaşamı hakkında çok az şey bilinen şahıslar arasında da yer almaktadır. Okul ders kitaplarında hakkında sadece birkaç cümleden ibaret bilgi paylaşılan Nuri Paşa'nın hizmetleri, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC) ve Osmanlı'nın son dönemi üzerine çalışmalarıyla bilinen Mehman Süleymanov, Nesiman Yakuplu, Neriman Hesenzade gibi bazı tarihçiler dışında yeteri kadar araştırmaya tabi tutulmamıştır. Bu detay, çalışmanın önemini ön plana çıkarmakla birlikte araştırmanın zorluğunu da beraberinde getirmiştir. Çalışma yazarının AHC tarihine özel ilgisinin bulunması ve harekâtın sürdüğü topraklarda doğması araştırma konusunun tercihinde önemli yer tutmaktadır.

Tez çalışmasının birinci, yani giriş kısmında hipotezden, mevcut yazından, araştırma metodundan, yol haritasından ve araştırmada karşılaşılan güçlüklerden bahsedilmiştir. İkinci bölümde, Türk Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan harekâtına ideolojik bakımdan yön veren Turancılık akımı, kavramsal ve kuramsal yönleriyle ele alınmıştır. Üçüncü bölümde olayların cereyan ettiği Kafkasya'da büyük güçlerin politik, askeri ve ekonomik çıkar mücadelelerine değinilmiştir. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı öncesi Batılı güçlerin politikasında Kafkasya'nın neden ve nasıl bu kadar önem kazandığı sorularına da cevap aranmıştır. Bu bağlamda Kuzey ile Güney Kafkasya'nın kısa tarihi, jeoekonomik ve jeostratejik konumu, doğal zenginlikleri, ayrıca Birinci Dünya Savaşı'na müttefik olarak giren Osmanlı ve Alman İmparatorluklarının Kafkasya'daki hedefleri ve taraflar arasındaki uyuşmazlıklar ele alınmıştır.

Dördüncü bölümde, "Bakü Fatihi" lakaplı Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'nın özel yaşamına dair kısa bilgiler sunulmuştur. Ek olarak Nuri Paşa'nın Trablusgarp'ta 1911-1912 ve 1915-1918 tarihlerinde olmak üzere iki farklı dönemdeki askeri hizmetleri, Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na (KİOK) tayin edilme süreci, Türkçülük ve Turancılık faaliyetleri, ayrıca savunma sanayisinin gelişimine katkıları incelenmiştir. Çalışmanın beşinci bölümünde Kafkaslarda tesis edilen yeni ordunun kurulma sürecine, Gence'de başlayan harekâtın Bakü'de zaferle sonlanmasına kadar ağır şartlar altında geçen zor bir döneme, KİOK'un askeri, siyasi, ve idari alanlarda getirdiği yeniliklere değinilmiştir.

Altıncı bölümde, çalışmanın nihai amacına ulaşmak için Azerbaycan kamuoyundaki Nuri Paşa ve onun komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'na bakış açısı ortaya koyulmuştur. Araştırmada çözüme ulaşılması maksadıyla seçkinlerin ve gazetelerin olumlu-olumsuz görüşleri üzerinden değerlendirme yapılmış, hem Nuri Paşa'nın hem de Kafkas İslam Ordusu'nun şerefine yazılan kitaplardan, şarkılardan, şiirlerden, tiyatro oyunlarından ve marşlardan bahsedilmiştir. Ayrıca Nuri Paşa'nın ve Kafkasya harekâtında hayatını kaybeden Türk şehitlerinin anısına, savaşların şiddetli olduğu Bakü ve Gökçay başta olmak üzere Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde yapılan şehitlikler hakkında da bilgi verilmiştir.

1.1. Çalışmanın Analitik Yapısı

Çalışmanın konusunu Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Türk Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan üzerine harekâtı ve söz konusu ordunun başında bulunan Nuri Paşa'nın şahsi ve askeri kişiliğinin Azerbaycan kamuoyundaki algısı oluşturmaktadır.

Türk Kafkas İslam Ordusu'nun faaliyetleri ve Nuri Paşa'nın Azerbaycan kamuoyundaki algısının araştırıldığı çalışmada şu sorular irdelenmiştir: "Azerbaycan kamuoyunda AHC, Sovyet Sosyal Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) ve bağımsızlık dönemlerinde resmi (kararnameler, fermanlar) ve gayrı resmi (bireysel görüşmeler, mülakat) düzeyde Kafkas İslam Ordusu harekâtı ve Nuri Paşa'ya bakış açısı ne şekildedir?" "Halil Paşa'nın sözlerine istinaden *"Bugün Bakü, yarın Merv, öbür gün Karakurum"* fikrini düşleyen harekâtın başlama sebepleri sadece ideolojik ve manevi faktörlerle mi sınırlıdır?" "Turancılık akımının Kafkas İslam Ordusu harekâtına etkileri nelerdir?" "Azerbaycan Türkçülük ve Turancılık akımının siyasi alanda başlangıcı veya diğer bir deyişle "Büyük Turan Devleti" projesinin bir parçası mıdır?" "Birinci Dünya Savaşı'na İstanbul yönetiminin müttefiki olarak katılan Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni Kafkasya meselesinde her fırsatta engelleme teşebbüslerinin temel sebepleri nelerdir?" "Türk Ordusu'nun Bakü zaferi, bugünkü Azerbaycan başkentinin Müslüman nüfus yapısının şekillenmesine ne şekilde etki etmiştir?"

Yukarıda yer alan sorularla ilişkili olarak "Nuri Paşa komutasındaki Türk Kafkas İslam Ordusu'nun askeri, siyasi, idari ve eğitim faaliyetlerinin yüz yılı aşkın

bir süre geçmesine rağmen Azerbaycan adına kazançları ve getirileri nelerdir" sorusu araştırılacaktır. Bu soruyla bağlantılı olarak çalışmanın ana hipotezi; "Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu harekâtı, Bolşevik esaretinin ve Ermeni katliamlarının yaşandığı Azerbaycan'da Türk ve İslam kimliğinin korunmasına ve yok olmamasına ciddi bir katkı sağlamıştır." olarak belirlenmiştir.

Ana hipotezi destekleyen ikincil hipotezler şu şekilde sıralanabilir: "Turancılık ülküsü, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya harekâtının ideolojik temelini oluşturmuştur." "Osmanlı, Kafkasya bölgesine yönelik politikasını belirlerken ekonomik ve siyasi faktörlerden ziyade ortak din, dil ve kültür gibi unsurlar esas almıştır." "Kafkas İslam Ordusu harekâtı Bakü'nün Müslüman nüfus yapısının korunmasında olumlu etki bırakmıştır." Bu hipotezlerin sınanmasındaki amaç, Nuri Paşa başta olmak üzere Enver, Halil ve Mürsel Paşaların yer aldığı Kafkasya harekâtının sonuçlarının Azerbaycan kamuoyunda nasıl kabul gördüğünü ortaya koymaktır.

Çalışmanın kavramsal ve kuramsal çerçeve bölümünde, İstanbul yönetiminin Kafkasya politikasına büyük ölçüde yön veren Turancılık ülküsü geniş hatlarıyla ele alınmıştır. Turancılık akımı, Azerbaycan Türklerini de içine alacak şekilde Kafkasya ve Rusya Türklerini tek bir çatı altında toplamayı hedefleyen Enver Paşa'nın "Büyük Turan Devleti" projesinin ideolojik temelini oluşturmuştur. Kafkasya ve Anadolu'da yükselişe geçen bu akım dil, din ve kültür birliğine sahip söz konusu iki bölgenin Türk halkı arasında önemli bir eksiklik olan düşünce birliğini de sağlamıştır. Türkçülükten ziyade daha geniş sınırlara uzanan bir siyasi ülkü olan Turancılık akımı, Osmanlı Devleti'nin Doğu politikasının belirlenmesinde büyük etki göstermiştir.

1.2. Yöntem

Çalışmada, öncelikle yazın taraması yapılmış; yerli ve yabancı kitaplar, dergiler, gazeteler ve makaleler incelenmiştir. AHC döneminin resmi yayın organı olan "Azerbaycan" gazetesinde olaylara ilişkin yer alan makaleler başta olmak üzere Mehman Süleymanov, Nesiman Yakuplu ve Manaf Süleymanov gibi yazarların eserlerinin temini hususunda Mirza Fethali Ahuntov Milli Kütüphanesi, Cafer Cabbarlı Kütüphanesi, Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, Bakü Kitap Merkezi ve Trakya Üniversitesi Kütüphanesi başlıca araştırma alanları olmuştur. "Azerbaycan"

gazetesinin yanı sıra “Azerbaycan Ordusu”, “Türkistan”, “Kaspi”, “Açık Söz”, “Hayat”, “Mücadele”, “Halk Cephesi”, “Medeniyet” ve “İki Sahil” gazetelerinden yararlanılmıştır. İncelenmeye tabi tutulan yayın organları arasında Türkiye’de yayımlanan “Sabah”, “Milliyet”, “Ulus”, “Vakit”, “Cumhuriyet” ile Rusya’ya ait “Pravda”, “Kafkazskoe Slovo”, “İzvestia” gazeteleri de yer almıştır.

Çalışmanın yazarı, daha fazla ve daha sağlam bilgi elde edebilmek için tam yedi ay Bakü’de saha çalışması yapmış, birçok araştırmacı ve uzmanla derinlemesine mülakatlar gerçekleştirmiştir. Aynı zamanda 15 Eylül 2018 tarihinde Bakü zaferinin 100. yıldönümü şerefine Azerbaycan ve Türk Silahlı Kuvvetleri’nin ortaklaşa düzenledikleri askeri resmigeçit töreni çalışmanın yazarınca şahsen yerinde gözlemlenmiştir. Törene on ikinci Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve dördüncü Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev başta olmak üzere üst düzey devlet adamları katılım göstermişlerdir.

Görüşme yöntemi sayesinde elde edilen veriler çalışmanın ilgili bölümlerinde kullanılmıştır. Sosyal medya uygulamalarından Facebook ve iletişim araçlarından Whatsapp aracılığıyla mülakat yapılması belirlenen kişilerle iletişime geçilmiştir. Bu kişileri belirleme sürecinde birkaç faktöre önem verilmiştir. Öncelikle mülakata uygun isimlerin tarih veya siyaset bilimi alanında uzman olmaları, ikinci olarak ilgili şahıslara ulaşabilmenin kolaylığı dikkate alınmıştır. Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (ADİU) öğretim üyesi Nazım Cafersoy’a araştırma konusundan kısaca bahsedilmiş, Cafersoy’un görüşmeyi kabul etmesi üzerine ADİU’nun Türk Dünyası İşletme Fakültesi’nde mülakat gerçekleştirilmiştir. Görüşme takriben 50 dakika sürmüş, çalışma yazarının hazırladığı sorular görüşmenin akışını belirlemiştir. Nazım Cafersoy aracılığıyla milletvekili Musa Kasımlı ile telefon görüşmesi sağlanmış, karşı tarafın mülakat teklifini kabul etmesi üzerine Azerbaycan Milli İlimler Akademisi’nde (AMİA) kendisiyle görüşülmüştür. Takriben 85 dakika süren ve çalışma yazarının hazırladığı soru formu doğrultusunda gerçekleşen görüşmede katılımcı düşüncelerini paylaşmıştır. Kasımlı, çalışma konusu ile ilgili makale ve kitapları olduğunu belirterek onlardan birkaçının nüshasını çalışma yazarına hediye etmiştir. Ayrıntıların dikkatten kaçmaması için, katılımcının rızasının alınması suretiyle mülakatlarda kayıt cihazı kullanılmıştır. Kayıtların dinlenmesinin ardından görüşmelerin transkripsiyonları

hazırlanarak çalışmanın ilgili bölümlerine aktarılmıştır. Katılımcılar, fikirlerinin ve isimlerinin çalışmada kullanılmasına müsaade etmişlerdir. Facebook aracılığıyla iletişime geçilen Milli Şura Kordinasyon Merkezi ve Müsavat Partisi üyelerinden Tevfik Yakuplu ise samimi şekilde konuyla ilgili yeterince bilgisi olmadığını bildirerek tarihçilerle iletişime geçmenin daha sağlıklı olabileceğini belirtmiştir.

Çalışma süresince yaşanan zorlukların başında, konuyla ilgili yeterince kaynak bulunamaması gelmiştir. Konuya ilişkin kitap, makale ve internet kaynakları gibi mevcut bilgilerin birçoğunda ise derinlemesine inceleme yapılmamıştır. Azerbaycan kütüphanelerindeki mevcut kural ve koşullar da araştırmanın gidişatını olumsuz etkilemiştir. Gerek kitapların kütüphane dışına çıkarılmasına konulan yasaklar, gerekse açık raf sisteminin uygulanmaması özgür araştırmayı kısıtlamıştır. Üstelik arşivlerden elde edilen ve tarihi geçen yüzyılın ilk yarısına dayanan bazı önemli kitap ve gazeteler titizlikle korunmasına rağmen doğal şartlar karşısında yıpranmıştır. Bu sebeple eksik, yırtık, silik ve benzeri şekilde tahrip edilmiş sayfalar araştırmanın hızını önemli ölçüde azaltmıştır.

Mülakatlarda da çeşitli sebeplerden dolayı olumsuz durumlarla karşılaşılmıştır. Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı Nizami Caferov yollanan mesajlara olumlu veya olumsuz herhangi bir cevap vermemiştir. “Nuri Paşa” zafer marşını söylemesi nedeniyle tercih edilen Şemsettin Alizamanlı ile iletişim sırasında da benzer durum yaşanmıştır. Hazar Üniversitesi öğretim görevlisi Telman Nüsretoğlu ile buluşma ise bazı aksaklıklar nedeniyle gerçekleşmemiştir. Yapılan görüşmeler ve önerilen kaynaklar yeterli görüldüğü için daha fazla kişiyle irtibat kurulmamıştır.

1.3. Yazın

Çalışmanın kaynağını esasen AHC dönemine ait kitaplar, gazete yayınları, arşivler, Nuri Paşa’ya gönderilen telgraf ve mektuplar oluşturmaktadır. Kitapların incelenmesinde, genel olarak Azerbaycan ve Türkiye yazarlarının eserlerine başvurulmuştur. Kafkas İslam Ordusu ve Nuri Paşa hakkında yapılan araştırmalarda Mehman Süleymanov ve Nesiman Yakuplu’nun isimleri ön plana çıkmaktadır.

Mehman Süleymanov'un "Nuri Paşa"[4] ve "Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan"[5], Nesiman Yakuplu'nun "Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'da İzleri"[6] başlıklı eserlerinde ve Nejat Çoğal'ın "Tarihi Türk-İslam Yürüyüşü"[7] başlıklı makalesinde Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'nun Gence'den Bakü'ye dek uzanan faaliyetlerine yer verilmiştir. Mustafa Görüryılmaz'ın "Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler"[8] başlıklı eserinde ise bizzat şahit olan görgü tanıklarının konuşmaları üzerinden söz konusu harekât geniş hatlarıyla ele alınmıştır.

Çalışmada, bizzat Kafkas İslam Ordusu subayları tarafından kaleme alınan eserlere de önem verilmiştir. Yüzbaşı Süleyman İzzet Bey'in "Büyük Harpte (1914-1918) On Beşinci Piyade Tümeni'nin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri"[9] başlıklı eserinde Romanya cephesinden Kafkasya'ya takviye olunan On Beşinci Tümen'in Azerbaycan ve Dağıstan topraklarındaki mücadelesi anlatılmıştır. Yüzbaşı Rüştü Türker, "Kafkas İslam Ordusu Bakü Yollarında, Beşinci Kafkas Piyade Fırkası"[10] başlıklı eserinde Bakü zaferinin mimarlarından Mürsel Paşa komutasındaki Beşinci Kafkas Tümeni'nin Azerbaycan'dan Dağıstan'a uzanan yolculuğu anlatılmıştır. Nizamettin Ok'un "Kafkas Seferimiz 1918: Bakü'nün Alınması ve Milli Meyhane"[11] ve Manaf Süleymanov'un "İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim"[12] başlıklı eserlerinde ise Bakü'nün fethi ve fetihten sonraki süreç hakkında bahsedilmiştir.

Mehman Süleymanov'un "Nuri Paşa ve Silah Arkadaşları"[13] başlıklı eserinde Nuri Paşa'nın yanı sıra Mürsel, Halil ve Yusuf İzzet Paşalar ile İsmail Hakkı,

---

[4] Mehman Süleymanov, *Nuri Paşa,* Harp Neşriyatı, Bakü 2000.
[5] Mehman Süleymanov, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan,* Harp Neşriyatı, Bakü 1999.
[6] Nesiman Yakuplu, *Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'da İzleri,* Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2012.
[7] Nejat Çoğal, "Tarihi Türk-İslam Yürüyüşü", *Türk Yurdu Dergisi,* Cilt 35 (67) Sayı 332 (693), Yıl 104, Ankara Nisan 2015, ss. 33-36.
[8] Mustafa Görüryılmaz, *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler,* Korza Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara 2009.
[9] Süleyman İzzet, *Büyük Harpte (1914-1918) 15. Piyade Tümeni'nin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri,* Askeri Matbaa, Sayı 44, İstanbul 1936.
[10] Rüştü Türker, *Kafkas İslam Ordusu Bakü Yollarında, 5. Kafkas Piyade Fırkası,* Askeri Matbaa, İstanbul 1934.
[11] Nizamettin Ok, *Kafkas Seferimiz 1918: Bakü'nün Alınması Ve Milli Meyhane,* Su Yayınları, İstanbul 1977.
[12] Manaf Süleymanov, *İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim,* Kanun Neşriyat, Bakü 2012.
[13] Mehman Süleymanov, *Nuri Paşa ve Silah Arkadaşları,* Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2014.

Süleyman İzzet ve Rüştü Türker Beyler başta olmak üzere birçok isim hakkında bilgi verilmiştir. "Azerbaycan'da Türk Şehitlikleri"[14] başlıklı eserinde ise Süleymanov, Azerbaycan'daki şehitliklerden ve kimliği belirsiz Türk askerlerinin mezarlarından bahsetmiştir. Nejdet Karaköse'nin "Afrika Grupları Komutanı, Kafkas İslam Ordusu Komutanı, Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil)"[15] ve Atilla Oral'ın "Nuri Killigil: Enver Paşa'nın Kardeşi"[16] başlıklı eserinde Nuri Paşa'nın biyografisine; askerlik hayatına, sanayicilik ve Turancılık faaliyetlerine yer verilmiştir. Fahri Türk'ün "Nuri Paşa'nın (Killigil) Biyografisi: Bir Sanayici ve Turancının Ölümü"[17] başlıklı makalesinde ise adından anlaşılacağı üzere Nuri Paşa'nın sanayicilik ve Turancılık faaliyetlerine değinilmiş, Nuri Paşa'nın sahibi olduğu Sütlüce Silah Fabrikası'ndaki patlamanın gazetelerde yansımalarına yer verilmiştir.

Çalışmanın "Osmanlı'nın Kafkasya Politikası" başlıklı üçüncü bölümünün yazımı sırasında birçok kitap ve makalelerden yararlanılmıştır. Mehmet Beşikçi'nin "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği"[18] başlıklı kitabında, Reha Yılmaz'ın "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti"[19] ve Vasif Gafarov'un "Brest-Litovsk Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası"[20] başlıklı makalelerinde İstanbul yönetiminin Kafkasya'daki temel hedeflerine değinilmiştir. Mustafa Çolak'ın "Alman İmparatorluğunun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)"[21] başlıklı eserinde ise Almanya'nın Gürcistan ve Azerbaycan merkezli Kafkasya poltikasından bahsedilmiştir.

---

[14] Mehman Süleymanov, *Azerbaycan'da Türk Şehitlikleri,* Harp Neşriyatı, Bakü 2000.
[15] Nejdet Karaköse, *Afrika Grupları Komutanı, Kafkas İslam Ordusu Komutanı, Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.
[16] Atilla Oral, *Nuri Killigil: Enver Paşa'nın Kardeşi,* Demkar Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2016.
[17] Fahri Türk, "Nuri Paşa'nın (Killigil) Biyografisi: Bir Sanayici ve Turancının Ölümü", *Türk Tarih Kurumu, Kırkambar 2013,* Cilt 1, Ankara 2016, ss. 260-295.
[18] Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2005.
[19] Reha Yılmaz, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi (OAKAD),* Cilt 3, Sayı 6, 2008, ss. 137-160.
[20] Vasif Gafarov, "Brest-Litovsk Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası", *Kafkaslar Özel Sayısı – III,* Yeni Türkiye Yayınları, Sayı 73, Ankara Temmuz-Aralık 2015, ss. 215-228.
[21] Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğunun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politkası (1914-1918),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

Araştırmacı yazarlar Mehmet Rıhtım ve Mehman Süleymanov editörlüğünde hazırlanan "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu"[22] başlıklı kitapta toplanan makalelerde Osmanlı ve Alman İmparatorluklarının Kafkasya'daki çıkar ve hedeflerine ilişkin değerlendirmeler yapılmıştır. Söz konusu kitapta bulunan Mustafa Çolak'ın "Almanya'nın Kafkasya Siyaseti"[23] başlıklı makalesinde Berlin yönetiminin, Birinci Dünya Savaşı'ndaki müttefiki Osmanlı'nın Kafkasya'daki girişimlerini her türlü engelleme çabalarından bahsedilmiştir. Parvin Darabadi'nin "XX. Yüzyılın Başlarında Güney Kafkasya Uluslararası Jeopolitik İlişkiler Sisteminde"[24] ve Reha Yılmaz'ın "Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası"[25] başlıklı eserlerinde ise İstanbul Hükümeti'nin Kafkasya'daki başlıca hedeflerine değinilmiştir. Mehman Süleymanov'un "Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'ın Bağımsızlığı Uğruna Mücadelesi"[26], "Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu, Hazırlığı ve Seferberlik Vaziyeti"[27], "Kafkas İslam Ordusu'nun Diğer Faaliyetleri ve Misyonun Sona Ermesi"[28] başlıklı makalelerinde çalışmanın konusuna ilişkin önemli bilgiler yer almaktadır. Türk Ordusu'nun Kafkasya'daki faaliyetlerine Nasır Yüceer'in "Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı"[29] başlıklı makalesinde yer verilmiştir. Mustafa Budak'a ait "Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Raporu"[30]

---

[22] Mehmet Rıhtım ve Mehman Süleymanov*, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2008.

[23] Mustafa Çolak, "Almanya'nın Kafkasya Siyaseti", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* (ed. Mehmet Rıhtım ve Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2008, ss. 135-153.

[24] Parvin Darabadi, "XX. Yüzyılın Başlarında Güney Kafkasya Uluslararası Jeopolitik İlişkiler Sisteminde", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* (ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2008, ss. 23-39.

[25] Reha Yılmaz, "Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* (ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2008, ss. 57-75.

[26] Mehman Süleymanov, "Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü Uğruna Mücadelesi", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* (ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2008, ss. 287-321.

[27] Mehman Süleymanov, "Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu, Hazırlığı ve Seferberlik Vaziyeti", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* (ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2008, ss. 227-287.

[28] Mehman Süleymanov, "Kafkas İslam Ordusu'nun Diğer Faaliyetleri ve Misyonun Sona Ermesi", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* (ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2008, ss. 357-393.

[29] Nasır Yüceer, "Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* (ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2008, ss. 333-357.

[30] Mustafa Budak, "Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Raporu", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* (ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü

başlıklı makalede ise Nuri Paşa'nın, Bakü'nün fethi sonrası eğitim, askeri, politik ve idari alanlarda yaptığı reformlardan bahsedilmiştir.

Nazım Alekberov'un editörlüğünde hazırlanan ve birçok farklı makaleden derlenen "Kafkas İslam Ordusu Beraber Yürüdük Biz Bu Yollarda: Hatıralar, Belgeler, Kanıtlar"[31] başlıklı kitap da Nuri Paşa hakkında yapılan değerli çalışmalar arasında yer almaktadır. Eserde yer alan Anar İskenderov'a ait "1918-20'lerde Türk-Müslüman Soykırımları"[32] başlıklı makalede 31 Mart 1918 soykırımı başta olmak üzere Azerbaycan Türklerine karşı Taşnaksütyun Partisi'nin desteğiyle düzenlenen seri saldırılardan bahsedilmiştir. Erdal Karaman'ın "Azerbaycan'da Bir Türk Mezarı"[33] başlıklı makalesinde ise Yirmi Sekizinci Tabur Komutanı Yüzbaşı İzzet Bey'in Şamahı'daki Acıdere Şehitliği'nde bulunan mezarı hakkında bilgi verilmiştir. Ali Çerkesoğlu'nun "Bakü'de Osmanlı Hatırası"[34] başlıklı kitabında ise Kafkas İslam Ordusu subaylarından Nimetullahın Bey'in Azerbaycan'a gelirken beraberinde getirdiği sekiz yaşındaki oğlu Ahmet'ten veya Azerbaycan'da bilinen ismiyle Nevruz Dede'den bahsedilmiştir. Bakü'deki "Son Osmanlı" olarak bilinen ve 2005 yılında hayatını kaybeden Nevruz Dede'nin yaşamından ve Nuri Paşa ile Resulzade hakkındaki anılarından bahsedilmiştir. Nevruz Dede, Nuri Paşa'nın kendisine paşa kalpağı, Resulzade'nin ise Kurani-Kerim ve smokin hediye ettiğini söylemiştir.[35]

Erhan Çiftçi'nin "Kut'ül-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları"[36], Mehmet Emin Dinç'in "Kut-ül Amare'nin Muzaffer Komutanı Halil Paşa"[37] ve Taylan

---

2008, ss. 441-479.

[31] Nazım Alekberov, *Kafkas İslam Ordusu Beraber Yürüdük Biz Bu Yollarda: Hatıralar, Belgeler, Kanıtlar,* Çağ Yayınları, Bakü 2007, ss. 55-70.

[32] Anar İskenderov, "1918-20'lerde Türk-Müslüman Soykırımları", *Kafkas İslam Ordusu Beraber Yürüdük Biz Bu Yollarda: Hatıralar, Belgeler, Kanıtlar,* (ed. Nazım Alekberov), Çağ Yayınları, Bakü 2007, ss. 55-70.

[33] Erdal Karaman, "Azerbaycan'da Bir Türk Mezarı", *Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan'da Beraber Yürüdük Biz Bu Yollarda: Hatıralar, Kanıtlar, Belgeler,* (ed. Nazım Alekberov), Çağ Yayınları, Bakü 2007, s. 87-89.

[34] Ali Çerkesoğlu, "Bakü'de Osmanlı Hatırası", *Kafkas İslam Ordusu Beraber Yürüdük Biz Bu Yollarda: Hatıralar, Kanıtlar, Belgeler,* (ed. Nazım Akberov), Çağ Yayınları, Bakü 2007.

[35] Ali Çerkesoğlu, *a.g.m,* s. 94-108.

[36] Erhan Çiftçi, *Kut'ül-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları,* Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2015.

[37] Mehmet Emin Dinç, *Kut-ül Amare'nin Muzaffer Komutanı Halil Paşa,* Kronik Kitap, 1. Baskı, 2018.

Sorgun'un "Kut'ül Amare Kahramanı Halil Paşa, Bitmeyen Savaş"[38] başlıklı eserlerinde Kafkas İslam Ordusu'nun doğrudan bağlı olduğu Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa'nın Bakü taarruzuna ilişkin hatıraları yer almaktadır. Musa Kasımlı'nın "Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti: 1914-1918"[39] başlıklı eserinde İngiltere, Rusya ve İran'ın Kafkasya poltikasının yanı sıra Almanya ile Osmanlı'nın söz konusu bölgeye ilişkin hedefleri hakkında bilgi takdim edilmiştir.

Baran Dural'ın "Milliyetçiliğe Farklı Bir Bakış ve Turan İdealinin Doğuşu"[40] ve Nizam Önen, "İki Turan: Macaristan ve Türkiye'de Turancılık"[41] başlıklı eserlerinde, Faik Alekberov'un "Turan Uygarlığı: Mitten Gerçekliğe Doğru"[42] ve Hüseyin Nihal Atsız'ın "Turancılık Romantik Bir Hayal Değildir"[43] başlıklı makalelerinde Türk illerini tek bir bayrak altında birleştirmeyi amaç edinen bir akım olan Turancılık ülküsü araştırılmaya tabi tutulmuştur.

[38] Taylan Sorgun, *Kut'ül Amare Kahramanı Halil Paşa, Bitmeyen Savaş,* Kaynak Yayınları № 853, 7. Baskı, İstanbul Kasım 2016.
[39] Musa Kasımlı, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti: 1914-1918,* Adiloğlu Neşriyat, Bakü 2004.
[40] Baran Dural, *Milliyetçiliğe Farklı Bir Bakış ve Turan İdealinin Doğuşu,* Kamer Yayınları, İstanbul 1992.
[41] Nizam Önen, *İki Turan: Macaristan ve Türkiye'de Turancılık,* İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
[42] Faik Alekberov, "Turan Uygarlığı: Mitten Gerçekliğe Doğru", *Türk Yurdu Dergisi,* Cilt 36 (68), Sayı 344 (705), Ankara Nisan 2016, ss. 18-23.
[43] Hüseyin Nihal Atsız, "Turancılık Romantik Bir Hayal Değildir", *Ötüken Dergisi,* Sayı 3, 22 Şubat 1968.

2. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmanın temel kavramını Turancılık akımı oluşturmaktadır. Türkçülük akımı Osmanlı'nın Doğu politikasının şekillenmesine ve Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'nun kurulmasına ideolojik açıdan yön vermiştir.

Yeryüzündeki tüm Türkleri tek bir yurt veya çatı altında bir araya getirmeyi amaç edinen Turancılık akımının Anadolu coğrafyasındaki ilk dalgası Osmanlı'nın son yıllarına, ikinci dalgası ise İkinci Dünya Savaşı dönemine tesadüf etmiştir. Orhan Ertekin'in birinci (Ziya Gökalp, Yusuf Akçura vb) ve ikinci nesil (Hüseyin Nihal Atsız, Reha Oğuz vb) diye ikiye ayırdığı Türkçü-Turancı düşünürler arasında pek keskin zıt görüşler görülmemekle birlikte ikinci kuşak Turancıların ideallerinin "ırk", "etnisite", "ırk itibariyle Türklük", "soyculuk" anlayışları üzerine kurulu olduğu söylenebilir. Turancılık akımının öncüleri, imparatorluğun geri kalanını kurtarma gayesinin de etkisiyle bu düşünceyi benimseyerek Kafkasya ve Orta Asya'da Rus esaretindeki Türk kavimlerini bir araya getirmeyi düşlemişlerdir.[44]

İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura'nın yanı sıra Güney Kafkasya'da Ali Bey Hüseyinzade, Muhammet Hadi; Anadolu'da ise Mehmet Emin Yurdakul ve Ziya Gökalp'ın görüşleri, Türk ve Müslüman dünyasını fevkalade heyecanlandırmıştır. Ali Bey Hüseyinzade'nin "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" tezi ayrıca İsmail Bey Gaspıralı'nın "Tercüman" gazetesinde sık sık dile getirdiği "Dilde, fikirde, işte birlik" ülküsü Petersburg'dan Bakü'ye, İstanbul'dan Kahire'ye, Semerkant'tan Delhi'ye tüm Türk ve İslam dünyasını gaflet uykusundan uyandırmıştır.[45]

İttihatçıların iktidarda etkin hale gelmesinin ardından iç ve dış siyasette göze çarpan ideolojik değişimler kapsamında Osmanlıcılık ve İslamcılık akımları yerini Türkçülük-Turancılık akımına bırakmıştır. Kafkas İslam Ordusu harekâtını doğuran temel sebeplerden biri olan bu ideolojik dönüşümlerin büyük etkisi altında Osmanlı, savaş rotasını Balkanlardan ve Kuzey Afrika'dan Doğu'ya doğru çevirmiştir.

---

[44] Orhan Gazi Ertekin, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'nin Çatallanan Yolları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik,* (ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınevi, Cilt 4, ss. 345-388, İstanbul, s. 348-351.

[45] Bayram Orak, "Dilde Fikirde, İşte Birlik (Gaspıralı ve Türkistan)", Kardeş Edebiyatlar, Sayı 26, Ocak Mart 1994, s. 8-14, *http://www.ismailgaspirali.org/yazilar/snagayev.htm,* (24.05.2019).

Çalışmanın bu bölümünde Turancılık ülküsünden, Pan-Turanizm ve siyasi Turancılık kavramlarından, Ali Bey Hüseynzade'nin ve Ziya Gökalp'ın Turancılık düşüncelerinden bahsedilecek, ayrıca bu akımın iki önemli simasının, Enver ve Nuri Paşaların ilgili faaliyet ve düşüncelerine yer verilecektir.

2.1. Turancılık: Kavramsal Bir İlerleme

Fars menşeli bir sözcük olan "Turan" kavramı, eskilerden beri İran'ın kuzeyinde, daha geniş anlamda ise İran'ın kuzeydoğusundan Çin'in içlerine kadar uzanan geniş bir coğrafyada veya Hazar Denizi ve Altay ile Tanrı dağları arasında yaşayan Türklerin yaşadıkları yerleri tanımlamak maksadıyla kullanılmıştır. Ferenc Pulszky, Geza Nagy, Pal Hunfalvy, Sandor Körösi Csoma, Armin Vambery ve Joszef Budenz gibi Macar Turancılar ise bu kavramla kendi köklerini ve eski anavatanlarını tanımlamışlardır. Tüm Turan kavimlerinin bir araya gelmesini gündeme getiren Alois Paikert adlı bir bilgin bu kavimler arasında Türkler, Macarlar, Finler, Bulgarlar, Türkler, Tatarlar, Kafkasya ve Sibirya Türkleri, Tibetliler, Mançuryalılar, Çinliler, Koreliler ve Japonların yer aldığını savunmuştur.[46]

Tablo 1'de Turancılığın manifestolarından sayılan "Turan" kitabında yer alan Büyük ve Küçük Turan devleti tasarılarına yer verilmiştir. "Turan" eserinin yazarını Jacop Landau dâhil birçok araştırmacı Moiz Kohen (Munis Tekinalp), Necati Gültepe ve Ali Birinci gibi araştırmacılar ise Ahmet Ferit Tek olarak göstermişlerdir. Kitapta, Büyük Turan'ın sınırları Japon sularından Norveç dağlarına, Buzlu Deniz'den Tibet Yaylasına kadar uzanan bölgeler, kısacası Türklerin yoğun yaşadığı yerler olarak belirtmiştir. Diğer bir deyişle bu sınırlar Pekin'den (Hanbalık) İstanbul'a, Viyana'dan Kazan'a kadar uzanmaktadır. Küçük Turan Devleti'nin sınırları ise Baykal Gölü'nden Güzel Deniz'e (Adalar Denizi) kadarki coğrafi bölge kapsamaktadır.[47]

---

[46] Fahri Türk, "Azerbaycan ve Orta Asya'da Değişim Sürecinde Ortaya Çıkan Turancı Siyasi Hareketler (1989-2007)", *Bilig,* Sayı 51, ss. 205-230, Güz 2009, s. 208; Macar dilbilimci Ferenc Pulszky, Macaristan'da Turan terimini ilk kullanan isim olmaktadır. Bkz. Alev Duran ve Fatma Çalık Orhun, "Macarlar, Macaristan ve Turancılık", *History Studies,* Cilt 2, Sayı 11, ss. 557-571, Nisan 2019, s. 558-561.

[47] İbrahim Karaer, "İlk Dönem Türk Yurdu'nda Dış Türkler ve Türkçülük (1911-1918): IV. Bölüm", *Türk Yurdu Dergisi,* Cilt 36 (68), Sayı 344 (705), Yıl 105, ss. 48-55, Ankara Nisan 2016, s. 52-53.

Tablo 1. Büyük ve Küçük Turan Devleti Tasarısı

Kriter	*Büyük Turan*	*Küçük Turan*
Yüzölçümü	26.800.000 km2	10.800.000 km2
Nüfus	63 milyon	43 milyon
Başkent	İstanbul (Sultanbalık)	İstanbul (Sultanbalık)
Kapsamı	Türklerin sesinin aksettiği her yer	Türklerin sesinin aksettiği her yer (Moğol, Mançu ve Fin hariç)

Kaynak: İbrahim Karaer, "İlk Dönem Türk Yurdu'nda Dış Türkler ve Türkçülük (1911-1918): IV. Bölüm", *Türk Yurdu Dergisi,* Cilt 36 (68), Sayı 344 (705), Yıl 105, ss. 48-55, Ankara Nisan 2016, s. 52-53.

"Turan" tabirinin etimolojik açıklamasında iki Farsça ifade; Avesta'daki "Tura" (kötü ruh, cinler ülkesi) ile Firdevsi'nin Gazneli Mahmut döneminde tamamladığı ünlü "Şehnâme" (1010) destanındaki "Tur" (cesaret, yiğitlik) kelimeleri nispeten daha ağır basmıştır. Şehnâme'de İranlı Rüstem Zaloğlu iyiliğin, Afrasyab (Alp Er Tunga) ise şerrin simgesi olarak tasvir edilmiş, Tur'un (Türk) torunu ve Saka Hanı Peşeng'in oğlu olan efsanevi Türk Hakanı Afrasyab, destanda Zaloğlu karşısındaki hasım güç olarak ortaya çıkmıştır. Afrasyab ismine Mahmut Kaşgarlı'nın "Divan-i Lüğati-t Türk" ve Yusuf Has Hacip'in "Kutagdu Bilik" başlıklı kitaplarında da rast gelinmektedir. Şehnâme'de Türklerin hâlihazırda yaşadığı coğrafyayı tanımlamak maksadıyla "Turan ülkesi" ibaresi kullanılmıştır.[48] Kelimenin sonundaki "an" eki, Farsçada yaygın kullanılan ülke isimlerine işaret etmektedir. Şehnâme'de ve Zerdüştlüğün kutsal kitabı Avesta'da "Turan" sözcüğünden olumsuz şekilde adalete karşı zulmün, hayra karşı şerrin, yüceliğe karşı küçüklüğün simgesi diye bahsedilmiş, her ikisinde İran-Turan mücadelelerine ışık tutulmuştur. Bu benzetmeler günümüze Batı kaynaklarının timsalinde "Sivil Batı", "Vahşi Doğu" sıfatlarıyla yansımıştır.[49]

Zamanla "Turan" kelimesi Türkleri niteler hale gelmiştir. "Turan Hâkimi" unvanını kullanan Emir Timur'un yanı sıra bu unvanı, 1876 yılında İstanbul Hükümeti tarafından Buhara Emiri Seyit Ebülgazi Han'a gönderilen mektupta da rast gelinmiştir. 1831 tarihli bir diğer Osmanlı belgesinde ise Türkistan, Özbekistan, Tataristan ve

[48] Belkıs Altuniş Gürsoy, "Şehnâme'de Türkler", *Türk Yurdu Dergisi,* Sayı 292, Cilt 31, Aralık 2011, s. 66-67.
[49] Faik Alekberov, "Turan Uygarlığı: Mitten Gerçekliğe Doğru", *Türk Yurdu Dergisi,* Yıl 105, Sayı 344 (705), Cilt 36 (68), ss. 18-23, Ankara Nisan 2016, s. 18.

Moğolistan'ı kapsayan geniş bir coğrafi araziden "Turan" diye bahsedilmiştir.[50] Alman asıllı Rus Türkolog Vasily veya doğum adıyla Wilhelm Barthold'un Turan ismi altında kastettiği bölge, bugünkü Pakistan'ın sınırları içerisinde kalan Beculistan'ın kuzeydoğu kısmını çevrelemektedir.[51]

Turan uygarlığı tarih, din, bilim, felsefe ve mitoloji alanlarında yapılan değerlendirmeler içerisinde daha çok bilimle sınırlı kalmıştır. Turan, Türklerin ideal vatanı, Türklerin yaşadığı ve Türkçenin konuşulduğu bir mekândır. Türkçülük ve Turancılık arasındaki farklara değinen Ziya Gökalp, ilk önce Türk ve Turan zümrelerinin hudutlarının tayin edilmesini gerekli kılmıştır. Gökalp, her milletin kendine has bir harsa (kültür) sahip olduğunu, dolayısıyla Türklerin de yalnız bir tek lisan (dil) taşıdığını söylemiştir. Anadolu Türkleri ile birlikte Azerbaycan, İran ve Hârizm Türkmenleri Oğuz uyruğuna mensup oldukları için bu boyların kültürel olarak birleşmeleri yani Oğuz (Türkmen) birliği daha mümkün görülmüştür. Türkçülüğün uzak ülküsü olan Turan'a Ural-Altay zümresi de denmektedir. Gökalp'e göre Bütün Türk şubelerini ihtiva eden Büyük Türkistan'a işaret eden Turan kelimesi "Turlar" yani "Türkler" anlamına gelmektedir.[52]

Turancılık ülküsü, Osmanlı'nın Kafkasya poltikasının temelini oluşturmuştur. Hüseyin Nihal Atsız'a göre Turancılık eğer bir macera olarak kabul ediliyorsa, Babür Şah'ın 10 bin askerle Hindistan'a yahut Yavuz Selim'in 30 bin kişiyle Mısır'a taarruzunun, Kolomb'un Hindistan'a ulaşmak umuduyla başlattığı yolculuğun, Atatürk'ün Samsun'a çıkışının, Yahudilerin Arap topraklarında İsrail'i kurmasının birer macera örnekleri sırasında yer alması gerekmektedir. Atsız'a göre bir gül ile bahar olmadığı gibi, bir başarısızlıkla da herhangi bir düşüncenin doğruluğuna kesinlikle hükmedilemez. Atsız, cesur ama ehliyetsiz komutan diye tasvir ettiği Enver Paşa'nın Kafkasya haricinde Orta Doğu'ya da yöneldiği için hem Turancı hem de İslamcı kimliğe sahip olduğunu belirtmiştir. Atsız'ın Haziran 1973'te "Ötüken"

---

[50] Nizam Önen, *İki Turan: Macaristan ve Türkiye'de Turancılık,* İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 40.
[51] Scott Levi, *Türkler Ansiklopedisi: Orta Çağ Asya'sında Türkistan ve Turan*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 2, Ankara 2002, s. 390.
[52] Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları,* Maarif Matbaası, Bakü 1991, s. 15-19.

dergisinde yayımlanan "Turancılık" makalesinde, Türkçülük akımı en kutlu hedef, büyüklük düşüncesi, asil fikir, her Türkün hakkı ve görevi olarak tanımlanmıştır.[53]

Azerbaycan'da Turancılığın iki önemli ismi, Mehmet Emin Resulzade ve Abbas Sıhhat, 20. yüzyılı "milletler asrı" diye tanımlamışlardır. Ali Haydar Bayat'a göre, bu yüzyılda Azerbaycan Türkleri, İslam ve Türklük dünyasının ayrılmaz bir parçası olduğunu hissetmeye başlamıştır.[54] Ahmet Cevat, "Turan öyle bir mukaddes, Kabe'dir ki her bir taşı, Gölgesinde düşer yere, Türkün eğilmeyen başı" mısralarıyla Vatan-Turan anlayışını açıklamıştır.[55]

Yücel Karauz ve Nazım Cafersoy, Osmanlı Devleti'nin zor günler yaşadığı bir dönemde, Kafkasya Türklerinin sesine kulak verdiğine değinerek Nuri Paşa komutasındaki ordunun yardıma gelmemesi halinde, bugün modern Azerbaycan'dan söz etmenin imkânsız olacağını ifade etmişlerdir.[56] Cafersoy, Kafkasya'nın İstanbul yönetimi adına üç öneminden bahsederken, dış politikaya etki eden hususları politik, beşeri (insan) ve ideolojik faktörler olarak sıralamıştır. Beşeri faktörlere İslam ve Türk kimliği gibi argümanları örnek gösteren Cafersoy, ideolojik faktörler olarak ise Türkçülük ve Turancılık akımlarını ön plana çıkarmıştır.[57]

2.1.1. Pan-Turanizm

Tüm Türk illerinin birliğini ifade eden Pan-Turanizm kavramı, Türk Turancılar tarafından Pan-Türkizm kavramıyla eş tutulduğu için genel olarak ikinci kavramın kullanımı yeğlenmektedir. Fakat Macar Turancılarının farklı tanımlarla açıkladığı bu kavramda sadece Türk halklarının değil, aynı dil ailesine ait olduğu gerekçesiyle Moğolların, Macarların, Japonların ve Çinlilerin birliğinden de bahsedilmektedir. Kısacası Türk Turancılığında Türk ırkı, Macar Turancılığında ise Turan ırkı esas alınmıştır. Zeki Velidi Togan, Pan-Turanizm kavramını Türk, Moğol ve Fin-Ugor kavimlerinin ittifakı olarak tanımlamıştır. Türk Turancılığını Rusya'da yaşayan

---

[53] Nihal Atsız, *Türk Tarihinde Meseleler,* Ötüken Neşriyat, 9. Baskı, İstanbul Nisan 2014, s. 49-51.
[54] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *Azerbaycan'da Romantik Türkçülük,* (çev. Metin Özarslan), Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s. 93.
[55] Ahmet Cevat, *Seçilmiş Eserleri,* Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Cilt 1, Bakü 1992, s. 124.
[56] Yücel Karauz, "Yaşanan Siyasi Gelişmeler Işığında Kafkas İslam Ordusu Harekâtı", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi,* Cilt 54, Sayı 320, ss. 52-60, İstanbul Ağustos 2013, s. 52.
[57] Nazım Cafersoy ile mülakat, Bakü 25 Aralık 2018.

Türklerin ittifakı şeklinde tanımlayan Hint-Cermenist Jozsef Schmidt, Macar Turancılığını daha gerçekçi bulmuştur.[58]

Pan-Turanizm kavramı, birçok yabancı yazar tarafından genellikle olumsuz bir kavram olarak ifade edilmiştir. Sergey Zenkovski ve Zaven Nalbadyan bu terimi Türkçülük anlayışıyla eşanlamlı tutmuşlardır.[59] Gökalp, Pan-Turanizmin Rusya'daki Müslüman kesimlerin ve Anadolu Türklerinin kendilerini Türk olarak görmelerine yol açtığını bildirmiştir. Mehmet Emin Resulzade bu düşüncenin, altın çağlarını Balkan ve Birinci Dünya savaşları sırasında yaşadığını vurgulamıştır.[60]

Yusuf Akçura, eserlerinde Mehmet Murat'ın Pan-İslamizm (İslam Birliği) ve Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Pan-Ottomanizm (Osmanlı Birliği) düşüncelerine karşı Pan-Turanizmi (Türk Birliği) savunmuştur. Kahire'de çıkarılan "Türk" dergisinde 1904 yılında yayımlanan "Üç Tarzı Siyaset" başlıklı makalesi, yazarın bu türden eserlerine en iyi örnekler arasında yer almaktadır. Akçura, "Rusya'daki Müslüman Türk-Tatar Halklarının Korunması İçin Komitenin Notları" başlıklı makalesinde Kırım, Buhara ve Semerkant'ın aralarında bulunduğu eski Türk kültür merkezlerinin Çarlık politikaları nedeniyle gerilemesine eleştirel dille yaklaşmış, Türk ve İslam kültürünün Osmanlı egemenliği altında bulunmasının daha doğru olacağını belirtmiştir. Bahsi geçen makale, ilk olarak 1915 yılında Macaristan'ın başkenti Budapeşte'de, daha sonra ise Londra, Paris ve Roma'da yayımlanmıştır.[61]

Bir zamanlar Turancılığın koyu savunucularından olan Mehmet Emin Resulzade, 1950'li yıllarda kaleme aldığı yazılarda, Pan-Turanizmin hayalden öte bir şey olmadığı kanısına varmıştır. Nitekim Ankara'da basılan "Azerbaycan" dergisinde, 1954 yılında yayımlanan "Azerbaycan Davası" makalesinde Resulzade, Turancılıktan farklı yeni bir Turancılık anlayışından, yani bağımsız Türk memleketleri arasında kurulması gereken ortak bir federasyondan, yani Türk Birliğinden bahsetmiştir. Söz konusu makalede Türk hükümetleri arasında kurulması gereken medeni bir

---

[58] Nizam Önen, *Turancı Hareketler: Macaristan ve Türkiye (1910-1944),* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Basılmış Doktora Tezi), Ankara 2003, s. 16-17.
[59] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 99.
[60] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 154.
[61] Ahmet Demir, *Yusuf Akçura,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 836, Ankara 1987, s. 27.

federasyondan ve Azerbaycan'ın da ayrılmaz parçası olduğu Turan silsilesinin gerekliliğinden bahsedilmiştir. Modern Türkçülük akımının romantik Pan-Turanizm hülyalarıyla bağlarını kesen, sonuç olarak realist Türkçülük diye bir kavram ortaya çıkaran Resulzade, "Asrımızın Siyavuş'u" başlıklı eserinde ise İslam İttihadı fikrini hayalî düşünce diye tanımlamıştır.[62]

2.1.2. Ziya Gökalp ve Siyasi Turancılık

Turancılık ülküsünün yayılmasında Mehmet Emin Yurdakul ile birlikte dönemin büyük ideologlarından olan Mehmet Ziya Gökalp, Türkçü-Turancı anlayışın gelişimine katkılarından dolayı "Türk milliyetçiliğinin babası" olarak anılmaktadır. "Türkçülüğün Esasları" başlıklı eserinde Türkçülük ülküsünü hedef bakımından Türkiyecilik, Oğuzculuk ve Turancılık diye üç evreye ayıran Ziya Gökalp, ilk aşamada Türk kavimlerinin milli devlet kurmalarını, ikinci aşamada Oğuz birliğini kastetmiştir. Üçüncü evrede ise Turancılığın temel amacından, Turanlıların yani Türkçe konuşan tüm milletlerin manevi-medeni birliğinden bahsetmiştir. Gökalp, "Turancılar Türkçe konuşan milletlerdir" diyerek dil faktörünü ön plana çıkarmıştır.[63]

Tablo 2'de gösterildiği gibi, "Türkçülüğün Esasları" başlıklı eserinde Türkçülüğün sekiz temel ilkesi arasında yer verdiği siyasi Türkçülüğü, ilmi ve felsefi bir okul diye tanımlayan Ziya Gökalp, bu terimi asla siyasi bir parti olarak kabul etmemiştir. Bir yandan Türkçülüğün siyaset meydanına hiç atılmadığını ve gelecekte de atılmayacağını savunan Gökalp, öte yandan bu akımın bazı siyasi ilkeler taşıması nedeniyle siyasetten uzak kalmayacağını öngörmüştür. Ayrıca "Siyasette halkçı, kültürde Türkçüyüz" diyen Ziya Gökalp, Türkçülük düşüncesinin bir siyasi parti olmadığını bildirmiştir.[64] Uriel Heyd'e göre nasıl edebi Türkçülük Batı'nın etkisiyle doğmuşsa, Rusya'daki Türkçü aydınların faaliyetleri sonucu da siyasi Türkçülük meydana gelmiştir.[65]

---

[62] Mehmet Emin Resulzade, *Asrımızın Siyavuş'u,* Gençlik Yayınları, Bakü 1991, s. 36.
[63] Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları,* Maarif Matbaası, Bakü 1991, s. 38.
[64] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 153.
[65] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 91.

Tablo 2. Ziya Gökalp'ın Türkçülük Programı

İlke	*Mahiyet*
Dil	Yalın ve temiz İstanbul Türkçesinin konuşulup yazılması gerekir
Estetik	Zengin ve ortak Türk medeniyeti korunmalıdır
Hukuki	Teokrasiye ve klerikalizme büsbütün son verilmelidir
Dini	Dini kitaplar, hutbeler, vaazlar Arapçadan Türkçeye dönüştürülmelidir
İktisadi	Eski Türklerin göçebe hayat tarzından bahsedilmiştir
Felsefi	Türkler medeniyette Avrupalı milletlerin apaçık gerisinde kalmışlardır
Ahlaki	Vatan, mesleki (iş), aile, medeni ve beynelmilel ahlak
Siyasi	Siyasi hükümranlık sadece ve sadece Halk Fırkasına mensuptur.

Kaynak: Ziya Gökalp'ın "Türkçülüğün Esasları" kitabından (Maarif Matbaası, Bakü 1991) alınan bilgiler doğrultusunda çalışmanın yazarı tarafından derlenmiştir.

Turan'ı, Türkleri bir araya getiren, yabancıları içine almayan ve Türkçe'nin konuşulduğu ülkelerin toplamı olarak gören Ziya Gökalp, Türkçü-Turancı anlayışın Trablusgarp ve Balkan Savaşlarındaki yenilgilerden sonra daha da kuvvetlendiğini bildirmiştir. Gökalp, Türklerin birliğini sağladıkları için Mete Han'dan, Tomris'ten, Atilla'dan, Cengiz'den, Timur'dan kahraman diye bahsetmiştir.[66] Balkan Savaşlarında Turancılık fikirlerine daha fazla dikkat çeken Gökalp, "Kızıl Destan"[67], "Millet"[68] ve Turancılığın manifestolarından "Turan" (1911)[69] başlıklı şiirlerinde Turancılığın coğrafi sınırlarını çizmiştir. Tatar kökenli Sultan Galiyev kurşuna dizilmeden önce, askerlerin "Bir daha Turan hususunda konuşacak mısın?" sualine cevap olarak Gökalp'in "Turan" başlıklı şiirini ezbere söylemiştir. Gökalp, Rusya Türklerinin kendilerine bir rehber seçerek Alman Birliği'ne benzer şekilde örgütlenmelerini, en son aşamada yüzölçümü Rusya'dan büyük veya Britanya İmparatorluğu'na yakın 36 milyon kilometrekarelik ve nüfusu yüz milyonu aşkın bir Türk devletini kurmalarını arzu etmiştir. Gökalp, "Rusya Türkleri Ne Yapmalı?" başlıklı makalesinde, Türklerin ebedi vatanı diye tanımladığı Turan coğrafyasının üçü yabancı, üçü Türk hâkimiyeti olmak üzere tarih boyunca altı siyasi dönemden geçtiğini söylemiştir. İlk dönemi birinci Türk hâkimiyeti dönemi olarak adlandıran Gökalp, bu devrin Mete Han'la

[66] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 242-243
[67] Ziya Gökalp, *Kızıl Elma,* Ziya Gökalp Yayınları, İstanbul 1976, s. 125.
[68] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 352-353.
[69] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 257-258.

başladığını söylemiştir. Makalede, ikinci yani Tatar döneminde Tatarlar ve Avarlardan, üçüncü dönem olan Türkler döneminde ise Göktürkler, Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular gibi çeşitli Türk devletlerinden bahsedilmiştir. Dördüncü dönemde Cengiz Han önderliğindeki Moğol istilası, beşinci dönemde Timur'dan Ruslara kadarki süreç, altıncı dönemde ise Rusya Çarlığı'nın egemenliğinin genişleme süreci anlatılmıştır.[70]

Ziya Gökalp, Türk yahut Altay dilleri ailesini coğrafi sahaya uygun şekilde dört gruba ayırmıştır. Güneydoğu grubu adını verdiği ilk gruba Özbekleri, ikinci, yani Kuzeybatı grubuna ise Kazak, Kırgız, Başkurt, Gagauz, Volga ve Ural Tatarları, Karaçay ve Balkar kavimlerini dâhil eden Gökalp, Kuzeydoğu grubuna Yakutlar, Altaylar ve Tuvaları yerleştirmiştir. Ziya Gökalp, siyasi Turancılığın en seçkin grubu olarak gördüğü Güneybatı, diğer bir deyişle Oğuz grubunda ise Azerbaycan, İran ve Osmanlı Türklerinin, Kerkük Türkmenlerinin, Afganistan'daki çeşitli Türk boylarının toplandığını yazmıştır.[71] Gökalp, "Kızılelma" başlıklı kitabında Azerbaycan'ı "Turan Devleti'nin anahtarı" adlandırmıştır.[72]

1909 yılından itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) Diyarbakır temsilciliği yapan Gökalp'ın fikirleri Talat, Enver ve Mustafa Kemal Paşaların Türkçülüğe dair düşüncelerinin oluşumunda da büyük önem taşımıştır. Turancılığı gerçekleştirmek yolunda faaliyet gösteren Enver ve Talat Paşaların gayretlerini yüksek olarak değerlendiren Gökalp, şiirlerinde Sadrazam Talat Paşa hakkında "Türk tarihi gibi namus heykeli", "canları birleştiren bir ruh", "millet atası", "sarsılmaz biri" ve "cemiyetin vicdanı" gibi övgüler kullanmıştır. Enver Paşa'dan ise "Türk adını yüksek tutan ve yükselten", "Türklüğün sabahına inanan", "büyük Türk birliğini sağlamaya çalışan lider" diye bahsetmiştir.[73] Ziya Gökalp hakkında Mustafa Kemal Atatürk,

[70] Ziya Gökalp, "Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı?", *Yeni Mecmua,* Cilt 2, Sayı 38, Nisan 1918, s. 233-235.
[71] Zenkovski, *Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık,* İstanbul 1971, s. 11; Mehmet Emin Yurdakul, "Ey Türk Uyan!" başlıklı şiirinde Türklük ve Turan idealini aynı dili konuşan kavimler diye açıklamıştır. Bkz. Mehmet Emin Yurdakul, *Türk Sazı,* Atlas Kitabevi, İstanbul 1979, s. 22.
[72] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 261.
[73] *Ziya Gökalp Külliyatı,* (haz. Fevziye Abdullah Tansel), Cilt 1, Ankara 1977.

"Etimin ve kemiğimin babası Ali Rıza Efendiyse, duygularımın babası Namık Kemal, düşüncelerimin babası Ziya Gökalp'tır" ifadelerini kullanmıştır.[74]

2.1.3 Azerbaycan'da Turancılık

1905 yılında yaşanan isyanlar ve aynı yılda Japonlardan alınan beklenmedik mağlubiyet sonucu zayıf düşen Rusya Çarlığı, özellikle iç siyasette bocalamıştır. Bu dönemde Azerbaycan'da giderek yaygınlaşan Türkçülük ve Turancılık düşünceleri, "Müsavat", "Himmet", "Füyuzat", "Difai", "Açık Söz", "Hayat" gibi parti, dergi ve gazetelerinin kurulmasıyla vücut bulmuştur. Çalışmanın bu kısmında, 1917 Şubat ve Ekim devrimlerine kadar hız kesmeyen bu akımın Azerbaycan'daki öncülerinin; Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu ve Mehmet Emin Resulzade'nin Turancılıkla ilgili düşüncelerinden bahsedilmiştir.

2.1.3.1. Ali Bey Hüseyinzade

Kafkasya'da Türkçülüğün büyük ideologlarından ve Azerbaycan edebiyatında romantizm akımının öncülerinden olan Ali Bey Hüseyinzade'nin "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" ideali uyarınca Türkçülük ve Turancılık düşünceleri siyasi muhitte hâkim ideolojiye dönüşmüştür. Ali Bey Hüseyinzade, Petersburg'daki öğrencilik yıllarında Rusya'daki milliyetçilik akımlarının (Pan-Slavizm) etkisiyle Pan-Türkizm ülküsünü ortaya atmıştır. Türkiye Türkçesini ve Osmanlı'yı müstakbel Türklüğün temsili olarak gören Hüseyinzade, İstanbul Askeri Tıp Fakültesi'nde eğitim aldığı dönemde Türkçülükle ilgili fikirlerini geniş kitlelere yaymıştır.[75]

Ali Bey Hüseyinzade, 1908 yılında yazdığı "Turan" şiiri ile Kafkasya'da ideolojik bir devrime imza atmış, ilk kez Azerbaycan Türklerinin büyük Türk ırkının kolu olduğunu ortaya koymuştur. "Turan" şiirinde Azerbaycan Türklerinin milli kimliklerini kavramaları telkin edilmiş, Türklüğün tarihinin ve coğrafyasının belirlenmesine çaba harcanmıştır.[76] Hüseyinzade'nin İstanbul'a gelerek Tıbbiye'de Türkçülüğün esaslarıyla ilgili dersler verdiğine dikkat çeken Ziya Gökalp, Turancılık

[74] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 101.
[75] Ali Haydar Bayat, *Ali Bey Hüseyinzade,* Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 31.
[76] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 73.

ülküsünün esaslarının Hüseynzade'nin "Turan" başlıklı şiiriyle ortaya koyulduğunu belirtmiştir. Gökalp, 1911 yılında aynı isimde bir eser kaleme almıştır.[77] Uriel Heyd'e göre "Turan" şiiri, Türk birliğine ilk çağrı mahiyeti taşımaktaydı.[78]

Ali Bey Hüseyinzade, Gökalp'ın "Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, Garp medeniyetindenim" ilkesine benzer şekilde "Türk kanlı, İslam imanlı, Frenk kıyafetli olalım!" söylemini kullanmıştır.[79] Yusuf Akçura, Mehmet Emin Resulzade, Cafer Seyit Ahmet ve Ali Haydar Bayat, "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" idealini ilk kez Hüseyinzade'nin ileri sürdüğünü savunmuşlardır.[80]

Yusuf Akçura, Ali Bey Hüseyinzade'nin şairane Turancılığının 1908 yılından itibaren Ziya Gökalp başta olmak üzere İstanbul'daki diğer Turancıları da ortaya çıkardığını söylemiştir. Akçura, sadece Azerbaycan'ın değil, Osmanlı'nın dil, edebiyat ve siyaset sahasında da Pan-Turanizm kavramına ilk açıklık getiren ve "Turan" kelimesini soyadı edinen şahsın Hüseyinzade'den başkası olmadığını söylemiştir.[81] Mücahit şair Muhammet Hadi, Gafur Reşat Efendizade, Üzeyir Hacıbeyli, Alikulu Gamküsar, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Sait Ordubadi, Abbas Sıhhat gibi aydınlar, Ali Bey Hüseyinzade'den "deha" ve "ustad-ı ekrem" diye bahsetmişlerdir.[82] Uriyel Heyd, Francois Georgion ve Bernard Lewis, onun düşüncelerinin Rusya'da ve Anadolu'da yaşayan Türkleri derinden etkilediğini belirtmişlerdir.[83] Almanya'da yaşayan Azerbaycan asıllı yazar Aybeniz Kengerli ise Türkçülük hareketinin Hüseyinzade'nin faaliyetleri sayesinde Kafkasya'dan Anadolu'ya geçtiğini yazmıştır.[84]

2.1.3.2. Ahmet Bey Ağaoğlu

1869 yılında Karabağ'ın merkezi Şuşa'da doğan Ahmet Ağaoğlu, İkinci Meşrutiyet'in ilanının ardından gittiği İstanbul'da "Türk Yurdu" dergisinin ve "Türk

[77] Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Tarihi,* Maarif Matbaası, Bakü 1991, s. 28-29.
[78] Uriel Heyd, *a.g.e,* s. 126.
[79] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 78.
[80] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 88.
[81] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 76-77.
[82] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 23-26.
[83] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 91.
[84] Aybeniz Kengerli, *a.g.e,* s. 78; "İsmail Gaspırinski" (2004), "Turan'ın Bir Eli Var, Ancak Bir Dili Var" (2006) gibi Turancılıkla ilgili birçok monografi ve makalelerin yazarı olan Aybeniz Aliyeva'nın Elturan isminde bir evladı vardır. Bkz. Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 22.

Ocağı" derneğinin kurucuları arasında yer almıştır. Kafkasya harekâtında Nuri Paşa'nın siyasi danışmanlığını yapan Ahmet Ağaoğlu, Gence'de "Türk Sözü" isminde bir gazete neşrettirmiştir. Kafkas İslam Ordusu'nun 17 Haziran'da Taşnak-Bolşevik birliklerini Gence'den çıkardıktan sonra Ağaoğlu, Azerbaycan dâhil olmak üzere Türk milletlerinin Osmanlı'nın bünyesinde birleşmesi fikrini ileri sürmüştür. Azerbaycan'ı Türkçülüğün, Türk kültür ve edebiyatının beşiği olarak gören Ağaoğlu, 1919 yılında sürgün edildiği Malta'da 26 ay hapis hayatı yaşamış, özgürlüğüne kavuştuktan sonra Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti lideri Neriman Nerimanov'dan aldığı yüksek vazife tekliflerine rağmen Türklüğe sadık kalarak sosyalist düzenin hüküm sürdüğü Azerbaycan'a geri dönmemiştir.[85]

Ahmet Ağaoğlu'nun Türkçü-Turancı görüşleri, onun "Türk Yurdu" dergisinde yayımlanan "Türk Alemi", "Milli Cereyan", "Milliyetçilik Cereyanının Esasları", ve "Türk Medeniyet Tarihi" başlıklı makalelerinde ifadesini bulmuştur. "Türk Alemi" başlıklı makalesinde Ağaoğlu, Turan'ın sınırlarının Asya'dan Avrupa'ya, Avrupa'dan Amerika'ya kadar geniş coğrafyaya uzandığını belirtmiştir. Lakin "Osmanlı Türkleri Kafkasya Türklerinden, Kafkasya Türkleri Kazan Türklerinden, Kazan Türkleri Semerkand Türklerinden farklıdır" diyerek bu Türk kavimlerinin kendilerini tek bir millet olarak görmemelerinin nedenlerini mezhep çatışması, siyasi esaret ve milli bilinç yokluğu olarak sıralamıştır.[86]

Ahmet Ağaoğlu'nun "Türk Medeniyet Tarihi" başlıklı makaleler serisinde Turan anlayışı altında birleşen halklar sırasında Türklerle birlikte Finlerin, Japonların ve Mançuların da adı zikredilmiştir. Türklüğün ve İslamcılığın savunucularından olan Ağaoğlu, milliyetçiliği diğer halkların hukuklarına saygısızlık olarak gördüğü için Pan-Türkizm kavramını adil bir anlayış olarak görmemiştir. Türk tarihinin Osmanlı tarihinin öncesine kadar gidilerek araştırılmasının taraftarı olan Ağaoğlu, Süleyman Nazif gibi isimlerin Türklüğü "Osmanlılık" ve "Osmanlı'dan önceki Türkler" olarak ikiye ayırmasına keskin şekilde itirazını bildirmiştir.[87]

---

[85] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 132.
[86] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 142.
[87] Ahmet Ağaoğlu, "Cevaba Cevap", *Türk Yurdu Dergisi*, Sayı 24 (48), Yıl 2, s. 843-844.

Yusuf Akçura'nın "Türkçülüğün Tarihi" başlıklı eserinde Kafkasya'da Türk kimliğinin gelişimine katkı sağlayan İsmail Gaspıralı, Ali Bey Hüseyinzade ve Ali Merdan Topçubaşı gibi isimlerle birlikte "millet hizmetçileri" arasında gösterdiği Ahmet Ağaoğlu, Türkçü-Turancı akımın en önemli isimlerinden biri olmuştur.[88]

2.1.3.3. Mehmet Emin Resulzade

AHC'nin kurucu isimlerinden Mehmet Emin Resulzade'nin ismi bir Türkçü-Turancı olarak edebiyatta pek zikredilmemektedir. Resulzade, "Dirilik", "Şelale", "Açık Söz", "Kardeş Yardımı" gibi dergi ve gazetelerde milliyetçilik konularını sıklıkla ele almış, ümmet, millet ve kavmiyet sözcüklerinin anlamını açıklamıştır. Ümmet için din, millet için dil birliğini esas gören Resulzade, Türkçülük ve Turancılık akımlarıyla ilgili ilk düşüncelerini 1914-1917 yılları arasında kaleme aldığı "Tuttuğumuz Yol", "Köy Mektupları", "İhtiyaçlarımız" ve "Mektep ve Medrese" başlıklı makalelerinde geniş olarak ele almıştır.[89]

Dünya Türklerinin çoğunluğunun İslamı kabul etmesi nedeniyle Rusya'da Müslüman denildiğinde büyük ölçüde Türkler kastedilmekteydi. Kurucusu olduğu Müsavat Partisi üyelerini "Azerbaycan Turancıları" olarak adlandıran Resulzade, bu durumu dikkate alarak partinin yönünü İslamcılıktan Türkçülüğe çevirmiş, partinin yayın organı olan "İstiklal" gazetesinin sloganını Ali Bey Hüseyinzade'nin fikirlerini rehber tutarak "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" olarak belirlemiştir.[90]

Mehmet Emin Resulzade'nin Turancılık anlayışı zamanla dönemin şartları karşısında değişime uğramıştır. Bu değişimin temel sebepleri arasında "Büyük Turan Devleti" kurmayı düşleyen Enver Paşa'nın şehit olması, Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkçülüğü sadece Türkiye Türkçülüğü ile sınırlandırması ve siyasi Türkçülükten kültürel Türkçülüğe geçilmesi yer almaktadır. Anadolu'da Türkiye Cumhuriyeti'nin, Kafkasya ve Orta Asya'da ise Sovyet yönetiminin kurulması üzerine Resulzade, klassik Turancılığın aksine Türklerin tek bir devlette birleşmesinin hayali düşünceden ibaret olduğunu savunmuştur. Onun Türkçülük ve Turancılık ile ilgili görüşlerinde

---

[88] Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi,* (haz. Erol Kılınç), Ötüken Yayınları, İstanbul Temmuz 2015, s. 204-215.
[89] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 146-147.
[90] Mehmet Emin Resulzade, *Asrımızın Siyavuşu,* Gençlik, Bakü 1991, s. 277.

değişiklikler, ilk olarak Paris'te muhacerette iken 1930 yılında Rusça yayımlanan ve önsözü Gürcistan Halk Cumhuriyeti'nin önderi Jordaniya tarafından yazılan "Pan-Turanizm Hakkında" başlıklı eserinde hissedilmiştir.[91] Resulzade, modern Turancılık kavramını "romantik Pan-Turanizmin tüm hülyaları ile ilişkilerini koparan, realist Türkçülük" olarak tanımlamıştır. 1954 yılında "Azerbaycan" dergisinde yayımlanan "Azerbaycan Davası" başlıklı makalesinde Resulzade, bağımsız Türk yurtları arasında federasyon oluşturma fikrini önermiştir.[92]

Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan'ın da bir parçası olması gerektiği yeni Turan'dan bahsederek bu bağlamda bağımsız Türk devletlerinden ibaret medeni bir birliğin kurulmasından yana olmuştur. 1917 Şubat Devrimi'nin ardından Mayıs ayında Moskova'da yapılan Rusya Müslümanları kurultayında ve Ekim ayında Bakü'de gerçekleşen Müsavat Partisi konferansında Resulzade, Türk halklarının öncelikle muhtariyetlerini, ardından bağımsızlıklarını kazanmaları gerektiğini savunmuştur. Milli devletlerine kavuşan her Türk yurdunun coşkun bir Türk ırmağı olduğunu ve bu ırmakların Türklük denizine akarak orada birleşeceklerini söyleyen Resulzade, ancak bu takdirde tek bir Turan federasyonunun kurulabileceğinin altını çizmiştir.[93]

2.1.4. Enver Paşa ve Turancılık

Harbiye Nazırlığı sürecinde sadece Osmanlı'nın değil, tüm Türk dünyasının nüfuzlu şahıslarından olan Enver Paşa, Türkçülük ve Turancılık akımlarının da önemli isimleri arasında yer almaktadır. İsmail Bey Gaspıralı'nın "Dilde, fikirde, işte birlik" idealinin tamamlanamayan son halkasının, yani işte birliğin pratik alanda belki de ilk ve tek uygulayıcısı Osmanlı Devleti Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa olmuştur. Bir nevi siyasi Turancılık Enver Paşa'nın adı ile özdeşleşmiş, hatta bu sebeple bazı kaynaklarda hakkında "Turan şehidi" olarak bahsedilmiştir.[94]

Muhammet Hadi, 1909 yılında kaleme aldığı "Osmanlı'nın İnkilâb-i Ahiri" başlıklı şiirinde Enver Paşa'dan Türk milletinin geleceği diye bahsetmiştir.[95] "Büyük

[91] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 152.
[92] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 149-150.
[93] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 150.
[94] Baran Dural, *Milliyetçiliğe Farklı Bir Bakış ve Turan İdealinin Doğuşu,* Kamer Yayınları, İstanbul 1992, s. 119.
[95] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 281.

Turan Devleti" hayalini düşleyen Enver Paşa için Türk dünyasının fetihlere kalkışan son lideri de denilmektedir. İTC'nin yüksek organlarından Merkez-i Umumi üyesi Ziya Gökalp'ın fikirleri Enver Paşa'yı derinden etkilemiştir.[96] Alman Büyükelçiliği Propaganda Servisi Şefi Bama Malraux ise Trablusgarp'ta omuz omuza savaştığı Enver Paşa'nın Semerkant merkezli Turan imparatorluğu kurma düşüncesinde Almanya'nın Doğu politikasının etkili olduğunu iddia etmiştir. Andre Malraux, "Turan Yolu" başlıklı kitabında babası Bama Malraux'un Enver Paşa ile ilgili bu tarz görüşlerine de yer vermiştir.[97]

Enver Paşa'nın siyasi hedefleri arasında sınırları Sibirya'dan İran'a, Orta Asya'dan Hindistan'a kadar uzanan Büyük Turan Devleti'ni kurmak ve 40 milyondan fazla Türkü tek bir çatı altında toplamak yer almıştır. Enver Paşa, ilk olarak Hazar, Volga ve Don nehirleri kıyısındaki Tatarları ve Türkleri, ardından Orta Asya halkını Rus despotizminden kurtarmayı hedeflemiştir. Son aşamada ise İngiliz birliklerini Hindistan'da mağlup etmek söz konusu planın bir parçası olmuştur. Padişahın halifelik yetkilerinin kullanılması suretiyle Kafkasya, Türkistan, Afganistan ve Hindistan Müslümanlarının İngilizlere ve Ruslara karşı cihada davet etmek, İstanbul yönetiminin savaş sırasında sıklıkla başvurduğu yöntemler arasında yerini almıştır.[98]

Sabit Dokuyan, Enver Paşa'nın emriyle Kafkasya'ya doğru başlayan harekâtın, Turancılık ideolojisinin bir parçası olduğunu savunmuştur.[99] Erol Cihangir'e göre Turancılık, Enver Paşa'nın hayali olmaktan çıkarak bizzat gerçeğine dönüşmüştür. "Turancılığın Tarihi ve Siyasi Unsurları Üzerine Bazı Mülahazalar" başlıklı makalesinde Cihangir, Osmanlı'nın genç harbiye nazırının düşüncelerindeki Doğu Türk İmparatorluğu'nun bir benzerine "Sosyalist Turan Devleti" adıyla Tatar kökenli politikacı Mir Seyit Sultan Galiyev'in de teşebbüs ettiğini söylemiştir.[100]

---

[96] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi,* Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1988, s. 415-416.
[97] Andre Malraux, *Turan Yolu,* Çan Yayınları, İstanbul, 1965, s. 15-40.
[98] Mustafa Çolak, *a.g.e,* s. 133.
[99] Sabit Dokuyan, *İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türk-Alman İlişkileri ve Bu Sürece Milliyetçi-Turancı Görüşlerin Etkileri,* (Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri Ocak 2009.
[100] Erol Cihangir, "Turancılığın Tarihi ve Siyasi Unsurları Üzerine Bazı Mülahazalar", *Türk Yurdu Dergisi,* Sayı 139-141, Yıl Mart-Mayıs 1999.

Hüseyin Nihal Atsız, İttihatçıların Turancı ve İslamcı olduklarını belirterek Enver Paşa'nın saf Turancı olarak kabul edilmesini doğru bulmamıştır. Atsız, Turancılığın bir hayal olmadığını belirterek Osmanlı Devleti'nin bu düşünceyle savaşa atılmadığını, sadece kazanmak için Turan ve İslam Birliği fikirlerini savunduğunu düşüncelerine eklemiştir.[101] Fransız tarihçi Pierre Renouvin, Almanların Panturanizm ve Panislamizm akımlarını destekleyerek İngiliz Ordularını sarsma amacı güttüğünü yazmıştır.[102]

Cumhuriyet döneminin ünlü yazar ve gazetecilerinden Ziya Şakir, Enver Paşa ve Turancılık arasındaki bağları şu şekilde dile getirmiştir:

> "Enver Paşa'nın resmi mevkii ve makamından ziyade şahsi kişiliğine bağlılık gösterenler, vaktiyle 'Hürriyet timsali' adını verdikleri bu kuvvetli şahsiyeti şimdi 'İttihat ve Terakki Fırkası timsali' yapma uğraşındaydılar. Düşleri hayalini kurdukları Turan İmparatorluğu tahtına paşayı çıkarmaktı. Bazıları onu masal kahramanları arasına karıştırmaktan çekinmezdi. Enver Paşa'nın bir zayıf ciheti vardı ki o da hayalperestliğiydi. Kahramanlığına, en büyük ve en zor işler için yaratıldığına bizzat kendisi de inanmıştı. Napolyon gibi büyük istikbal edinmeye çalışıyordu. Gerçek olan bir şey varsa, o da Napolyon olmayı değil, Turan İmparatoru olma gibi cazip bir hayali kafasına zorla sokmalarıydı. Nihayetinde insan olduğundan bu hayalin cazibesine kapılmıştı."[103]

Günay Göksü Özdoğan, Birinci Dünya Savaşı'nda hedefine ulaşamayan Enver Paşa'nın Buhara'daki Korbaşı harekâtında "Büyük Devrimci Turan Orduları Komutanı" imzasını kullandığını ifade etmiştir. Enver Paşa'yı Turancı olarak adlandıranların aksine Frank Weber, Şevket Süreyya Aydemir, Hüseyin Nihal Atsız ve Murat Bardakçı dâhil birçok yazar, Enver Paşa'nın İslamcı yönünün daha ağır bastığı görüşünü benimsemişlerdir.[104]

Enver Paşa, Meclisi Mebusan'daki konuşmasında Doğu'ya yapılan harekâtın ve genelde Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı'nın girmesinin temel gayesinin Türkleri ve Müslümanları kurtarmak olduğunun altını çizmiştir:

---

[101] Hüseyin Nihal Atsız, "Turancılık Romantik Bir Hayal Değildir", *Ötüken Dergisi,* Sayı 3, 22 Şubat 1968.
[102] Musa Kasımlı, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında...,* s. 78.
[103] Ziya Şakir (Soku), *Paşalar: Talat, Enver, Cemal,* Kaknüs Yayınları, İstanbul 2010, s. 125-130.
[104] İbrahim Karaer, *a.g.m,* s. 50-51.

> "Biz sadece Osmanlı saltanatını muhafaza değil, tüm İslam âleminin hukuk ve hayatını muhafaza ve istihlasa (kurtarmaya) muvaffak olacağız"[105]

Türkiye edebiyatında Enver Paşa'nın şerefine yazılan eserlerden birkaçına Ziya Gökalp'ın "Enver Paşa", Mehmet Emin Yurdakul'un "Hürriyet Kahramanı Enver Bey'e" ve Abdullah Cevdet'in "Promete" başlıklı şiirleri örnek gösterilebilir. Azerbaycan'ın Bolşevik esaretinden ve Ermeni katliamlarından kısa süreliğine de olsa kurtarılmasında önemli pay edinen Enver Paşa, Azerbaycan'da bazı edebiyatçılar tarafından Milli kahraman olarak kabul görmüştür. Mehmet Emin Resulzade, *"Enver Paşa, yaptığı kahramanca hizmetleri ve cesurane hareketleri sayesinde hürriyet kahramanı ve millet bahadırı lakaplarını hakkıyla kazanmıştır"* sözleriyle Enver Paşa'nın üstünlüklerini ortaya koymuştur. Aliabbas Müznip "Gazi Enver Paşa" şiirinde Enver Paşa'dan Hürriyet Kahramanı ve Edirne Fatihi diye bahsetmiştir.[106]

2.1.5. Nuri Paşa ve Turancılık

Nuri Paşa'nın biyografisi çalışmanın dördüncü bölümünde daha geniş şekilde ele alındığı için bu başlıkta onun Almanya'daki birtakım Turancılık faaliyetlerinden bahsedilmiştir. Leipzig Fuarı için Almanya'ya giden Nuri Paşa, farklı tarihlerde Alman Dışişleri Müsteşarı Ernst von Weizsaecker (10 Eylül), Müsteşar Yardımcısı Ernst Woermann (11, 18 ve 25 Eylül), Alman Elçilik Müsteşarı Hilger (18 Eylül), Ankara Büyükelçisi von Papen (18 Eylül) ve Yahudi karşıtı Thule (1918-1925) örgütünün kurucularından Baron Rudolf von Sebottendorf'le görüşmeler gerçekleştirmiştir.[107]

Ernst Woermann, 26 Eylül 1941'de Alman Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 887 numaralı raporda Nuri Paşa ile ilgili görüşmelerini dört başlıkta özetlemiştir. İlk olarak Nuri Paşa hakkında genel bilgiler takdim edilerek kendisinden Türkiye'nin saygın ve zengin fabrikatörlerinden biri diye söz edilmiş, Kuzey Afrika ve Kafkasya bölgelerindeki askeri kariyeri mercek altına alınmıştır. Woermann'a göre, Nuri Paşa'nın Pan-Turanizm fikirleri romantik biçimde Enver Paşa'yı anımsatmaktaydı.

---

[105] "Geçen Yıl: Siyaset ve Askerlik Yılı", *Türk Yurdu Dergisi,* Sayı 129, 1 Mart 1917, s. 18.
[106] Aybeniz Aliyeva Kengerli, *a.g.e,* s. 280-282.
[107] Fahri Türk, *Nuri Paşa'nın (Killigil) Biyografisi…,* s. 274.; Uğur Mumcu, *40'ların Cadı Kazanı,* Uğur Mumcu Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 5.

İkinci başlıkta, Nuri Paşa'nın belirli bir coğrafyada siyasi yönlerini Türkiye'nin tayin edeceği bağımsız Türk devletlerini kurma tasarısından bahsedilmiştir. Woermann, Nuri Paşa'nın kastettiği bölgeleri Kırım yarımadası, Tataristan, Kuzey ve Güney Kafkasya, İran'ın Hemedan hariç Kuzeybatı bölgesi, Orta Asya, Kerkük ve Musul olarak sıralamıştır. Ayrıca Nuri Paşa'nın Orta Doğu hakkındaki düşüncelerine de yer verilmiştir. Nuri Paşa, Arapların devlet kurma becerisine güvenmediği için Yemen ve Suudi Arabistan'ın dışarıda tutulacağı bir Arap Birliği kurulması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Bağdat Demiryolunun Irak sınırına kadar olan kısmının Türk sınırları içerisinde kalmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Üçüncü başlıkta kendi düşüncelerini aktaran Woermann, Musul'un Türkiye sınırlarına katılma fikrini hoş karşılamış, fakat aynı tutumu Bakü ve Batum meselesinde sergilememiştir. Alman müsteşar yardımcısı "Turan odaklı Türkiye" yerine "Almanya odaklı Türkiye" tabirini savunmuştur. Woermann, Almanlar adına yararlı olacağına inandığından dolayı Nuri Paşa'nın Orta Asya'da Ankara'nın kontrolünde herhangi bir tampon devlet kurma düşüncesini desteklemiştir. Woermann, Türklerle Tatarların birbirlerinden her bakımdan çok farklı olduğunu ve hiçbir zaman iki bölge halkının bir çatı altında uzlaşamayacağını savunmaktaydı. Raporun son başlığında ise Nuri Paşa'nın, isteklerin uygulanmasına yönelik önerilerinden bahsedilmiştir. Nuri Paşa, Berlin'de Müslüman esirlerin eğitilmesi maksadıyla Wünsdorf kampına benzer özel bir alanın oluşturulmasını istemiştir. Lakin bu isteklerin çoğunu Woermann hoş karşılamamış, genel itibariyle görüşmelerden olumlu sonuç çıkmamıştır.[108]

Nuri Paşa, Woermann'la görüşmesinde Misak-ı Milli sınırlarına ve Atatürk'ten miras kalan politikaya zıt bir davranış olmasına rağmen Rusya esaretindeki Türklerin birleşmesini öngören Turancılık anlayışını neden savunduğuna açıklık getirmiştir. Nuri Paşa dönemin şartlarının artık değiştiğine ve Rusların 20. yüzyılın başlarındaki gücünü yitirdiğine vurgu yaparak meseleyi açıklığa kavuşturmuştur.[109]

---

[108] Günay Göksu Özdoğan, *Turan'dan Bozkurt'a Tek Parti Döneminde Türkçülük 1931-1946,* (çev. İsmail Kaplan), İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 316-317.
[109] Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 390.

Fotoğraf 1. Nuri "Killigil" Paşa (1890-1949)

Nuri Paşa'nın Berlin'e ikinci kez gelişi 1 Nisan 1942 tarihine tesadüf etmiştir. Tablo 3'ten de anlaşılacağı üzere, 12 Nisan'da Nuri Paşa'nın Berlin'de kaldığı bir pansiyonda Dr. Ahmet Demir, İdris Alimcan, Hilal Münşi, Abdürrahim Gökçay, eski Miralay Kâzım, Müstecip Ülküsal, Edige Kırımal, Azerbaycanlı Mehmet Togar'ın katılımıyla bir toplantı düzenlenmiştir.[110]

Tablo 3. Berlin Toplantısında Turancıların Aldıkları Kararlar

Madde	*Şartlar*
1	Tüm Türk illeri temsilcileri Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" düsturu çerçevesinde davranmalı, aykırı hareketlere prim vermemeli
2	Türklüğün ezeli düşmanı Rusya'nın ortadan kalkması için Ruslarla savaşan Almanlara yardım edilmeli
3	Türk dünyasının önemi sürekli Almanlara sürekli anlatılmalı
4	Ruslara karşı işbirliği Almanlara unutturulmamalı
5	Temsilciler, her Perşembe akşamı Berlin Türk Kulübü'nde toplanmalı
6	Yeni bilgiler toplantılarda paylaşılmalı

Kaynak: Fahri Türk'ün "Nuri Paşa'nın (Killigil) Biyografisi: Bir Sanayici ve Turancının Ölümü" (*Türk Tarih Kurumu, Kırkambar 2013,* Cilt 1, ss. 260-295, Ankara 2016, s. 277-278.) makalesinden elde edilen bilgiler doğrultusunda çalışmanın yazarınca oluşturulmuştur.

Berlin toplantısında Turancılar, Kırımlı eğitimci İsmail Gaspıralı'nın "Dilde, fikirde, işte birlik" tezini rehber tutmuş, ayrıca Bolşeviklere karşı Almanlarla ittifakı üstün tutma kararı almışlardır.[111]

[110] Müstecip Ülküsal, *İkinci Dünya Savaşı'nda 1941-1942 Berlin Hatıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Davası,* Emel Yayınevi, İstanbul 1976, s. 13.
[111] Uğur Mumcu, *a.g.e,* s. 36.

Nazi Partisi'nin ideologlarından Alfred Rosenberg[112], İdil-Ural Türklerinden İdris Alimcan'ın evinde ve Berlin'deki Türk Kulübü'nde Turancıların sıkça bir araya gelmesinden ayrıca Nuri Paşa'nın Berlin'de Turan Propaganda Merkezi kurma çabalarından rahatsız olmuştur. Rusya Müslümanlarına bağımsızlık kazandırma konusuna sert şekilde karşı çıkan Rosenberg, Berlin'in bir Türkiye kenti değil, Almanya başkenti olduğuna vurgu yapmış, Nuri Paşa başta olmak üzere Türk Kulübü üyelerine kapıların kapatılmasını emretmiştir. Bu kararın alınmasıyla Nuri Paşa'yla birlikte General Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, Ali Fuat Erden, Mehmet Emin Resulzade, Kırımlı Cafer Seyit Ahmet, Şeyh Şamil'in torunu Muhammed Zahit ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Haydar Bammat'ın Berlin'deki çalışmaları yarım kalmıştır. Böylece Müslüman liderlerin defalarca gündeme getirdikleri Türk-Müslüman esirlerden Doğu Halkları Lejyonu kurma meselesi daha ileri boyutlara ulaşamamıştır.[113]

Sütlüce Fabrikası'nın müdürü, Emekli General Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, Nuri Paşa'nın Turancılığını şöyle tasvir etmiştir.

> "Nuri Paşa, büyük bir vatansever olduğu kadar geniş milli ideal sahibi, büyük bir Türkçü ve Turancı idi. Kafkasya, İdil, Ural, Türkistan ve tüm Türk illeri. İşte onun hakiki büyük vatanı bu mübarek Türk toprakları idi. Nerede olursa olsun yeryüzündeki tüm Türkler, onun gözünde, Türkçeyi ayrı şivelerle konuşan kabilelerden mürekkep tek bir Türk kavmiydi[…] Nuri Paşa, Türk birliğinin tahakkuku uğruna türlü mücadelelere girişmiştir. Onun bu gazalarının şahikası, Azerbaycan'ı Rus boyunduruğundan kurtarmak ve Bakü'yü istiklaline kavuşturmak olmuştur"[114]

Nuri Paşa, 1920 yılındaki bir yazısında Azerbaycan'a dair faaliyetlerinden bahsederken kendisini Türk milliyetçisi olarak gördüğünü bildirmiştir:

> "Ben milliyetçi olmaktan başka bir şey değilim. Tüm Türkler milliyetçi. Bizler hakkımızı ararız. Sadece Türk milleti adına çalışıyoruz[…] Tüm gerçek Türklerin yaptığı gibi Türkiye uğruna ölürüz[…] Türkiye'ye karşı iyi olan dostumdur, düşman olan düşmanımdır[…] Yeniden bağımsız bir Azerbaycan görmek isterdim. Bugün onlar için yapacağım bir şey yok."[115]

---

[112] Robert Witmann ve David Kinney, *Şeytan'ın Günlüğü: Alfred Rosenberg ve Üçüncü Reich'ın Çalınan Sırları,* (çev. Mete Doğruer), Epsilon Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2018, s. 14-15.
[113] Samir Babaoğlu, "Mecra: Nazi Almanya'sının Müslüman Lejyonları", Gzt, 06 Aralık 2018, *https://www.gzt.com/mecra/nazi-almanyasinin-musluman-lejyonlari-3467786,* (13.05.2019).
[114] Fahri Türk, *Nuri Paşa'nın (Killigil) Biyografisi…,* s. 272-273.
[115] Fahri Türk, *Nuri Paşa'nın (Killigil) Biyografisi…,* s. 271.

Ülke içi faaliyetleri kapsamında Nuri Paşa, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkçülük akımını savunan "Çınaraltı" mecmuası ve Türk Kültür Çalışmaları Derneği gibi kurumlara parasal yardımlar sağlamıştır. 1943 yılında üniversiteli gençler tarafından kurulan ve "Türk kültürünü korumak ve yaşatmak" ilkesiyle hareket eden Türk Kültür Çalışmaları Derneği'ne Nuri Paşa 600 lira para bağışında bulunmuştur. Ayrıca, söz konusu kurumun Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) ve Marmara Lokalinde "Ergenekon" adıyla düzenlediği gösterilere de katılmıştır.[116]

Nuri Paşa, "Türküm diyen herkes Türk'tür" fikrini savunarak asla ırkçı görüşlerde bulunmamıştır. Yine de Nuri Paşa, Turancılık faaliyetleri sırasında Türkiye Cumhuriyeti'nin milli çıkarlarına uygun şekilde davranmış, her zaman Ankara yönetiminin bilgisi dâhilinde hareket etmiştir. Bu sebeple, 3 Mayıs 1944 tarihli Türkçülük davasında hükümet politikalarına aykırı davranışları gerekçesiyle devletin imajını ve itibarını zedeledikleri iddia edilen Türkçü-Turancı şahıslar mahkemeye sevk edilirken, yargılananlar arasında Nuri Paşa'nın ismi dahi geçmemiştir.[117]

[116] İlhan Darendelioğlu, *Türkiye'deki Milliyetçilik Hareketleri,* Toker Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1977, s. 158.
[117] Süleyman Seydi, *Zor Yıllar 1939-1945, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de İngiliz-Alman Propaganda ve İstihbarat Savaşı*, Asil Yayınları, Ankara 11 Mayıs 2006, s. 242.

3. OSMANLI'NIN KAFKASYA POLİTİKASI

26 Ocak 1699 tarihli Karlofça Antlaşması'nın ardından durgunluk dönemine giren ve mevcudiyetinin son yıllarının neredeyse her gününü savaşta geçiren Devlet-i Aliyye'nin[118] nüfuzu Trablusgarp ve Balkan Savaşlarındaki yenilgiler sonrası daha da sarsılmıştır. Özellikle de Balkanlar'daki hezimet sonucu Avrupa'daki topraklar kaybedilince, tarihçi Musa Kasımlı'nın *"bir kazanda kaynatıp bir yağda eritmek"* diye tabir ettiği Osmanlıcılık akımının sadece Türkleri ilgilendirdiği ve boş bir siyasi ülküden ibaret olduğu daha iyi anlaşılmıştır. Orta Doğu'yu saran isyanlar sonucu ise İslamcılık ideolojisi iflasa uğramıştır.[119]

İttihatçıların ön plana çıkmasından sonra dış politikada yeni düşünce olarak ortaya çıkan Türkçülük ve Turancılık ideolojilerinin etkisiyle Enver Paşa'nın Doğu Türklerinin yaşadığı Kafkasya'ya ulaşma düşüncesi, şahsi nüfuzu nedeniyle hükümete de yansıyarak Türk Ordusu'nun yönünü Doğu istikametinde değiştirmiştir. Enver Paşa, aynı zamanda Kafkasya Müslümanlarını Mukaddes Cihat'e davet ederek "İttihad-ı İslam" (İslam Birliği) idealini gerçekleştirme planları yapmıştır.[120]

Osmanlı'nın Kafkasya'ya ilgisinin artmasına ideolojik değişmelerle birlikte maddi ve manevi faktörler de etki göstermiştir. Tarım ve hayvancılığın gelişimine uygun iklim koşulları, zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklar, Azerbaycan'ın Anadolu'yu Kırım ile İran'a bağlayan ticaret yollarının üzerinde yer alması gibi bazı etkenler İstanbul yönetiminin bu coğrafyaya ilgisini bir kat daha kuvvetlendirmiştir. Petrol rezervleriyle zengin olan Musul ve Basra Körfezi kıyılarını elinde bulunduran Osmanlı'nın yeni durağı Bakü de petrol ve doğalgaz ihtiyatları bakımından muazzam kapasiteye sahip bir kent olmaktaydı. Ekonomik nedenler dışında Güney Kafkasya Müslümanlarına karşı Rusların baskısı, ardı arkası kesilmeyen Ermeni katliamları, Ermenilerin asılsız toprak iddiaları ve ağır şartlar altında yaşayan Azerbaycan

---

[118] "Her şeyden yüce" anlamına gelen Devlet-i Aliyye'nin 620 yıllık tarihine 36 padişah, 215 kişi sadrazam, 131 şeyhülislam, 161 kaptan-ı derya, 166 baş defterdar ve 104 nişancı damga vurmuştur. Bkz. Ayhan Bıçak, *Türk Düşüncesi: Kökenler,* Dergâh Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2013, s. 283-289.
[119] Sabri Sürgevil, Cihan Özgün, Hilal Ortaç ve Olcay Pullukçuoğlu, *Değişim Sürecinde Türkiye – II (1908-2010),* İlya İzmir Yayınevi, 5. Baskı, Yayın № 312, İzmir Mart 2014, s. 15-16.
[120] Reha Yılmaz, *a.g.m,* s. 57-58.

Türklerinin çaresizliği İslam dünyasını korumak görevini üstlenen Osmanlı'yı Doğu'ya yönelten diğer başlıca sebepler arasında yer almıştır.[121]

Rusya'nın yorulup güçten düşeceği anı bekleyen İstanbul Hükümeti için Ekim Devrimi'yle şartlar oluşmaya başlamış, Kafkasya'yı elde etme arzusu Rus ordusunun tüm cephelerde savaşı durdurması ve akabinde gelen 18 Aralık 1917 tarihli Erzincan Mütarekesi sonucu suların durulması üzerine daha da önem kazanmıştır. Kafkas cephesinde Rus-Türk harbini sonlandıran Erzincan Mütarekesi, Kafkas Orduları Komutanı General Vışinski ile Üçüncü Ordu Komutanı Vehip Paşa arasında imzalanmış, böylece Osmanlı ve Rusya'nın üst düzey yetkilileri Anadolu'da ilk kez bir araya gelmişlerdir.[122] Doğu'da kurulması öngörülen yeni memleketler sayesinde Rusya ile arasında tampon bölge oluşturmaya çalışan Osmanlı Devleti, sonuç itibariyle Kafkasya'da açtığı Birinci Dünya Savaşı defterini yine Kafkasya'da kapatmıştır.[123]

3.1. Kafkasya'nın Jeopolitik ve Jeostratejik Konumu

Kafkasya, kuzeyde Rusya Federasyonu'nun güneyi ve Karadeniz'in doğu kıyısından güneyde Karabağ ve Nahçıvan'a, batıda Gürcistan'ın Türkiye sınırındaki Acaristan ve Hopa-Artvin bölgelerinden doğuda Hazar Denizi ve Bakü'nün kuzeyine kadar uzanan geniş coğrafyayı kapsamaktadır. Orta Asya ve Hindistan'a çıkış yolunun üzerinde yer aldığından dolayı Kafkasya jeopolitik, jeostratejik ve jeoekonomik açıdan büyük önem taşımaktadır. Karadeniz kıyısındaki Anapa ile Hazar Denizi sahilindeki Bakü arasında yer alan Kafkas Sıra Dağları ise Orta, Doğu ve Batı'ya ayrılan üç kısımdan oluşmaktadır. Kafkas Dağlarının en yüksek zirvesini Farsça'da "Yüksek Dağ" anlamına gelen 5642 metre yükseklikteki Elbruz Dağları teşkil etmektedir.[124]

Kafkasya adının tarihte ilk kez Antik Yunan oyun yazarı Eshilos'un (Aiskyhlos) M.Ö. 490 yılında yazmış olduğu "Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence"

---

[121] Selda Kılıç, "Kafkasya'ya Dair (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi,* Cilt 34, Sayı 58, ss. 687-714, 2015, s. 710-711.

[122] Nurcan Yavuz, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi,* Sayı 28, Cilt 17, ss. 207-232, Ankara 2005, s. 219-220.

[123] Hikmet Aras, *Sarıkamış Harekâtı ve Enver Paşa,* Metropol Yayınları, Ankara 2013, s. 30-34; 78-103; 205-298.

[124] Süleyman Ayhan Akarsular, "Kafkasya'nın Coğrafi ve Etnik Yapısı", Bilim Dili, 06 Ağustos 2017, *https://bilimdili.com/arkeotarih/tarih-tarih/kafkasyanin-cografi-etnik-yapisi/,* (13.06.2019).

başlıklı eserinde "Kavkasos Dağı" tabiriyle geçtiği söylenmektedir.[125] "Tarihin Babası" lakabıyla anılan Halikarnaslı Herodot'un "İstoriya", Kireneli Eratosthenes'in ise "Kaspios" olarak adlandırdığı bu coğrafya, tarih boyunca Persler, Slavlar, Hunlar, Hazarlar ve Moğollar başta olmak üzere sayısız kavimlerin uğrak yeri olmuştur. Kafkasya'da farklı dillere ve dinlere sahip insanlar bir arada yaşadığı için bölgeye Araplar tarafından "Cebel-ül Elsine", yani dillerin dağı, Ruslar tarafından ise yine aynı anlama gelen "Gora Yazıkov" denilmiştir.[126] Daha sonra Rusların "Gora Yazıkov" yerine "Kavkaz" sözcüğünü kullanmasının büyük etkisinden olacak ki, Osmanlı'ya ait yazılı kaynaklarda ilgili bölgelere hitaben Kuban, Çerkezistan ve Dağıstan olarak adlandırılan söz konusu bölgenin ismi 19. yüzyıldan itibaren "Kafkasya" olarak geçmeye başlamıştır.[127] İslami eserlerde ise Kafkasya, özellikle de Dağıstan bölgesi için "Cebel-i Kaf" (Kaf Dağı), "Cebel-i Alan" (Alanların Dağı), "Cebel-i Memleket-ül Etrak" (Türk Ülkesinin Dağı), "Bab-ül Ebvab" (Kapılar Kapısı) gibi çeşitli isimlendirmeler kullanılmıştır.[128]

3.2. Kafkasya'nın Tarihçesi

İslamiyete kadar Kafkasya'da hakimiyet sık sık el değiştirmiş; Asurlular, Manna, Urartu[129], Medler, İskitler, daha sonra ise Atropates, Albanya, Parfiya, Antik Roma ve Ahamenişler bölgede hâkimiyet kurmaya çalışmışlardır. Çıkar ve prestij savaşları Bizans, Hazarlar ve Sasaniler arasında da devam etmiş, 9. yüzyıldan itibaren ise Araplar, rakiplerinin zayıflamasını fırsata dönüştürerek bölgede tek egemen güce dönüşmüşlerdir. Kafkasya'da Roma ve Yunan medeniyetlerinin tesiriyle yaygınlaşan çoktanrıcılık ve aynı zamanda Güney Kafkasya'da eskilerden beri mevcut olan

---

[125] Cengiz Fedakâr, *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı: Kırım'a Giden Yolda Anapa Kalesi (1781-1801),* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul Mart 2014, s. 1.

[126] Mustafa Şahin, *Aşk Özgürlüktür: Şeyh Şamil,* Okuma Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2017, s. 10-11.

[127] Ufuk Tavkul, "Kafkasya İçin Türkiyat Araştırmalarının Önemi", *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri,* (haz. Yusuf Koç, Serdar Sağlam, Cahit Gelekçi), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, ss. 187-202, Ankara 25-26 Mayıs 2006, s. 189.

[128] Mehmet Uyar, "Türk ve İslam Tarihinin İncisi: Dağıstan", Mecra, 19 Şubat 2019, *https://www.gzt.com/mecra/islamin-ve-turk-tarihinin-incisi-dagistan-3487028,* (16.06.2019).

[129] Van Gölü havzasında yaşamalarından dolayı Bianililer (Vanlı) adlandırılan Urartu İmparatorluğunun ismi, Asur kaynaklarında Urartu, Uruatri, Uraştu; alfabesinde sesli harf bulunmayan İbrani kaynaklarında ise Ararat dağına ithaf olarak "Rrt" (Ararat) olarak geçmiştir. Ek olarak İbraniler, Türkler için ise "trk" (Etrak) tabirini kullanmışlardır. Bkz. Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları: Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar,* İlya İzmir Yayınevi, 5. Baskı, Yayın № 307, İzmir Şubat 2014, s. 259-260.

Mecusilik yahut Zerdüştlük dâhil tüm din ve inançların, özellikle de Hristiyan prensliklerinin etkisini azaltan Araplar, 735 yılında Tiflis'i "Hımar" lakabıyla[130] ünlü komutan Mervan bin Muhammet önderliğindeki birliklerle işgal ederek burada Müslüman Emirliği'ni kurmuşlardır.[131] Son olarak Müslüman Caferoğulları Beyliği'nin kontrolündeki bu emirlik, Gürcü Kral "Ağmaşenebeli" (Kurucu) lakaplı IV. David tarafından Tiflis'in üç gün boyunca yağmalandığı 1122'de yıkılana kadar söz konusu bölgede temel güç merkezi olmuştur.[132]

Dört Halife yahut Hulefa-i Raşidin ile Emeviler (661-750) döneminin ardından başa geçen Abbasilerin Hanedanı'nın (750-1258) zayıflama sürecine girmesiyle Kafkasya'da Sacoğulları (879-941), Müsafiriler veya diğer adıyla Salariler (941-981), Şeddadiler (971-1088), Revvadiler (981-1054) ve Azerbaycan tarihinin en uzun ömürlü devleti statüsüne sahip olan Şirvanşahlar (861-1538)[133] gibi birçok hanedanlar saltanat sürmüşlerdir. Lakin Selçukluların bölgeye ağırlığını koymasıyla söz konusu devletler, bağımsızlıklarını büyük ölçüde kaybederek belli bir süreliğine Selçuklu sultanlarına bağlı şekilde varlıklarını koruyabilmişlerdir.[134] Selçuklular döneminde Güney Kafkasya'da İldenizliler (Atabeyler) Devleti önemli bir güç haline gelmiş, devletin kurucusu Atabey Şemseddin İldeniz, oğulları Muhammet Cihan Pehlivan ve Kızıl Arslan dönemlerinde de siyasi istikrar başarıyla muhafaza edilmiştir. Fakat son İldenizli hükümdarı Özbek Muzaffereddin'in iktidarı yıllarında devlet zayıflama sürecine girdiğinde, yıkıcı Harezmşah, Moğol ve Gürcü akınları artış göstermeye

---

[130] "Hımar" lakabının ortaya çıkış nedenini Hilafet tarihçileri, Mervan bin Muhammet'in savaşlardaki üstün sabrına bağlamışlardır. Söz konusu lakabın düşmanları tarafından hakaret amaçlı kullanıldığı da varsayılmaktadır. Süryani tarihçiler ise komutanın eşekotu bitkisini (oenothera biennis) sevme ihtimalini kuvvetli bulmuşlardır. Daha sonra yeğeni İbrahim bin Velit'i devirerek II. Mervan (744-750) ismiyle tahta çıkan Mervan bin Muhammet, Emevilerin on dördüncü ve son halifesi olmuştur. Bkz. *İslam Ansiklopedisi,* TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Cilt 29, 1. Baskı, Ankara 2004, s. 227-230.

[131] Pinhan Efendiyev, "Tiflis Müslüman Emirliği - Azerbaycan Devleti", Ziya Enformasyon Merkezi, 16 Ocak 2019, *http://zim.az/tiflis/2317-tiflis-mslman-mirliyi-azrbaycan-dvlti.html,* (09.07.2019).

[132] Roin Kavrevişvili, "Gürcistan Kralı IV. David Ağmaşenebeli'nin Tarihçisi Tarafından (XII. yy.) Selçuklular Hakkında Verilen Bilgiler", *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu* (27-30 Eylül 2010, Kayseri), Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmalar Merkezi, ss. 20-25, Kayseri 2010, s. 24.

[133] Şirvanşahlar'ın mevcudiyetine Safevilerin en uzun süre iktidarda kalan hükümdarı Şah I. Tahmasp döneminde son verilmiştir. Tarihçi Hasan Bey Rumlu bu istilayı şöyle nakletmiştir: "1538 yılında Tahmasp'ın küçük kardeşi Elkas Mirza Şirvan'a saldırınca yerli ahali Buğurt kalesine sığınıp şehri savunmaya çalışmıştır. Şeki'den Derviş Muhammet'in Şirvanlılara yardımı da yeterli olmamış, Şah I. Tahmasp'ın emriyle Buğurt kalesi işgal edilmiştir." Bkz. Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti: VI-XVI. Yüzyıllar,* Avrasya Press, Bakü 2016, s. 320-321.

[134] Mehmet Ali Şerifli, *IX. Yüzyılın İkinci Yarısı - XI. Yüzyılda Azerbaycan Feodal Devletleri,* (haz. Ziya Bünyadov), Azerbaycan SSC İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Yayınları, Bakü 1978, s. 4-29.

başlamıştır.[135] Özellikle de 1220-1222, 1231-1239 ve 1256 yıllarında olmak üzere üç büyük Moğol istilası sonucu Azerbaycan toprakları tam 35 sene talan edilmiştir. Kafkasya'da 1256 yılından başlayarak 1357 yılına kadar Hülagüler (İlhaniler) hüküm sürmüştür. 15. yüzyılda bugünkü Azerbaycan ve Doğu Anadolu topraklarında Karakoyunlular (Baraniler),[136] Akkoyunlular (Bayındıriyye)[137] ve Safeviler, Batı Anadolu ve Balkanlarda ise Osmanlı İmparatorluğu güç kazanmıştır. Ancak Batı Avrupa devletlerinin ve Kilisenin bozguncu faaliyetleri sonucu bu devletler arasında uzlaşma sağlanamamıştır. Sonuç olarak Kafkasya, Avrupalıların kışkırtmalarının da etkisiyle büyük Türk cihangirlerinin kozlarını paylaştığı mücadele ve muharebelere sahne olmuştur. Altın Orda Hanı Toktamış ile Timurların kurucusu Emir Timur, yine Timur ile Yıldırım Beyazıt, Akkoyunlu Uzun Hasan ile Fatih Sultan Mehmet, Safevi Şah İsmail ile Yavuz Sultan Selim, Afşar Hanedanlığının kurucusu Nadir Şah ile Sultan I. Mahmut arasındaki savaşlar bu türden rekabetlerin başında gelmektedir.

Safevilerin tarih sahnesinden çekilmesiyle iyice güçlenen Afşarların bölgedeki hâkimiyeti Nadir Şah'ın 19 Haziran 1747'de bir suikasta kurban gitmesine kadar devam etmiştir. Bir taraftan Afşarların zayıflaması, diğer taraftan Karlofça'da ilk kez toprak kaybettiği bir antlaşmaya imza atan Osmanlı'nın gerileme dönemine ayak basması Kafkasya'da büyük bir güç boşluğu meydana getirmiştir. Çar I. Petro'dan itibaren yayılmacılık politikasını hızlandıran Rusya ise rakiplerinin güçsüz duruma düşmesinden faydalanarak 1795 yılına kadar Doğu Osetya, Kabartaylar, Çeçenistan, Çerkezistan ve Derbent bölgelerini ele geçirmiştir. 1806 yılında ise tüm Dağıstan'ın istila edilmesiyle Çar ordularının Kuzey Kafkasya misyonu başarıyla tamamlanmıştır. Çar I. Aleksandr'ın kabul ettiği 12 Eylül 1801 tarihli bir manifesto sonucu David Bagrationi liderliğindeki Gürcistan Krallığı resmen Rus vilayetine dönüştürülmüştür.

---

[135] İsmail Hacıyev, "Azerbaycan Atabeyler Devleti ve Nahçıvan", *Tefekkür Dergisi,* № 3, ss. 42-54, 2016*, s. 51-52.*

[136] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1984 yılında kaleme aldığı "Anadolu Beylikleri, Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri" başlıklı kitabında Karakoyunlulardan "Baraniler" diye bahsetmiştir. Zeki Velidi Togan, Baran köyünün Buhara'da, Vladimir Minorsky ise Merv yakınlarında yerleştiğini yazmıştır. Ayrıca Baran köyünde Karakoyunlu beyleri adına sikke kesilmiştir. Bkz. Mehmet Akif Erdoğru, *XII-XV Yüzyıllar Türkiye Tarihi Beylikler Dönemi,* İlya İzmir Yayınevi, 5. Baskı, İzmir Şubat 2014, s. 115-119.

[137] Akkoyunluların ismi, Oğuzların Bayındır boyuna mensup olmaları nedeniyle İslam kaynaklarında Bayındıriyye olarak geçmektedir. Uzun Hasan döneminde Akkoyunluların siyasi konumu güçlenmiş, devletin ilk yasa topluluğu olan "Kanuni Hasan-ı Draz" (Uzun Hasan Kanunları) yürürlüğe girmiştir. Bkz. Akbar Gocayev, *Uzun Hasan,* Altın Kitap Yayınevi, (haz. Refik İsmayılov), Bakü 2007, s. 3-13.

Ermeni Çarlığı'nın saf dışı bırakılmasının ardından ise 1830'lara kadar irili ufaklı tüm Kuzey Azerbaycan hanlıkları Petrograd (bugünkü St. Petersburg)[138] yönetimine tabi olmuştur. Rusya ile İran arasında imzalanan 12 Ekim 1813 tarihli Gülistan ve 10 Şubat 1828 tarihli Türkmençay Antlaşmaları neticesinde Azerbaycan, Aras nehri sınır olmak üzere kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmıştır. Rusya, Kafkasya'da bir asır sürecek olan hegemonyasını 14 Eylül 1829 tarihinde Edirne'de imzalanan bir antlaşmayla Osmanlı'ya dikte ettirmiştir. Yine de günümüzde hem Güney Azerbaycan Türkleri hem de onların kuzeydeki soydaşları arasında "Aras'ın o tayı, bu tayı yoktur. Vatan'ın o tarafı bu tarafı diye olmaz" söylemi[139] halen varlığını düşüncelerde korumaktadır.[140]

Güney Kafkasya'nın fethinden yaklaşık bir asır geçtikten sonra, Romanov Hanedanı'nın egemenliğinin sona ermesiyle Rusya Çarlığı ortadan kalkmış, bölgedeki gelişmeleri lehine çeviren Güney Kafkasya ülkeleri; Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Maverayı Kafkas Federasyonu'nda birleşmişlerdir. Fakat Maverayi Kafkas Federasyonu, 26 Mayıs 1918'de Gürcistan'ın birlikten ayrılıp bağımsızlığını ilan etmesi ve iki gün sonra Azerbaycan ile Ermenistan'da da bağımsız birer hükümet kurulmaları sonucu parçalanmış, her üç devlet SSCB yönetimine geçene kadar bağımsız bir poltika izlemişlerdir.[141]

3.3. Osmanlı'nın Kafkasya Politikasında Azerbaycan'ın Yeri

Osmanlı'nın Kafkasya politikasının merkezinde hiç şüphesiz Doğu'nun ilk demokratik Türk devleti olma niteliğini taşıyan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dayanmaktaydı. AHC'nin kurucu isimlerinden Mehmet Emin Resulzade ve

---

[138] Vladimir Lenin'in emriyle 12 Mart 1918'de hükümet Petrograd'dan Moskova'ya taşınmıştır. Böylece Moskova, 1389-1712 yılları arasındaki ilk başkentlik döneminden sonra ikinci kez Rusya'nın merkez şehrine dönüşmüştür. Moskova'nın yeniden başkent seçilmesine kadar Veliki Novgorod (862-882), Kiev (882-1243), Vladimir (1243-1389) ve St. Petersburg (1712-1918) merkez olarak tercih edilmiştir. Bkz. Mehmet Özberk, "Moskova: Rus Edebiyatının Başkenti", *International Journal of Social Sciences and Education Research,* 1 (3), ss. 824-832, 2015, s. 825.

[139] Bahsi geçen replik, Azerbaycan sinemasının başyapıtlarından 1985 yapımı "Kanlı Zemi" (Kanlı Tarla) yahut diğer adıyla "Atları Eyerleyin" filminin kahramanı Kaçak Nebi tarafından kullanılmıştır. Yönetmenliğini Hasan ağa Turabov ve Abdül Ahmedov'un üstlendiği filmde Çar zulmüne karşı direncin sembol isimlerinden Mollakent doğumlu (Kubatlı ilçesi, Zangazur kazası) Kaçak Nebi'nin kahramanca mücadelesi anlatılmaktadır. Bkz. Azerbaycan Filmleri Kanalı, Kaçak Nebi (Kanlı Zemi) 1985, 25 Kasım 2017, *https://www.youtube.com/watch?v=1pLaVS8KC-4,* (09.06.2019).

[140] İbrahim Zeynalov ve Mehman Abdullayev, *Tarih,* Abituriyent, Bakü 2015, ss. 368-370.

[141] İbrahim Zeynalov ve Mehman Abdullayev, *a.g.e,* s. 508-510.

arkadaşları, 28 Mayıs 1918'de Tiflis'te düzenlenen İstiklal Beyannamesi'ni[142] ilan ederek cumhuriyetin bağımsızlığını radyo aracılığıyla kamuoyuna duyurmuştur. AHC, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra meydana gelen ve komünist sistemi benimseyen Yugoslavya ve Çin gibi halk cumhuriyetlerinden demokrasi anlayışı bakımından farklı özellikler taşımaktaydı.[143] Resulzade, "Cumhuriyet'ten Cumhuriyet'e Fark Var" başlıklı makalesinde bu konudaki düşüncelerini aşağıdaki şekilde karakterize etmiştir:

> "Türk menşeli devletler meydana gelirken, özellikle dine dayanmışlarsa da Azerbaycan Cumhuriyeti, Türk milli-demokratik devletçiliği zemininde milli madeni tayin-i mukadderatının modernliğine dayanmıştır. Bu nokta-i nazardan belirtmek isterim ki Cumhuriyetimiz birinci Türk Devletidir."[144]

Mehmet Emin Resulzade, *"Var olsun, Halk Cumhuriyeti!"* sözleri ile tamamladığı bu makalede, 114'üncü Türk devleti[145] AHC'nin ideolojik anlamda seleflerinden farkını açıklığa kavuşturmuştur. Resulzade'ye göre, monarşi ve meşrutiyetten daha adil bir yönetim şeklini benimseyen halk cumhuriyeti, imtiyazlı cumhuriyetten farklı olarak sınıf ayrımı gözetmediği için uygulanabilecek en başarılı sistem olmaktaydı.[146] Tablo 4'ten de anlaşılacağı üzere, AHC'nin 23 aylık faaliyetinde toplam beş kez hükümet kabinesinde değişikliğe gidilmiştir. İlk üç hükümet kabinesinde başbakanlık görevlerini Fethali Han Hoyski icra etmiş, son iki dönemde ise İçişleri ve Milli Eğitim Bakanı (MEB) görevlerini de yürüten Nesip Bey Yusufbeyli hükümetin başında bulunmuştur. AHC'nin yüzölçümü yaklaşık 113,9 bin km²

---

[142] İstiklal Beyannamesi oylamaya sunulduğunda, 26 temsilciden 24'ü kararın lehine ses vermiş, yalnızca Sultan Macit Ganizade ve Cafer Ahuntov çekimser oy kullanmışlardır. Beyanname metninin Arap alfabesine uygun tertipteki orijinal el yazması Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nde, Azerbaycan Türkçesi ve Fransızca orijinal nüshaları ise AMİA'nın Tarih Müzesi'nde tutulmaktadır. Bkz. "Azerbaycan'ın Müstakil Devlet İlan Edilmesi Hakkında Azerbaycan Milli Konseyi'nin Kararı № 1", *Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümet Kanun ve Binagüzarlıkları Mecmuası,* Bakü 1919, s. 5-7.

[143] Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt: III 1914-1918 Genel Savaş,* Kısım 4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1983, s. 194.

[144] Nesiman Yakuplu, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi,* (çev. Tuncer Kırhan), Nergis Matbaası, Ankara 2015, s. 413.

[145] Hüseyin Nihal Atsız, Tekin Erer'in "Türklüğün 16 Avizesi" başlıklı makalesi dâhil birçok yazıları eleştirerek 16 muhayyel Türk devlet söyleminin efsane olduğunu savunmuştur. Atsız, Karamanoğulları gibi küçük devletlerin de hesaba katılması halinde bu sayının muhakkak çoğaldığını söylemiştir. Bkz. Hüseyin Nihal Atsız, "16 Devlet Masalı ve Uydurma Bayraklar", *Türkçü Dergi,* Sayı 9, ss. 8-10, İstanbul Mart-Nisan 2015, s. 8-9.

[146] Mehmet Emin Resulzade, "Cumhuriyetten Cumhuriyete Fark Var", *Açık Söz Gazetesi,* (akt. Nesiman Yakuplu, *Mehmet Emin Resulzade…,* s. 413), № 426, 17-30 Mart 1917.

(tartışmalı arazi: 16,6 bin km²) olmuştur. Ne yazık ki günümüzde bu rakam 86,6 bin km²'ye gerilemiştir.[147]

Tablo 4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümetleri (1918-1920)

Kabine	*Kabul*	*Fesih*	*Başkan*	*Parti*
I	28.05.1918	17.06.1918	Fethali Han Hoyski	Bağımsız
II	17.06.1918	07.12.1918	Fethali Han Hoyski	Bağımsız
III	26.12.1918	14.04.1919	Fethali Han Hoyski	Bağımsız
IV	14.04.1919	22.12.1919	Nesip Bey Yusufbeyli	Bağımsız
V	22.12.1919	30.03.1919	Nesip Bey Yusufbeyli	Müsavat

Kaynak: Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi'nin internet kaynağından (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti: Hükümet, 2018, http://axc.preslib.az/az/page/c5btzNa7MF, 08.07.2019) alınan bilgilerle çalışmanın yazarı tarafından derlenmiştir.

Milli Meclis'in IV. Dönem Sumgayıt (2010-2015), V. ve VI. Dönem Yardımlı (2015-2020; 2020-2025) Milletvekili Musa Kasımlı, Osmanlı dâhil olmak üzere büyük emperyalist güçlerin Kafkasya'ya yönelik politikasında Azerbaycan'ın öne çıkmasının nedenlerini beş ana başlık altında incelemiştir. İlk başlıkta Hazar Denizi'nin Avrupa ile Asya arasında geçidi sağlaması nedeniyle Azerbaycan'ın transit ve ticari önemine vurgu yapılmıştır. Savaştan önce İran ve Osmanlı ile ticaretinin büyük kısmını Hazar Denizi ve Azerbaycan aracılığıyla gerçekleştiren Rusya Çarlığı Bakü-Derbent ve Bakü-Tiflis-Batum hatlarını etkin şekilde kullanmıştır. Rusya ile İran arasındaki yıllık ticaret hacmi 1900 yılından 1913 yılına kadar 81,6 milyon ruble olarak kayıtlara geçmiş, Azerbaycan ise bu rakamın 54,7 milyon rublesini (68%) karşılamıştır. Savaştan önce Rusların Osmanlılarla takriben 2 milyon rubleye ulaşan yıllık ticaret hacmine yine büyük ölçüde Azerbaycan sayesinde ulaşılabilmiştir.[148]

İkinci olarak, Batı Avrupa ile Orta Asya arasında köprü işlevini yerine getiren Azerbaycan kısa, avantajlı ve güvenli yollara sahip olmaktaydı. Nitekim bu durum, tarih boyunca Azerbaycan'ın emniyet ve müdafaa işlerinde kolaylıklar sağlamıştır. Ayrıca Kafkas İslam Ordusu, İran üzerinden Azerbaycan'a geçtiği sırada büyük

[147] Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti: Arazi, 2018, *http://axc.preslib.az/az/page/c5btzNa7MF,* (08.07.2019).
[148] Musa Kasımlı, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında...,* s. 52.

stratejik öneme sahip Tebriz-Çulfa, Erdebil-Astara ve Savuçbulak-Musul karayollarını kullanmıştır.[149]

Üçüncüsü, zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip Bakü, 19. yüzyılın ortalarından başlayarak Rusya Çarlığı'nın başlıca enerji sağlayıcı gücüne dönüşmüştür. 1899-1901 yıları arasında sadece Bakü'deki yıllık 11,5 milyon ton petrol üretimi bu alanda ABD'yi geride bırakmaya ve Rusya'yı dünyanın zirvesine çıkarmaya yetmiştir. Petrol rezervleri açısından Meksika ve İran ise Rusya'yla rekabetin bir hayli gerisinde kalmıştır. Anlaşılacağı üzere SSCB döneminde Bakü, petrol merkezi fonksiyonunu başarıyla yerine getirmiştir.[150] Mehmet Emin Resulzade'nin 1938 yılında Berlin'de Almanca yayımlanan "Azerbaycan Sorunu" başlıklı makalesinde Bakü'deki petrol rezervlerinin dünya genelinde sadece ABD'den az olduğuna vurgu yapılmıştır.[151]

İngilizlerin "Petrole sahip olanlar zafere daima yakın olanlardır" fikrini savunan birçok tarihçi, Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkma nedenleri arasında petrol faktörünü üst sıralara koymuştur. "Neftyanoe Delo" dergisinin 27 Nisan 1918 tarihli yedinci ve sekizinci sayılarında ise Birinci Dünya Savaşı siyasi değil, sanayi ve teçhizatın gücüne dayalı ekonomik bir savaş olarak tasvir edilmiştir.[152] Bu bağlamda emperyalist güçlerin yeni petrol üretimi alanlarına ulaşma hedefi dikkate alındığında Azerbaycan'ın neden bu kadar önemli olduğu sorusu daha kolay anlaşılabilmektedir. Türklerin Azerbaycan'a gelişinin sebeplerini yalnızca petrol faktörüne bağlamanın büyük bir yanlış olduğunu vurgulayan Nazım Cafersoy, Bakü'ye petrol yuvası gibi bakan Rusya, İngiltere, Almanya ve Fransa'ya nazaran Osmanlı'nın Kafkasya politikasında manevi bağlar ile siyasi amaçların daha ağır bastığını ve ekonomik hedeflerin daha geri planda kaldığını söylemektedir.[153]

---

[149] Musa Kasımlı, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında...,* s. 51-65.
[150] Dünyada sondaj usulü ile ilk petrol kuyusu 1847 yılında Abşeron Yarımadası'na bağlı Bibiheybet köyünde kazılmış, Kafkas Valisi Mihail Vorontsov tarafından da onaylamıştır. 1909 yılında petrol tabakalarını işletmek için Bibiheybet'te başmühendis Pavel Potoski önderliğindeki bir heyet dünya genelinde ilk kez olarak dökme işlemlerine başlamış, çalışmalar 1933'te sona erdirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dünya Petrol Sanayisi Tarihinde İlk Kez Azerbaycan'da Gerçekleşmiş Olayların Kısa Listesi, *http://www.azerbaijans.com/content_781_tr.html,* (20.06.2019).
[151] Musa Kasımlı, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında...,* s. 56.
[152] Musa Kasımlı, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında...,* s. 58.
[153] Nazım Cafersoy ile mülakat, Bakü 25 Aralık 2018.

Dördüncü olarak, Azerbaycan petrol dışında safran, havyar, pamuk, bakır ve ipek üretimi dâhil birçok üründe de Güney Kafkasya'nın kilit ülkesi olmayı başarmıştır. Kafkasların Lyon'u[154] Şeki ipekçilikte, Salyan balıkçılıkta, Gedebey bakır, Daşkesen filiz ve alüminyum, Abşeron ise safran üretiminde ön plana çıkmıştır. Bakü petrol ve doğalgazın yanı sıra gitgide havyar üretiminde uzman bir kente dönüşmüştür. Gence ve Bakü'den sonra Azerbaycan'ın üçüncü en büyük kenti konumundaki "kimyagerler şehri" Sumgayıt ise hem Çarlık hem de SSCB döneminde başlıca sanayi şehirleri arasında yerini almıştır.[155]

Beşinci husus coğrafi konum ve iklim konusudur. Azerbaycan'da yaz aylarının sıcak, kış aylarının ise ılıman ve az karlı geçmesi, baharın ülkeye tez gelişi tarım ve hayvancılığın gelişimine bazı önemli avantajlar sağlamaktadır. Aras (1.072 km) ve Kura (1.330 km) nehirlerinin döküldüğü Hazar Denizi'nin Rusya, İran ve Orta Asya'ya doğrudan ulaşımı temin etmesi nedeniyle ticaret gemileri serbestçe hareket edebilmektedir. Karadağ, Bozkuşdağ ve Mermerdağ silsilelerinin Güney Azerbaycan'ı zor geçilen duvar haline getirmesi Azerbaycan'a güvenlik açısından oldukça elverişli bir konum sağlamaktadır.[156]

Musa Kasımlı'nın, Osmanlı'nın Azerbaycan ağırlıklı Kafkasya politikasına ilişkin bir diğer sınıflandırması Tablo 5'te belirtildiği gibi şahsi, milli, manevi, hukuki ve psikolojik olmak üzere beş kümede toplanmıştır. Şahsi sebeplerin temelinde İstanbul yönetiminin siyasi ve ekonomik çıkarları bulunmaktaydı. Kasımlı, milli çıkarları açıklarken yaklaşık 3 milyonu Azerbaycan'da olmak üzere Güney Kafkasya'da yaşayan 7 milyon civarındaki Müslüman kesimi kastetmiştir. Manevi esaslarda, Bolşevik zulmü ve Ermeni katliamları karşısında çaresiz kalan Müslümanlara sağlanan destek, psikolojik esaslarda ise Osmanlı ile Azerbaycan Türkleri arasındaki ortak dil, din ve kültür gibi öğeler ön plana çıkarılmıştır. Son olarak hukuki esaslarda ise Kafkas İslam Ordusu harekâtına yasal dayanak kazandıran Trabzon ve Batum antlaşmalarına vurgu yapılmıştır. Batum Antlaşması'nın dördüncü

---

[154] Elşen Kasımov ve Niyameddin Kuliyev, *a.g.e,* s. 38; Fransa'da I. Francis'in (1515-1547) iktidara gelişinden sonra Lyon ipek dünyasının başkentine dönüşmüştür. Bkz. Turismo Lyon, La Seda, *http://www.turismolyon.com/seda-lyon.html,* (24.06.2019).
[155] Musa Kasımlı, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında...,* s. 58.
[156] Musa Kasımlı, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında...,* s. 59.

maddesi, AHC'nin bağımsızlığının tehlikeye girdiği anlarda İstanbul Hükümeti'nden yardım alabileceğini öngörmekteydi.[157]

Tablo 5. Osmanlı'nın Azerbaycan Politikasında Temel Esaslar

Esaslar	*Açıklama*
Şahsi	Ekonomik ve siyasi çıkarlar
Milli	Türk ve Müslüman nüfus çoğunluğu
Manevi	Ermeni soykırımı
Psikolojik	Din, dil, düşünce ve kültür birliği
Hukuki	Trabzon ve Batum Antlaşmaları

Kaynak: Milletvekili, tarihçi Musa Kasımlı ile mülakat (Bakü, 6 Şubat 2019) sırasında elde edilen bilgiler ışığında çalışmanın yazarı tarafından derlenmiştir.

Musa Kasımlı'dan farklı olarak Yücel Karauz, Osmanlı'nın Kafkasya'daki başlıca hedeflerini Kafkasya Müslümanlarını Rus ve Ermeni çetelerinin saldırılarından kurtarmak, AHC'nin bağımsızlığını güçlendirmek, yeni kurulan cumhuriyetlerin askeri ve idari teşkilatlanmasını sağlamak şeklinde sıralamıştır. Ayrıca sıralamada Kafkasya Türkleri ile Anadolu Türkleri arasında irtibatı sağlamak ve Osmanlı'nın Kafkasya'da kardeş topluluklar nezdinde itibarını korumak gibi hedeflere yer verilmiştir. Karauz'a göre, Kafkas İslam Ordusu'nun diğer hedefleri arasında Ermeni çetelerinin Müslüman köylerine yaptıkları baskınları sonlandırmak ve Bakü petrolünü sömürgecilerin hegemonyasından uzak tutmak gibi meseleler yer almıştır.[158]

3.4. Osmanlı'nın Kafkasya'daki Erken Dönem Faaliyetleri

Kafkas İslam Ordusu'nun Gence'den Bakü'ye, Petrovsk'tan veya diğer adıyla Şamilkale'den (bugünkü Mahaçkale) Karabağ'a uzanan askeri faaliyetleri çalışmanın beşinci bölümünde geniş şekilde ele alındığından bu kısımda sadece Türk Ordusu'nun Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında Kafkasya'da, özellikle Güney Azerbaycan'daki faaliyetlerinden bahsedilmiştir. Çanakkale Savaşı'na kadar farklı tarihlerde Halil ve Kâzım Karabekir Paşalar ile Ömer Naci başta olmak üzere birçok yetenekli komutan Kuzey İran'da birtakım görevler icra etmişlerdir. Ermenilerle Gürcülerin karayolu

[157] Musa Kasımlı, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında...,* s. 58.
[158] Yücel Karauz, *a.g.m,* s. 57.

bağlantısını koparması ve Rusların İran'ın kuzeyinde nispeten zayıf bir askeri güç bulundurması nedeniyle tercih edilen Güney Azerbaycan koridoru, Kafkas İslam Ordusu harekâtında da büyük önem arz etmiştir. Ayrıca bu minvalde Almanlar ve Ruslar gizli operasyonlardan mahrum bırakılmışlardır.[159]

Azerbaycan Türkleri ile Anadolu Türkleri arasında irtibatın sağlanması için İran'ın kuzeyine gönderilen bir diğer isim ise daha önce, 1905-1911 tarihleri arasında yaşanan İran Meşrutiyet Devrimi'nde Jön Türklerle söz konusu bölgeye gelerek birtakım faaliyetlerde bulunan Ömer Naci Bey olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Hüsrev Sami ve Mustafa Necip'le birlikte Selanik merkezli Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin (1906-1907) kurucuları arasında da yer alan Ömer Naci, Kafkasya harekâtı sırasında Nuri Paşa'nın siyasi müsavirliğini yapan Ahmet Ağaoğlu'nun 1905 yılında kurduğu Difai Partisi'yle ilişkileri koparmamaya çalışmıştır.[160] Lakin Sarıkamış yenilgisi sonucu Üçüncü Ordu dağınık hale geldiği için ilave askerin gönderilmemesi ve tifo hastalığının yaygınlaşması, Ömer Naci komutasındaki 500 kişilik birliğin görevini başarıyla yerine getirmesini engellemiştir. Almanya'nın Erzurum'daki Konsolos Yardımcısı Max Erwin von Scheubner-Richter'in 100 süvari, 30 gönüllü, 5 Alman subayı ve bir dağ topuyla yardıma gelmesi de yeterli olmamıştır. Nihayetinde Difai Partisi'nin Azerbaycan'daki nüfuzundan yararlanıp Kafkasya Müslümanlarını isyana sevk etme planları suya düştüğü için İstanbul yönetimi, bir süreliğine isteklerini ertelemek zorunda kalmıştır.[161] Yine de Difai Partisi ile bağlar tamamen koparılmamış, parti başkanı Arslan Han Hoyski, Şubat 1915'te Azerbaycan'da bağımsız bir devletin kurulmasının gerekliliği hususundaki planını Erzurum'da bulunan Enver Paşa'ya takdim etmiştir.[162]

21 Ocak 1915 tarihinde "Bakü" gazetesinde yayımlanan "Azerbaycan'da Olayların Gidişatı" başlıklı bir makalede Osmanlı'nın Güney Azerbaycan'daki temel

---

[159] Reha Yılmaz, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi (OAKAD),* Cilt 3, Sayı 6, ss. 137-160, 2008, s. 127;

[160] Philipp Stoddard, *Teşkilat-Mahsusa,* (çev. Tansel Demirel), Arma Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1993, s. 144.

[161] Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri: Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da, İran'da,* İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1936, s. 158-162.

[162] Reha Yılmaz, *a.g.m,* s. 63; Yalçın Vurgun, "Osmanlı Devleti İçin Bolşevik İhtilali Neyi İfade Ediyordu?", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD),* Sayı 26, Yıl 13, ss. 4-36, Güz 2017, s. 31.

hedefinin Müslüman ağırlıklı Urumiye Gölü kıyılarını kontrol altına almak olduğu söylenmiş, Türk Ordusu'nun daha önceleri de Tebriz'e kadar ulaştığı fakat Balkan Savaşları nedeniyle geri çekildiği hatırlatılmıştır. Mehmet Emin Resulzade'ye göre, çoğu Azerbaycan Türkü savaşın sonuna büyük umutlar bağlamıştır. Hazar ve Bakü Devlet Üniversitelerinin (BDÜ) fahri üyesi, Polonyalı Kafkasolog Tadeusz Swietochowski ise Osmanlı'nın olası bir ilhak kararına Turancı düşünür Ali Bey Hüseyinzade'nin de saygı duyduğuna dikkat çekmiştir.[163]

3.5. Almanya'nın Kafkasya Politikası

Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemin kudretli devletlerinden biri olan Alman İmparatorluğu, 18 Ocak 1871'de Fransa'nın Versay Sarayı'nda kurulmuştur. Prusya Kralı Kayser I. Wilhelm Friedrich Ludwig ilk imparator, Otto von Bismarck ise şansölye ilan edilmiştir.[164] Musa Kasımlı'nın tabiriyle, "Masa arkasına sonradan gelip herkesten fazla yemeye çalışan" genç Almanya, siyasi arenada inanılması güç başarılara imza atmıştır. İngilizlerin dikkatini daha çok Asya ve Afrika'daki sömürgelere yöneltmesi, Fransa'nın ise 1-2 Eylül 1870 tarihli Sedan Savaşı'ndan sonra belini doğrultamaması ve İtalya'nın güçlü devlet kimliğini kazanamaması sonucu Avrupa'da oluşan güç boşluğunu Almanya rahatlıkla kendi lehine çevirebilmiştir.[165]

Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya'ya ilgisini arttıran Almanya'nın söz konusu bölgedeki poltikasının belkemiğini Gürcistan ve Azerbaycan oluşturmuştur. Mustafa Çolak, Almanların Gürcülere yakın ilgi göstermesi nedeniyle bu politikaya kısaca "Gürcistan politikası" adını vermiştir. Almanlarla Gürcüler arasındaki başlıca ortak unsurlar arasında Rus düşmanlığı ve Hristiyanlık ön plana çıkmıştır.[166] Araştırmacı yazar Vasıf Gafarov, Almanya'nın bu tarihlerde Gürcistan topraklarında 214 subay ve 5.050 er tuttuğunu bildirmiştir.[167] İtilaf Devletleri'nin, Osmanlı'ya karşı savaşmaları durumunda altı milyon ruble ve cephane teklifini geri çeviren Gürcüler de tercihlerini hep Almanya'dan yana kullanmışlardır. Berlin yönetimi, eski Maverayı

[163] Musa Kasımlı, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında...,* s. 55-56.
[164] Süleyman Kocabaş, *Tarihte Türkler ve Almanlar,* Vatan Yayınları, İstanbul 1988, s. 10-12.
[165] Louis Dallot, *Siyasi Tarih,* (çev. Oktay Akbal), Kitapçılık Limited Ortak Yayınları, İstanbul 1966, s. 28.
[166] Mustafa Çolak, *a.g.t,* s. 159-160.
[167] Vasıf Gafarov, *a.g.m,* s. 108.

Kafkas Cumhuriyetlerinden sadece Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımıştır. Üstelik Poti Limanı aracılığıyla Batum'a asker takviyesi, Ermenilere ise uçak yardımı yapılmıştır. Söz konusu iki ülkenin bağımsızlık mücadelesine destek veren Almanlar aynı duyarlılığı ne yazık ki Azerbaycan Türklerine karşı göstermemiştir. Alman Dışişleri Bakanı Richard von Kühlman, Gürcistan'ın Azerbaycan ve Ermenistan'a kıyasla daha iyi organize edildiğini gerekçe göstererek kararın doğruluğuna dikkat çekmiştir.[168]

Almanya'nın Kafkasya'da ulaşmak istediği iki temel hedefi bulunmaktaydı. İlk ve nihai hedef Transkafkasya demiryollarını ele geçirerek Orta Asya ve Hindistan'a ulaşmak, ikinci hedef ise Bakü petrolünü ele geçirerek savaş için gerekli enerji ihtiyacını karşılamak olmuştur.[169] Zengin petrol yataklarının yokluğu, petrol fiyatlarının aşırı yüksekliği ve Romanya'daki petrol rezervleriyle enerji ihtiyacı sorununu gidermede yetersiz kalması Berlin yönetiminin Kafkasya'ya yönelmesinde etkili olmuştur.[170]

Rudolf Emil Martin, 1907 yılında yazdığı "Berlin-Bağdat: Hava Taşımacılığı Çağında Alman İmparatorluğu" başlıklı eserinde Bakü dâhil tüm Kafkasya'yı içeren Tiflis Valiliği tasarısına yer vermiştir.[171] Führer'in yardımcılarından Rudolf Hess'in öğretmeni, ünlü jeopolitikçi Karl Haushofer ise 1916 yılında Weimar'da yayımlanan "Kafkasya Dünya Savaşı'nda" başlıklı kitabında Kafkasya'yı çalışma sahası olarak tanımlamıştır. Haushofer, Güney Kafkasya'da tarafsız ve bağımsız bir Gürcistan'ın varlığının yanı sıra Almanya öncülüğünde Türk Ordusu'nun Güney Kafkasya Müslümanlarını özgürlüğe kavuşturmasının gerekliliğini vurgulamıştır.[172]

11 Mayıs 1918 tarihinde Başbakan Georg Friedrich von Hertling, Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann, Tanenberg zaferinin mimarları - Alman Orduları Baş Komutanı General Eric Wilhelm Lüdendorff ile Almanya'nın ikinci cumhurbaşkanı

---

[168] Mustafa Çolak, *a.g.e,* s. 135.; Gürcü tarihçisi Şota Basilaya ve Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Sadık Sarısaman, Gürcü Sosyalist-Federalist Partisi dâhilinde bir grubun Osmanlı yönetimindeki bir Kafkasya'da Gürcistan'ın daha da adil yönetileceğine umut ettiğini belirtilmişlerdir. Gürcü milliyetçilerinin Türklerle ittifaka can attığını Ermenilerin "Orizon" gazetesi de manşetine taşımıştır. Bkz. Musa Kasımlı ile mülakat, Bakü 6 Şubat 2018.
[169] Mustafa Çolak, *a.g.e,* s. 159-160.
[170] Musa Kasımlı, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında...,* s. 58.
[171] Musa Kasımlı, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında...,* s. 62.
[172] Parvin Darabadi, *a.g.m,* s. 23.

seçilecek olan Mareşal Paul von Hindenburg - Belçika'nın Liege kenti yakınlarındaki Spa kasabasında toplanarak Bakü petrolüne ulaşmanın yöntemlerini tartışmışlardır. Alman Orduları Baş İdaresi Müsteşarı Max von Bercheim, Başkomutan Erich Lüdendorff'a gönderdiği 20 Ağustos 1918 tarihli telgrafta Bakü'nün acilen ele geçirilmesine, idari sistemin Ruslarda kalması şartıyla petrolün Almanya ile Rusya arasında bölünmesine, ayrıca İstanbul yönetiminin "gönlünü hoş tutmak" maksadıyla bazı taleplerinin karşılanmasına yönelik öneriler ileri sürmüştür.[173]

Alman İmparatorluğu, müttefiki Osmanlı Devleti'nin Bakü merkezli Kafkasya politikasının karşısında yer almış, hatta Rusya ile gizli anlaşma yolunu seçmiştir. Farklı yöntemlerle Türk Ordusu'nun Bakü harekâtını sonlandırmaya çalışan Berlin yönetimi, Avusturya-Macaristan ve Alman esirlerini almak bahanesiyle Bakü'ye heyet göndermiş, 27 Ağustos 1918 tarihinde Bolşeviklerle gizli şekilde Brest-Litovsk Antlaşması'na ek sözleşmeye imza atmıştır. Antlaşma gereği Almanların Bakü'deki petrol üretiminden yüzde 25 pay alması, ayrıca Gürcü magnezyum madenlerinden de kazanç sağlaması öngörülmüştür. Mehmet Emin Resulzade, Bakü'den Kura ırmağına kadar uzanan arazilerin petrol imtiyazı karşılığında Rusya'ya bağlanmasına ikna olan Almanları protesto ederek Bakü'süz Azerbaycan'ın başsız bedenden farkı olmadığını dile getirmiştir. 12 Eylül 1918 tarihinde ise Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliğine ve müttefiklerine, ayrıca tarafsız devletlere itiraz içerikli bir nota göndermiştir.[174] Sonuç olarak Kafkasya hususunda taraf seçimine ilişkin Almanya'nın kararsızlığı Bakü meselesinin çözümünde sorunlar yaşatmış, gizli Rus-Alman Antlaşması'nın maddeleri kâğıt üzerinde kaldığından hiçbir zaman icra edilememiştir.[175]

3.6. Kafkasya Meselesinde Alman-Türk Rekabeti

Almanya Rusya'ya savaş ilan ettikten bir gün sonra, 2 Ağustos 1914'de Dışişleri Bakanı Sait Halim Paşa başkanlığındaki Türk heyetiyle gizli bir antlaşma imzalamıştır. 1912-1915 yılları arasında İstanbul'da büyükelçilik yapan Hans Freiherr von Wangenheim'in teşebbüsüyle imzalanan bu antlaşma sonucu her iki taraf da bazı

[173] Mustafa Çolak, *a.g.e*, s. 143.
[174] Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Harekâtı,* (haz. Ahmet Karaca), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, № 40, Ankara, 1991; Ervin Mirza, "İstiklale Beraber Zafer", *Ekspres Gazetesi,* 15-17 Eylül 2018, № 3, s. 9.
[175] İbrahim Zeynalov ve Mehman Abdullayev, *a.g.e*, s. 516.

sorumluluklar üstlenmişlerdir. Berlin yönetimi, Doğu sınırında değişiklikler yapma konusunda Türklere yardım etme taahhütleri vermiştir. Antlaşmada Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasındaki husumetlerde her iki ülkenin sessizliğini koruması ve Avusturyalıların güvenlikleri tehlikeye düştüğünde Viyana Hükümeti'ne yardım edilmesi öngörülmüştür. Ayrıca antlaşmanın 31 Aralık 1918 tarihine dek yürürlükte kalması ve bu sürenin taraflardan herhangi birinin itiraz etmediği durumda beş yıl daha uzatılması karara bağlanmıştır.[176]

Teoman Alpaslan'a göre, 2 Ağustos 1914 Antlaşması'yla Almanlar, Osmanlı Devleti'ni Balkanlardan uzak tutmaya ve Avusturya-Macaristan aracılığıyla söz konusu coğrafyada etkinlik kurmaya çalışmıştır. Balkan Savaşlarının kayıplarını kamuoyuna unutturmaya çalışan ve Elviye-i Selase'yi (Kars, Ardahan, Batum) Ruslardan geri almak için güçlü bir müttefike ihtiyaç duyan Osmanlı'nın Almanlara yaklaşmasındaki bir diğer önemli neden ise kredi sağlama konusunda Almanya'nın İngiltere, Fransa ve Rusya'dan daha cömert davranması olmuştur.[177]

Enver Paşa, ordunun oluşturulmasında Alman subaylarının deneyiminden ve disiplininden yararlanmıştır. Çünkü gençleştirilmiş Türk Ordusu'nda disiplin ve harekât kabiliyetinin güçlü olacağı düşünülmüştür. Enver Paşa, kız kardeşine gönderdiği 28 Ağustos 1910 tarihli bir kartpostalda, Alman ordusunun durumunu "Dün burada 33 bin kişilik bir Alman kolordusunun resmigeçidini seyrettim. İnsanın ağzının suyu akacak derecede mükemmel." sözleriyle ifade etmiştir.[178]

Almanya'nın Doğu'daki temel hedefi Kafkas halklarını devrime teşvik ederek Rus ordusunu mağlup etmek olmuştur. Alman İmparatoru II. Wilhelm, otuz senelik görevi süresince İslam siyasetini hep gündeminde tutmuş, "süper güç" olma yolunda engel gördüğü Fransa, Rusya ve İngiltere'ye karşı sömürge altındaki Müslümanları isyana teşvik etmeye çalışmıştır. II. Abdülhamit döneminde Almanların İslam Birliği düşüncelerini daha sık dile getirdikleri ve destekledikleri görülmektedir. Osmanlı

[176] Musa Kasımlı, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında...,* s. 70.
[177] Teoman Alpaslan, *Kapitülasyonların Sebep Olduğu Balkan Bozgunu (1912-1913)*, Kamer Yayınları, İstanbul 2013, s. 246-247.
[178] Teoman Alpaslan, *a.g.e,* s. 245.

Devleti'nin Rusya esaretindeki halklarla ilgilenmesi ve padişahın halifelik yetkisini kullanarak cihat ilan etmesi iki ülkenin gizli anlaşma yapmasına yol açmıştır.[179]

Kutsal Topraklara giden tek Avrupalı monark olan II. Wilhelm, "İslam dünyasının koruyucusu" sıfatıyla Doğu'ya ikinci seyahatini düzenleyerek İstanbul'da başlattığı gezisini Beyrut'ta noktalamıştır. II. Wilhelm, Kudüs'te İngilizlere gözdağı vermek amacıyla hararetli bir konuşma yapmıştır. Şam ziyaretinde "kahraman ve şövalye sultan" diye nitelendirdiği Selahattin Eyyubi'nin türbesine çelenk koymuş, ardından Baalbek harabelerini ziyaret etmiştir. Üzerindeki Osmanlı üniformasıyla kendisini yaklaşık 300 milyon Müslümanın ve Sultan Abdülhamit'in dostu gibi tanıtmıştır. II. Wilhelm'in 18 Ekim-26 Kasım 1898 tarihleri arasında gerçekleştirdiği İkinci Osmanlı Devleti Seyahati, iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da gelişmesine sebebiyet vermiştir.[180]

17-25 Ekim 1898 tarihleri arasında İstanbul'u ziyaret eden II. Wilhelm'in şerefine, 21 Ekim günü ihtişamlı geçit töreni düzenlenmiştir. Avusturya-Macaristan'ın İstanbul Büyükelçiliği Askeri Ateşesi Joseph Pomiankowski, Alman Askeri Heyetinin Osmanlı'daki faaliyetlerinin sadece göstermelik olduğunu şu şekilde aktarmıştır:

> "Osmanlı birlikleri, yıllardan beri unutulmuş Prusya merasim geçişini büyük bir gayretle talim ediyorlar. Fizik bakımından seçkin insanların üniformaları ve selamlama merasimine iyi eğitilmeleri nedeniyle gösteriler belki görkemlidir. Lakin Türk Ordusu'nun savaş yeteneği tamamen yanlış yansıtılıyor[...] Padişahın Alman hayranlığını çoğu subay takdir etmez[...] Mali bakımdan çökmüş bir ülkeden misafir bir hükümdarın kıymetli hediyelerle geri dönmesi hakkında çok sert sözler söylenmektedir."[181]

Bakü Guberniyası Jandarma İdaresi'nden Albay Leontyev, 14 Ocak 1915 tarihli 340 numaralı gizli raporunda Kayzer Wilhelm'in Azerbaycan Türkleri tarafından sevildiğine ve saygı gördüğüne değinmiştir. Leontyev'in raporunda Alman

---

[179] II. Wilhelm, Osmanlı'yı 1889, 1898 ve 1917 yıllarında olmak üzere üç kez ziyaret etmiştir. Bkz. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfusu,* Timaş Yayınları, 16. Baskı, İstanbul 2017, s. 47-55.

[180] Necmettin Alkan, "Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi XXXI,* İstanbul 2008, s. 16-38.; Sabri Sürgevil, Cihan Özgün, Hilal Ortaç ve Olcay Pullukçuoğlu, *a.g.e,* s. 42

[181] Sezen Kılıç, *a.g.e,* s. 20-21.

imparatorunun Müslüman ve Hacı olduğuna dair bilgiler, Rus tarihçisi Pavel Nikolayevich Milyukov tarafından da tasdik etmiştir.[182]

Fotoğraf 2. Enver Paşa, Sultan V. Mehmet Reşat ve Kaiser II. Wilhelm

14 Aralık 1913 tarihinde Türk-Alman işbirliği doğrultusunda General Otto Viktor Karl Liman von Sanders veya nam-ı diğer Liman Paşa başkanlığındaki bir kafile İstanbul'a gelmiştir.[183] Alman Askeri Heyetinde 42 subayın bulunduğunu söyleyen Fransız tarihçi Pierre Renouvin gibi araştırmacılar Alman subaylarının gelişinde Alman Dışişleri Bakanlığının önemli bir rol oynadığını savunmuşlardır. Lakin Kâzım Karabekir Paşa, Amerikalı Sidney Bradshaw Fay ve İtalyan Luigi Albertini gibi isimler aksini iddia ederek Jön Türklerin durumdan gayet memnun olduklarını ifade etmişlerdir.[184]

3.6.1. Kafkasya Meselesindeki Anlaşmazlıklar

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da tek başına hareket etmeye çalışması ve Brest-Litovsk Antlaşması sonucu Doğu Anadolu'yu kaybeden Rus ordusunun zayıf görünümü Berlin yönetiminin davranışlarında değişikliğe sebep olmuştur. Almanlar, Ayastefanos Antlaşması'nda Türkleri kolladığı gibi bu süreçte de "mazlum taraf" olarak gördüğü Ruslara destek çıkmıştır.[185] Bir zamanlar Filistin cephesinde birlikte

[182] Musa Kasımlı, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında...,* s. 90.
[183] Sezen Kılıç, "Limon von Sanders'in Çanakkale Savaşları ile İlgili Bazı İddiaları", *Akademik Bakış,* Sayı 14, ss. 1-19, Yaz 2014, s. 4.
[184] Musa Kasımlı, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında...,* s. 69.
[185] Nasır Yüceer, *a.g.m,* s. 96-97.

çarpışan bu iki müttefikin dostluk ilişkileri böylece Kafkasya meselesinde taraflar arasındaki güven bunalımı nedeniyle sarsıntı geçirmiştir. Enver Paşa, Kafkasya'ya birinci derecede önem verdiklerini Halepli Zeki Kolaç Paşa aracılığıyla General Lüdendorf'a bildirmiş, günümüzde Abhazya Özerk Cumhuriyeti'ne başkentlik yapan Sohum'da Müslümanların silahlarını bırakmaya zorlanmasından, Alman askerlerinin Tiflis-Poti Demiryolunu kontrol etmesinde ve Kara Kilise yakınlarındaki savaşta Ermenilere yardım edilmesinden ciddi endişe duyduğunu belirtmiştir.[186]

3 Mart 1915 tarihinde Almanya'nın Kafkaslardaki özel ajanı Louis Mosel, ülkesinin Dışişleri Bakanlığına çektiği telgrafta Türklerin kontrolündeki arazilerde yerli idarecilerin yağmacılığından ve yasadışı davranışlarından halkın, özellikle Müslüman Gürcülerin ve Tatarların rahatsızlık duyduğunu iletmiştir. Mosel'e göre bu itirazları Almanya lehine fırsata dönüştürmekle Kafkasya'daki operasyonlar bizzat Alman ordularınca gerçekleştirilebilirdi. 1924-1933 yılları arasında Almanya'nın Ankara Büyükelçisi görevini icra eden Rudolf Nadolny ise Berlin'e yolladığı 5 Nisan 1915 tarihli telgrafta Kafkasyalıların eskiye nazaran Türklere sıcak bakmadıklarını ve kötü yönetimden şikâyet ettiklerini vurgulamıştır.[187]

3 Haziran 1918 tarihinde Başbakan George von Hertling, Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann ve General Otto von Lossov ile bir araya gelen Türk delegeleri, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasını Almanya'nın Romanya, Ukrayna ve Baltık faaliyetlerine eş tutmuştur. Bu konuşmaya hiddetlenen General Otto von Lossov Almanya'nın söz konusu bölgeleri ele geçirerek zenginliğe ulaştığı algısının gerçekle alakası olmadığını vurgulamıştır. Kühlmann ve Hertling ise zıt görüşlere rağmen Türklerle ortaklığın devamınıdan yana olmuşlardır. Richard von Kühlmann, Başkomutan General Lüdendorf'a çektiği 9 Nisan 1919 tarihli telgrafta ekonomik ve askeri açıdan ayakta durabilecek güçlü bir Osmanlı'nın varlığının daha mantıklı olacağına dikkat çekmiş, savaştığı tüm cephelerde başarısızlığa uğrayan Türk Ordusu'ndan herhangi bir fayda sağlanamayacağının altını çizmiştir.[188]

---

[186] Mustafa Çolak, *a.g.m,* s. 153-154.
[187] Reha Yılmaz, *a.g.e,* s. 70.
[188] Mustafa Çolak, *a.g.e,* s. 148-152.

3.6.2. Kafkas İslam Ordusu Harekâtı ve Türk-Alman İlişkileri

Türk-Alman ilişkileri, Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'a doğru yol aldığı günlerde büyük kırılma yaşamıştır. Almanların dostluklarını samimi bulmayan kesimler, gerekçe olarak Osmanlı Devleti'nin kapitülâsyonları kaldırmasına Berlin yönetiminin itirazını göstermişlerdir. Onlara göre, Türklere karşı fenalıklarının sayısı tükenmeyen Almanlar, 11 Ağustos 1915'te Ruslara "İstanbul'u size verelim, siz münferit sulhla harpten çekilin" yönünde gizli teklif yapan taraf olmuşlardır.[189] Yarbay Mustafa Kemal, Sofya'da askeri ataşelik yaptığı dönemde bir araya geldiği Bulgar Genelkurmay Başkanı General Fiçev'le bir görüşmeden izlenimlerini paylaştığı 6 Aralık 1913 tarihli raporunda Fiçev'in kendisine Almanların Osmanlı'ya ihaneti hakkında bilgiler verdiğini yazmıştır. Rapora göre Goltz Paşa başta olmak üzere bazı Alman komutanlar, Türk Ordusu'nun harekât planına ait gizli bilgileri Çatalca'ya yaklaşan Bulgar ordusuna sızdırmışlardır. Yazar Refik Halit Karay ise Almanya'nın Osmanlı'ya yönelik politikasını eleştirerek "denize düşerken yılana sarılmanın" Almanlara sarılmaktan daha az tehlikeli olduğunu dile getirmiştir.[190]

Osmanlı'nın diğer müttefiki Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da zaman zaman İstanbul yönetiminin dış politikasına aykırı davranışlarda bulunmuştur. Viyana Hükümeti, Uşi Antlaşması sonucu Trablusgarp'a sahip olan İtalya'ya resmi tebrik mektubu göndermiştir.[191] Diğer bir olaya ise İngilizlerin 9 Aralık 1917 tarihinde Kudüs'ü işgal etmesini haber alır almaz Viyana sokaklarının sabahlara kadar kutlama yapması örnek gösterilebilir. Mehmet Akif Ersoy, gözleriyle şahit olduğu bu olaydan duyduğu üzüntüyü hatıralarında da ifade etmiştir.[192]

Azerbaycan'ın Tiflis Büyükelçisi Mehmet Yusuf Caferov'la Osmanlı devlet adamları arasındaki siyasi bağlantılar Almanların desteğini alan Gürcülerin bozucu faaliyetleri sonucu çıkmaza girmiştir. Nuri Paşa, 27 Temmuz 1918'de 50 kişilik silahlı

---

[189] İsmail Şefik Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bitmeyen Oyun,* Kamer Yayınları, İstanbul 2014, s. 76-77.

[190] Metin Edirneli, *Balkanlar ve Göç,* TRT Kurumu, İstanbul Nisan 2016, s. 150.; Bulgarların Fransızlardan aldığı 48 vagon civarında top ve harp mühimmatı Almanya-Avusturya güzergâhı aracılığıyla Bulgaristan'a geçirilmiştir. Bkz. Teoman Alpaslan, *a.g.e,* s. 246

[191] İsmail Şefik Aydın, *a.g.e,* s. 76-77.

[192] Teoman Alpaslan, *a.g.e,* s. 248.

bir Gürcü çetesinin Kazah-Tiflis güzergâhında Şıhlı köyüne baskını zamanı saldıranlar arasında Almanların da bulunduğunu Harbiye Nezareti'ne rapor etmiştir.[193]

Nuri Paşa'ya göre Almanların teşvikiyle harekete geçen Gürcülerin bozguncu faaliyetleri sınırda sürekli sorunlar oluşturmaktaydı:

> "Azerbaycan'daki kuvvetlerimizle düşmana karşı koymak imkansız olduğundan 12 Haziran 1918'de On Üçüncü Kafkas Alayı Komutanı Cemil Cahit'i Gence'ye, İsmayıl Hakkı Bey'i ise bir bölükle Karabağ'a gönderdim. Kale köyü (Şuşa) etrafındaki Ermeniler etkisiz hale getirildi. Kazak'ta bulunan bir bölük, Gürcü ve Ermeni çetelerinin olası bir müdahelesini engellemekle görevliydi[...] Almanların desteğiyle Gürcüler Sadıklı ve Karayazı'yı ele geçirmişti. Ağstafa istasyonu yakınlarına Alman ve Gürcü bayrakları dikildi. Direnişe rağmen düşman kısa sürede Kura nehrinin diğer tarafına atıldı. Almanların kontrolündeki Batum-Tiflis-Bakü Demiryolunun işlevsiz olması sebebiyle Batum-Artvin-Ardahan-Kars-Karakilise-Dilcanyolu hattını kullanmak zorunda kalmıştık[...] Almanlar, her fırsatta aleyhimize politikalarını sürdürüp bunu izhar etmekten çekinmezlerdi. Esirleri almak ama gerçekte Bolşeviklerle anlaşmak için bir heyeti uçakla Tiflis'ten Bakü'ye göndermişlerdi."[194]

Harekâtın gizli tutulması bakımından Nuri Paşa, Doğu Orduları Grubu Vekili Esat Paşa'ya müracaat ederek Almanların Kafkasya'daki gelişmelerden mahrum kalmasını, bu bağlamda Harekat Şubesi Müdürü Yarbay von Feldman'dan harekâtın gizlenmesini istemiştir. Tiflis'teki telgraf hatlarının bozuk olması da bazı durumlarda Türklerin işine yaramıştır. 26 Haziran 1918'de Nuri Paşa'yla görüşen iki Alman üsteğmeni ve Pavlus isminde Avusturyalı bir yarbayın Bakü'ye yapılacak harekâtın durdurulması yönündeki talepleri, Kafkas İslam Ordusu'nun Gökçay istikametinde yola çıkmasıyla boşa çıkmıştır. Bu durum karşısında Nuri Paşa'yı eleştiren Alman subayları olayların sonucundan kendisini mesul tutacaklarını bildirmişlerdir.[195]

Almanları harekât hakkında bilgilendirmemek ve yanıltıcı telgraflarla herhangi bir taarruzun yapılmayacağına inandırmak, Kafkasya harekâtı süresince Harbiye Nezareti'nin en fazla başvurduğu yöntemlerden olmuştur. Örneğin, Albay Wilhelm von der Goltz komutasındaki bir Alman taburunun yola çıktığını haber alan Enver Paşa, Nuri Paşa'ya telgraf çekerek Bakü'nün acilen alınmasını emretmiş, diğer taraftan

---

[193] Mehman Süleymanov, *Nuri Paşa ve Silah Arkadaşları…,* s. 135-136.
[194] Mehman Süleymanov, *Nuri Paşa…,* s. 126-127.
[195] Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 178.

ordu karargâhındaki Alman subaylarını oyalama politikası gütmüştür.[196] Diğer bir örnek olarak Bakü'ye taarruzdan önce, 4 Ağustos 1918'de Enver Paşa'nın Nuri Paşa'ya gönderdiği iki farklı anlama sahip telgraf gösterilebilir. İlk telgrafta Alman subaylarının görebileceği şekilde Türklerin Azerbaycan'dan geri çekilmesi istenmiştir:

> "Kürdemir-Marazi hattının ilerisinde ne askerlerimizden ne de bize dost çetelerden bir kimse bulunacaktır. O hattın ilerisinde bize bağlı kimseler var ise geri çekilmelidir."[197]

Aynı gün içinde çekilen diğer bir tegrafta ise Enver Paşa, Bakü meselesinde asıl tutumunu ortaya koymuştur:

> "Evvelce işar ettiğim veçhile kıtaati hastalıklardan kurtulmak ve cepheyi kısaltmak için Feldman'a arz ettiğim hattan ileri aldım. Geri çekilmeyi her suretle mahzurlu görüyorum[…]Vaziyet büsbütün gayrı kabil-i tahammül (tahammül edilemez) bir şekle girer. Beni son derece müşkül vaziyete düşürmemenizi bilhassa istirham ederim. Mamafih (bu durumda) arzunuza vaziyetin müsaadesi nispetinde ve iktidarım dâhilinde çalışacağım."[198]

Bakü harekâtı, Enver Paşa'nın Şark Orduları Grubu Komutan Vekili Ferit Mehmet Esat (Bülkat) Paşa'ya gönderdiği açık emirlerde tenkit, gizli emirlerde ise takdir edilmiştir. 26 Haziran 1918 tarihli açık emirde ise hiçbir Türk askerinin katiyen Bakü'ye gitmemesi ve görev dışına çıkılmaması yönünde talepler ileri sürmüştür:

> "Eğer Bakü'ye girerseniz, Bolşeviklerin petrol kaynaklarını tahrip etme tehlikesi doğabilir. Genel harp sevk ve idaresi açısından, behemehâl (ne olursa olsun) bu durumdan katiyen kaçınmanız gerekli[...]Sizlerin oradaki yegâne görevi Bolşeviklerin Gence'ye hareketine engel oluşturmaktır."[199]

1-2 Temmuz 1918 tarihleri arasında ise Enver Paşa, özel kayıtla gönderdiği gizli emirde ise ordunun tez zamanda asker, mühimmat ve para ile donatılmasını, harekâtın asıl boyutlarının gizlenmesini zaruri saymıştır:

> "Feldman bölgeye ulaşmadan vakit geçirmeksizin kuvvetlerimizin mümkün derecede ikmal erleri, silah ve cephaneyle takviyesi mühimdir. Almanların duymasının katiyen doğru olmayacağı bu gizli haberleşmenin Nuri Paşa'ya ve diğer ilgili şahıslara ulaşmasını sizden rica ederim."[200]

---

[196] Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt: III, 1914-1918 Genel Savaşı,* Kısım 4, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara 1991, 219-225.
[197] Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e,* s. 225-234.
[198] Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e,* s. 219-234.
[199] *Gös. Yer.*
[200] Hakkı Altınbilek ve Naci Kır, *Birinci Dünya Harbinde Türk Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekâtı,* Cilt II, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993, s. 562-566.

Türklerin Bakü istikametinde ilerlediği günlerde ise Enver Paşa, Kafkas İslam Ordusu Karargâhına yine iki farklı telgraf göndermiştir. *"Bakü'nün Ruslara, petrolün Almanlara bırakılması, sizlerin ise Kars'ta olmanız gerekiyor. Bakü'de ne işiniz var?"* ifadelerinin yer aldığı ilk telgraftan farklı olarak evindeki telgrafhaneden gönderdiği ikinci metinde Enver Paşa, Bakü'nün fethinden dolayı sevincini gizlememiştir:

> "Türk ve İslam tarihinin hiçbir zaman unutamayacağı Büyük Turan İmparatorluğu'nun zengin konağı Bakü'de kazandıkları zafer dolayısıyla gazilerimizin gözlerinden öper, şehitlerimize Fatihalar yollarım."[201]

Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa da aynı yönteme başvurarak yanıltıcı haberlerle Almanların Bakü taarruzuna engel olmalarının önüne geçmiştir:

> "Alman dostların davranışları artık canımı sıkmaya başlamıştı. Almanların bir kısmı iyi niyetliydi. Fakat aralarında her zaferi kendilerine mal edenler vardı. Bu yüzden mümkün olduğunca temastan kaçınırdım. Von Kress'in karargâhındaki habercilerimden biri, bir Alman taburunun yola çıkacağı haberini uçurdu. Derhal Gürcü hududundaki demiryolu ve telgraf hatlarının tahribini emrettim."[202]

Anılarından anlaşılacağı üzere Halil Paşa, Alman Orduları Danışmanı General von Kress'in bir süvari alayını gönderme hazırlığını öğrenince, teklifi onaylamış gibi davranarak Kurmay Başkanı Basri Bey'den Gürcistan-Azerbaycan sınırındaki demiryolu köprüsünün tahribini istemiştir. Alman komutanlar da Bakü'nün fethinden dolayı memnuniyetsizliğini her fırsatta dile getirmekteydi. Kafkas İslam Ordusu Karargâhında bulunan Miralay Parakuin ve Binbaşı Grosmann şehrin yeni düzenini sert şekilde eleştirmişlerdir. Parakuin, Türk halkına eziyetleri nedeniyle Divan-ı Harp'ın 43 kişiyi astırmasını "vahşet" olarak adlandırmış, beraberindeki birkaç subayla karargâhdan ayrılarak Tiflis'e gitmiş, von Kress'e Bakü'deki Alman vatandaşlarının can ve mal güvenliklerinin ciddi tehlikede olduğunu belirten rapor sunmuştur. Fakat Yüzbaşı Selahattin anılarında Parakuin'in karargâhtan ayrılmasına kendisinin değil, Halil Paşa'nın karar verdiğini yazmıştır. Çünkü Miralay Parakuin, Nuri Paşa'nın genç yaşta yükselişinin yegane sebebini Enver Paşa'nın kardeşi olmasına bağlamaktaydı.[203]

---

[201] *Gös. Yer.*
[202] Taylan Sorgun, "Azerbaycan Cumhuriyeti", *Kut'ül Amare Kahramanı Halil Paşa, Bitmeyen Savaş,* Kaynak Yayınları № 853, 7. Baskı, İstanbul Kasım 2016, s. 159-160.
[203] Fikret Adanır, "1918 Bakü Seferi: Türk-Ermeni İlişkilerinin Kafkasya Boyutu", *1915'te Siyaset,*

Sonuç olarak Osmanlı Devleti, Kafkasya harekâtında "müttefik" Almanya'nın etkisini sürekli üzerinde hissetmiştir. Kafkasya konusunda uzlaşamayan iki ülke, savaştan mağlup ayrılınca Güney Kafkasya'nın İtilaf Devletleri'nin kontrolüne geçmesine sadece seyirci kalmışlardır. Sonuçta eski müttefiklerin Kafkasya politikası iflas etmiş, Bakü petrollerinden yararlanma ümitleri boşa çıkmıştır.[204]

Tehcir, Soykırım, (haz. Fikret Adanır ve Oktay Özel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2015, s. 442. Cesetleri görünce "Burada silahsız insanlar öldürülmüş" diye öfkelenen Parakuin'e Halil Paşa, "Sinirlenmeyiniz. Bu bir savaş. Silahlı yahut silahsız insanlar ölebilir." cevabını vermiştir. Bkz. Taylan Sorgun, "Azerbaycan Cumhuriyeti", *Kut'ül Amare Kahramanı Halil Paşa, Bitmeyen Savaş,* Kaynak Yayınları № 853, 7. Baskı, İstanbul Kasım 2016, s. 162.

[204] Nejdet Karaköse, *a.g.t*, s. 276. Tarihçi İlber Ortaylı'ya göre, halen Tannenberg zaferinin sarhoşu olan Alman muhafazakâr çevreleri Marne ve Verdun yenilgilerinde olduğu gibi başarısızlıkta da mevcut yönetimi suçlamışlardır. İngiltere ve Avusturya-Macaristan'da monarşiye karşı halk nefretinin bir benzeri Almanya'da Hohenzollern Hanedanı'na karşı tezahür etmiştir. Bkz. İlber Ortaylı, *Yakın Tarihin Gerçekleri,* Timaş Yayınları, 17. Baskı, İstanbul Eylül 2017, s. 64-70.

4. NURİ PAŞA'NIN HAYATI

Tam ismi Mustafa Nuri Efendi olan Nuri Killigil, 1889 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Emekli Albay Mehman Süleymanov ise Nuri Paşa'nın 5 Mayıs 1890 tarihinde Manastır'da dünyaya geldiğini yazmaktadır.[205] Kuleli Askeri Lisesi (1903-1906) ve Harp Okulu'ndan (1906-1909) mezun olduktan sonra Padişahın Maiyet Bölüğüne seçilerek amcası Halil Paşa'nın emrinde teğmen rütbesiyle görev yapan Nuri Paşa, genç yaşına rağmen Afrika Grupları ve Kafkas İslam Ordusu Komutanlıkları gibi mesuliyetli görevlerin üstesinden gelmiştir. Trablusgarp ve Kafkasya cephesindeki bu görevleri sırasında Fahri Ferik rütbesi taşımış, böylece padişahın mümessili yani önemli askeri ve siyasi konularda hükümeti temsilen karar verebilme yetkisi kazanmıştır. Her iki coğrafyadaki üstün başarılarından dolayı Nuri Paşa, "Trablus Kahramanı" ve "Bakü Fatihi" lakaplarıyla anılmaktadır.[206]

Balkan ve Kurtuluş Savaşlarına da katılan Nuri Paşa, Milli Mücadele'ye katkılarından dolayı Ankara Merkez Komutanlığı tarafından İstiklal Madalyası'na layık görülmüştür. Askeri kariyeri kadar ticari hayatında da muazzam başarılar kazanmış, Sütlüce'de Türk savunma sanayisinin ilk silah fabrikasını tesis etmiştir. 2 Mart 1949'da Sütlüce Fabrikası'nda yaşanan patlama sonucu hayatını kaybetmiş, 24 Mart'ta Edirnekapı'daki Nuri Killigil Şehitliği'ne defnedilmiştir.[207]

4.1. Birinci Dünya Savaşı Sonrası Yaşamı

Kafkasya'yı ve bölgede mücadelelerle dolu yılları (1918-1921) geride bırakan Nuri Paşa, Anadolu'ya geçerek bir müddet Erzurum'da yaşamıştır. Lakin Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) 12 Mart 1921 tarihli kararı doğrultusunda Enver Paşa ve akrabalarının üzerinde takip ve tazyiklerin artmasıyla Nuri Paşa, 28 Temmuz

---

[205] Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri…,* s. 8; Babası Hacı Ahmet Bey'in tayini nedeniyle Manastır'a gönderilmesi ve Enver Paşa'nın çocukluğunun bu şehirde geçmesi Manastır seçiminin kuvvetle muhtemel doğru olduğuna işaret etmektedir. Büyük olasılıkla Nuri Paşa'nın nüfus kaydı doğum yerine bakılmaksızın İstanbul'un Beşiktaş semtine yapılmıştır. Bkz. Nejdet Karaköse *Askeri, Siyasi ve Silah Sanayici Kişiliği ile Nuri Paşa (Killigil),* (Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmış Doktora Tezi), İzmir 2010, s. 4.

[206] Lale Musakızı, "Gençlere Örnek: Bakü'nün Fatihi", *Kaspi Gazetesi,* Bakü 12 Eylül 2014, s. 21.

[207] Soner Yalçın, "Bir Unutulan İsim: Nuri Killigil", Sözcü Gazetesi, 08 Mayıs 2016, *https://www.sozcu.com.tr/2016/yazarlar/soner-yalcin/bir-unu%C2%ADtu%C2%ADlan-isim-nuri killigil-1220687/,* (26.05.2019).

1921-23 Ağustos 1921 tarihleri arasında İnebolu'da kısa süreliğine annesi Ayşe Hanım'ın ve kızkardeşi Mediha Hanım'ın yanında ikamet etmiştir. Lakin Nuri Paşa, Batum'da bulunan ağabeyi Enver Paşa'ya gönderdiği 22 Ağustos 1921 tarihli mektupta İnebolu'da iken kaymakam başta olmak üzere şehir halkının kendisine hoş davranmadığını yazıya dökmüştür.[208]

Nuri Paşa'nın 23 Ağustos 1921-09 Kasım 1921 tarihleri arasında Ankara'da ikamet ettiği bilinmektedir. Stefanos Yerasimos'un "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na" ve Masayuki Yamauchi'nin "Hoşnut Olamamış Adam: Enver Paşa, Türkiye'den Türkistan'a" başlıklı eserlerinde Nuri Paşa'nın Ankara'ya geliş sebebi, Atatürk'e karşı bir darbe ve suikast girişimine bağlanmıştır. Yamauchi'ye göre Nuri Paşa, Dâhiliye Vekili İbrahim (Bele) Refet'in nüfuzunu kullanarak Sakarya'da bulunan Atatürk'e karşı bazı Envercilerle beraber darbe teşebbüsünde bulunmuştur. Nejdet Karaköse ise böyle bir ihtimalin söz konusu dahi olamayacağına ilişkin görüşünü ortaya koymuştur. Karaköse'ye göre, Nuri Paşa'ya İstiklal Madalyası'nın takdim edilmesi bile bu asılsız iddiaların gerçekten uzak olduğunu kanıtlamaktadır.[209]

Fotoğraf 3. Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa

[208] Arı İnan, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları,* İmge Kitabevi, Ankara 1997.
[209] Nejdet Karaköse, *Afrika Grupları Komutanı, Kafkas İslam Ordusu Komutanı, Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil): Enver Paşa'nın Kardeşi,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s. 351; Nejdet Karaköse, *a.g.t,* s. 319-320.

Nuri Paşa, daha sonra akciğer rahatsızlığının tedavisi için Berlin'e giderek kardeşi Kamil Bey'le Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'ın yaşadığı dairede kalmıştır. Almanya günlerinde Nuri Paşa, Türkistan'da Bolşeviklere karşı savaşan "Sarıklı Basmacı"[210] Enver Paşa'dan tekrar Trablusgarp'a giderek mücadele etmesi hususunda yazılı bir görev almıştır. Lakin Nuri Paşa, 10 Temmuz 1922'de gönderdiği cevap mektubunda geçmiş deneyimlerinden hareketle Avrupa ve Türkiye'nin doğrudan desteği olmadan Kafkasya ve Kuzey Afrika'da başarıyı kovalamanın imkânsız olduğunu dile getirerek teklifi kabul etmemiştir. Ayrıca amcası Halil Paşa'yla birlikte Tacikistan'a yardıma gitmeyi düşündüklerine değinerek tez zamanda Zeplin aracılığıyla silah ve cephane yardımı göndermeye çalışacaklarını bildirmiştir. Son olarak ise kendisinin, yengesinin ve kardeşinin hayatlarının tehlikede olduğunu, Ermeni tehdidiyle karşı karşıya kaldıkları için Berlin sokaklarında dolaşmanın güvenli olmadığını sözlerine eklemiştir. Enver Paşa, 4 Ağustos 1922'de yaşamını yitirince, Nuri ve Halil Paşalar Orta Asya'ya gitmek fikrinden vazgeçmişlerdir.[211]

Tablo 6'dan anlaşılacağı üzere Sultan Abdülhamit'in ve İttihatçıların iktidarda olduğu dönemlerde birtakım askeri faaliyetlerde bulunan Nuri Paşa, Cumhuriyet yıllarında sanayicilik yapmış, ayrıca Türkçü-Turancı faaliyetlerle ilgilenmiştir.

Tablo 6. Nuri Paşa'nın Hayat Hikâyesi

Tarih	*Dönem*	*Alan*	*Faaliyetler*
1890-1909	Abdülhamit	Eğitim	Kuleli Askeri Lisesi, Harp Okulu
1909-1918	İttihat ve Terakki	Askeri	Afrika Grupları Komutanlığı
1918	İttihat ve Terakki	Askeri	Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı
1919-1922	Milli Mücadele	Askeri	Kuzey Kafkasya Başbuğluğu
1925-1949	CHP dönemi	Sanayicilik	Silah fabrikaları yöneticiliği
1940-1942	İsmet İnönü	Türkçülük	Türkçülük faaliyetleri

Kaynak: Nejdet Karaköse'nin "Afrika Grupları Komutanı, Kafkas İslam Ordusu Komutanı, Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil): Enver Paşa'nın Kardeşi" (Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012) kitabından alınan bilgiler doğrultusunda çalışmanın yazarı tarafından derlenmiştir.

[210] Ali Bademci, *Türkistan'da Enver Paşa'nın Umumi Muhaberat Müdürü Molla Nafiz'in Hatıraları – Sarıklı Basmacı,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.
[211] Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 353-354.

Nuri Paşa, 1925 yılında özel izinle Türkiye'ye geri dönerek Milli Mücadele'ye katılmayan personele uygulanan kararla 4 Ekim 1923'ten geçerli olmak üzere Kaymakam (Yarbay) rütbesinden emekliye sevk edilmiştir. Lakin 12 Eylül 1925 ve 25 Ağustos 1928 tarihlerinde olmak üzere Savunma Bakanlığına Mili Mücadele kapsamında Doğu cephesinde hizmetlerini belirten iki dilekçe takdim edince, emeklilik tarihi 9 Kasım 1921 tarihine geri çekilmiştir. Milli Savunma Bakanı Mustafa Abdülhalik Renda'nın 4 Aralık 1928 tarihinde imzaladığı emeklilik kararnamesini Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ve Başbakan İsmet İnönü de onaylamışlardır. Kararın değişiminde Nuri Paşa'nın Azerbaycan süvarileriyle birlikte On İkinci Tümen'in emrinde Doğu Anadolu'da sergilediği gayretler dikkate alınmıştır. Nuri Paşa, Milli Mücadele dönemine tesadüf eden bu hizmetinden ötürü, 29 Şubat 1929'da Ankara Merkez Komutanlığı tarafından İstiklal Madalyası ile taltif edilmiştir.[212]

Nuri Paşa'nın başarılarla dolu askeri kariyeri Tablo 7'de belirtilmiştir. Kuzey Afrika'daki hizmetleri karşılığında Nuri Paşa'ya Alman imparatoru Kaiser Wilhelm Demir Salip Madalyası, Sultan V. Mehmet Reşat ise Altın Liyakat, Altın İmtiyaz ve Üçüncü Rütbeden Osmanlı Nişanı takdim etmiştir. Kafkasya'daki hizmetlerinden dolayı Sultan Vahdettin tarafından Mecidiye Nişanı ile onurlandırılan Nuri Paşa 24 Aralık 1916'da Binbaşı, 3 Mart 1918'de ise Kaymakam (Yarbay) rütbesine terfi ettirilmiş, 28 Şubat 1917'de ise bir sene kıdem hakkı kazanmıştır.

Tablo 7. Nuri Paşa'nın Taltif Edildiği Madalyalar.

Tarih	*Madalya*	*Takdim Eden*
29 Temmuz 1916	Demir Salip Madalyası	Kaiser Wilhelm
22 Kasım 1916	Altın Liyakat Madalyası	V. Mehmet Reşat
23 Eylül 1917	Altın İmtiyaz Madalyası	V. Mehmet Reşat
06 Şubat 1918	Osmanlı Nişanı (3. Rütbe)	V. Mehmet Reşat
06 Ağustos 1918	Mecidiye Nişanı	VI. Mehmet Vahdettin
29 Şubat 1929	İstiklal Madalyası	Ankara Merkez Komutanlığı

Kaynak: Atilla Oral'ın "Nuri Killigil: Enver Paşa'nın Kardeşi" (Demkar Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2016) eserinden alınan bilgiler doğrultusunda yazar tarafından derlenmiştir.

[212] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam: Enver Paşa,* Türkiye'den Türkistan'a, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995, s. 275-278.

Askeri Komutanlık Karargâhı nezdindeki Harp Tarihi Komisyonu İkinci Şube Reisi Yarbay Neşet Bey'in ricası üzerine Nuri Paşa, Mondros Mütarekesi'nden başlayarak Sovyetlerin Azerbaycan'ı istila etmesine kadarki zaman diliminde Güney Kafkasya'daki hizmetleri hakkında geniş rapor hazırlamıştır. Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu hakkında 42 sayfalık bir diğer raporu hâlihazırda Birinci Dünya Savaşı koleksiyonları arasında tutulmaktadır. Araştırmacı yazar Şevket Süreyya Aydemir'in "Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa" başlıklı üç ciltlik biyografisinde kullandığı bazı bilgilerin kaynağı ise Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Kâzım Orbay Arşivi'nde muhafaza edilen Nuri Paşa'ya ait 12 sayfalık belgeye dayanmaktadır.[213]

Özel hayatına gelince, 1946 yılında Kavalalı ailesine mensup Mısırlı Prenses İffet Hanım ve Ali Bey'in kızı Misli Melek Hanım'la evlenmiş lakin bu evlilikten çocuk sahibi olamamıştır. Melek Hanım'dan tam 28 yıl önce, Bakü günlerinin birinde ise Nuri Paşa yakın arkadaşı, Azerbaycanlı iş adamı ve hayırsever Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in kızı Süreyya Hanım'a talip olmuştur.[214] Lakin kızını uzak ellere göndermeyi kesinlikle düşünmeyen Tagiyev, Buhara emiri Seyit Mir Abd-al Ahad Han'ın teklifini geri çevirdiği gibi Nuri Paşa'ya da olumsuz yanıt vermiştir.[215] Yine de iki samimi arkadaşın ilişkilerinde herhangi bir kırılma yaşanmamış, aksine Tagiyev, Bakü'yü kurtaracak muzaffer Türk komutanlarına yaşadığı evi hediye edeceğine dair sözünü tutarak günümüzde Tarih Müzesi olarak faaliyet gösteren iki katlı evini Nuri, Halil ve Mürsel Paşaların hizmetine sunmuştur.[216]

İkinci Dünya Savaşı döneminde Nuri Paşa, bir yandan sanayi işleriyle, diğer yandan ise Kafkasya ve Orta Asya Türklerine ilişkin birtakım Türkçü-Turancı faaliyetlerde bulunmuştur. Girişimci ruhuyla sanayici kişiliğini birleştirerek Kütahya'da, İzmir'in Karaburun ilçesinde, ayrıca İstanbul'un Pendik, Zeytinburnu ve

---

[213] Mustafa Budak, "Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Raporu", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* (ed. Mehmet Rıhtım ve Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2008, s. 447-448.

[214] Gazeteci Alper Aksoy, Nuri Paşa'nın talihsizliğini şöyle ifade etmiştir: "28 yaşındaki komutanın evlenmek için Süreyya'dan sonra bir 28 yıl daha beklemesi muhakkak ki Bakü'de aldığı gönül yarasına bağlı olmuştur. Ve belki de vücudu, hayatına mal olan Sütlüce'deki infilaktan daha çok Tagiyev'in malikânesinde parçalanmıştır." Bkz. Alper Aksoy, "Nuri Paşa'nın Gönül Yarası", Enpolitik, 27 Ekim 2016, *http://www.enpolitik.com/kose-yazisi/511/nuri-pasanin-gonul-yarasi.html*, (02.07.2019).

[215] Manaf Süleymanov, *İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim,* Kanun Neşriyat, Bakü 2012, s. 25.

[216] Ali Çerkezoğlu, "Bakü'de Osmanlı Hatırası", *Kafkas İslam Ordusu Beraber Yürüdük Biz Bu Yollarda: Hatıralar, Kanıtlar, Belgeler,* (ed. Nazım Alekberov), Çağ Yayınları, Bakü 2007, s. 109-110.

Sütlüce semtlerinde cıva, çini, seramik eşyalar, silah üretimi gibi farklı alanlarda ihtisaslaşan fabrikalar tesis etmiştir. 1938 yılında kurulan Sütlüce Silah Fabrikası Türkiye'nin ilk özel savunma sanayi şirketlerinden birisi olarak tarihe geçmiştir. Nuri Paşa, fabrika ürünlerinin tanıtımı için İzmir Uluslararası Fuarı, Türkiye İktisat Kongresi gibi birçok sergi ve konferanslara şahsen katılım göstermiştir. Sergilerde tasarımı kendisine ait, sadece Sütlüce'de sınırlı sayıda üretilen 9 mm çapındaki "Nuri Killigil" marka yarı otomatik tabancayı da tanıtmıştır. Bahsi geçen tabancaya sahip olan isimler arasında Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak da yer almıştır.[217] Enver Paşa'nın torunu Osman Mayatepek, "Nuri Killigil" marka tabancalardan birini İstanbul'daki Harbiye Askeri Müzesi ve Kültür Sitesi Komutanlığına bağışlamıştır.[218]

60 yıla yakın hayatına sayısız işler ve muazzam başarılar sığdıran Nuri Paşa, 2 Mart 1949 tarihinde Sütlüce'deki Fabrikası'nda yaşanan ani patlama sonucu vefat etmiştir. Hadisenin çıkma nedenini ihmalkarlık, şanssızlık diye gösterenlerin aksine özellikle Türkçü-Turancı düşünürler infilaka sebep şeyin Nuri Paşa'nın Türkiye'yi kalkındırma hamlesinden kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir.[219]

4.2. Aile Fertleri ve Enver Paşa

Nuri Paşa'nın ataları aslen Gagavuz Türklerindendir.[220] Abdullah Killi, Koca Ağa Killi, Kahraman Ağa Killioğlu, Hüseyin Hacı Ağa, Hacı Mustafa Kaptan ve Hafız

[217] Fevzi Çakmak'ın sedef işlemeli "Nuri Killigil" marka tabancası, son yıllara kadar kökleri Osmanlı'ya dayanan bir aileye mahsus dairede; İstanbul'un Kadıköy semtinde bulunan Fenerbahçe Mahallesi, Cengiz Topal Sokak'taki evde muhafaza edilmiş, 25 Haziran 2017'de dört kişilik bir hırsız çetesinin gerçekleştirdiği soygun sonucu çalınmıştır. Bkz. Emir Somer ve Furkan Kara, "Fevzi Çakmak'ın Silahını Çaldılar", Sabah, 30 Haziran 2017, *https://www.sabah.com.tr/yasam/2017/06/30/fevzi-cakmakin-silahini-caldilar,* (26.05.2019).

[218] Fahri Türk, *Nuri Paşa'nın (Killigil) Biyografisi…,* s. 278.

[219] Soner Yalçın, "Bir Unutulan İsim: Nuri Killigil", Sözcü Gazetesi, 08 Mayıs 2016, *https://www.sozcu.com.tr/2016/yazarlar/soner-yalcin/bir-unu%C2%ADtu%C2%ADlan-isim-nuri killigil-1220687/,* (26.05.2019).

[220] Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990),* Öncü Basımevi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Cilt 2, Ankara 2005, s. 652; Gagavuz Türklerinden Abdullah, Kırım Hanı soyundan bir Müslüman kızla evlenebilmek için İslam dinini kabul etmiştir. Abdullah'ın torunu Kahraman Ağa, Rusların baskısıyla yurdunu Kastamonu'ya değiştirmiştir. Abdullah'ın altıncı göbekten torunu, Nuri ve Enver Paşaların babası Hacı Ahmet Bey ise mesleki görevden dolayı tayini çıkınca, ailesiyle birlikte Divanyolu (İstanbul) semtinden Manastır'a taşınmıştır. Bkz. Murat Bardakçı, *Enver,* Yaylacık Matbaacılık, 1. Baskı, İstanbul Kasım 2015, s. 51.

Kâmil Bey aile şeceresinde ardışık olarak birbirlerini takip eden isimlerdir. Soyadı Kanunu çıkınca Nuri Paşa, "Killigil" soyadını seçmiştir.[221]

Nuri Paşa'nın aile şeceresi hakkında bilgiler, daha anlaşılır şekilde Tablo 8'de gösterilmektedir.

Tablo 8. Nuri Paşa'nın Aile Şeceresi

İsim	*Akrabalık Düzeyi*	*Doğum*	*Ölüm*
Hafız Kamil Bey	Dede	1778	1875
Hasene Hanım	Babaanne	-	-
Hacı Ahmet Bey	Baba	1860	1947
Ayşe Dilara Hanım	Anne	-	-
Halil Paşa	Amca	1882	1957
Enver Paşa	Ağabey	1881	1922
Kamil Bey	Erkek kardeş	1898	1964
Ertuğrul Bey	Erkek kardeş	1907	1931
Hasene Hanım	Abla	1887	1963
Mediha Hanım	Kız kardeş	1894	1983
Misli Melek Hanım	Eş	1900	1976

Kaynak: Mehman Süleymanov'un "Nuri Paşa" (Harp Neşriyatı, Bakü 2000) başlıklı kitabından ve şahsa göre tek tek arama yöntemiyle çeşitli internet kaynaklarından elde edilen bilgiler doğrultusunda yazar tarafından derlenmiştir.

Nuri Paşa'nın babası; İmalatı Harbiye zabiti, Hafız Kâmil Bey ile Hasene Hanım'ın oğlu Hacı Ahmet Bey (1860-1947) aynı zamanda Nafia Nezareti'nde inşaat teknisyeni ve fen memurluğu mesleklerini icra etmiştir. Daha sonra Surre-i Humayun Alayı Emini[222] görevine getirilerek sivil paşalığa yükseltilmiştir. Malta'ya sürgün edilen 145 kişiden biri olan Hacı Ahmet Bey'in 1919 yılında Azerbaycan'ı ziyareti şerefine ünlü iş adamı ve hayırsever Hacı Zeynelabidin Tagiyev tarafından büyük bir

[221] Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa,* Remzi Kitabevi, Cilt 1, İstanbul 1985, s. 183-184.

[222] Sürre Alayı'na nezaret etmekle yükümlü eşya görevlisine denilen Surre-i Humayun Alayı Emini, Hac sırasında Mekke ve Medine'de maddi yardımı menzil başına ulaştırmakla görevlendirilmiştir. Yıldırım Beyazıt'la başlayan bu yardımlar, Çelebi Mehmet sonrası daha da yaygınlaştırılmıştır. Bkz. Yeni Şafak, Sürre Alayı, 03 Haziran 2018, *https://www.yenisafak.com/ramazan/surre-alayi-2737635,* (26.05.2019).

ziyafet verilmiştir.[223] Annesi Ayşe Dilara Hanım'ın kökenleri baba tarafından aslen Gagavuz Türklerine dayanmaktadır. Eşi Hacı Ahmet Bey gibi İstanbul doğumludur.[224]

Nuri Paşa'nın kardeşi Kâmil Bey (1898-1964), Türkistan'da şehit düşen Enver Paşa'nın vasiyeti üzerine ağabeyinin eşi Naciye Sultan'la evlenmiş, nikâh son halife Abdülmecit Efendi tarafından kıyılmıştır. Küçük kardeşi Ertuğrul Bey (1907-1931), genç yaşta iken Viyana'da veremden hayatını kaybetmiştir.[225]

Nuri Paşa'nın ablası Hasene Hanım (1887-1963), Selanik Merkez komutanı Ömer Nazım Bey'in eşi, ayrıca Sadri Alışık, Ayhan Işık, Belgin Doruk gibi usta sanatçıları sinema dünyasına kazandıran ünlü yönetmen Faruk Kenç'in annesi olmuştur. Nuri Paşa'nın yeğeni, Bingazi doğumlu Faruk Kenç, Türk sinemasına yenilikler getirerek ilk uzun film 'Taş Parçası' (1939), ilk polisiye film 'Yılmaz Ali' (1940) ve ilk dublaj film 'Dertli Pınar' (1942) gibi yapımların yönetmenliğini üstlenmiştir.[226] Kız kardeşi Mediha Hanım (1894-1983), eski Genelkurmay Başkanı (1944-1946) Mehmet Kâzım'la (Orbay) evlenmiştir. Nuri Paşa'nın eniştesi Kâzım Bey, Birinci Dünya Savaşı'nın yanı sıra 31 Mart Vakası (1908), Karadağ Sınırı Çatışmaları, Balkan Savaşı (1912-1913), Kurtuluş Savaşı (1919-1922), Dersim Harekâtı (1925) gibi birçok askeri harekâta katılmıştır.[227]

Amcası; Hafız Kemal Bey'in oğlu Halil Bey (1882-1957), Türk tarihinde daha çok 29 Nisan 1916 tarihli Osmanlı'nın zor dönemlerinde elde ettiği Kut'ül Amare zaferinin mimarı olarak hatırlanmaktadır. Şeyh Saad Muharebesi'nde ihtiyat ederek geri çekilince görevine son verilen Sakallı Nurettin Paşa'nın yerine Irak ve Irak Havalisi Komutanlığı'na atanan Mirliva Halil Paşa, burada en büyük askeri başarısına

---

[223] Nesiman Yakuplu, *a.g.e,* s. 13.; Rus arşivlerinde Hacı Ahmet Bey'in Bakü ziyareti esnasında şehrin petrol servetinden etkilendiği ve bu gezisi hakkında Enver Paşa'ya önerilerinin Kafkasya harekâtının başlanmasında etkili olduğu da iddia edilmektedir. Bkz. Musa Kasımlı ile mülakat, Bakü 6 Şubat 2019.
[224] Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e,* s. 186.
[225] Cengiz Özkan ve Ümit Sezgin, "Enver Paşa ve Sürgün Sultan", *Hürriyet Gazetesi,* Sayı 2, Pazar 04 Ağustos 1996, s. 14.
[226] Abdullah Muradoğlu, "İzdüşümü", Yeni Şafak Gazetesi, Pazar 19 Mart 2006, *https://www.yenisafak.com/arsiv/2006/mart/19/izdusum.html,* (16.05.2019); Barış Saydam, "Faruk Kenç", Türk Sineması Araştırmaları, *http://www.tsa.org.tr/tr/kisi/kisibio/118/faruk-kenc,* (16.05.2019).
[227] Türkiye Ünlüleri İnternet Ansiklopedisi, Biyografi: Mehmet *Kâzım* Orbay, 28 Temmuz 2015, *http://www.biyografya.com/biyografi/6285,* (16.05.2019).; Burhan Oğuz, Cumhuriyet döneminde Nuri Paşa'nın sanayicilik alanında desteklenmesini Nuri Paşa ile Genelkurmay Başkanı Kâzım Orbay arasındaki akrabalık ilişkilerine ve halen orduda Enver Paşa'yı seven bir grubun varlığına bağlamıştır. Bkz. Fahri Türk, *Nuri Paşa'nın (Killigil) Biyografisi…,* s. 290-295.

imza atmış, Dicle Nehri kıyısındaki Kut'ül Amare'de (Irak) General Charles Townsend'in başını çektiği İngiliz birliklerini kuşatarak saf dışı bırakmıştır. Goltz Paşa'nın ölümü sonrası Dokuzuncu Ordu Komutanlığı, Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan ile Dağıstan'a seferi sırasında ise Şark Orduları Grup Komutanlığı görevlerini icra eden Halil Paşa, 1957 yılında İstanbul'da yaşamını yitirmiştir.[228]

Killigil ailesinin üyeleri arasında hiç şüphesiz ki Nuri Paşa'nın üvey ağabeyi[229], Osmanlı'nın son çeyreğinin zirve isimlerinden İsmail Enver Bey Hacı Ahmet oğlu veya nam-ı diğer Enver Paşa'nın ismi daha ön plana çıkmaktadır. Bu sebepten dolayı çalışmanın bu kısmında Osmanlı Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa hakkında diğer aile fertlerine kıyasla daha geniş bilgiler sunulacaktır.

Enver Paşa'nın 22 Kasım 1881 tarihinde İstanbul'da doğduğuyla ilgili yaygın bir görüş bulunmaktadır. Kendisi ise doğum tarihi hakkında şu sözleri sarf etmektedir:

> "1299 senesi muharrem ayının birinci salı günü sabahı, saat 12 raddelerinde, İstanbul Divanyolu'ndaki eski Lisan Mektebi'nin karşısında bulunan evimizde dünyaya geldim."[230]

Enver Paşa, babasının tayini nedeniyle gençlik yıllarını bugünkü Kuzey Makedonya'nın ikinci büyük şehri olan Manastır'da geçirmiş, 25 Nisan 1911 tarihli ziyaretinde şehir için "zaferimi belirleyen yer" ifadelerini kullanmıştır.[231] İlk eğitimini İstanbul'da, orta eğitimini ise Manastır'daki Askeri İdadi'de gören Enver Bey'i Şevket Süreyya Aydemir, "Karib-i ala" (iyiye yakın) notuna sahip "pek de iyi bir şey vadetmeyen öğrenci' ibaresine tabi tutmuştur. Orgeneral Fahrettin Altay, sınıf arkadaşı Enver Bey hakkında "sakin, çalışkan ama vasat zekâlı", Halil ve Mustafa Kemal Paşalarla aynı sınıftan General Ali Fuat Cebesoy ise "vakarlı ve müteşebbis" (ağırbaşlı ve faal) sıfatlarını kullanmıştır.[232] Enver Bey, Askeri Rüştiye'yi 55 kişi arasında on

---

[228] Mehmet Emin Dinç, *Kut'ül Amare'nin Muzaffer Komutanı Halil Paşa,* Kronik Kitap, 1. Baskı, İstanbul 2018, s. 69-93.), Türk Bilimi, Halil (Kut) Paşa (1882-1957) ve Kut'ül Amare Zaferi (29 Nisan 1916, 19 Ocak 2011, *http://www.turkbilimi.com/halil-kut-pasa-1882-1957kutul-ammare-zaferi-29-nisan-1916/,* (04.06.2019).

[229] Enver Paşa ile Nuri Paşa anne bir, baba ayrı kardeş olmuşlardır. Hacı Ahmet Bey, Ayşe Hanım'ın ikinci eşi ve Nuri Paşa'nın öz babası olmuştur. Bkz. Mehman Süleymanov, *a.g.e,* 2000, s. 9.

[230] Halil Erdoğan Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları 1881-1908,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6. Baskı, Ocak 2012 İstanbul, s. 3.

[231] Nevzat Kösoğlu, *Enver Paşa,* Hedef Yayınları, Bakü 2013, s. 72.

[232] Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e,* s. 186-187.

dokuzuncu,[233] Harp Okulu'nu ise ilk sınıfta dördüncü, ikinci sınıfın sonunda ikinci sırada tamamlamıştır.[234]

Enver Paşa, 23 Temmuz 1908 tarihinde İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Binbaşı Eyüp Sabri ile Kolağası (kıdemli Yüzbaşı) Resneli Niyazi Bey'le[235] beraber "Hürriyet Kahramanı", İkinci Balkan Savaşı'nda 21 Temmuz 1913 tarihinde Edirne'nin Bulgarlardan kurtarılmasındaki başarısıyla "Edirne'nin İkinci Fatihi" namıyla meşhur bir subaya dönüşmüştür.[236]

5 Mart 1914'te Sultan Abdülmecit'in torunu, Şehzade Süleyman Efendi'nin kızı Naciye Sultan'la evlenerek damadı hazreti şehriyari (saray damadı) olması daha da tanınmasına vesile olmuştur. Bu evlilik, İttihat ve Terakki Partisi'nin saraya yakın olma politikasının bir sonucu olmaktaydı. Enver Paşa'yla birlikte dönemin saltanat karşıtı bazı genç subaylarının kimi zaman saraya böyle yakınlıkları da görülmüştür. Örneğin, Hafız Hakkı Paşa, V. Murat'ın torunlarından Behiye Sultan'la evlenmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Sultan Vahdettin'in küçük kızıyla evlenme isteği ise Sabiha Sultan'ın tercihiyle gerçekleşmemiştir. Sabiha Sultan gerekçe olarak hem Naciye Sultan'la Enver Paşa'nın savaşlar nedeniyle pek de iyi bir örnek sayılamayacak hayatını hem de Şehzade Ömer Faruk Efendi'ye duyduğu sevgiyi göstermiştir.[237]

Kardeşi Nuri Paşa gibi Enver Paşa'nın da askeri kariyeri başarılarla doludur. Tablo 9'dan da anlaşılacağı üzere Enver Paşa, hayli kısa sürede önemli rütbe ve yetkiler kazanmıştır. Bazı tarihçiler Enver Paşa'nın başarısını ve hızlı rütbe almasını saraya yakın olmasına bağlamışlardır. "Azerbaycan" dergisinin Eylül 1996 tarihli

---

[233] Sarıkamış bozgununda Onuncu Kolordu'nun başında bulunacak olan Hürriyet Kahramanlarından Hafız Hakkı Paşa (1879-1915) okulu birincilikle, Mustafa Kemal Paşa (1881-1938) ise ikincilikle tamamlamıştır. Bkz. Nevzat Kösoğlu, *a.g.e,* s. 19-22.

[234] Aynı dönemde, aynı okulda fakat farklı sınıfta eğitim alan Mustafa Kemal ise 549 kişi arasından sekizinci çıkarak öğrenimini teğmen rütbesiyle tamamlamıştır. Bkz. *Harp Akademilerinin 120 Yılı: Şeref Dolu Yıllar (1848-1968),* Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1968, s. 27.

[235] Resneli Niyazi Bey, o günleri şöyle nakletmiştir: "Hürriyet haberi dört tarafa süratle yayıldı. İttihat ve Terakki merkezinden 25 Temmuz'da bir telgraf aldım. Arnavut Toska Komite Reisi Çerçis Bey ve 200 erle birlikte Manastır'a gitmem isteniyordu. Aynı gün Enver Bey'den ilk telgrafı aldım. Şahsım adına kıymeti büyük bu mektupta, 'Manastır aracılığıyla Niyazi'ye. Kardeşim, tebrik ederim. Yaşasın Vatan! Yaşasın Millet! Yaşasın Hürriyet!' satırları yer alıyordu." Bkz. *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı,* Panama Yayıncılık: 281, 1. Baskı, Ankara Şubat 2017, s. 259-266.

[236] Nevzat Kösoğlu, *a.g.e,* s. 9.

[237] Murat Bardakçı, "İşte Atatürk'ün Evlenmek İstediği Osmanlı Sultanı", Hürriyet, 18 Ocak 2006, *http://www.hurriyet.com.tr/gundem/iste-ataturk-un-evlenmek-istedigi-osmanli-sultani-3802698*,(17.05.2019).

dördüncü sayısında yayımlanan bir makalede Enver Paşa'nın tek hatası albay olmasına rağmen tümen, kolordu ve ordu komutanlıklarında deneyim toplamadan kısa sürede Başkomutan Vekilliğine yükselmesi gösterilmiştir.[238]

Tablo 9. Enver Paşa'nın Askeri Kariyeri

Tarih	*Rütbe/Vazife*
15 Aralık 1913	Albay
3 Ocak 1914	Mirliva (Tuğgeneral)
8 Ocak 1914	Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi (Genelkurmay Başkanlığı)
11 Ocak 1914	Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili
1 Eylül 1915	Fahri Ferik (Korgeneral)
Ocak 1917	Birinci Ferik (Orgeneral)

Kaynak: Murat Bardakçı'nın "Enver" (Yaylacık Matbaacılık, 1. Baskı, İstanbul Kasım 2015) başlıklı kitabından alınan bilgiler doğrultusunda çalışmanın yazarı tarafından derlenmiştir.

Savaştan önce Harbiye Nezareti'nin en yüksek makamına yükselen Enver Paşa, İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra tesis edilen Harbiye Nazırlığı vazifesinde diğer 22 nazırdan daha uzun süre görevde kalmıştır. Tablo 10'da İttihatçıların Abdülhamit'i devirmesinden Mondros Mütarekesi'ne kadarki süreçte görevde bulunan Osmanlı Harbiye Nazırları ve görev süreleri belirtilmiştir.

Tablo 10. Osmanlı Harbiye Nazırları (1909-1918)

İsim	*Görev Süresi*
Hulusi Sait Paşa	28 Nisan 1909 - 12 Ocak 1910
Mahmut Şevket Paşa	12 Ocak 1910 - 8 Ocak 1912
Hüseyin Nazım Paşa	08 Ocak 1912 - 23 Ocak 1913
Mahmut Şevket Paşa (ikinci dönem)	23 Ocak 1913 - 11 Haziran 1913
Ahmet İzzet Paşa	11 Haziran 1913 - 03 Ocak 1914
Enver Paşa	03 Ocak 1914 - 14 Ekim 1918
Ahmet İzzet Paşa (ikinci dönem)	14 Ekim 1918 - 11 Kasım 1918

Kaynak: *Osmanlı Harbiye Nazırları,* Osmanlı Tarihi Resimleri, 31 Aralık 2014, http://osmanlitarihiresimleri.blogspot.com/2014/12/osmanl-harbiye-nazrlar.html, (18.06.2019).

Tablo 10'da belirtildiği gibi, Ali Ferit Paşa'yla birlikte Hulusi Salih, Mahmut Şevket ve Ahmet İzzet Paşalar iki dönem bakanlık yapmıştır. Sonuç olarak on sene

[238] Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri…,* s. 15.

içerisinde (1908-1918) Harbiye Nezareti'nden tam 23 nazırın yolu geçmiş, toplamda ise 27 dönem birbirini takip etmiştir.[239]

Osmanlı'nın Cihan Harbi'nden mağlup ayrılması üzerine İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidardan çekilmesiyle vatana ihanetle suçlanan, akabinde rütbeleri geri alınan Almanların "Türk Ateşleri" dedikleri Enver, Cemal ve Talat Paşalar, Alman torpidosuyla ülkeyi terk ederek yargılanmaktan kurtulmuşlardır. TBMM'nin gelecek başkanlarından Ali Fethi Okyar, İttihatçı gizli bir örgüte mensup olduğu ve paşaların kaçmasına kolaylık sağladığı savıyla tutuklanarak İstanbul'da bulunan Bekir Ağa Hapishanesi'ne kapatılmıştır.[240]

Ermeni "Jamanak" (Vakit) gazetesinin ilgili sayılarında (21 Ekim-4 Kasım 1918) "Talat Paşa Avcılık Yapıyor", "Paşalar Kaçıyor", "İttihadın Ertesi" gibi haberlerle eski İttihatçı liderlerin Türkiye'deki son günleri geniş şekilde anlatılmıştır. Yine aynı gazetenin 1918 yılında yayımlanan "Paşalar Kaçıyor" makalesinde yer alan ifadeler şu şekildedir:

> "Galata Köprüsü üzerindeki sokak feneri direklerine asılacakları söylenen İttihatçı liderleri kurtarmak için Alman Deniz Kurmay Yüzbaşı Hermann Baltzer, 'Enver' parolalı kaçış planını tasarladı. Enver Paşa Ortaköy (Beşiktaş, İstanbul) sahilindeki, Cemal Paşa ise iki gündür uğramadığı Boyacıköy (Sarıyer, İstanbul) semtindeki evinden ayrıldı. Enver Paşa, Harbiye Nazırlığı kasasındaki metal altın paraları alıp yerine kâğıt paraları bırakmıştı. İşler açıklığa kavuşunca Nazırlığın muhasebe müdürü Muhittin ve para işleri müdürü Faruk Beyler görevlerinden azledilerek soruşturmaya tabi tutuldular[…] 'Kendi elleriyle kendilerini kuyuya atan' paşalar, otomobil vasıtasıyla Şişhane Karakolu yolundan Galata Rıhtımına, oradan da motorla Sivastopol'e yola çıktılar."[241]

Kırım'ın Gözleme Limanı'na geçerek izini kaybettiren Enver Paşa bu tarihten itibaren Anadolu topraklarına bir daha ayak basamamış, dolayısıyla Harp Divanı Örf Mahkemesi'nin "Sevk ve İskân Kanunu" gereğince hakkında çıkan idam kararı (1919) hiçbir zaman uygulanamamıştır. Nisan 1920'de Enver Paşa, Berlin'den Moskova'ya

---

239 *Osmanlı Harbiye Nazırları,* Osmanlı Tarihi Resimleri, 31 Aralık 2014, http://osmanlitarihiresimleri.blogspot.com/2014/12/osmanl-harbiye-nazrlar.html, (18.06.2019).

240 Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, 5. Baskı, İstanbul 2009, s. 64-74.

241 Alfons Paquet, *Von-Brest Litovsk Zur Deutschen Novemberrelovution: Aus Den Tagebüchern, Briefen und Aufzeichnungen,* (der. Winfried Baumgart, çev. Mete Soytürk), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1971, s. 634-635.

gitmeye gayret gösterse de Riga'da (Letonya) tutuklanarak hapse atılmış, Temmuz'un ortalarında ise firar ederek 15 Ağustos'ta Moskova'ya gitmiştir.[242]

Fotoğraf 4. Enver Paşa'nın Hapis Günlerinden Bir Fotoğraf.

Başkomutan Vekili Enver Paşa Anadolu'daki son günlerini aşağıdaki şekilde ifade etmiştir:

> "Siyasi hayatımız artık sona erdi. Milletin kini ve gazabı üzerimizde. En kısa yoldan Avrupa'ya gidip bir köşeye çekilmemiz, hiçbir işe kalkışmadan hadiseleri takip etmemiz gerekir. Bir fırsat çıktığında elbet kullanılabilir. Lakin bugün yapmamız gereken senlik benlik kaygılarını bir kenara bırakmak. Milletimizi kurtarmaya geldik, bunun için çalıştık. Ne yapmalı ki talih bizlere yar olmadı. Dolayısıyla vicdanlarımıza karşı mahkûm değiliz. Artık vazifelerimizi başkalarına devretme zamanı."[243]

Hint Müslümanları Hilafet Cemiyeti'nin Bolşeviklere baskı uygulamasının ardından Enver Paşa, 1-8 Eylül 1920 tarihleri arasında gerçekleşen Şark Milletleri Bakü Kurultayı'na katılım göstermiştir. Fakat Enver Paşa'nın konferansta konuşma yapmasına Petrograd Sovyeti'nin Yahudi kökenli Başkanı Grigoriy Zinoviev müsaade etmemiş ve sadece düşüncelerinden ibaret bir yazısı Ostrovsky isminde bir Bolşevik genci tarafından okunmuştur.[244] Bakü Konferansı'nda Türkistan delegelerinden Buhara'daki Milli Mücadele'ye önderlik yapması konusunda davet alan Enver Paşa, teklifi memnuniyetle kabul ederek Azerbaycan milliyetçilerinin himmetiyle elde ettiği "Ali" isminde sahte pasaportla gizli şekilde Buhara'nın yolunu tutmuştur. Enver Paşa'nın Orta Asya yolculuğuna çıkarken "Ali" ismiyle beraber "Telemyan" kod adını

[242] Murat Bardakçı, *Naciye'm, Ruhum, Efendim,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2016, s. 10; Murat Bardakçı, *Enver…,* s. 9; 105.
[243] Aziz Akpınarlı, *Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları,* Sanat Kitabevi, Samsun 1952, s. 8-9.
[244] Musa Kasımlı ile mülakat, Bakü 6 Şubat 2019.

kullandığı da bilinmektedir. Kod adları İttihatçılar için faaliyetlerini örtbas etmek ve hayati güvencelerini sağlamak bakımından önem arz etmiş, örneğin Talat Paşa "Hamdi", Cemal Paşa "Cevdet", Bahattin Şakir "Yakup Kâmil", Dr. Nazım Bey ise "Ramiz" kod adlarıyla kimliklerini gizli tutmuştur.[245]

6 Ekim 1921'de Bakü'den vapurla yola çıkan Enver Paşa, Krasnovodsk'a (Türkmenbaşı), 11 Ekim'de vardığı Buhara'da harekât önderlerince Başkomutan Vekili makamına getirilmiştir. Enver Paşa'nın sadık hizmetkârlarından Molla Nafiz Türker veya diğer adıyla Mirza Pirnefes'e (1892-1975) göre, Buhara'ya vardığında Mirza Abdülkadir Bey ve Mirza Rahim Bey gibi üst düzey yetkililer Enver Paşa'ya karşı saygılarını esirgememiş, lakin Buhara Hükümet Reisi Feyzullah Hoca bu durumdan memnun görünmüştür.[246]

Korbaşılar Harekatı'nın önemli isimlerinden biri olan Enver Paşa Ab-ı Derya istikametinde, Havaling şosesini takip eden tepelerden birinde Bolşeviklerin iki tabur süvarisiyle çatışmaya girerek şehadet mertebesine nail olmuştur. Enver Paşa ile Belcivan Vilayeti Başkanı Devletmend Bey'in cenazesi Çegan tepesinde, sayısı 30'un üzerinde şehit ise Pamir dağının eteklerindeki Abıderya köyünde defnedilmiştir. Harekât liderlerinin naaşlarının farklı mekânda defnedilmesine Teşkilat-ı Mahsusa'nın ilk başkanı Kuşçubaşı Eşref Sencer Bey'in kardeşi Hacı Sami Bey tarafından karar verilmiştir. Böylece Enver Paşa'nın ve Devletmend Bey'in cansız bedenini ibretlik olsun diye Duşanbe'de sergilemek isteyen ve bu maksatla Abıderya'daki köy mezarlarını tek tek açtıran Rus askerlerinin planları önlenmiştir. Hem Enver Paşa hem de Devletmend Bey için 5 Ağustos 1922 tarihinde 5 bin kişinin katılımıyla cenaze namazı kılınmıştır.[247] Fergana Korbaşıları Komutanı Gazi Şir Muhammet Bek daha önce on dört kez benzer haber alması nedeniyle Enver Paşa'nın vefatını ilk duyduğunda telaşa kapılmamıştır.[248]

---

[245] Murat Bardakçı, *Enver…,* s. 172.
[246] Ali Bademci, *1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi: Korbaşılar ve Enver-1,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2008, s. 56-57.
[247] Nabican Bakiyev, *Enver Paşa'nın Vasiyeti,* Doğu Kütüphanesi, (çev. Çağatay Koçar), İstanbul 2006, s. 244-245.
[248] Ali Bademci, *a.g.e,* s. 335.

Fahri Türk'ün makalesinden anlaşılacağı gibi 4 Ağustos 1922'de, Kurban Bayramı'nın ilk gününde şehit düşen Enver Paşa'nın naaşı 1996 yılında dokuzuncu Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in girişimleriyle iade-i itibar edilerek tam 74 sene sonra Türkiye'ye getirilmiştir. Bir diğer ifadeyle, Tacikistan'ın Belcivan kasabası yakınlarındaki Çegan tepesinden İstanbul'un Şişli semtindeki "İttihat ve Terakki'nin Anıtkabri"[249] olarak nitelendirilen Abide-i Hürriyet Tepesine nakledilmiştir.[250]

Enver Paşa başta olmak üzere İttihatçı liderlerin eleştirilmesi Rus, Ermeni ve Batılı tarihçilerin fikirleriyle sınırlı kalmamıştır. Ne yazık ki Türkiye'de de yüzeysel araştırmalar veya kulaktan dolma bilgiler doğrultusunda duyduklarından yahut duymak istediklerinden yola çıkan bazı kesimlerin hafızalarında Enver Paşa denildiğinde Sarıkamış'ta 90 bin askeri dondurmuş komutan, Osmanlı'yı Cihan Harbi'ne sürükleyerek devletin intiharına yol açan Alman yanlısı, komünist, maceraperest bir lider canlanmaktadır. Bu tarz düşüncelerin kalıplaşmasında Batılı yazarların ve Cumhuriyet dönemi propagandalarının etkisi olmuştur.[251] Atatürk'e yakınlığıyla bilinen gazeteci ve milletvekili Falih Rıfkı Atay, "Almancı" diye tabir ettiği Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan zaferle ayrılıp Panislamizm hülyalarına Kayser Wilhelm'den daha fazla bel bağladığını yazmıştır. Atay'a göre Enver Paşa her hareketinde bir ordu mahveder, Atatürk ise her geri çekilişinde bir ordu kurtarırdı.[252] Yazar İsmail Pehlivan, "Alman hayranı"' yakıştırmasını Turan şehidine hakaret sayarak Enver Paşa'nın Orta Asya'ya Alman kültürünü yaymağa gitmediğine, emeli uğruna mücadele ettiğine ve şehit olduğuna dikkat çekmiştir.[253]

---

[249] Abide-i Hürriyet Şehitliği'nde Osmanlı sadrazamlarından Mahmut Şevket, Talat ve Mithat Paşaların, hürriyet kahramanlarından Eyüp Sabri'nin, cemiyetin sivil üyelerinden biri olan Mithat Bey'in mezarı bulunmaktadır. Aynı zamanda 31 Mart Vakası kurbanlarından 3'ü subay 71 hürriyet şehidi de buraya defnedilmiştir. Bkz. Dünya Bülteni, İttihat ve Terakki'nin Anıtkabri: Abide-i Hürriyet, 22 Temmuz 2012, *https://www.dunyabulteni.net/tarihten-olaylar/ittihat-ve-terakkinin-anitkabri-abide-i-hurriyet-h219742.html,* (25.11.2019).

[250] Fahri Türk, "Enver Paşa'nın Naaşının Tacikistan'dan Türkiye'ye Getirilişinin Türk Basınında Yansımaları", *Akademik Bakış Dergisi,* Cilt 9, Sayı 17, ss. 71-89, 04 Kasım 2015, s. 71-74.

[251] Ruslar, Milli Mücadelede Türkiye ile işbirliğini Anadolu'daki anti Enver propagandalarına da yansıtmıştır. Yönetmen Vladimir Kordin'in "Enver Paşa: Türk Halkının Düşmanı" filmi bu bağlamda küçük örnekler arasında gösterilebilir. Nevzat Kösoğlu, *a.g.e,* s. 12-14.

[252] İsmail Şefik Aydın, *a.g.e,* s. 67.

[253] İsmail Pehlivan, "*Enver Paşa Alman Hayranı Mıydı?",* Tarih Tarih Almanakları, (ed. Ahmet Özgür Türen ve İsmail Pehlivan), Paradigma Akademi Yayınları, Edirne 2014, s. 11.

Kâzım Karabekir, TBMM Bakanlar Kurulu'na gönderdiği 5 Mayıs 1920 tarihli değerlendirme yazısında Enver, Halil, Talat ve Nuri Paşaların mümkün mertebe Milli Mücadele'den uzak tutulmalarının gerekliliğini vurgulamıştır. Akabinde Karabekir'in önerileri Mustafa Kemal, Fevzi Çakmak ve İsmet İnönü tarafından da kabul görerek 12 Mart 1921'de karara dönüştürülmüştür. Yazıda ayrıca politik hedeflere ulaşma yolunda zararlı görülen ilgili şahısların Doğu ve İslam âlemindeki ünlerinden istifade yurt dışında faaliyet göstermelerinin daha makul olacağı belirtilmiştir. Karabekir'in raporunun temel amacı Enver Paşa ve arkadaşlarını sınırlı yetkilerle uygun vazifelere yönlendirmek olmuştur. Geniş nüfuzundan dolayı Enver Paşa'ya karşı daha sıkı tedbirler alınarak Anadolu'ya girmesi yasaklanmış, aksi takdirde tutuklanmasına karar verilmiştir. Nuri ve Halil Paşalardan ise yeni vazifelerin tayini maksadıyla geçmiş hizmetleri hakkında TBMM Başkanlığına acil rapor göndermeleri istenmiştir.[254]

Azerbaycan'da faaliyet gösteren Modern Enfermasyon Ajansı'na verdiği röportajda Osman Mayatepek, dedesine karşı cumhuriyetin ilk yıllarında haksız karalama kampanyası yapıldığının ve bunun doğru olmadığını altını çizmiştir:

> "1922'de Enver Paşa'yı yerden yere vuran Köprülü Şerif İlden'in 'Sarıkamış' başlıklı kitabı yayımlandı. Kâzım Karabekir'in bizzat nezaretindeki olumsuz propagandanın amacı dedemi Anadolu'dan uzak tutmak ve taraftarlarıyla Atatürk yanlıları arasında itilafın yaşanmasını önlemekti[…] Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup yazarak Sakarya muharebesinin kazanıldığı takdirde Türkiye'ye geri dönmeyeceğini bildirir. Sakarya'da büyük zafer elde edince sözünü tutarak Anadolu'ya geçmez[…] Atatürk her fırsatta dedeme saygısını ifade ederdi. Neyse ki bugünlerde Nevzat Kösoğlu (Şehit Enver Paşa), ve Altay Cengizer (Adil Hafızanın Işığında: Osmanlı'nın Son Savaşı) Enver Paşa'nın gerçek kimliğini ortaya çıkarmışlardır[...] Atatürk'ü yarbay, general yapan Enver Paşadır. Hatta bir gün Talat Paşa kendisini ziyaret ettiğinde 'Harbiye Nazırısın, ama her işe koşuyorsun. Bir gün başına bir olay gelirse senin yerine kim geçer?' diye sorduğunda Enver Paşa cevap olarak Mustafa Kemal Paşa'nın ismini vurgulamıştır."[255]

---

[254] Saime Yüceer, *Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri 1919-1923,* (Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi), Ankara 1995, s. 49-50; Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Partisi Erkânı,* Menteş Matbaası, İstanbul 1967, s. 132-143.

[255] İsmail Arar, *Osmanlı Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,* Hürriyet Vakfı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1986, s. 252; Elşat Ayvazlı, Enver Paşa'nın Torunu (Osman Mayatepek): Desem ki, Nuri Paşa Afrika'da Öldürüldü, Etraf Karışırdı, Modern Enformasyon Acenteliği, 05 Aralık 2014, *https://modern.az/az/news/68418,* (30.05.2018).

Sonuç olarak yanlışlarıyla doğrularıyla, günahıyla sevabıyla Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı dönemlerinde birinci derecede en önemli, etkili lideri ve başkomutanı olmuş Enver Paşa Türk tarihinde önemli şahsiyetler arasında almaktadır.

4.3. Trablusgarp Mücadelesi

Nuri Paşa, 1909 yılında başlayan askerlik hayatının ilk ciddi deneyimini Trablusgarp Savaşı'nda yaşamış, Birinci Dünya Savaşı'nda ise Trablusgarp'ta bu kez Afrika Grupları Komutanlığı (AGK) yetkilerini üstlenmiştir. Böylece Nuri Paşa'nın Kuzey Afrika'da vatanına hizmet yılları 1911'den 1918 yılının ilk günlerine kadar belli aralıklarla devam etmiştir. Savaş boyunca Enver ve Halil Paşaların emrinde Derne, Tobruk, Bingazi, Homs ve Mısrata bölgelerinde mücadele etmiş; Afrika Gruplarını yönettiği dönemde ise İngilizlerle ve İtalyanlarla savaşa öncülük yapmıştır. Nuri Paşa, teğmen olarak geldiği Afrika'da yüzbaşı ve binbaşı rütbelerine kadar yükselmiştir. Ayrıca Kafkasya cephesi de dâhil her iki bölgede emir ve komutaya sahip olduğu süre zarfında Fahri Ferik rütbe ve yetkilerini taşımıştır.[256] Fahri Türk'ün makalesinde eski İttihatçılardan Yenibahçeli Ahmet Şükrü Oğuz'un ağzından Nuri Paşa'nın yeniden Kuzey Afrika'ya gönderilme sürecini şöyle anlatmaktadır:

> "Nuri Paşa, memleketin yetiştirdiği büyük kıymetlerden, hayatı pahasına yılmadan memleket uğruna savaşan iyi bir muharip, silah tekniğinde büyük mütehassıstı[…] Hatırlarım, uyurken bile yastığının altında kalem bulundururdu. Silah imalinde aklına bir şey gelince hemen kalkar, not ederdi. Yarım asırda cereyan eden tüm savaşlara fiilen katılmıştı[…] Enver Paşa'nın yaveri olduğum yıllarda Nuri Bey'den Trablus'a gitmesini istenmişti. Rahmetli memlekete daha faydalı olabileceğini bildirerek silah üretiminde çalışmayı istememişti. Fakat Enver Paşa ısrar edince, o da gitmek zorunda kaldı."[257]

General Hüseyin Emir Erkilet ise Nuri Paşa'nın Kuzey Afrika'daki ikinci mücadelesini şöyle özetlemiştir:

> "Nuri Paşa, henüz genç subay iken Trablusgarp'ta 1912 mütarekesine (Uşi Antlaşması) kadar İtalyanlara karşı harp etmiş, Türkler geri çekilince birkaç arkadaşıyla orada kalmıştır. Nuri Paşa'nın Garp Trablusu ve Sirenayka gerillalarıyla birlikte mücadelesi Türk milli ve askeri tarihinin en parlak altın sayfalarını teşkil eder."[258]

---

[256] Nejdet Karaköse, *a.g.t,* s. 25-29.
[257] Fahri Türk, *Nuri Paşa'nın (Killigil) Biyografisi…,* s. 263-264.
[258] Fahri Türk, *Nuri Paşa'nın (Killigil) Biyografisi…,* s. 266.

Nuri Paşa'nın Kuzey Afrika'da sergilemiş olduğu mücadele, edindiği rütbe ve vazifeler Tablo 11'de kısaca gösterilmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere, Nuri Paşa, teğmen rütbesiyle gittiği Kuzey Afrika'da binbaşılığa kadar yükselmiş, Fahri Ferik rütbesiyle ise padişahın mümessili yetkilerine sahip olmuştur. Osmanlı'nın Trablusgarp'ta vermiş olduğu mücadele çetin bir zamana tesadüf etmiştir.

Tablo 11. Nuri Paşa'nın Trablusgarp Cephesindeki Faaliyetleri (1911-1918)

Yıl	*Düşman*	*Rütbe*	*Vazife*
1911-12	İtalyanlar	Teğmen	Enver ve Halil Paşaların emrinde savaşmıştır.
1915-16	İngilizler	Yüzbaşı	Afrika Grupları Komutanlığı
1916-18	İtalyanlar	Binbaşı	Afrika Grupları Komutanlığı

Kaynak: Nejdet Karaköse'nin "Afrika Grupları Komutanı, Kafkas İslam Ordusu Komutanı, Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil): Enver Paşa'nın Kardeşi", (Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012) kitabından alınan bilgiler doğrultusunda yazar tarafından derlenmiştir.

Afrika'da İngilizlerin ve İtalyanların teşvikiyle Arapların isyana başlaması yetmezmiş gibi Rusların kışkırtmaları sonucu Balkan halkları da bağımsızlık arayışına girince Türk Ordusu'nun Kuzey Afrika'daki mücadelesi yarım kalmış, Uşi Antlaşmasıyla Trablusgarp'tan İtalya lehine vazgeçilmiştir. Trablusgarp'taki kayıpları gidermek için bölgeye yeniden asker sevk etmenin yollarını arayan Osmanlı Devleti, Çanakkale Savaşı'ndan galip ayrılıp özgüven kazanana kadar beklemeyi yeğlemiştir. Türklerin Trablusgarp'a ikinci kez gelişinden sonra harp meydanında muazzam başarılar elde edilmiş fakat Afrika Grupları Karargâhında Komutan Nuri Paşa ile Kurmay Başkanı Yarbay Nafiz Bey ve Trablusgarp valisi Süleyman el-Baruni ikilisi arasındaki fikir uyuşmazlıkları nedeniyle başarı sağlanamamıştır. Anlaşmazlıkların derinleşmesi üzerine Yarbay Nafiz Bey istifa etmiş, akabinde Başkomutanlık kararıyla Nuri Paşa görevinden azledilmiştir. Afrika Grupları Komutanlığına 33. Osmanlı Padişahı V. Murat'ın torunu Şehzade Osman Fuat'ın[259] atanmasıyla Nuri Paşa'nın Kuzey Afrika'da sürdürdüğü mücadele amacına ulaşamadan sona ermiştir.[260]

[259] V. Murat'ın ailesiyle birlikte diğer fertlerin gözaltında tutulduğu Çırağan Sarayı'nda doğan Şehzade Osman Fuat, Trablusgarp savaşına katılmış, bir dönem Fenerbahçe Spor Kulübü Başkanlığı yapmıştır. 1924 yılında Osmanlı soyundan gelenlerin Türkiye'den sürgün edilmesiyle Fransa'ya bulunan Osman Fuat, 1973'te Nice şehrinde vefat etmiştir. Bkz. Ekrem Buğra Ekinci, "Libya Çöllerinde Bir Osmanlı Şehzadesi", 21 Eylül 2011, *http://www.ekrembugraekinci.com/makale.asp?id=356*, (06.01.2020).

[260] Nejdet Karaköse, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trablusgarp Cephesi ve Afrika Grupları Komutanı Nuri Paşa (Killigil)", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Sayı 6, ss. 251-282, 2011, s. 268.

Anadolu'da Milli Mücadele sürerken Orta Asya'da Korbaşı Hârekatı'nda Bolşeviklere karşı savaşan Enver Paşa, kardeşi Nuri Paşa'ya bir mektup yollayarak yeniden Trablusgarp'a gitmesini ve Arap mücahitlere öncülük etmesini önermiştir. Mektubu aldığı günlerde Almanya'da bulunan Nuri Paşa belki de ilk kez ağabeyinin sözünden çıkarak böyle bir hamlenin sonuçsuz ve masraflı olacağını gerekçe gösterip teklifi kabul etmemiştir. Enver Paşa'nın vefatının ardından Nuri Paşa Türkiye'ye geri dönerek sanayicilik faaliyetlerinde bulunmuş, milli savunma sanayisine fazlasıyla yararlar sağlayacak Zeytinburnu ve Sütlüce fabrikalarını tesis etmiştir.[261]

Çalışmanın ilerleyen kısımlarında Nuri Paşa'nın Trablusgarp ve Birinci Dünya Savaşları sırasında Kuzey Afrika'daki faaliyetlerinden bahsedilmiş, Nuri Paşa önderliğindeki Afrika Gruplarının hem İngilizlerle hem de İtalyanlarla mücadelesi ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

4.3.1. Trablusgarp Savaşı Faaliyetleri (1911-1912)

20. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın Kuzey Afrika'daki son toprak parçası olan Trablusgarp, günümüzde Libya'nın en büyük şehri ve başkenti Trablus'un (Tripoli) çevresine tekabül etmekteydi. Fizan ve Sirenakya (Kirenakya) ile birlikte ülkenin üç ana bölgesi arasında bulunmaktadır. Başkenti Bingazi olan Sirenayka Libya'nın doğusunda, Sebha merkezli Fizan ise ülkenin güneydoğusunda bulunmaktadır.[262]

Fenikelilerin Doğu Akdeniz sahilinde kurduğu bir liman kent olan Trablusgarp, farklı dönemlerde kronolojik olarak Fenike, Kartaca, Roma, Arap ve İspanya yönetiminde kalmıştır. Tarihi metinlerde Marcus Antonius'un birçok Fenike şehirleriyle birlikte Trablusgarp bölgesini Kraliçe VII. Cleopatra'ya hediye ettiği gösterilmiştir. Sidon, Tir, Aradus olmak üzere üç bölgeden oluşan Trablusgarp, bu yapısını Fenike ve Roma dönemlerinde muhafaza edebilmiştir. Justinianus (485-565) döneminde yaşanan güçlü deprem (551) Trablus dâhil birçok Fenike şehrini su altında bırakmıştır. 1289 yılında Memlûk Sultanı Kalavun'un emriyle şehir yıkılarak sahilden

---

[261] Nejdet Karaköse, *a.g.t,* s. 313-314.

[262] Encyclopedia, Tripoli, 22 Aralık 2019, *https://www.encyclopedia.com/places/africa/libyan-political-geography/tripoli,* (06.01.2020).

biraz daha içeride yeniden inşa edilmiştir. Bu sebeple orta çağ kaynaklarında ismine "Memlûk Trablusu" denmiştir.[263]

Trablusgarp, 1551 yılında Sinan Paşa, Turgut Reis ve sonradan bölgeye ilk beylerbeyi atanacak olan Murat Ağa tarafından Osmanlı sınırlarına bağlanarak Türk denizcilerinin, Kuzey Afrika'da Tunus ve Cezayir'in ardından üçüncü merkezine dönüştürülmüştür.[264] Trablus eyaleti, Osmanlı'nın 1864 yılında aldığı kararla vilayet; 1877 tarihli kanun itibariyle ise İstanbul'a bağlı sancak statüsü taşımıştır.[265]

İtalyan Birliği'nin[266] geç kurulmasının etkisiyle sömürgecilik faaliyetlerine erken atılamayan ve 20. yüzyılın başlarından itibaren toprak arayışına çıkan Roma yönetiminin emperyalist politikasında Trablusgarp, Cebelitarık'tan Süveyş'e uzanan deniz yolu üzerinde bulunması nedeniyle olağanüstü cazip hale gelmiştir.[267] Bölgenin ilhakı İtalya adına "büyük devlet" statüsünü koruyabilmek, Akdeniz'de egemenliği ele geçirmek bakımından önem arz etmiştir. Fransızların 24 Nisan 1911 tarihinde Fas'ı işgal etmesi ve akabinde İngilizlerin ısrarıyla Alman ordularının savaş gemilerini Agadir Limanı'ndan geri çekmesiyle Trablusgarp'ta hak iddiasında bulunan İtalyanlara gün doğmuştur. İsmail Hakkı Babanzade, "Tanin" gazetesinde yayımlanan 25 Nisan 1911 tarihli bir makalesinde Fas meselesinden sonra İtalya'ya Trablusgarp kapılarının açıldığını doğrulamıştır. "Le Figaro" gazetesinin 22 Eylül 1911 tarihli sayısında yine İtalya'nın Trablusgarp bölgesini istilaya teşebbüs girişimlerinden geniş şekilde bahsedilmiştir.[268]

---

[263] Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012, s. 26-28.
[264] İsrafil Kurtcephe, *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916),* Türk Tarihi Kurumu, Ankara 1995, s. 4.
[265] Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 30.
[266] Avusturya prenslerinin siyasi ve Papa'nın dini nüfuzunu yok ederek Roma İmparatorluğu'nu yeniden kurmayı düşleyen İtalyan millyietçilerinin ilk eylemleri; 1820 (Napoli ve Piyomente) ve 1848 (Venedik ve Lombardiya) ayaklanmaları Rusların yardımıyla Avusturya tarafından güçlükle bastırılmıştır. Lakin yılmayan ve "İtalia fara dase" (İtalya bunu kendisi yapacak) sloganını benimseyen milliyetçiler, faaliyetlerinin meyvelerini 1861 yılında İtalyan Birliğini kurarak toplamışlardı. Birliğin üç esas mimarı bulunmaktaydı: 1. Sardunya (Piyemonte) kralı ve aynı zamanda 17 Mart 1861 itibariyle İtalya kralı olan "Padre della Patria" (devlet babası) lakaplı II. Victor Emmanuel. 2. İtalyan şehir devletlerinden Piyemonte'nin Başbakanı Camillo Cavour. 3. Avrupa ve Güney Amerika'da askeri mücadeleleri yöneterek "İki dünyanın şövalyesi" lakabını kazanan General Guiseppe Garibaldi. Bkz. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995),* Timaş Yayınları, 23. Baskı, İstanbul 2014, s. 16.
[267] İsrafil Kurtcephe, *a.g.e,* s. 4-5.
[268] İsmail Arar, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,* Hürriyet Vakfı, 1. Baskı, İstanbul 1986, s. 138-139.

Osmanlı'nın 1910 yılında patlak veren Yemen isyanına tüm gücünü seferber ederek Orta Doğu'ya Ahmet İzzet Paşa komutasında çok sayıda asker çıkarması ve Trablusgarp'ta az sayıda üstelik harp kabiliyeti yetersiz nizamiye askerlerini bırakması İtalya'nın bölgeye yönelmesinde etkili olmuştur. Tobruk (4 Ekim), Trablusgarp (11 Ekim), Derne (18 Ekim), Bingazi (20 Ekim) ve Homs (21 Ekim) İtalyanlar tarafından işgal edilirken Türk Ordusu bu duruma karşı koyamamıştır.[269] Denizlerde üstünlük ise Osmanlı donanmasının büyük kısmı yılların ihmalkârlığıyla Haliç'te çürütüldüğünden İtalya tarafına geçmiştir.[270] Yusuf Akçura da Türklerin bölgeye karşı kayıtsız kalışını eleştirerek hiçbir iş yapılmamasına anlam verememiştir:

> "Türk memurlar sadece para toplar, ortaya bir şey çıkarmazdı. Ticari hayatta rolleri yok derecesindeydi. Misafirhaneler, kahvehaneler, berberler Trablus'un yeni sahiplerine, yani İtalyanlara mahsustu. İstanbul'a muntazam sefer yapan gemilere İtalyan donanması nezaret ederdi. Bu sebeple Trablus valisi payitahta istediği zaman istediği şekilde rapor gönderemezdi. Arapların İtalya özentisi en üst boyutlardaydı. İtalyanca öğrenmeye hevesli kitle artmıştı. Şehrin küçücük tiyatrosunda İtalyan piyesleri sahneleştirilirdi. Burada İtalyan halk şarkıları, Guiseppe Verdi'nin, Pietro Mascagni'nin kolay havaları çalınırdı[…]."[271]

Yusuf Akçura'nın sözlerinden anlaşılacağı üzere, İtalyanlar Trablusgarp'ta misyonerlik çalışmalarını başarıyla yürütmüştür. Roma yönetiminin bir diğer hedefi İtalyan okullarını yaygınlaştırmak olmuştur. Ayrıca Türkiye'de faaliyete başlayan ilk İtalyan bankası olma özelliğine sahip olan ve eski Roma Büyükelçisi Sadrazam Hakkı Paşa'nın kararıyla resmi surette tescillenen Ernesto Pacelli başkanlığındaki Banca di Roma'nın bölgede çok sayıda şubesinin açılmasına da özen gösterilmiştir.[272] Küçük çapta başarılarla yetinmeyen İtalya, 29 Eylül 1911'de Osmanlı'ya nota göndererek Türklerden 48 saat içerisinde Trablus ve Bingazi'yi terk etmelerini ve İtalya Krallığına

---

[269] Fatih Dönmez, "Kurtuluş Savaşı'nın Provası: Trablusgarp Savaşı ve Subaylarımız", Gazete Bilkent, 16 Mayıs 2017, *http://www.gazetebilkent.com/2017/05/16/kurtulus-savasinin-provasi-trablusgarp-savasi-ve-subaylarimiz/,* (29.09.2018).

[270] Orta Çağların kudretli deniz devletlerinden Osmanlı, coğrafya tarihine Piri Reis, Barbaros Hayrettin Paşa ve "Dragut" namıyla meşhur Turgut Reis gibi önemli denizcileri bahşetmiştir. Son iki isim, Barselona Denizcilik Müzesi'nde Kristof Kolomb ve Fernand Magellan'la birlikte dünyanın dört büyük denizcisi arasında gösterilmektedir. Bkz. Muhsin Kadıoğlu, "İspanyolların ve Katalanların Dünyanın En Büyük Dört Denizcisi Arasında Gösterdiği Türkler", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi,* Cilt 52, Sayı 308, ss. 29-35, İstanbul Ağustos 2012, s. 34.

[271] İsmail Türkoğlu, *a.g.m,* s. 38.

[272] Hale Şıvgın*, Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri,* Atatürk Araştırma Merkezi, 1. Baskı, Ankara 2006, s. 22-35.

bir yıllık vergi vermelerini talep etmiştir. Olaylar çığırından çıkınca, Sadrazam Hakkı Paşa istifaya zorlanmış, 30 Eylül 1911'de Sait Paşa Hükümeti kurulmuştur.[273]

93 Harbi'nde Kafkasya cephesinde komutanlık yapmış Ahmet Muhtar ve Sadrazam Kamil Paşaların aralarında bulunduğu Ahrar Fırkası-Hürriyet İtilaf çizgisinde bulunanlar, Osmanlı'yı düşünce bakımından adeta ikiye ayıran notanın kayıtsız şartsız kabul edilmesine taraf olmuşlardır. Enver Bey, Mehmet Akif Ersoy, Babanzade Ahmet Naim, Sait Nursi ve Kâzım Karabekir'in mensup olduğu İttihat Fırkası ise Trablus ve Bingazi'yi kaybetmemek için İtalya ile savaşmayı yeğlemişlerdir. Nihayetinde savaş yolunu seçen Türk Ordusu çıkarları uğruna Kuzey Afrika cephesinde İtalyanların yanı sıra Tunus ve Cezayir sınırında Fransızlarla, Batı Mısır ve Nil vadisinde ise Birinci Dünya Savaşı yıllarında sık sık karşılaşacağı İngilizlerle mücadele etmek zorunda kalmışlardır.[274]

Osmanlı Devleti'nin felaketler zincirinin ilk halkası olan ve harp tarihinde savaş uçaklarının ilk kez kullanıldığı[275] Trablusgarp Savaşı Teğmen Nuri Bey'in (Nuri Paşa) hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Nuri Paşa'nın yanı sıra, bu savaş Berlin Ateşemiliteri Enver Bey (Enver Paşa) ile Hareket Ordusu Kurmay Başkanı Kıdemli Kolağası Mustafa Kemal Bey'in (Atatürk) hayatında da büyük önem arz etmiştir. Ülkenin zor günlerinde Enver, Nuri ve Mustafa Kemal Beylerle birlikte Paris Ateşemiliteri Binbaşı Ali Fethi Bey (Okyar), Teşkilat-ı Mahsusa'nın gelecek başkanlarından Süleyman Askeri Bey gibi yüzü aşkın gönüllü subay ve askeri personel Tunus ve Mısır yoluyla Trablusgarp'a gelerek İtalyanları birkaç kez bozguna ve zayiata uğratacak mücadeleye iştirak etmişlerdir.[276]

Nuri Paşa, savaş süresince Enver Bey komutasındaki Berka merkezli Derne, Bingazi ve Tobruk ile Halil Bey'in önderlik ettiği Homs ve Mısrata cephelerinde mücadele etmiştir. Ayrıca 11 Mart 1912 tarihinde ise Tobruk komutanı Halepli Ethem Paşa komutasındaki birlikle Tobruk savaşına iştirak ederek zaferde önemli pay

---

[273] Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,* İmge Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul 2011, s. 297.
[274] Ender Korkmaz, "Trablusgarp 1911", *Türkiye Günlüğü Dergisi,* Sayı 125, ss. 108-111, Ankara Kış 2016, s. 108-109.
[275] "Sabık İtalya Başvekilinin (Giolitti) Çok Mühim Hatıratı: Trablusgarp'ı Nasıl Aldık?", *Zaman Gazetesi*, Sayı 10, 06 Ağustos 1935, s. 5.
[276] Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası,* (haz. Hüsamettin Ertürk), Ararat Yayınevi, İstanbul 1969, s. 83.

edinmiştir. Ayrıca 12 Haziran'da Halil Bey'in emriyle Homs cephesinde Markep Tepesi istikametinde hücuma geçen Nuri Paşa, Türk kuvvetlerinin sahil kollarını yöneterek İtalyanların binden fazla zayiat verdiği çatışmada cesaretiyle yine dikkatleri üzerine çekmeyi başarmıştır.[277] Lakin hem İtalyanların bitmez tükenmez Trablusgarp sevdası hem de Orta Doğu ve Balkanların isyanlarla çalkalanması sebebiyle Babıali istemediği bir antlaşmayı imzalamaya sürüklenmiştir. Savaşın getirdiği kayıplar ve maliyetler karşısında güç kaybeden İtalya'nın da barışa sıcak bakmasıyla, 15 Ekim 1912 tarihinde Uşi'de antlaşmaya varılmıştır. Antlaşmayla Trablusgarp'ta padişahın halifelik yetkileri İtalya Krallığı lehine el değiştirmiş, ayrıca On İki Ada'nın[278] idaresi de Roma yönetimine bırakılmıştır.[279]

18 Ekim 1912'de Balkan Birliğinin (Bulgaristan, Karadağ, Yunanistan, Sırbistan) Osmanlı Devleti'ne resmen harp ilan etmesi üzerine ortaya çıkan Balkan Savaşları[280] nedeniyle Trablusgarp'ı "mecburen terk eden" gönüllü subaylar gibi Nuri Paşa da bir İtalyan gemisiyle Humus'tan ayrılmıştır. Dört gün süren uzun yolculuktan sonra Hayfa limanına, oradan Şam'a, Konya'ya ve en sonunda İstanbul'a ulaşmıştır.[281]

Sonuç olarak iç ve dış kargaşalar içerisinde bocalayan Osmanlı, kayıplarla dolu bir süreçten sonra Kuzey Afrika ve Balkan topraklarını elinde tutamamış lakin kısa bir süre sonra Çanakkale zaferinin özgüveniyle Trablusgarp'ta yeniden hak iddia etmeye ve bölgeye asker sevkiyatı yapmaya başlamıştır. Trablusgarp'a gelince ise, 15 Ekim 1912 tarihli Uşi Antlaşması'yla İtalya'ya bırakılan bölge, Osmanlı'nın ikinci

---

[277] Hamdi Ertuna, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri,* Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1981, s. 316-317; Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 37.

[278] İlk kez Yunanların dile getirdiği "On İki Ada" tabiri aslında isminin çağrıştırdığı gibi 12 adadan değil, 14'ü büyük ölçülü olmak üzere genelde 20 adadan oluşmaktadır. Eskilerde 12 kişilik ihtiyar heyetinin yönetiminde olan bölge, adını Osmanlı dönemindeki bu yönetim şeklinden almaktadır. Yerli Rumların da yardımıyla İtalyanlar ilk olarak 28 Nisan 1912'de Stampalia (Astropalya) adasını, son olarak ise 28 Mayıs'ta ise Rodos adasını zapt etmiştir. Bkz. Şerafettin Turan, "Rodos ve On İki Ada'nın Türk Hakimiyetinden Çıkışı", *Belleten Dergisi,* Cilt 29, Sayı 113, ss. 77-119, 1965, s. 85-86.

[279] Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih Dersleri (1789-1919),* Sevinç Matbaası, Ankara 1961, s. 436-437.

[280] Esas gücünü Yemen ve Trablusgarp'ta sarf eden Osmanlı, 7 Ekim 1912-30 Mayıs 1913 tarihleri arasında yaşanan Birinci Balkan Savaşı'nda bozguna uğramıştır. Son olarak yüzde 75 Müslüman nüfusa sahip Arnavutluk elden çıkınca Selanik, Makedonya, Batı Trakya dâhil tüm Balkanlar kaybedilmiştir. Midye-Enez hattının doğusuna kadar geri çekilen Türk Ordusu'nun komutanlarından Mehmet Şükrü ve Kâzım Karabekir Paşalar Bulgarlara esir düşmüşlerdir. Osmanlıcılık ve İslamcılık politikaları iflasa uğramıştır. Bkz. Ramazan Yetgin, I. ve II. Balkan Savaşı, Benim Hocam Kanalı, 02 Şubat 2017, *https://www.youtube.com/watch?v=RsfA-Rrqr9c,* (26.09.2018).

[281] Hamdi Ertuna, *a.g.e,* s. 280-281.

girişimine rağmen 28 Nisan 1945 tarihine kadar Roma yönetiminin kontrolünde kalmıştır. Komünist partizan Albay Colonnello Valerio'nun (asıl adı Walter Audisio) ünlü diktatör Benito Mussolini ve genç sevgilisi Clara Petacci'yi kurşuna dizmesinin ardından İtalyan politikacıların yumuşamaya gitmesini fırsata çeviren Libya, 1951 yılında bağımsızlığına kavuşmuştur.[282]

4.3.2. Afrika Grupları Komutanlığı

Nuri Paşa, Trablusgarp savaşında göstermiş olduğu gayret ve başarılarından ötürü 19 Ekim 1912'de Mülazım-ı Evvel (Üsteğmen) rütbesine yükseltilmiştir. Akabinde Birinci Kolordu Altıncı Alay On Birinci Tabur Üçüncü Bölüğe tayin edilmiştir. Nuri Paşa, Çatalca'nın[283] ve Edirne'nin müdafaasında askeri kabiliyetlerini tekrar sergilemiş, Roma (İtalya) ve Viyana'da (Avusturya) ise Askeri Ataşe Yardımcılığı ayrıca Harbiye Nezareti'nde Makam Yaverliği görevlerini yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Fahri Ferik rütbesiyle iki farklı cephede, Trablusgarp ve Kafkasya'da emir komuta işlerini üstlenen Nuri Paşa, muvafık sırayla Afrika Grupları ve Kafkas İslam ordularında en üst düzey yetkilere sahip olmuştur.

İtalya, İtilaf Devletleri'nin baskısıyla Avusturya-Macaristan ve Almanya'nın dâhil olduğu Üçlü İttifak'tan vazgeçerek önce 24 Mayıs 1915'te Avusturya-Macaristan'a, 20 Ağustos'ta ise Osmanlı'ya karşı savaş ilan etmiştir.[284] Osmanlı cenahında ise Sultan V. Mehmet Reşat, halifelik yetkilerini kullanarak İslam dünyasına çağrıda bulunmuştur. Padişahın bu kararını destekleyen çoğu Trabluslu, Mukaddes Cihat'a katılan ilk Müslümanlar olarak Osmanlı saflarında savaşa girmişlerdir.[285] Enver Paşa, Libya'nın dini lideri Şeyh Senusi ile işbirliğine giderek şeyhin manevi şahsiyeti sayesinde Bedevileri İtalyanlara karşı teşkilatlandırmıştır. Çağrıda Müslümanlardan bireysel çabalarıyla Libya'ya gelmeleri ve mücahitlerin

---

[282] Encyclopedia, Tripoli, 22 Aralık 2019, *https://www.encyclopedia.com/places/africa/libyan-political-geography/tripoli,* (06.01.2020).
[283] Kasım Bolat, "İstanbul'un Kapısı, Türklerin Son Umudu: 1912 Çatalca", İstanbul Tarih ve Kültür Derneği, 31 Ağustos 2016, *http://www.istanbultarih.com/makale/istanbul-un-kapisi--turklerin-son-umudu-1912catalca.html,* (18.06.2019).
[284] Cüneyt Tepe, "Birinci Dünya Savaşı'nda İtalya Diplomasi Politikası", İstanbul Tarih, 02 Eylül 2016, *http://www.istanbultarih.com/makale/1-dunya-savasi-nda-italya-diplomasi-politikasi.html,* (25.06.2019).
[285] Ender Korkmaz, *a.g.m,* s. 109.

saflarına katılmaları kampına girmeleri istenmiştir. Arabistan'dan Anadolu'ya, Kızıl Deniz'den Hint Denizi'ne çok sayıda Müslüman bu isteği karşılıksız bırakmamıştır.[286]

Başbakan Giovanni Giolitti'nin emriyle İtalyanların Kuzey Afrika'daki askeri gücünü azaltarak orduyu Avrupa cephesine kaydırmasından en iyi şekilde Senusiler, Selamiyeler, Alusiler, Pesaviler vb. Arap aşiretleri yararlanmıştır. Söz konusu aşiretler içerisinde en fazla şöhrete sahip olan Senusiler, İtalyan birliklerini iç bölgelerden sürükleyerek kıyı şeritlerine dek çekmiştir.[287] İstanbul Hükümeti, İtalyanların yanı sıra Arap aşiretlerinin de güç kazanmasını dikkate alarak Trablusgarp'a ilişkin çalışmalarını hızlandırmıştır. Bu bağlamda Uşi Antlaşması'nın getirdiği tüm hak ve yükümlülüklerden vazgeçilmiştir. Lakin İtalya ile savaş hazırlıklarının sürdürüldüğü bir dönemde Harbiye Nazırlığı belki de savaşın kaderini değiştirecek hatalardan birine yol vererek nispeten daha donanımlı İngilizlerle mücadele etmeyi yeğlemiştir. Böylece Süveyş Kanalı'nın kapatılması yoluyla İngilizleri Mısır'da kuşatıp onları Çanakkale ve Avrupa cephesinden uzak tutma hedeflenmiştir. Enver Paşa bu mühim göreve kardeşi Nuri Paşa'yı getirmiştir. Nuri Paşa, İtilaf (İngiltere, Fransa, Rusya) ve İttifak (Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı) devletlerinin sömürgecilik siyasetinin ve çıkar kapışmalarının ürünü olan Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından Ocak 1918'e kadar Trablusgarp cephesinde Afrika Grupları Komutanlığı görevini icra etmiş, İngilizler ve İtalyanlara karşı savaşan kuvvetlerine önderlik etmiştir.[288]

4.3.2.1. İngilizlerle Mücadele

Afrika Grupları Komutanı Nuri Paşa'nın karşısında üç önemli görev bulunmaktaydı. Evvela, Senusi lideri Şeyh Ahmet'i[289] ve kuzeni Seyit İdris'i[290] ikna

---

[286] Üsküdar Çevresi, Tarihin Unuttuğu Kahraman: Nuri Paşa, Çarşamba 04 Aralık 2013, *https://www.uskudarcevresi.com/2013/12/tarihin-unuttugu-kahraman-nuri-pasa.html*, (29.05.2019).

[287] Celal Tevfik Karasapan, *Libya, Trablusgarp, Bingazi ve Fizan,* Resimli Posta Matbaası, Ankara 1960, s. 218-220.

[288] İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1912, Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Harbi,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 131.

[289] 1873 Cağbub doğumlu Şeyh (Seyit) Ahmet, Amcası Seyit Muhammet el-Mehdi ölünce Senusilerin başına getirilmiştir. Cemal Paşa önderliğindeki başarısız Birinci Kanal Harekâtında İngilizlere karşı ittifaktan kaçınmıştır. Mondros Mütarekesi'nin ardından Mustafa Kemal'i ziyarete giden ve TBMM tarafından Irak tahtına aday ilan edilen Şeyh Ahmet, 10 Mart 1933'te yaşamını sürdürdüğü Medine'de vefat etmiştir. Bkz. Celal Tevfik Karasapan, *a.g.e,* s. 226-227.

[290] 1890 Cağbub doğumlu Seyit İdris, babası Seyit Muhammet ölürken 12 yaşında olduğu için tarikatın başına yeğeni Şeyh Ahmet getirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Şeyh Ahmet'in İstanbul'a gitmesini fırsat bilerek tarikatın başına geçmiştir. 1950 yılında Libya Kralı seçilerek Albay Muammer

ederek Sollum üzerinden Mısır'a saldırmalarını sağlamak gerekmiştir. Öte yandan Fransız sömürgelerinden Cezayir, Tunus ve Fas'ın Müslüman halkını kendi tarafına çekip cihada, yani Kutsal Savaş'a davet etmekle görevlendirilen Nuri Paşa, Kuzey Afrika'da bulunan kuvvetleri emir ve komutası altına almakla görevlendirilmiştir.[291]

Nuri Paşa ve beraberindeki Cafer el-Askeri[292], Nuri el-Sait[293] gibi eski Harbiyeli subaylar Beyrutlu silah kaçakçısı Muhiddin Şatilla'ya ait bir gemiyle yola çıkarak Şubat 1915'te Tobruk ile Sollum arasındaki Defne kıyısına ulaşmıştır.[294] Türk subayları getirebildikleri silah, araç ve gereçleriyle Senusi ordusunu yeniden şekillendirmiş, ağır makineli tüfek ve topçu birlikleri kurmuş, Türk Ordusu'na benzer askeri eğitimin verildiği Numune Taburu isminde bir birlik oluşturmuştur.[295]

Afrika Gruplarının belkemiğini Türk Ordusu ve yerli ahaliden ibaret gönüllü birlikler teşkil etmiştir. Mısır ordusundan 81 kişilik hecin süvar bölüğü[296] ve Şeyh Ahmet'in 200 mücahidi eklenince toplam sayı on bine kadar ulaşmıştır. Her ne kadar Türk Ordusu'na destek sağlar gibi görünse de, Şeyh Ahmet İngilizlerle savaşmaya niyetlenmemiş, üstelik nüfuz kazanmasından çekindiği Nuri Paşa'ya karşı ilk günden olumsuz tavır takınmıştır. Bu sebeple Türk cephesinde harekâtın en büyük sorunları

Kaddafi'nin başını çektiği 62 subay tarafından tahttan indirilene kadar (1969) görevini yapmıştır. 1983 yılında Kahire'de hayatını kaybetmiştir. Bkz. *TDV İslam Ansiklopedisi Cilt 21,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 21, İstanbul 2000, s. 481-483.

[291] Sami Hafız Tansu, *İki Devrin Perde Arkası,* Ararat Yayınevi, İstanbul 1969, s. 118-119.

[292] İngilizlerin eline geçince saf değiştiren eski Osmanlı subaylarından Cafer el-Askeri, Mekke Emiri Şerif Hüseyin ve Emir Faysal komutasında Osmanlı birliklerine karşı isyancı kuvvetleri yönetmiştir. Irak Başbakanı ve Savunma Bakanı görevine kadar yükselen Cafer el-Askeri, 1936 yılında darbe sonucu çıkan kargaşalarda öldürülmüştür. Bkz. Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 85-86.

[293] Eski Osmanlı subaylarından Nuri el-Sait Paşa, 1916 yılında İngilizlere esir düşünce taraf değiştirmiş, Farklı tarihlerde tam 8 kez Irak Başbakanlığı (1930-1958) yapmıştır. 14 Temmuz 1958'de Abdülkerim Kasım'ın düzenlediği darbeyle indirilen Nuri el-Sait, kadın kılığında kaçmaya çalışırken yakalanıp linç edilmiş, sokaklarda sürüklenen cesedi direğe asılıp yakılmıştır. Bkz. John Cunningham, "Iraqi Statesman: Nuri as-Said", Encyclopedia Britannica, https://www.britannica.com/biography/Nuri-as-Said, (15.06.2018).

[294] Cafer el-Askeri, *İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli,* (çev. Halit Özkan), Klasik Yayınları, İstanbul 2008, s. 40-41.

[295] Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI. Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı 1914-1918,* Genelkurmay Basımevi, Askeri Tarih Yayınları, № 3, Ankara 1978, s. 111.

[296] Arapça kökenli Hecinsüvar kelimesi at yerine deve ile teçhiz olunan süvari anlamına gelmektedir. "Hecin" ve "süvari" sözcüklerinin bileşiminden oluşmaktadır. Hızlı koşabilen, dayanıklı deve cinsi (camelus dromedarius) kastedilmektedir. Bkz. Nuri Karakaş, "Sina-Filistin Cephesinde Britanya Ordusu: Teşkilat ve Kadro", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* Cilt 18, Sayı 1, İzmir 2013, s. 157.

arasında Şeyh Ahmet'e duyulan güvensizlik yer almıştır.[297] İsteksizliğine rağmen Şeyh Ahmet'in Kuzey Afrika'da "Kutsal Savaş" taraflısı oluşu, belli bir coğrafyada edindiği İslamcı lider kişiliği onu İngilizlere karşı savaşa itmiştir. Sidi Baranı baskını sonucu siyasi gerginliklerin tavan yapmasıyla İngilizlerin gözünde tamamen düşman görünümü kazanan Şeyh Ahmet, kendisinden habersiz yapılmış bu saldırıdan sorumlu tuttuğu Nuri ve Cafer Paşaları sert dille uyarmıştır. Ayrıca Sidi Barani'ye kuvvet göndererek baskıncıların başında bulunan Ahmet Muhtar Efendi'yi öldürtmüştür.[298]

Yeni Zelanda bölüğü ve İskoç taburunun takviyesiyle daha da güçlenen General Lukin emrindeki İngiliz birlikleri, 25 Aralık 1915'te Vadi-i Macit'i, 23 Ocak 1916'da ise Bir-i Ebu Tunus'u veya diğer adıyla Halazin'i ele geçirmiştir.[299] Şeyh Ahmet müttefiklikten vazgeçerek Siva'ya çekilmiş ve Sollum'a gönderilen hurma ve erzak ikmalini engelleyerek zaten yiyecek sıkıntısıyla mücadele içerisindeki Türk muhariplerine bir ağır darbe daha vurmuştur. Senusi birliklerinin ayrılmasından sonra askeri güç ve cephane kaybıyla beraber yiyecek sıkıntısı da yaşanınca Afrika Grupları Ordusu tamamen özgüven kaybı yaşamıştır. Şeyh Ahmet bir yandan İngilizlerden yiyecek yardımı almaya devam etmiş, öte yandan ise Kuzey Afrika Konsolosu olarak Trablusgarp'a gönderilen Alman ajanı Otto-Felix Mannesmann'ın (1874-1916) sağladığı para, silah ve cephane yardımını geri çevirmemiştir. Enver Paşa, Almanların Şeyh Ahmet'e Mısır'ın gelecek sultanı olma sözü vermesinden ve Senusilerin bağımsız devlet kurabilme tehlikesinden endişelendiği için Nuri Paşa'dan Almanlarla Senusiler arasındaki irtibatı engellemesini talep etmiştir.[300]

26 Şubat 1916'de Agagir'de alınan yenilgiyle Türk-Arap ordusu tamamen dağılma sürecine girmiştir. Numune Tabur Komutanı Yüzbaşı Emin'le birlikte Mısrata'ya çekilerek yeniden hazırlıklara başlayan Nuri Paşa'nın geriye kalan az bir kuvvetle Kuzey harekâtı yapma girişimleri, İngiliz zırhlı otomobilleri ve otomatik top gibi üstün teknolojileri devreye girince sonuçsuz kalmıştır. [301]

---

[297] Gn. Kur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *a.g.e,* s. 112; Kendini güvenliği için Şeyh Ahmet, Numune Tabur'unun yönetici kadrosuna tanıdıklarını atamaya ve Cafer el-Askeri'ye paşalık rütbesi vererek onu Yüzbaşı Nuri Paşa'ya karşı elinde tutmaya çalışmıştır. Bkz. Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s.75.
[298] Gn. Kur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *a.g.e,* s. 646-648; Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 80.
[299] Gn. Kur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *a.g.e,* s. 650-658.
[300] İsrafil Kurtcephe, *a.g.e,* s. 252.
[301] Gn. Kur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *a.g.e,* s. 660-667.

Şeyh Ahmet'in Nil vahalarına doğru gerçekleştirdiği Güney harekâtı, Osmanlı'nın Almanya ve Avusturya-Macaristan'la beraber uyguladığı İkinci Kanal Harekâtı ve Batı Sudan'ın yarı bağımsız devleti Darfur'da Sultan Ali Dinar liderliğindeki ayaklanmalar da İngilizler tarafından etkisiz hale getirilmiştir. Hem Şeyh Ahmet'in hem de Nuri Paşa'nın Trablusgarp ve Bingazi'yi terk etmesini fırsat bilerek liderliği ele alan Seyit İdris, Osmanlı idarecilerine karşı sempati beslemediği için Batı Avrupa'yla irtibatı önemsemiştir. Nuri Paşa tarafından görüşmelerin sıklıkla engellenmesine rağmen 14-17 Nisan 1917 tarihleri arasında Seyit İdris es-Senusi, İngilizlerle ve İtalyanlarla kesin anlaşmaya varabilmiştir.[302]

4.3.2.2. İtalyanlarla Mücadele

Çanakkale zaferinin getirilerini uluslararası alana yansıtmayı ve her veçhile Trablusgarp'ı geri kazanmayı hedefleyen Osmanlı, Kuzey Afrika'da öncelikle idari işlemleri yürütmek için Trablusgarp valiliğine Süleyman el-Baruni'yi atamıştır. Ardından Kurmay Binbaşı Nafiz Bey (Orgeneral Gürman) Trablusgarp Bağımsız Kuvvetleri Kurmay Başkanlığı görevine atanmıştır.[303] Nuri Paşa ise Trablusgarp ve Bingazi'deki hizmetlerinden ötürü 24 Aralık 1916'da binbaşılığa terfi ettirilmiştir.[304]

Türk cephesinde hazırlıklar devam ederken General Cassini komutasındaki İtalyanlar Kırkarış istikametinde saldırılara başlamışlardır. Lakin ilk günlerde etkili oldukları Acilat ve Zuvara'da üstünlüklerini koruyamayıp 800'ün üzerinde kayıp vermişlerdir. 5 Nisan 1917 tarihinde tarafların Acilat'taki ikinci mücadelesinde Türk mücahitleri yenilerek 80 şehit verseler de, Nalut Komutanı Halife bin Askeri ile vali Süleyman el-Baruni'nin zamanında yardıma yetişmesiyle İtalyanlar bölgeden kısmen uzaklaştırılmışlardır.[305] Süvani bin Âdem'de yoğunlaşan İtalyanlar ise Fındık bin Gaşir, Bir-il Âdem ve Bir-i Terrane bölgelerinde bozguna uğratılmışlardır. İtalyan

[302] Celal Tevfik Karasapan, *a.g.e,* s. 228-229.
[303] Gn. Kur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *a.g.e,* s. 686-687.
[304] Nuri Paşa, 29 Temmuz 1916 tarihinde Alman İmparatoru tarafından Birinci Rütbeden Demir Salip Madalyasıyla, 22 Kasım'da ise Padişah fermanıyla Altın Liyakat Madalyasıyla onurlandırılmıştır. Bkz. Nejdet Karaköse, *a.g.t,* s. 69.
[305] Gn. Kur, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *a.g.e,* s. 698.

birliklerinin katlettikleri masum Trabluslu insanların cesetleriyle dolu Süvani bin Âdem hurmalıkları ise savaşın ardından insanı acıya gark ediyordu.[306]

Nuri Paşa'nın ikinci başarısı Osmanlı'nın politikasına sıcak bakmayan bazı isimleri, Senusi lideri Seyit İdris'i ve Fizan'da kargaşalar çıkartan Şeyh Ahmet'in kardeşi Seyit Abit'i saf dışı etmek olmuştur. Nuri Paşa'nın Seyit İdris'e karşı dengeyi Şeyh Ahmet'e destek vererek koruması gerektiğini vurgulaması karargâh üyelerince özellikle Kurmay Başkanı Nafiz Bey ve vali Süleyman el-Baruni tarafından hoş karşılanmamıştır. Münakaşa büyüyünce Yarbay Nafiz Bey, 29 Temmuz 1917 tarihinde görevinden istifa etmiştir. Vali el-Baruni'nin de görevinden alınmasını isteyen Nuri Paşa, mücadelenin selameti açısından Başkomutanlık kararıyla kendi görevinden ayrılmıştır. Bir denizaltıyla Mısrata'dan ayrılarak Pola yolu üzerinden İstanbul'a geri dönen Nuri Paşa, mukabilinde 6 Şubat 1918'de Kuzey Afrika'daki tüm hizmetleri nedeniyle Üçüncü Rütbeden Kılıçlı Osmani Nişanıyla taltif edilmiştir.[307]

Teşkilat-ı Mahsusa hakkında ilk akademik araştırmaya sahip olan Dr. Philip Stoddard, örgütün Kuzey Afrika mücadelesinin mahiyet itibariyle sonuçsuz kaldığını belirtmiş lakin düşük maliyet ve askeri kapasite göz önünde bulundurulduğunda yedi yıllık bir savaşın (1911-1918), türünün başarılı örneklerinden biri olduğunu da inkâr etmemiştir. İtalya, İngiltere ve Fransa'nın ilk başlarda daha az önemsediği Trablusgarp'a sonradan fazla miktarda asker sevk etmesi de Stoddard'ın fikrini kanıtlar niteliktedir. Stoddard'a göre, Avrupa cephesine daha fazla dikkatini ayıran İtalyanlar, yine de Trablusgarp sahillerini kontrol altında tutmak için 60 bin askerini burada tutmuştur. İngilizler ise Afrika'da çoğunluğu sömürge halklardan ibaret yaklaşık 30 bin kişilik bir kuvvetle zafere inanmıştır.[308]

Nuri Paşa'nın yerine Afrika Grupları Komutanlığına atanan Şehzade Osman Fuat, siyasi olayların İstanbul yönetimi aleyhine gelişmesi üzerine görevinde fazla kalamamıştır. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin ardından tüm cephelerde olduğu gibi Trablusgarp'ta da mücadele sonlandırılmıştır. Türk Askeri Heyeti, 8 Mart

[306] Gn. Kur, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *a.g.e,* s. 699-700.
[307] Nejdet Karaköse, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trablusgarp Cephesi ve Afrika Grupları Komutanı Nuri Paşa (Killigil)", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Sayı 6, ss. 251-282, 2011, s. 268.
[308] Philip Stoddard, *a.g.e,* s. 85-86.

1919'da Tunus'un Dehibat şehrinde Fransızlara, ardından Tunus sınırlarındaki Alvet el-Gunna'da İtalyanlara teslim olmuştur. İtalyanların nezaretinde Şehzade Osman Fuat önderliğindeki heyet, 26 Haziran'da Napoli'ye, 2 Ekim'de trenle Brindizi'ye, 3 Ekim'de ise vapurla İstanbul'a gönderilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nin Uşi Antlaşması ile İtalya'ya bıraktığı topraklarda 1914 yılı itibariyle sergilemiş olduğu ikinci girişim de başarısız sonuçlanmıştır.[309]

4.4. Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na Atanması

Çalışmanın beşinci bölümünde Kafkas İslam Ordusu'nun kuruluşundan feshine kadarki süreçte Azerbaycan ve Dağıstan'daki faaliyetlerinden geniş şekilde bahsedildiği için bu kısımda, hem özel bir konu teşkil etmesi bakımından hem de kronolojik bir sıralamanın izlenmesi açısından sadece Nuri Paşa'nın ordu komutanlığına tayin edilme sürecine değinilmiştir.

Dağıstan, Türkistan ve Rusya'ya bağlı İslam memleketlerinin muhtaç olduğu desteği ve yardımı sağlamak için kurulan Kafkas İslam Ordusu, harekât bakımından Üçüncü Ordu Komutanlığına ve Şark Orduları Grubuna bağlanmıştır. Ordu komutanlığı görevine ise Kâzım Karabekir, Şehzade Osman Fuat ve Nuri Paşa düşünülmüştür.

Kafkas İslam Ordusu'nun tesis edilmesi fikri ortaya atıldığında ordunun başına ilkin Birinci Kafkas Kolordusu Komutanı Miralay Kâzım Karabekir düşünülmüştür. Komutanlık yetkilerine Kâzım Karabekir Paşa mı, Nuri Paşa mı daha uygun olur diye sorulduğunda Şark Orduları Grup Komutanı Halil Paşa'nın tercihi daha deneyimli Miralay Kâzım Karabekir'den yana olmuştur. Fakat Kâzım Karabekir, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 23 Şubat 1918 tarihli mektupta Erzincan'ın ardından Erzurum'un kurtarılmasıyla ilgileneceğini gerekçe göstererek teklife sıcak bakmamıştır. Erzurum'un özgürlüğe kavuşmasının ardından teklifi kabul ettiğine dair mektup gönderse de geç kalmıştır.[310] Yine de kendisine sunulan başka bir görevi, Kuzey Kafkasya Başbuğluğunu memnuniyetle kabul etmiş lakin ordunun emir ve

[309] Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 110, Nejdet Karaköse, *a.g.m,* s. 277.
[310] Kâzım Karabekir Paşa, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi,* Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı, Erzurum 1990, s. 101-103.

komutasının genç Nuri Paşa'ya teslim edildiğini öğrenince bu fikrinden vazgeçmiştir. Ayrıca 3 Nisan 1918'de Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip (Kaçı) aracılığıyla Enver Paşa'ya bir telgraf ileterek kendisinden kıdem ve rütbece düşük seviyedeki bir komutanın emrinde çalışmayı uygun görmediğini belirtmiş, sonuçta Kâzım Karabekir açısından Kafkas İslam Ordusu defteri tamamen kapanmıştır. Yine de Kâzım Karabekir'e dolaylı yoldan bu ordu nezdindeki askerlere komutanlık yapmak nasip olmuştur. Şöyle ki Mondros Mütarekesi gereğince Türk askerinin çoğu Bakü'den ayrılıp Karabekir komutasındaki On Beşinci Kolordu'nun hizmetine girmiş, bu kolordu Filistin cephesinden gelen Ali Fuat Paşa'nın (Cebesoy) emrindeki Yirminci Kolordu ile birleşerek Kurtuluş Savaşı'nda tarih yazmıştır.[311]

Ordu komutanlığına tayini gündeme gelen bir diğer isim ise Sultan Vahdettin'in damadı Prens Ömer Faruk Efendi olmuştur. Lakim Prens Faruk'tan İstanbul'a teşrif buyuran Azerbaycan Heyeti Başkanı Naki Keykurun'un ricasıyla vazgeçilmiştir. Görüşme sırasında Kafkasya Türklerinin *"gökte (yukarıda) Allah'a, yerde (aşağıda) Enver Paşa'ya"* inandıklarını söyleyen Naki Keykurun, Enver Paşa'ya düşüncelerini özgürce dile getirmiştir. Naki Bey, İttihat ve Terakki merkezinde sadece Talat, Enver ve Cemal Paşaların Kafkasya'ya yardım meselesine sıcak baktığını, bazı isimlerin bu konuya karşı çıktığını, Prens Faruk'un da bu muhaliflerden farklı olmadığını bildirmiştir. Diğer yandan Prens Faruk'un şahsi kimliğine de değinerek prensin Pera Palas Oteli'nde her akşam içki içip dans ederken görüldüğünü, Kafkasya Müslümanlarının böyle durumları hoş karşılamadığını belirtmiştir. Devamında kurulacak askeri teşkilata Nuri Paşa'nın liderlik etmesinin her iki taraf için daha makul olacağını vurgulamıştır.[312]

Sonuç olarak ordunun başına Naki Keykurun'un tabirince "bu iş için biçilmiş kaftan" olan Nuri Paşa'nın getirilmesi uygun görülmüştür. Nazım Cafersoy'a göre bu göreve Kâzım Karabekir Paşa ve Nuri Paşa gibi başarılı komutanların düşünülmesi

---

[311] Kâzım Karabekir Paşa, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu...*, s. 301-302.
[312] Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları (1905-1920),* İlke Kitabevi Yayınları, Ankara 1998, s. 100-102.

bile Erkanı Harbiye'nin Kafkasya'ya verdiği önemi açıkça ortaya koymaktadır.[313] KİOK'un üst düzey personeli hakkında bilgiler Tablo 12'de sunulmuştur.

Tablo 12. Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı Karargâh Heyeti

Vazife	*İsim*
Komutan	Nuri Paşa
Kurmay Başkanı	Bnb. Mehmet Nazım
Ordu Komutanı Başyaveri	Yb. Edip
Ordu Komutanı Yaveri	Üst. Asaf (Kılıç Ali)
Kurmay	Üst. Muzaffer (Org. Tuğsavul)
Hareket Şubesi Müdürü	Bnb. Tevfik Bıyıklıoğlu
Topçu Müfettişi	Bnb. Kemal (Korg. Doğan)
Menzil Müfettişi	Yb. Şefik
Siyasi Müşavir	Ahmet Ağaoğlu

Kaynak: Nejdet Karaköse'nin "Afrika Grupları Komutanı, Kafkas İslam Ordusu Komutanı, Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil): Enver Paşa'nın Kardeşi" eserinden (Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s. 161.) alınan bilgilerden derlenmiştir.

Nuri Paşa, hatıralarında Trablusgarp'tan dönüşüne ve tayin sürecine değinerek kısa ve tez bir zamanda Azerbaycan'a doğru yola çıktıklarını bildirmiştir:

> "Rusya'daki gelişmeler Kafkasya'nın ve Doğu'nun önemini arttırmıştı. Kafkasya Müslümanlarından mürekkep bir heyet 1917'de Musul, diğer bir heyet ise 1918'de Batum yoluyla İstanbul'a gelmişti. Vaziyetin teftişi için Altıncı Ordu bir heyeti Kafkasya'ya seferber etmişti[...] Erkan-ı Harbiye, Kafkasya'da kurulan teşkilatın başına beni uygun bilmişti. Takriben 20 subaydan mürekkep bir heyetle yola çıktık, 25 Mart'ta Musul'a vardık[...] Bakü'den Ermeni ve Rus silahlı çetelerinin Müslümanlara divan tuttuğuna yönelik acil ihbarlar aldığımızdan hareketimizin aciliyeti icap etti. Musul'dan 20-30 kişilik gruplar halinde ayrılarak 26 Nisan'da Pesva'ya, 29 Nisan'da Savuçbulak'a, 9 Mayıs'ta Tebriz'e ve 20 Mayıs'ta Aras Nehri'ne kıyısına ulaştık[...]"[314]

Nuri Paşa'nın anılarından anlaşılacağı üzere, 20 kişilik Türk heyeti Musul'a, ardından Tebriz'e gelerek terk edilmiş bir konsolosluk binasında kalmaya karar vermiştir. Ardından Zengezur istikametinde Gence'ye doğru yola çıkılmıştır.[315] Türk heyetini Haydarpaşa istasyonundan yolcu ederken Enver Paşa bir elini kardeşi Nuri

[313] Nazım Cafersoy ile mülakat, Bakü Aralık 2018.
[314] Mehman Süleymanov, *Nuri…,* s. 123-129.
[315] Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 159.

Paşa'nın, diğer elini Naki Bey'in omuzuna koyup *"Siz benim kardeşimsiniz. Size son sözüm bu"* sözleriyle kendilerini Kafkasya'ya uğurlamıştır.[316]

4.5. İngilizler Tarafından Tutuklanması

Sadrazam Tevfik Paşa hükümetinde sadece altı hafta Harbiye Nazırlığı yapan Abdullah (Kölemen) Paşa'nın 21 Ekim 1918'de aldığı bir kararla Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'dan ve Dağıstan'dan acil surette geri çekilme emri verilmiştir. Diğer taraftan Kuzey İran'daki İngiliz Kuvvetleri Komutanı General William Montgomery Thomson, Bakü'de halen Türk askerlerinin dolaştığını haber alınca 10 ve 14 Kasım 1918 tarihlerinde olmak üzere üst üste iki kez Hoyski Hükümeti'ni uyarmıştır. İlgili telgraflarda Türk birliklerinin özellikle de Nuri Paşa'nın şehri terk etmesi yönünde taleplerini yineleyen General Thomson, 17 Kasım'da 5 bin kişilik bir heyeti taşıyan "Norperforce" (North Persian Force) isminde bir gemiyle Bakü'ye intikal etmiştir.[317] Bakü'ye gelir gelmez şehrin Mevkii Komutanlığı görevini üstlenen General Thomson, Kafkas İslam Ordusu Komutanı yetkilerini devralan Mürsel Paşa'yı da Azerbaycan'dan ayrılmaları gerektiği konusunda sert şekilde ikaz etmiştir. Mürsel Paşa ise cevap olarak demiryolu hattının işlevsizliğini gerekçe göstererek Bakü'yü 24 Kasım'da, Dağıstan'ı ise 26 Kasım'da boşaltacaklarını beyan etmiştir. Lakin baskılar üzerine Türkler, 19 Ekim itibariyle İran ve Gürcistan karayolunu kullanarak Anadolu'ya geçmiştir. Gitmeden önce Türk Ordusu için Gence'de Şehir Belediye Reisinin katkılarıyla ziyafet düzenlenmiştir.[318]

General Thomson, Bakü'nün güvenliğiyle artık İngilizlerin ilgileneceğini beyan ederek Azerbaycan ordusunun Gence'de tutulmasını istemiştir. AHC'nin dâhili muhtariyetine dokunulmayacağı, şehir Müslümanlarının can ve mülkiyet haklarının korunacağı, ayrıca Ermenilerin her türlü bozguncu faaliyetlerinin engelleneceğine söz veren Thomson, geldiği ilk ay içerisinde Azerbaycan Türklerinden hoşlanmadığını tavırlarıyla belli etmiştir. Örneğin, Resulzade'nin *"Bir kere yükselen bayrak bir daha*

---

[316] Mustafa Budak, "Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu", *Kafkasya Araştırmaları Dergisi,* Sayı 4, ss. 61-105, İstanbul 1998, s. 72; Mehman Süleymanov, *a.g.e,* s. 123.

[317] Cristoph Baumer, *History of Central Asia: The Age of Decline and Revival,* İ.B. Tauris, London&New York 2018, s. 184.

[318] Mehman Süleymanov, *"Kafkas İslam Ordusu'nun Diğer Faaliyetleri…",* s. 386.

inmez" dediği AHC bayrağını aşağı çektirerek kamuoyundan büyük tepki toplamıştır. Gitgide Bakü yönetimine sempati besleyen Thomson, 7 Aralık 1918'de kurulan ilk Azerbaycan Parlamentosu'na destek çıkmış, 18 Aralık'ta ise Hoyski Hükümeti'ni tanıdığını ilan etmiştir. 12 Kasım'da Azerbaycan'dan ayrılarak Batum'un yolunu tutan Nuri Paşa'nın şerefine 10 Kasım'da Yaz salonunda büyük bir ziyafet düzenlenmiştir. Nuri Paşa, anılarında Türk askerlerinin tahliye sürecini anlatırken Thomson'un bitmeyen ısrarlarının anlamsız olduğunu ifade etmiştir:

> "İstifa ederek Azerbaycan'ın hizmetine girmiştim. Bakü yönetimi savaş derse savaşır, git derse giderdim. İngilizlere ise komutanlık yetkilerimi devrettiğim Mürsel Paşa'yla görüşmeleri gerektiğini bildirmiştim."[319]

İngilizlerin Gürcistan'da konuşlanmasıyla Batum'da daha fazla kalamayan Nuri Paşa, Ocak 1919'da Trabzon'a, oradan İstanbul'a geçmiştir. Lakin başkent polisi tarafından tutuklanarak İngiliz yetkililere teslim edilmiş, beş ay Ardahan kışlasında, bir ay süreliğine ise İvanovka tabyasında hapis hayatı yaşamıştır.[320] Nuri Paşa'nın hapsi Azerbaycan kamuoyunda üzüntüyle karşılanmıştır. Yevlah Cemiyeti'nden 27 temsilci imza toplayıp Azerbaycan Parlamentosu'na durumu bir telgrafla bildirmiştir:

> "Zatı muhterem Nuri Paşa Hazretleri, Azerbaycan'a gelerek adaletiyle milletler arası kargaşayı dayandırdı. Bizlere rahat nefes almak nasip oldu. Şimdilerde ise aldığımız acı bilgiye göre iftiralara kurban giderek hapsedilmiştir. Barış içinde yaşamamız nadürüstleri (yalancı) elbet ki memnun etmiyor. Bizler, Nuri Paşa'nın acilen serbest bırakılmasına gayret gösterilmesini Azerbaycan Parlamentosu'ndan rica ederiz."[321]

Naki Keykurun ise o günlerden bahsederken bu duruma hem üzülenlerin hem de sevinenlerin olduğunu inkâr etmemiştir:

> "Haksız yere suçlanan Nuri Paşa'yı temize çıkarmam için Gence Ermenilerinden onlara zarar gelmediği yönünde arayış (belge) almam gereiyordu. Arayışı alacağıma o kadar emindim ki[…] Lakin Gence Ermenileri Nuri Paşa'nın iyi niyetinin ve hakkaniyetli davranmasının arkasında gizli bir maksat olduğunu savunarak teklifimi reddettiklerinde hayal kırıklığına uğramıştım[...] Olanları Nesip Yusufbeyli'ye anlattım. O, 'Seni hiç bu kadar kederli görmemiştim' diyerek cümlesini 'Üzülme, Hopa beyleri Nuri Paşa'yı kurtaracaktır:' sözleriyle bitirdi[...]"[322]

---

[319] Yusuf Ali Afşar, "Bakü'süz Azerbaycan Yahut Sönmüş Ümitlerin Çırağı: Nuri Paşa", *Tezatlar Gazetesi,* 27 Ağustos 2013, s. 8-9.
[320] Nejdet Karaköse, *a.g.t,* s. 259-260.
[321] Şemistan Nazırlı, *Karhunlu Eşref Bey,* İlim ve Hayat, Bakü 1998, s. 67.
[322] Mehman Süleymanov, *Nuri Paşa ve…,* s. 112-113.

Nuri Paşa, İngilizlerden eli kanlı azılı bir katil zanlısı muamelesi görmüştür. Rusya'nın çok satan gazetelerinden "İzvestiya", Kafkasya'da can kayıplarının 20 bine ulaştığını yazmaktaydı. Yine aynı gazetedeki bir yazıda Karadeniz'de yüksek boyutlara ulaşmış katliamlar yüzünden cesetlerle dolu sokaklarda gezmenin imkânsız hale geldiği, Ermenilerin işkenceden kurtulmak için intihar ettikleri bildirilmiştir. Sözde Ermeni Soykırımı'nın Bakü'de de tekrarlandığı, on binlerce Ermeni'nin katledildiği iddia edilmiştir. Hatta Osmanlı'nın saldırılarda yalnız hareket etmeyerek Azerbaycan Türklerinin de yardımından yararlandığı yazılmıştır.[323] Bu kabilden kışkırtıcı ve mübalağalı yazıların geniş yankı uyandırması ve İstanbul yönetimine artan baskılar sonucunda Nuri, Mürsel ve Halil Paşalar hapse atılmıştır. Lakin Nuri Paşa'nın hapiste tutuklu kaldığı süre yarım yılı aşmamış ve Hopa Beylerinin yaptığı baskınla Batum cezaevinden kaçırılmıştır. Fahri Türk, Nuri Paşa'yı kurtaranların başında Temel isminde bir Karadenizlinin olduğunu yazmaktadır.[324]

Nuri Paşa'nın hapisten kurtarıldığı gün Halil Paşa da İstanbul Muhafızlığı Dairesi'nden veya nam-ı diğer Bekir Ağa Hapishanesi'nden[325] firar etmiştir. Halil Paşa'nın zindandan kurtarılma planını bizzat Teşkilat-ı Mahsusa ve Kuvayı Milliye üyelerinden Yahya Kaptan tasarlamıştır. Kâzım Karabekir Paşa, her iki ismin aynı günde hapisten kaçırılmasında muammaların olduğuna değinerek yaşananlardan dolayı İngilizleri sorumlu tutmuştur. Karabekir'e göre Londra yönetimi, Nuri ve Halil

---

[323] Ermenistan Anayasası'nın 13. Madde 2. Paragrafında Ağrı Dağı devlet arması olarak takdim edilmiştir. Bağımsızlık bildirisinin 11. Maddesinde ise Doğu Anadolu'dan "Batı Ermenistan" diye bahsedilmektedir. Hayali "Batı Ermenistan" sınırlarına 27 il dâhil edilmiştir: Kars, Elazığ, Ardahan, Ağrı, Erzincan, Erzurum, Artvin, Iğdır, Van, Hakkâri, Bitlis, Muş, Şırnak, Batman, Siirt, Diyarbakır, Bayburt, Bingöl, Mardin, Elazığ, Tunceli, Malatya, Sivas, Amasya, Gümüşhane, Tokat, Giresun. Eski Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın "Bizler Karabağ'ı düşmandan aldık, Ağrı Dağı'nı ise siz gençlere bırakıyoruz" demesi, Ermeni düşüncesinin modern dönemde de değişmediğinin göstergesidir. Bkz. Cemalettin Taşkıran, "Uluslararası İlişkiler Açısından Ermeni Meselesinin Durumu", *Türk Yurdu Dergisi*, Cilt 35 (67) Sayı 332 (693), Yıl 104, ss. 45-49, Ankara Nisan 2015, s. 47.

[324] Fahri Türk, *Nuri Paşa'nın (Killigil) Biyografisi…,* s. 262.

[325] Bekir Ağa Bölüğü Tevkifhanesi veya Hapishanesi, adını hapishanenin ilk reisi Binbaşı Bekir Ağa'dan almıştır. Sadrazam Sait Halim Paşa, Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey, Adliye Nazırı İbrahim Bey, Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi, Maarif Nazırı Şükrü Bey, Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe, Ali Fethi Okyar, Ziya Gökalp, Dışişleri Bakanlarından Tevfik Rüştü Aras, Servet-i Fünun şairlerinden Süleyman Nazif gibi isimlerin yolu buraya düşmüştür. Bkz. Murat Kutlu, "Bekir Ağa Bölüğü ve Karakolhaneler", Gerçek Hayat, 12 Aralık 2016, *http://www.gercekhayat.com.tr/yazarlar/bekiraga-bolugu-ve-karakolhaneler/,* (27.06.2019).

Paşaların Kafkasya'daki ünlerinden yararlanarak Rusları güçsüz duruma düşürmeye, böylece Batum'u ve Bakü'yü Bolşeviklerden uzak tutmaya çalışmıştır.[326]

Hapishane günlerinin ardından Anadolu'ya geri dönen Nuri Paşa, Kâzım Karabekir'in talimatı üzerine Bakü'ye gönderilmiştir. Milli Mücadeleye gerekli mali desteği sağlamakla görevlendirilen Nuri Paşa, her iki işin uhdesinden başarıyla gelmiştir. İlgili görevlere Nuri Paşa'nın seçilmesi elbet ki tesadüf olmamıştır. Karar alınırken her türlü hesap kitap yapılmış, kendisinin Azerbaycan'da edindiği saygı ve sevgi, halkın gözünde adeta kahramanı olarak görülmesi dikkate alınmıştır. Bakü'de Nuri Paşa'nın hoş tutulması, kararın ne kadar isabetli olduğunu ve Kâzım Karabekir'in düşüncesinde yanılmadığını göstermiştir. Nitekim Kuvayi Milliyecilerin maddi yardım isteği Bakü yönetimince geri çevrilmemiş, Aralık 1919'da Başbakan Nesip Bey Yusufbeyli'nin kararıyla devlet hazinesinden mali yardım sağlanmıştır.[327]

4.6. Kuzey Kafkasya Başbuğluğu

Romanov Hanedanı'nın son temsilcisi Çar II. Nikola'nın tahtından uzaklaştırılmasıyla, 3 Mart-25 Ekim 1917 tarihleri arasında geçici yönetimi Aleksandr Fedoroviç Kerenskiy devralmıştır. Liberal vaatleri nedeniyle ilk başlarda Kuzey Kafkasya Müslümanlarının rağbetini kazanan Başkan Kerenskiy sol düşünceye yönelince, yeni hükümete karşı sert eleştiriler başlamıştır. Kuzey Kafkasyalılar, bağımsız cumhuriyet kurma girişimlerini hızlandırarak Güneydoğu Birleşik Hükümeti, Terek-Dağıstan Bloku, Kuzey Kafkasya Müslüman Merkez Teşkilatı gibi birçok başarısız denemelerde bulunmuşlardır. Lakin bu hükümetlerin ömrü Müslüman halklar arasındaki toprak anlaşmazlığı yahut da Bolşevik müdahalesi nedeniyle kısa sürmüştür. Kozak Ataman Kaledin liderliğinde, 20 Ekim 1917'de kurulan Güneydoğu Birleşik Hükümeti kısa sürede büyük taraftar toplayınca Rus müdahelesi gecikmemiştir. Başkan Kaledin'in intiharıyla bocalayan Güneydoğu Birleşik Hükümeti, 8 Aralık 1917 tarihinde çökmüştür. Terek-Dağıstan Bloku ise Dağıstan

[326] Mehman Süleymanov, *Nuri Paşa ve…*, s. 4-6; Nejdet Karaköse, *a.g.e*, s. 264.
[327] Mehman Süleymanov, *Nuri Paşa ve…*, s. 6-8; Nejdet Karaköse, *a.g.e*, s. 265.

Kavimler Birliği ve Terek Kozaklarından ibaret Kuzey Kafkas Birliğinin bir araya gelmesiyle tesis edilmiştir.[328]

Hükümetin kurulması için Azerbaycan Türkleri gibi Kuzey Kafkasyalılar da İstanbul yönetiminden yardım istemiştir. Dağıstan namına Abdülmecit Çermoyef, Haydar Bammat ve Mehmet Kari Dibirof, Trabzon'da Türk Heyeti Başkanı Albay Hüseyin Rauf'la, Batum'da ise Enver Paşa'yla bir araya gelerek dış tehditlerden korunma yönünde güvence elde etmişlerdir. 11 Mayıs 1918 tarihinde ilk olarak İstanbul Hükümetince tanınacak olan Nasran merkezli Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti kurulmuştur. Rus Dışişleri Bakanı Georgiy Çiçerin, Kuzey Kafkasya Hükümeti'nin kurulmasından ciddi bir endişeye kapılarak 30 Mayıs 1918'de Osmanlı'nın Moskova'daki Büyükelçisi Galip Kemali Söylemezoğlu'na nota göndermiştir.[329]

8 Haziran 1918 tarihinde Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti ile Osmanlı arasında Batum'da Dostluk ve Askeri İşbirliği Antlaşması imzalanmıştır. İlerleyen günlerde Nasran Hükümeti antlaşmada öngörülen destek alma hakkını güvenliğin güçlendirilmesi amacıyla İstanbul yönetimine resmi surette askeri yardım çağrısında bulunmuştur. 23 Haziran'da Nuri Paşa'nın emriyle Dağıstan'ın Guni ilçesine doğru yola çıkan Yarbay İsmail Hakkı Bey'i çoğunlukla Avarların yaşadığı bu bölgede yerli halk coşkuyla karşılasa da, Türk Ordusu'nun gelişinden Bolşevikler ve bölgenin nüfuzlu şahıslarından İmam Necmettin hoşnut olmamıştır. 14 Eylül'de Fransa'nın Makedonya cephesini geçerek İstanbul'a ilerlemesi nedeniyle Dağıstan'a yapılması planlanan ikinci takviye istenilen seviyede gerçekleşememiştir. Yine de On Beşinci Piyade Tümeni'ne bağlı Elli Altıncı Alay'ın 6 Ekim 1918 tarihli taarruzuyla Derbent'in muhafazasından sorumlu Fransız asıllı Rus Albayı Bertran komutasındaki birlikler teslim olmuştur. 25 Türk askerinin şehit olduğu çatışmalardaki başarısından ötürü On Beşinci Piyade Tümeni Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Tsey (1881-1944),

[328] Işıl Yasa, "Tarihsel Açıdan Kuzey Kafkasya", Bilge İnsanlar Stratejik Araştırmalar Merkezi, 26 Haziran 2008, *http://www.bilgesam.org/incele/998/-tarihsel-acidan-kuzey-kafkasya/*, (18.06.2019).
[329] Yücel Karauz, "Yaşanan Siyasi Gelişmeler Işığında Kafkas İslam Ordusu Harekâtı", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi,* Cilt 54, Sayı 320, ss. 52-60, İstanbul Ağustos 2013, s. 58.

Kuzey Kafkas Ordusu Komutanı Met Yusuf İzzet Paşa tarafından Kılıçlı Osmani Nişanı ve Altın Liyakat Madalyası ile taltif edilmiştir.[330]

8 Ekim'de Kuzey Kafkasya Orduları Komutanı Met Yusuf İzzet (Çunatuko) Paşa, 12 Ekim'de ise Nuri Paşa Derbent'e gelmiştir. Met Yusuf İzzet Paşa kısa süre içerisinde yerli halktan topladığı gönüllü birliklerle On Beşinci Piyade Tümeni'ne destek sağlamıştır. 6 Kasım'da Albay Lazar Biçerahov liderliğindeki Kozak Tümeni Petrovsk veya diğer adıyla Şamilkale'den çıkarılmıştır. Dağıstan topraklarında toplam olarak 574 zayiat (192 şehit, 362 yaralı, 20 kayıp) veren Türk Ordusu, savaştığı tüm cephelerdeki sonuca benzer şekilde Kuzey Kafkasya'daki mücadelesini de vaktinden önce sonlandırmaya mecbur kalmıştır.[331]

Türk subaylarının Dağıstan'a geri dönüşü uzun sürmemiştir. Anti-Bolşevik güçlere karşı mücadelesiyle Kuzey Kafkasya'da ün kazanan Kumuk kökenli Celal Edin Korkmazov, Nuri Paşa'nın Türk ve Müslüman halkları arasındaki şöhret ve itibarını dikkate alarak kendisini Dağıstan'a davet etmiştir. Nuri Paşa'nın teklifi kabul etmesi üzerine Türk Askeri Heyeti, 1919 yılının sonlarına doğru yeniden Kuzey Kafkasya'nın yolunu tutmuştur. Burada Savunma Konseyi Komutanlığına tayin edilen Nuri Paşa, ilk olarak orduda disiplin ve taktik çalışmalarını yürütmüş, Denikin komutasındaki Beyaz Ordu'ya karşı mücadele etmiştir.[332]

Nuri Paşa'nın gün geçtikçe ününün artmasından ayrıca Lavaşi köyünde muntazam hükümet kurma çabalarından tedirgin olan ve kendisinin artık "ayak bağı" olduğunu düşünen Bolşevikler, Türklerin İngilizlerle anlaştığı yönünde iddialar ortaya atmışlardır. Bu olay Kuzey Kafkasya Komitesi'yle Nuri Paşa arasındaki güvenin sarsılmasına sebep olmuş, 2 Şubat 1920 tarihli komite toplantısının ardından Türk subaylarından Dağıstan'ı terk etmeleri istenmiştir. 5 Mart günü, eski Osmanlı subaylarından Kâzım (Kap) Bey'in, küçük bir grupla Karamaki'de Kuzey Kafkasya Konsey Başkanı Sultan Sait Kazbek'in de aralarında bulunduğu 26 kişiyi kurşuna

---

[330] Süleyman İzzet, *Büyük Harpte (1334-1918) 15. Piyade Tümeni'nin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri,* Askeri Matbaa, Sayı 44, İstanbul 1936, s. 92-93.; Sefer Berzeg, *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti (1917-1922): Sovyet Karanlığına Girerken,* Birleşik Kafkasya Derneği Yayınları, Cilt 3, İstanbul Mart 2003.

[331] İsmail Berkuk, *Büyük Harp'te Kuzey Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırka'nın Harekâtı ve Muharebeleri,* Askeri Matbaa, İstanbul 1934, s. 93-94.

[332] Kadircan Kaflı, *Şimali Kafkasya,* Vakit Matbaası, İstanbul 1942, s. 148-150.

dizdirmesiyle kriz tırmanmıştır. Kendisi ise Kızıl Partizanlar tarafından yaralanınca Mecalis'e geri çekilmiştir. Rusların arananlar listesindeki Binbaşı Kâzım Bey'in[333] Bolşeviklere karşı yapmış olduğu ani baskını bardağı taşıran son damla olmuştur. Kâzım Bey, Nuri Paşa Dağıstan'a gelene kadar Kuzey Kafkasya Başbuğluğu sıfatıyla milli kuvvetleri yönetmiştir.[334]

Tablo 13. Kâzım Karabekir'in Halil ve Nuri Paşalara Gönderdiği Mektuplar

Tarih	*Konu*	*Sonuç*
16 Mart 1920	Bolşeviklere engel olunmaması talep edilmiştir.	Başarılı
27 Mart 1920	Bakü'den ikinci kez para yardımını sağlamak	Başarısız
28 Mart 1920	Gence'de telsiz istasyonunu kurmak	Başarısız

Kaynak: Nejdet Karaköse'nin "Afrika Grupları Komutanı, Kafkas İslam Ordusu Komutanı, Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil): Enver Paşa'nın Kardeşi" (Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012) başlıklı eserinden alınan bilgiler doğrultusunda çalışmanın yazarın tarafından oluşturulmuştur.

Karamaki baskınından sonra Türk subayları üzerindeki baskı ve tehditler arttığı halde bölgeyi terk etmemekte ısrarcı davranan Nuri Paşa, Halil Paşa başkent Kasımkent'e gelene dek Dağıstan'da kalmıştır. Uzun uğraşlar sonucu Nuri Paşa Dağıstan'dan ayrılarak Azerbaycan'a geri dönmüş, Türklerin geri çekilmesinden sonra Kızıl Ordu birlikleri, 28 Mart 1920 tarihinde Kuzey Kafkasya'yı kolayca işgal etmiştir. Tablo 13'ten anlaşılacağı üzere Nuri Paşa'nın Dağıstan'dan ayrılmasında Halil Paşa gibi Kâzım Karabekir de büyük çaba harcamıştır.[335]

İki haftadan az bir süre içerisinde Kasımkent'e üç mektup gönderen Kâzım Karabekir Paşa, ilkinde Nuri Paşa'nın Anti-Bolşevik tutumundan vazgeçmesini istemiştir. Gerekçe olarak ise İngilizlerin İstanbul'a vardığını ve Rusların Türk sınırına kadar ulaşmadığı takdirde vaziyetin daha da müşkül olacağını göstermiştir. Diğer iki mektupta ise Nuri Paşa yeni vazifelerle görevlendirilmiştir. Kâzım Karabekir, Nuri Paşa'dan Bakü'den yeniden para yardımı sağlamasını ve Gence'de bir telsiz istasyonu

[333] Sakarya'nın Adapazarı Kayalar Reşitbey köyünde doğan Kâzım Kap'ın anne (Medine) ve babası (Mehmet) 93 Harbi'nin ardından Büyük Kafkas Göçü'nde (1860-1864) Anadolu'ya sürülmüştür. Çiftin beş çocuğundan (Nadide, Şefik, Cemil, Şadiye) biri olan Kâzım Bey, Küçük Zabit Mektebini (Astsubay Okulu) bitirmiş, Kafkas İslam Ordusu harekâtında ve Milli Mücadele'de yer almıştır. Kırmızı kurdeleli İstiklal Madalyasına sahip Kâzım Bey, askerlikten emekli olduktan sonra TCDD'de müfettişlik yapmıştır. Bkz. Tarık Cemal Kutlu, *1918-1921 Yıllarında Kuzey Kafkasya'daki Mücadelelerin Bilinmeyen Komutanı (Kâzım Kap),* Kafkasya Yazıları, İstanbul 1999, s. 36-57.

[334] *Gös. Yer.*

[335] Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz,* Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969, s. 508-550.

kurmasını istemiştir. Karabekir'in ilk mektubunda belirttiği amaca ulaşılsa da, diğer iki isteği yerine getirilememiştir.[336]

4.7. Karabağ İsyanı

Çalışmanın bu bölümünde Nuri Paşa'nın Karabağ isyanındaki hizmetlerine değinilmeden önce, onun bölgede yakın geçmişteki faaliyetlerinden bahsedilmiştir. Nuri Paşa Dağıstan'dan ayrıldıktan sonra Karabağ'a geçerek, burada Bolşeviklere karşı ayaklanan yerli halka önderlik etmiştir. Kafkas İslam Ordusu harekâtı sırasında çalışmalarını Gence'de sürdüren ve Karabağ istikametindeki taarruzları bizzat yönetemeyen Nuri Paşa, Dokuzuncu Kafkas Alayı'ndan bir bölüğü Karabağ Mıntıkası Komutanı Yarbay İsmail Hakkı Bey'in emrine göndermekle yetinmiştir. İsmail Hakkı Bey komutasındaki Türk birlikleri, Karabağ'da Antranik Ozanyan'ın başını çektiği Ermeni gerilla gruplarını imha etmekle görevlendirilmiştir. Antranik daha önce Urumiye gölünün kuzeybatısında bulunan ve nüfusunun büyük bölümü Azerbaycan Türklerinden oluşan Hoy şehrinde durdurulmuştur. 24 Haziran 1918 tarihli bu çatışmada 3 bin piyade ve 700 süvariden ibaret Ermeniler, On İkinci Piyade Tümeni karşısında tutunamamıştır.[337]

Antranik Ozanyan'ın birkaç kez savaş meydanından geri çekilmesi meselenin kökten çözümünü arzu eden Nuri Paşa'yı hiç memnun etmemiştir. Üstelik Ermeni Alayını tamamen etkisiz hale getirmek için Harbiye Nezareti'nden takviye istekleri de karşılık bulmamıştır. Hem Nuri Paşa'nın hem de Birinci Kafkas Kolordu Komutanı Miralay Kâzım Karabekir Paşa'nın Karabağ'a acil harekât yapılması hususundaki önerileri Şark Orduları Grup Komutanlığı'nca uygun görülmemiş, aksine mevcut Türk birlikleri de Karabağ'dan geri çağrılmıştır.[338]

Ermeniler, Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü istikametine yönelmesi nedeniyle Karabağ'da oluşan güç boşluğunu fırsata çevirerek Ağustos 1918'de Şuşa'da yeni hükümetin kurulduğunu beyan etmişlerdir. 5 Ağustos'ta Karabağ Ermenilerinin de

---

[336] Nejdet Karaköse, *Afrika Grupları Komutanı, Kafkas İslam Ordusu Komutanı, Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil): Enver Paşa'nın Kardeşi,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.
[337] Nejdet Karaköse, *a.g.t,* s. 213-214.
[338] İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 66.

katılımıyla ilk meclis toplantısını gerçekleştiren sözde hükümet, Karabağ'ın Azerbaycan'dan bağımsız olduğu konusunda Gence yönetimine nota göndermiştir. Buna karşılık olarak AHC yönetiminin kararıyla Şuşa'da Savunma Komitesi oluşturulmuş, 15 ila 60 yaş arasındaki erkekler orduya sevk edilmiştir.[339]

15 Eylül 1918 tarihine dek Kafkas İslam Ordusu Karargâhınca Karabağ'daki gelişmelere doğrudan müdahale edilmemiştir. Bakü'nün fethinin hemen ardından Karabağ Ermenilerine nota gönderilerek teslim olmaları ve silahlarını bırakmaları, üstelik merkezi yönetime bağlılık bildirmeleri talep edilmiştir. 20-24 Eylül 1918 tarihleri arasında Şuşa'da toplanan İkinci Ermeni Meclisi'nden çıkan kararla Türklerin isteğinin yerine getirilmesinin imkânsız olduğu bildirilmiştir. İşbu sebepten dolayı Nuri Paşa'nın emriyle Beşinci Kafkas Tümeni'ne bağlı Yüz Altıncı Piyade Alayı, Dokuzuncu Kafkas Alayı ve Şinayder Topçu Taburu hücuma hazır hale getirilmiştir. İlaveten 1.200 kişilik milis güçleri, 250 mevcutlu Azerbaycan Süvari Alayı, ayrıca Birinci ve İkinci Azerbaycan Alaylarının bir araya getirilmesiyle Albay Cemil Cahit Bey komutasında Birinci Azerbaycan Tümeni tertip edilmiştir. Ekim'in ilk gününde Ağdam'a gelen Nuri Paşa ikinci ve daha sert bir notayla Ermeni Meclisi'ni ikaz etmiştir. Durumun ciddiyeti karşısında Ermeniler Bakü'deki yeni yönetimi tanımak mecburiyetinde kalmıştır.[340]

5-8 Ekim 1918 tarihleri arasında toplanan Üçüncü Ermeni Meclisi'nde yapılan oylamada Ermeni yetkililer silah bırakma konusunda çekimser davrandıkları için Türk Ordusu, 8 Ekim 1918 tarihinde Şuşa'ya dâhil olarak AHC yönetimine karşı koyan Ermeni çetelerini etkisiz hale getirmiştir. Yirmi Beşinci Tabur Birinci Bölük Komutanı Üsteğmen Mucip Kemalyeri'nin anılarında belirttiğine göre Türk Ordusu'nun şerefine Şuşa'da üç zafer takı kurulmuştur. Takların ilkinde "Yaşasın Enver", ikincisinde "Yaşasın Sultan", üçüncüsünde ise "Bir gün gelecek şems-i hakiki doğacak, Doğu'nun bu esir beldeleri özgür olacak" ifadeleri yazılmıştır.[341]

---

[339] Mehman Süleymanov, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan,* Bakü 1999, s. 357-358.
[340] Mehman Süleymanov, *Kafkas İslam Ordusu ve...,* s. 384.
[341] Mucip Kemalyeri, *a.g.e,* s. 144-150.

Karabağ Müslümanlarının istikrarlı ve mesut günleri Trablusgarp ve Balkanlarda olduğu gibi kısa sürmüştür. Şöyle ki, 8 Ekim'de istifa eden Sadrazam Talat Paşa'nın yerine göreve başlayan ve İtilaf Devletleri'yle anlaşan Ahmet İzzet Paşa, 23 Ekim'de Şark Orduları Grup Komutanlığı'na telgraf çekerek Karabağ Harekâtı dâhil Kafkasya arazisinde tüm çatışmaların durdurulmasını talep etmiştir. Kafkas İslam Ordusu'nun ortadan kalkmasıyla Dokuzuncu ve Yüz Altıncı Kafkas Alayları yeniden Beşinci Kafkas Tümeni saflarına katılmıştır. Geride kalan birlikler ise 8 Kasım itibariyle Birinci Azerbaycan Tümeni Komutanı General Yusufov'un emrine girmiştir.[342]

Nuri Paşa'nın Karabağ'a ikinci gelişi 1920 yılının Nisan aylarına tesadüf etmektedir. Kendisinin Dağıstan'da bulunduğu sırada zor günler geçiren, geç ve güç kazandığı bağımsızlığını kaybetmek üzere olan AHC yöneticileri, Karabağ'da Ermeniler isyan çıkarınca 23 Mart 1920 itibariyle askeri gücünün büyük kısmını bölgeye sevk etmiştir. Böylece 27 Nisan'da Kızıl Ordu kuzeyden gelerek devletin bağımsızlığına son verdiğinde Bakü yönetimi çaresiz ve savunmasız kalmıştır. Sonuç itibariyle Azerbaycan Türkleri bir kez daha 1813-1918 yıllarını kapsayan komendant düzeninde olduğu gibi infaz, hapis, sürgün, yağma ve benzeri Çarlık tarzı uygulamalara maruz kalmıştır.[343]

28 Mayıs 1920 tarihinde, yani AHC'nin kurulmasının ikinci yıldönümünde Gence'de başlayan isyanlar, 18 bin kişilik garnizonun da ayaklanmasıyla çığ gibi büyümüştür. İsyancıların şehrin Müslüman mahallelerine sahip olmasına rağmen Kızıl Ordu birlikleri, Gence Ermenilerinin de desteğini arkasına alarak isyanın geniş boyutlara ulaşmasını önlemiştir. Kısa sürede bastırılmasına rağmen Gence'deki ayaklanma tüm Azerbaycan'da geniş yankı uyandırmış, protestolar Ermeni katliamlarının dinmek bilmediği Karabağ'a da sıçramıştır. Şeki, Cevanşir, Ağdam ve Bakü'den de katılımlar olunca isyancıların sayısı kısa sürede 6 bin kişiye ulaşmıştır. 9 Haziran'a kadar Ağdam, Hankenti ve Şuşa'yı Ermeni gerillalarından temizleyen isyancılar, harekâtın daha sistematik yürütülmesi için Nisan ayında Nuri Paşa'yı davet

[342] Nejdet Karaköse, *a.g.t,* s. 221.
[343] Nejdet Karaköse, *a.g.t,* s. 300.

etmişlerdir. Teklifi memnuniyetle kabul ederek Azerbaycan'a gelen Nuri Paşa, "Karabağ Hâkimi" (Karabağ Reisi) ilan edilmiştir. Kısa süreli hazırlıkların ardından taarruza geçen Türkler, Kızıl Ordu birliklerini Aras ırmağı üzerindeki Hudaferin Köprüsü'ne doğru geri püskürtmüşlerdir. Fakat isyancıların say ve cephane bakımından yetersiz kalması başarısızlığa neden olmuştur. Sırasıyla Terter (10 Haziran), Ağdam (11 Haziran), Hankenti (14 Haziran) ve Şuşa (15 Haziran) düştükten sonra, Karabağ halkı silahlarını bırakmak zorunda kalmıştır.[344]

Nuri Paşa'nın Anti-Bolşevik tutumunu Dağıstan'ın ardından Karabağ'da da sergilemesiyle çileden çıkan Kâzım Karabekir Paşa, derhal Nuri Paşa'nın eniştesi Kurmay Albay Kâzım Bey'e (Orbay) mektup göndererek üçüncü bir vakanın yaşanmaması için acil tedbirlerin alınmasını talep etmiştir. Mektubunda Kafkasya'da Ruslara karşı herhangi bir girişimin Milli Mücadele'nin gidişatını tehlikeye sokacağını bildiren Kâzım Karabekir Paşa, Nuri Paşa'nın sadece Türkiye'ye dönmesi durumunda bağışlanabileceğini belirtmiş, Anadolu'da kendisine daha çok ihtiyacın olduğunu sözlerine eklemiştir. Kâzım Karabekir'in kanaatince, Nuri Paşa'nın Anti-Bolşevik eylemlerde bulunmasının sebebi, Ruslara nefretten ziyade Batum cezaevinden kaçırılmasında büyük fedakârlık gösteren Müsavat Partisi liderlerine olan şükran borcundan ileri gelmekteydi. Nuri Paşa, Kâzım Karabekir Paşa'nın Anadolu'ya geri dönme talebine uyarak Azerbaycan Süvari Alayıyla birlikte Beyazıt-Karaköse-Velibaba-Horasan yolu ile Erzurum'a geçmiştir. Erzurum'un Soğuk Çermik köyünde toplanan ve On Beşinci Kolordu Komutanlığı'na (sonradan Doğu Cephesi Komutanlığı) bağlı On İkinci Piyade Tümeni saflarına giren Azerbaycan Süvari Alayı, 29 Eylül 1920 tarihli Sarıkamış taarruzunda önemli rol oynamıştır.[345]

Nuri Paşa'nın ikna edilerek Anadolu'ya geçişinin sağlanması Milli Mücadele destekçilerine rahat nefes aldırmıştır. Kâzım Karabekir'in bu adımı bir nevi Moskova yönetiminden özür dileme şeklinde olmuştur. Çünkü 4 Ağustos 1920 tarihinde Türk heyeti ile yapılan görüşmede Rus temsilciler, Nuri Paşa'nın faaliyetlerini özellikle Karabağ isyanını mercek altına alarak yaşananları kınamışlardır. Kâzım Karabekir'e

[344] Musa Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945,* (çev. Ekber Necef) Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 110-113.
[345] Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz,* Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969, s. 756-757.

göre, Rusların Batum'a kadar gelerek Doğu'da güvenliği temin etmesi Türkiye'nin Batı cephesine daha fazla enerji ayırarak mücadele gücünü arttırmasına yol açacağından Moskova yönetiminin itimadını kaybetmek İstiklal Mücadelesinin geleceği için tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi.[346]

4.8. Türkçülük ve Turancılık Faaliyetleri

Nuri Paşa'nın Türkçülük ve Turancılık faaliyetleri İkinci Dünya Savaşı'nda yeniden bir ivme kazanmış fakat Almanlarla uzlaşma sağlanamayınca 1942 yılında son bulmuştur. Nuri Paşa söz konusu çalışmalarını iç ve dış zorluklara rağmen başarıyla yürütmeye muvaffak olmuştur. Olumsuz iç etkenler denildiğinde Türkiye'nin ikinci cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün "zehirli düşünce" olarak gördüğü Türkçülük akımına ve bu akımın savunucularına karşı bakış açısı, dış etkenler denildiğinde ise komünist ve nasyonal sosyalist ideolojiler kastedilmektedir. Misak-ı Milli sınırları içerisinde yeni toprak elde etmeden siyasi ve ekonomik özgürlüğü korumayı yeğleyen Ankara yönetimi, Atatürk'ün miras bıraktığı ilkelere aykırı davrandıklarını düşündükleri Türkçü-Turancı kişilere karşı sert kararlar almaktan kaçınmamıştır. Örneğin, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin, 23 Nisan 1942'de gerçekleşen geleneksel Ulusal Egemenlik Bayramı'nın ardından görevinden alınması, yerine Saffet Arıkan'ın atanması gösterilebilir. Gerede'nin görevine son verilmesine sebep ise törende Rusya'nın savaşta yenileceğine ve esaretteki Türk ve Müslüman ahalinin özgür olacağına dair inancını ifade etmesi olmuştur.[347]

Ankara Hükümeti'nden izin alınması ve habersiz hareket edilmemesi şartıyla bazı şahıslara Türkçü-Turancı faaliyetlerde bulunma ve Alman yetkililerle gayrı resmi olarak bağlantı kurma izni tanınmıştır. Zira Berlin yönetiminden gördüğü destek ve ilgiyi hiçbir zaman kendi ülkesinde göremeyen Turancılar, Almanya sayesinde kolay şekilde ulaşabileceklerini zannettikleri Sovyet Müslümanlarını tek bir çatı altına toplamak gibi bir nihai hedefe sahip olmuşlardır. Bu inançlar, İkinci Dünya Savaşı'nın başlarında Almanların Avrupa'da ilerlemesiyle daha da artmıştır. Wehrmacht Doğu

---

[346] Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları: Milli Mücadele ve Bolşevik Rusya (21.11.1920-02.06.1922),* Vatan Neşriyatı, İstanbul 1955, s. 66-67.

[347] Müstecip Ülküsal, *Kırım Yolunda Bir Ömür – Hatıralar,* Kırım Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Genel Merkezi Yayınları, № 3, Ankara 1999, s. 358-359.

Orduları, 22 Haziran 1941'de Leningrad-Moskova-Rostov istikametinde SSCB topraklarında ilerlediği zaman, Bolşevik sömürgesindeki Müslümanların bilhassa Azerbaycan Türklerinin özgürlük umutları yeniden yeşermiştir.[348]

Rostov üzerinden Kafkasya'ya geçiş planında Nuri Paşa'nın buradaki nüfuzundan faydalanarak yüzbinlerce insanı ayaklandırabileceğini umut eden Nazi Almanyası, en iyi yapabildiği yöntem olan propaganda yolunu seçmiştir. Almanların temel propaganda yöntemleri arasında anti komünizm, anti emperyalizm, ulusal devrime destek, Türkçülük, İslamcılık, Türk-Alman dostluğu yer almıştır. Böylece Almanlar Türkiye'yi hep Mihver Devletler (Almanya, İtalya, Japonya vs.) safında tutmaya çalışmıştır.[349] Bu bağlamda Rus ve komünizm karşıtı olan Naziler, benzer düşünceye sahip Turancılarla işbirliğine can atmışlardır.[350]

Alman orduları Sovyetlere saldırmadan dört gün önce, yani 18 Haziran 1941 tarihinde Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ve Başbakan Refik Saydam'ın öncüllüğünde on yıllık Dostluk ve Saldırmazlık Paktı imzalamış, İngiltere ve SSCB'de öfke uyandıran antlaşma ertesi gün "Ulus"[351], "Cumhuriyet"[352], "Vakit"[353] vb. gazetelerin manşetlerine de taşınmıştır. Hitler'in iktidarı kazanmasında önemli pay sahiplerinden olan Ankara Büyükelçisi Franz von Papen (1939-1944) paktın sağlanması uğruna yoğun çabalar harcamıştır.[354] Lakin Ankara ile Berlin hükümetleri

---

[348] İkinci Dünya Savaşı kapsamındaki Alman-Rus Savaşları eski SSCB ülkelerinin literatüründe "Büyük Vatan Muharebesi" olarak geçer. Nitekim resmi Sovyet gazetesi "Pravda", bu savaşı manşetlerine "Büyük Vatan Muharebesi" ve "Büyük Vatanseverlik Savaşı" başlığı altında taşımıştır. Söz konusu savaşta Almanya, 190 Tümen'den oluşan 5,5 milyon insangücünü, Ruslar ise yaklaşık 170 Tümen ve 4 milyon askerini seferber etmiştir. Günümüzde halen Rusya'da ve Azerbaycan da dâhil bazı eski Sovyet ülkelerinde her yıl düzenli olarak Almanların teslim olduğu 9 Mayıs günü "Galibiyet Günü" olarak kutlanmaktadır. Bkz. Zakir İsmayılov, *Azerbaycanlıların İkinci Dünya Savaşı'nda İştirakı,* Kızıl Şark Matbaası, Bakü 2000, s. 26-28.

[349] Sovyetlerin 1931 yılında sert şekilde bastırdığı Gence ayaklanmasından sonra çoğu Azerbaycan Türkü büyük umutlarla Nuri Paşa'nın yeniden harekete geçmesini beklemiştir. Bkz. Musa Kasımlı, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında...,* s. 398.

[350] Johannes Glasneck, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası,* (çev. Arif Gelen), Onur Yayınları, İstanbul 1978, s. 13.

[351] "Türk-Alman Dostluk Anlaşması Dün Hariciye Vekâletinde İmza Edildi", *Ulus Gazetesi,* Ankara Perşembe 19 Haziran 1941, s. 1.

[352] "Türk-Alman Dostluk Paktı İmzalandı", *Cumhuriyet Gazetesi,* Sayı 6057, Yıl 18, İstanbul Perşembe 19 Haziran 1941, s. 1.

[353] "Türk-Alman Muahedesi Meclis'te Kabul Edildi", *Vakıt Gazetesi,* Sayı 8421, Yıl 24, Perşembe 26 Haziran 1941, s. 1.

[354] Murat Yetkin, *Meraklısı İçin Casusluk Kitabı,* (ed. Aslı Güneş), Doğan Kitap, 7. Baskı, İstanbul Kasım 2018, s. 45.

arasındaki diplomatik ilişkiler, 2 Ağustos 1943'te kesilmiştir.[355] İsmet İnönü, Hitler'in savaştaki üstünlüğünün geçici olduğuna inanarak Almanların Rusları yenebileceğine ihtimal dahi vermemiştir. Her fırsatta Nazilerle ortak hareket etme olasılığının sadece Alman zaferinin kesinleşmesi durumunda söz konusu olabileceğini belirten İnönü, "Milliyet" gazetesine verdiği 16 Ekim 1967 tarihli bir demeçte Almanya'nın karakter itibariyle Birinci Dünya Savaşı'nın devamını yaşadığını söylemiştir.[356]

Almanya ile Türkiye arasındaki ilişkilerde yaşanan kırılma, ilk başlarda Turancıların faaliyetlerine pek yansımamıştır. Kafkasya Türklerinden bir grup, siyasi mevcudiyetini kaybeden AHC'nin kurucularından Mehmet Emin Resulzade'nin yakın çevresinde toplanmıştır. 1941 yılında Rusya Müslümanlarının kaderiyle yakından ilgilenmek maksadıyla aralarında Nuri Paşa, Zeki Velidi Togan, Memduh Şevket Esendal ve Ahmet Cafer'in bulunduğu Uzmanlar Komitesi oluşturulmuştur. Burhan Oğuz'a göre, Yenibahçeli Ahmet Şükrü Oğuz'un tesis ettiği bu komitenin faaliyetleri Ankara Büyükelçisi Franz von Papen'de ciddi şüpheler uyandırmıştır. Von Papen, Alman Dışişleri Bakanlığına 5 Ağustos 1941 tarihinde gönderdiği telgrafta komitenin temel amacını Türklerin Bakü petrollerine kavuşma isteği olduğunu belirtmiştir.[357]

Turancıların Almanya'daki faaliyetlerinin odak noktasını Türk kökenli esirlerden bir birlik oluşturma meselesi teşkil etmiştir. Berlin yönetiminin talimatı üzerine Anadolu'daki Turancılarla irtibata geçme görevi Franz von Papen'e verilmiştir. 5 Aralık 1942 tarihli bir Alman vesikasına göre, Berlin-İstanbul hattında sefer yapan bir trenin gizli bölmesinde Franz von Papen'e 5 milyon altın mark gönderilmiştir. Von Papen, propaganda çalışmalarını "Türkische Post" (İstanbul)

---

[355] Atatürk'ün yakın arkadaşlarından, Büyük Britanya'nın eski Ankara Büyükelçisi Sir Percy Loraine, "Türkiye istiklalini müdafaaya azmetmiştir." diyerek Almanlarla irtibatın kesilmesini yüksek değerlendirmiştir. Bkz. Mehmet Arif Demirer, *İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye (3 Eylül 1939 – 2 Eylül 1945)*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 1. Baskı, Ankara Kasım 2015, s. 53-69.

[356] *İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri: Hitler Almanya'sının Türk Dostları, Almanya'nın Dışişleri Bakanlığı Arşivinden Almanya'nın Türkiye Politikası (1941-1943),* (çev. Muammer Sencer, der. Mehmet Yalçın), May Yayınları, İstanbul 1968, s. 148-149; "Bugüne kadar arkasında ne olduğunu bilmediğim bir kapıyı açmadım" diyen İnönü'den hoşgörülü, sadık ve sabırlı biri diye bahseden yazar Mustafa Yılmaz, "Atatürk'ün bir İnönü'sü vardı ama İnönü'nün bir İnönü'sü yoktu." diyerek İnönü'nün siyasi kişiliğine övgüler yağdırmıştır. Bkz. Mustafa Yılmaz, "Milli Şef: İsmet İnönü", *Türk Yurdu Dergisi,* Cilt 35 (67), Sayı 333 (694), Yıl 104, ss. 49-51, Ankara Mayıs 2015, s. 50-51.

[357] Burhan Oğuz, "Faşizm, Alman Kimliği ve Türkiye ile İlişkiler: Naziler ve Eşcinsellik", *http://burhanoguz.com/naziler-ve-escinsellik/,* (28.08.2019).

gazetesi vasıtasıyla yürütmüştür. Almanlar, Yunus Nadi Abalıoğlu'nun kurduğu "Cumhuriyet" gazetesinin "La Republica" ekinden 5 bin adet satın alarak bedava dağıtmıştır. Alman taraftarı yaklaşımları sebebiyle "Cumhuriyet" ve "Tasvir-i Efkâr" gazeteleri birkaç kez kapatılmıştır.[358] Von Papen'in hazırladığı listede Resulzade, Şükrü Oğuz, Zeki Velidi Togan, Ahmet Caferoğlu, Memduh Şevket ve Hüseyin Hüsnü Erkilet'in yanı sıra Nuri Paşa'nın da ismi yer almıştır.[359]

Sovyet esirlerinden birlik oluşturma fikri doğrultusunda Alman Dışişleri Bakanı Alfred Rosenberg'in talimatı ve Veli Kayyum Han ile Mustafa Çokay'ın çabaları sonucu 13 Ocak 1942 tarihinde Binbaşı Mayer Mader önderliğinde Türkistan lejyonu kurulmuştur. Aynı yılda Abbas Bey Atamalıbeyov ve Wehrmacht subayı Binbaşı Abdurrahman Düdenginski'nin fedakârlığıyla Kafkas (Azerbaycan) lejyonu, Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Savunma Bakanı Alihan Kantemir komutasında ise Kuzey Kafkasya (Eylül 1942) ve İdil Ural (Nisan 1942) lejyonları savaşa hazır duruma getirilmiştir. Abbas Atamalıbeyov diplomatik, Abdurrahman Fatalibeyli Düdenginski askeri, Fuat Emircan ise siyasi meselelerden sorumlu olmuştur.[360] Nesiman Yakuplu, "Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan'da İzleri" başlıklı eserinde Almanya'da Müslüman ve Türk esirlerden lejyonların oluşturulmasında Hüseyin Emir Erkilet Paşa, Mehmet Emin Resulzade, Abdürrahman Düdenginski ve Veli Kayyum Han'ın yanı sıra Nuri Paşa'nın ismini de ön plana çıkarmıştır.[361]

Stalin'in 16 Ağustos 1941 tarihli 270 numaralı kararıyla "vatan haini" ilan edilerek idam cezasına çarptırılan lejyon askerlerinin birçoğu Yalta Konferası'nın şartları gereği SSCB'ye teslim edilmekten Turancıların girişimleriyle kurtulabilmiştir. Böylece evvela Müslümanları lejyonlara sevk ederek bir taraftan Hitler'in esir kamplarında açlık, sefalet ve çalışma zorluklarına dayanamayıp telef olan milyonlarca insandan biri olmaktan kurtaran Turancılar, savaşın düğümlerinin çözüldüğü günlerde

---

[358] Ömer Özcan, "Türkçülüğe Karşı Haçlı Seferi: 3 Mayıs 1944", *Türk Yurdu Dergisi,* Cilt 35 (67), Sayı 333 (694), 104. Yıl, ss. 56-61, Ankara Mayıs 2015, s. 60-61.

[359] Samir Babaoğlu, "Mecra: Nazi Almanya'sının Müslüman Lejyonları", Gzt, 06 Aralık 2018, *https://www.gzt.com/mecra/nazi-almanyasinin-musluman-lejyonlari-3467786,* (13.05.2019).

[360] Samir Babaoğlu, "Mecra: Nazi Almanya'sının Müslüman Lejyonları", Gzt, 06 Aralık 2018, *https://www.gzt.com/mecra/nazi-almanyasinin-musluman-lejyonlari-3467786,* (13.05.2019).

[361] Nesiman Yakuplu, *Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan'da İzleri,* Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2018, s. 13.

ise birçok lejyon üyesini kimliklerini gizlemek yoluyla Stalin'in terörüne kurban olmaktan kurtarmışlardır.[362]

Nuri Paşa, Leipzig Fuarı nedeniyle iş gezisi yaptığı Almanya'da birtakım bireysel girişimlerde bulunarak Alman Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Ernst von Weizsaecker (10 Eylül), Müsteşar Yardımcısı Ernst Woermann (üç kez - 11, 18 ve 25 Eylül), Alman Elçilik Müsteşarı Hilger (18 Eylül), Ankara Büyükelçisi von Papen (18 Eylül), Yahudi karşıtı Thule (1918-1925) örgütünün kurucularından koyu Nazi sempatizanı Baron Rudolf von Sebottendorf gibi önemli simalarla buluşmuştur.[363] Türkiye'nin bilgisi dışında hareket etmeyen Nuri Paşa, Alman temsilcilerle buluşmadan önce dönemin Başbakanı Refik Saydam ve Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede ile bizzat görüşüp kendilerini bilgilendirmiştir.[364] Müsteşar von Weizsaeker, 1 Ekim 1941'de Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop'a gönderdiği raporda Nuri Paşa ile temasların sürdürülmesini rica etmiş olsa da, Almanlar Pantürkizm faaliyetlerinde II. Abdülhamit'in oğlu Prens Abdülkadir'le (1878-1944) irtibata geçmeyi yeğlemişlerdir.[365]

Nuri Paşa, 1942 yılında Berlin'e gelerek Turancılık çalışmalarını sürdürmeye gayret gösterse de, Nazilerin ırkçı görüşleri uzlaşmanın önüne geçmiştir. Almanların lakayt tutum ve davranışları sebebiyle bir sonuca varılamayınca Nuri Paşa Türkiye'ye geri dönerek fabrika işleri üzerine yoğunlaşmıştır. Dönemin diğer Türkçü-Turancı düşünürlerinden Hüseyin Nihal Atsız, Zeki Velidi Togan gibi radikal görüşlere asla sahip olmayan Nuri Paşa, Almanların da koyu milliyetçilik politikasını yanlış sayarak Doğu'daki Türk ve Müslüman halkların güçlü desteğinin kaybedilmesinin yenilgiyi beraberinde getireceğini savunmuştur.[366]

---

[362] Samir Babaoğlu, "Mecra: Nazi Almanya'sının Müslüman Lejyonları", Gzt, 06 Aralık 2018, *https://www.gzt.com/mecra/nazi-almanyasinin-musluman-lejyonlari-3467786,* (13.05.2019).
[363] Fahri Türk, *Nuri Paşa'nın (Killigil) Biyografisi…,* s. 274; Uğur Mumcu, *a.g.e,* s. 5.
[364] Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 390-393.
[365] Uğur Mumcu, *a.g.e,* s. 11.
[366] Nazi ırkçılık kuramında Almanların ayrıca Ermeni ve Gürcülerin de içinde bulunduğu Ariler en üst ve yaratıcı yeteneklere sahip tabaka, "Aşağı insan" sınıfına ait edilen Türk, Moğol ve Tatar kavimleri bir alt tabaka olarak gösterilmiştir. "Barbar", "yıkıcı", "bozguncu" olarak görülen Yahudiler ve Ruslar ise üçüncü sınıf halk olarak görülmekteydi. Bkz. Ahmet Asker, "Nazi Irk Tasnifinde Türkler ve Ortadoğu Halkları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* Cilt 12, Sayı 25, ss. 79-99, İzmir Güz 2012, s. 88-93.

4.9. Sanayicilik Faaliyetleri ve Ölümü

Türkiye'nin ilk yerli uçak üreticisi Vecihi Hürkuş ile ilk uçak fabrikasının kurucusu Nuri Demirağ gibi Nuri Paşa da yerli savunma sanayisine, kurduğu silah ve mühimmat fabrikalarıyla yenilikler kazandırmıştır. Gençliğini harp meydanlarında geçiren, hobi olarak ise resim ve heykelcilikle uğraşan Nuri Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından sanayiciliğe merak sarmıştır. Sanayi alanındaki başarıları meraktan ziyade eğitime ve deneyime dayanmıştır. 1923 yılında Almanya'da küçük kardeşi Ertuğrul'la birlikte çinicilik eğitimi görmüştür. İş tecrübesini ise 1921 yılında çalıştığı metruk makineler üreten Erzurum İş Ocağı imalathanesinde kazanmıştır.[367] Burhan Oğuz ise Nuri Paşa'nın yeterli eğitime ve bilimsel temele sahip olmadığını belirterek fabrikatörlük yönünün eleştiriye açık olduğunu ifade etmiştir.[368] Ancak Burhan Oğuz'un bu iddiasının hiçbir mesnedi bulunmamaktadır.

Nuri Paşa, sanayi alanında ilk ciddi işine 1928 yılında Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın mali desteğiyle Kütahya Çini İşleri Türk A.Ş.'yi tesis ederek imza atmıştır.[369] Ayrıca Tablo 14'te de gösterilen Zeytinburnu (İstanbul), Pendik (İstanbul), Sütlüce (Beyoğlu, İstanbul) ve Karaburun (İzmir) işletmeleriyle, özellikle son on yılını adadığı Sütlüce Fabrikası'yla müthiş başarılar yakalamıştır.

Tablo 14. Nuri Paşa'nın Sahip Olduğu Fabrikalar

İsim	*Üretim Alanı*	*Faaliyet Tarihi*
Zeytinburnu (İstanbul)	Demir eşya, silah, mühimmat	1933-1946
Sütlüce (İstanbul)	Silah ve mühimmat	1938-1949
Pendik (İstanbul)	Tuğla	1938-1949
Karaburun (İzmir)	Cıva	1939-1949
Kütahya A. Ş. (Kütahya)	Çini	1925

Kaynak: Nejdet Karaköse'ye ait "Afrika Grupları Komutanı, Kafkas İslam Ordusu Komutanı, Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil): Enver Paşa'nın Kardeşi" (Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.) eserinden elde edilen bilgiler doğrultusunda yazar tarafından oluşturulmuştur.

[367] Nuri Paşa, Moskova'da yaşayan ağabeyi Enver Paşa'ya 1 Nisan 1921'de gönderdiği telgrafta Erzurum ve Kars'taki çinicilik faaliyetlerinden geniş şekilde bahsetmiştir. Bkz. Nejdet Karaköse, *a.g.t,* s. 305-306.

[368] Fahri Türk, *Nuri Paşa'nın (Killigil) Biyografisi…,* s. 263-264.

[369] Oktay Aslanapa, *Kütahya Çiniciliğinin Tarihçesi,* Kütahya Sanayi ve Ticaret Odası, Ankara 1968, s. 142.

İzmir'in Karaburun ilçesine bağlı Çullu ve Saipahırı köylerinde bulunan ve cıva üretimi üzerine uzmanlaşan fabrikayı Nuri Paşa, İsmet İnönü'nün 9 Mart 1939 tarihinde imzaladığı kararnameye istinaden Polonya asıllı fabrikatör İpoliç Gliviç'ten devralmıştır. Yöneticiliğini Mahmut isminde birinin yaptığı fabrika, yurt içi piyasada esasen Ermeni asıllı işadamı Hallaçyan'ın ve Sıhhiye Vekaleti'nin cıva siparişlerini karşılamıştır. Ayrıca Japonya başta olmak üzere İngiltere, Hollanda, Fransa, İsveç ve Hindistan'a cıva ihraç edilmiştir. Türk savunma sanayisi adına birçok yararlı faaliyetlerle iz bırakan Karaburun Fabrikası savaşın zorlukları, teknoloji ve altyapı yetersizliği demeden neredeyse zararsız çalıştırılan bir müessese olmuştur.[370]

Tablo 15. Zeytinburnu Fabrikası'ndan Satın Alınan Silahlar

Tarih	*Mevzuat*
31 Aralık 1933[371]	Yavuz Gemisi'nin topları (28 ve 8.8 cm) için havan
07 Mart 1934	Yavuz Gemisi'nin 15 cm ölçülü topları için bilyeli tapa
20 Haziran 1936	Dağ topları için 24.000 adet mermi
12 Mayıs 1938	Heinkel uçakları için bomba
06 Ocak 1939	6.000 tahrip danesi ve 1.000 adet izli mermi
03 Nisan 1940	3.719 adet uçak bombası
20 Mayıs 1940	Gemiler için gerekli 11.000 adet mermi
21 Ağustos 1941	10.000 adet tabanca

Kaynak: Nejdet Karaköse'nin "Afrika Grupları Komutanı, Kafkas İslam Ordusu Komutanı, Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil): Enver Paşa'nın Kardeşi" (Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012) kitabından alınan bilgiler doğrultusunda yazar tarafından derlenmiştir.

Nuri Paşa çinicilik işinde beklediği başarıyı elde edemeyince İstanbul'a gelerek sanayideki ilk "göz ağrısı" Zeytinburnu Demir Eşya Fabrikası'nın temelini atmıştır. Daha çok Alman modeli ve Meller tipi soba, döküm, seramik maddeler üzerine

[370] Kâzım Orbay Arşivi, *Nuri Paşa'nın Mektup Defteri,* (akt. Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 361-372; 375); 27 Aralık 1938, 12 Mayıs 1939, 20 Ekim 1940 ve 4 Aralık 1941 tarihli mektuplar.

[371] Mustafa Kemal Atatürk, 31 Aralık 1933 numaralı Kararname'de Nuri Killigil'in ismini "Nuri Paşa" diye zikretmiştir. Görüldüğü üzere yarbay rütbesiyle emekli edilmesine rağmen Nuri Bey'in Trablusgarp ve Kafkasya'daki görevleri zamanı edindiği unvan halen unutulmamış, hatta resmi yazışmalarda da kendisine böyle hitap edilmiştir. Bkz. Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 364.

yoğunlaşan fabrikada Tablo 15'te anlaşılacağı üzere, Milli Savunma Bakanlığı'nın (MSB) ihtiyacını karşılayacak şekilde silah, uçak bombaları ve tapalar üretilmiştir.[372]

Nuri Paşa, 1940 yılında İzmir'de Uluslararası Fuar'da ve 22-27 Kasım 1948 tarihleri arasında İstanbul'da Sanayi Birliği'nin temsilcisi sıfatıyla Türkiye İktisat Kongresi gibi birçok sergi ve konferanslarda iştirak ederek fabrika ürünlerinin tanıtımını yapmıştır.[373] 1946 yılında işler Sütlüce'ye taşınınca fabrika, Zeytinburnu'ndaki on üç yıllık faaliyetini noktalamıştır. Teşviki Sanayi Kanunu uyarınca 2551 numaralı muafiyet kanunuyla satın alınan Zeytinburnu Fabrikası özellikle İkinci Dünya Savaşı döneminde Türkiye'nin silah ve mühimmat ihtiyacını karşılayarak alanında rakipsiz olmayı başarmıştır.[374]

Üretimin Sütlüce'ye devredilmesiyle işler daha da geliştirilmiş, artık yurt dışından da siparişler alınmaya başlanmıştır. İlk yıllarında sadece kok kömürünün imal edildiği fabrika, 1936 yılında "Madeni Eşya Fabrikası" ismiyle Şişli'den Sütlüce'ye nakledilmiştir. 1938 yılında ise Teşvik-i Sanayi Kanunu gereğince 2551 numaralı ruhsatnameyle müessese Nuri Paşa tarafından satın almıştır. Bir sonraki yıldan itibaren Sütlüce Fabrikası'nda Yavuz Gemisi topları ve Heinkel uçakları için bombalar vb. MSB'ye faydalı savaş malzemelerinin üretimine başlanmıştır.[375]

Askeri hizmetlerinin yanı sıra savunma sektörünün gelişimine de büyük katkılar sağlayan Nuri Paşa, 2 Mart 1949 günü Sütlüce Fabrikası'nda yaşanan patlama neticesinde 28 çalışanıyla beraber hayatını kaybetmiştir. İlk patlama saat 16.50 civarında yaşanmış, kapsüllerin korunduğu dolaptaki sıcaklık 80 derecenin üzerine çıkınca kimyahanedeki diğer maddeler etkilenmeye başlamıştır. Yangının büyümesi ve tahta döşemeye sirayet etmesi sonucu alt kattaki barut ve trotille zengin depoya geçen alevler, saat 17.10 sıralarında ikinci ve daha büyük patlamaya neden olmuştur.[376] Nejdet Karaköse'nin TBMM Tutanak dergisine dayanarak hazırladığı

---

[372] Personel arasında seramik fırınına "Paşanın haremi" denirdi. Bkz. Burhan Oğuz, *a.g.e,* s. 85-86.; Yenibahçeli Şükrü Oğuz, Zeytinburnu Fabrikası'nda günde 50 tabancanın imal edildiğini yazmıştır. Bkz. Fahri Türk, *Nuri Paşa'nın (Killigil) Biyografisi…,* s. 278.

[373] Kemal Kılıçdaroğlu, *Türkiye İktisat Kongresi,* İstanbul 22-27 Kasım 1948, DPT Yayınları, Ankara 1997, s. 34.

[374] Fahri Türk, *Nuri Paşa'nın (Killigil) Biyografisi…*, s. 278.

[375] Burhan Oğuz, *a.g.e,* s. 131.

[376] Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 411.

araştırmada, olay anında 7 fabrika çalışanı ve Hasköy İtfaiye Grubu'ndan 6 itfaiye erinin yer aldığı 13 kişinin kesin olarak yaşamını yitirdiği bildirilmiştir.[377] Ayrıca Nuri Paşa'nın da aralarında olduğu 16 kişi enkaz altında bulunamadığından öldüklerine kanaat getirildiği ve kayıp sayısının 29 kişi olduğu belirtilmiştir.[378]

Facia, ertesi gün birçok gazetenin manşetinde yer almıştır. "Hürriyet" gazetesinde üzücü olay hakkında "Dün Sütlüce'de korkunç bir infilak oldu" manşeti atılmış ve şu ifadelere yer verilmiştir:

> "General Nuri Killigil'e ait silah ve mühimmat fabrikası havaya uçtu[…] Can kaybı büyük, kati sayı bugün belli olacak."[379]

"Cumhuriyet" gazetesine "Sütlüce'deki Büyük İnfilak Faciası" başlığı ile taşınmış haberin açıklamasında hadisenin feci sonuçlarına değinilmiştir:

> "Nuri Paşa mevaddı infilakıye (patlayıcı maddeler) fabrikası dün akşam bir kazayla kısmen havaya uçtu ve kısmen yandı[...] İlk bilanço: 11 ölü, 10 kayıp ve ameleyle halktan 40 yaralı."[380]

Patlamayı detaylı şekilde okuyuculara aktaran bir diğer gazete, "İstanbul'u Sarsan Müthiş İnfilak" başlıklı makaleye yer veren "Yeni Sabah" gazetesi olmuştur:

> "Haliç'teki Nuri Killigil mühimmat fabrikası dün berhava oldu[…] Fabrika sahibi Nuri Paşa ortada yok."[381]

Haberlerden de anlaşılacağı üzere patlamadan sonraki birkaç günde cesedi bulunamayan Nuri Paşa'nın akıbeti belirsizliğini korumuştur. Kendisini son görenler ilk küçük patlama esnasında işçilerin tahliye edilmesini emrettiğini ve Hasköy İtfaiye Grubu yardıma gelene dek muhasebeci Fungaris'le birlikte 2.000 havan mermisinin

---

[377] TBMM Tutanak Dergisi, 57. Birleşim, 18 Mart 1949 Cuma, s. 68-77.

[378] Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 426.; Hayatını kaybeden ve ailelerine beşer bin dağıtılan itfaiyecilerin isimleri şu şekildeydi: Halıcıoğlu İtfaiye Teşkilatı Müfreze Komutanı Şükrü Yalım ve itfaiye çavuşları; Selahattin Bitirim, Hüseyin Cengiz, İbrahim Üçtepe, Durmuş Balıkçı, İbrahim Özdemir. İtfaiyecilerin yanı sıra diğer kurbanların da yakınlarına Sosyal Sigortalar Kurumunca yardımlar yapılmıştır. Bkz. Fahri Türk, *Nuri Paşa'nın (Killigil) Biyografisi…,* s. 278.

[379] "Dün Sütlüce'de Korkunç Bir İnfilak Oldu", *Hürriyet Gazetesi,* İstanbul Perşembe 3 Mart 1949, Sayı 1, № 304, s. 1.

[380] "Sütlüce'deki Büyük İnfilak Faciası", *Cumhuriyet Gazetesi,* 25'inci Yıl, Sayı 8321, İstanbul Perşembe 3 Mart 1949.

[381] "İstanbul'u Sarsan Müthiş İnfilak", *Yeni Sabah Gazetesi,* İstanbul Perşembe 3 Mart 1949, 11'inci Yıl, № 3569, s.1.

bulunduğu deponun vaziyetini araştırmak için fabrikaya döndüğünü söylemişlerdir. Cesedi bulunamasa da kendisine ait eşyalardan (tek ayakkabı, kendi el yazıları bulunan not defteri, elbisesinden kopmuş kumaş parçaları, kıravat) öldüğüne kanaat getirilmiştir. Olay mahalline gelerek tahkikatla yakından ilgilenen Halil Paşa da eşyaların Nuri Paşa'ya ait olduğunu onaylamıştır. Halil Paşa, olayla ilgili yaptığı açıklamada Nuri Paşa'nın kaderini Enver Paşa'ya benzeterek her iki yeğeni hakkında "kabri bilinmeyen şehitler" ifadesini kullanmıştır. İlerleyen günlerde Orgeneral Kâzım Orbay, fabrikanın mesul müdürü Emekli General Hüseyin Emir Erkilet Paşa, İçişleri Bakanı Mehmet Emin Erişirgil, İstanbul Valisi Lütfi Kırdar, İstanbul Komutanı Korgeneral Şahap Gürler, 1. Ordu Kurmay Başkanı General Kamil Eregör, Emniyet Müdürü İsmail Hakkı Baykal, Çalışma Bakanı Reşat Şemsettin, Sağlık Müdürü Dr. Faik Yargıcı, Başsavcı İhsan Köknel de olay yerinde incelemelerde bulunmuşlardır.[382]

24 Mart 1949 tarihinde Nuri Paşa ve üç meçhul kurbanın olduğu toplam 10 cenaze Beyazıt Camii'nden kaldırılarak Edirnekapı'da bulunan Nuri Killigil Fabrikası Şehitliği'ne defnedilmiştir. Nuri Paşa'nın naaşı tam gövdesi olmaması nedeniyle imam ve cenaze namazı olmadan toprağa verilmiştir. Hak yerini tam 67 sene sonra bulmuş, 2016 yılında Nuri Paşa'nın mezarı onarılarak kabri üzerinde dualar okutulmuş ve cenaze namazı kılınmıştır.[383]

Araştırmacı yazar Atilla Oral, olaya farklı açıdan bakarak 6 Mart 1949'da İsrail'in bağımsızlığını tanıyan İnönü Hükümeti'nin politika gereği cenaze törenini gerçekleştirmediğini bildirmiştir. Atilla Oral'a göre, Nuri Paşa'nın cenaze namazının kılınmamasında merhumun vücudunun yarısından fazlasının olmadığını gerekçe gösteren imamın fetvasından çok hükümetin tesiri etkili olmuştur. Nuri Paşa'ya 67 yıllık vefa borcu 28 Eylül 2016'da Edirnekapı Şehitliği'nde kılınan cenaze namazıyla ödenmiştir. Törene Atilla Oral'ın yanı sıra Enver Paşa'nın torunu Arzu Enver,

---

382 Yeni Sabah Gazetesi, Cuma 04 Mart 1949, Yıl 11, № 3570, İstanbul, *http://gazeteler.ankara.edu.tr/dergiler/68/1700/25785.pdf*, (27.05.2019).

383 Yeni Çağ Gazetesi, Nuri Paşa'nın Cenaze Namazı 67 Yıl Sonra Kılındı, 29 Eylül 2016, *https://www.yenicaggazetesi.com.tr/nuri-pasanin-cenaze-namazi-67-yil-sonra-kilindi-147104h.htm*, (13.05.2019).; Edirnekapı Mezarlığında Türkçülüğün önemli isimlerinden, Türk Ocaklarının ve Türk Yurdu dergisinin kurucularından Hasan Ferit Cansever ve küçük oğlu Aydın Cansever'in mezarları da bulunmaktadır. Bkz. Beşir Ayvazoğlu, "Etyemez Türkçü: Hasan Ferit Cansever", *Türk Yurdu Dergisi,* Cilt 31 (63), Sayı 283 (644), ss. 40-50, 100. Yıl, Ankara Mart 2011, s. 46.

Süleymaniye Vakfı Başkanı Hayrettin Nuhoğlu, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürü Ramazan Minder, Azerbaycan Parlamentosu Milletvekili Ganire Paşayeva katılmışlardır. Nuri Paşa'nın mezar taşının üzerinde "Kafkas İslam Ordusu Komutanı, Bakü'nün Kurtarıcısı, Türk Savunma Sanayisinin Kurucusu Nuri Paşa (Killigil) 1890-02 Mart 1949" bilgisi yer almaktadır.[384]

Fotoğraf 5. Edirnekapı'daki Nuri Killigil Şehitliği

Olayın yaşanma nedenine gelince ihmal, dikkatsizlik gibi birçok sebep ortaya atılmıştır. Fabrika müdürü Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, kapsülhane müdürü Seyit Ali Oral, fabrikanın Galvano bölümü müdürü Hamdi Aknesil de bu fikirleri onaylayacak şekilde yangına elektrik kontağının sebep olduğunu dile getirmişlerdir. Patlama günü fabrikanın 151 işçisinden 24'ü izne ayrılmış, 9 memur, 7 usta, 6 müstahdem ve 105 işçi olmak üzere 127 çalışan ise işinin başında bulunmuştur. Söz konusu bilgilere Savcı İhsan Köknel kontrolünde yürütülen tahkikatlarda fabrikanın personel sicil defterine bakılarak ulaşılmıştır. İnfilaka ihtiyatsızlık ve çeşitli noksanların neden olduğu varsayımları üzerinde durularak kesin sebep "dikkatsizlik sonucu ölüme sebebiyet ve tedbirsizlik" olarak gösterilmiştir.[385]

---

[384] Haber 7, Nuri Killigil Paşa'nın Mezarı Onarıldı, 27 Eylül 2016, http://www.haber7.com/tarih-ve-fikir/haber/2141646-nuri-killigil-pasanin-mezari-onarildi, (15.06.2019).; Abidin Mutlu Bozdağ, "Nuri Killigil Paşa'nın Mezarı Onarıldı", 28 Eylül 2016, *https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/nuri-killigil-pasanin-mezari-onarildi/654675#,* (15.06.2019).

[385] Ertan Ünal, "02 Mart 1949'da İstanbul'u Sarsan Patlama İhmal mi Sabotaj mı?", *Popüler Tarih Dergisi,* ss. 54-66, İstanbul Mart 2003, s. 56-66.

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın Başbakanlığa ilettiği 19 Eylül 1938 tarihli raporda fabrikanın kontrolsüz şekilde çalıştırıldığı, müessesenin stoklarının, satış yerlerinin net bir şekilde kaydedilmediği belirtilmiştir. Bakan Kaya, Sütlüce Fabrikası'nı eksiklikler bakımından, 10 Haziran 1935 tarihinde 12 numaralı trotil atölyesinde uçak işaret fişeklerinden birinin yanması sonucu 4 kişinin hayatını kaybettiği Zümre Zade Şakir Bey'e ait işletmeyle aynı teraziye koymuştur.[386] Lakin geçmişteki askeri hizmetleriyle beraber Türkçülük ve sanayicilik faaliyetlerini göz önünde bulunduran kesimler, Nuri Paşa'nın dostundan çok düşmanının olduğuna işaret ederek patlamanın kasten yapılma ihtimalini kuvvetli bulmuşlardır. İsrail-Arap düşmanlığının zirve yaptığı bir dönemde fabrikanın Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi yasağını ihlal ederek Suriye, Mısır ve Filistin'e silah satışını sürdürmesi İsrail ve ABD çıkarlarına ters düşmekteydi. Patlamadan daha iki gün önce Mısır'dan elli bin tabanca, Suriye'den 2 bin havan topu, Hindistan'a karşı bağımsızlık mücadelesi veren Pakistan İslam Cumhuriyeti'nden ise 2 milyon lira değerinde silah sipariş alınmış, Nuri Paşa işlerin yoğunluğu nedeniyle fabrikayı büyütmek maksadıyla İş Bankası'ndan 60 bin liralık kredi çekmiştir.[387]

Fabrikada Yahudi işçilerin olay yaşandığı gün işe gelmemesi Atilla Akar ve "Cumhuriyet" gazetesinin başyazarı Abidin Daver tarafından sabotaj olarak değerlendirilmiştir. "Tan" gazetesinin üç farklı sayısında olayın neden yaşandığına değinilmiş, 4 Mart 1949 tarihli sayıda patlamanın kasıtlı olduğu, 7 Mart 1949 tarihli sayıda olayın yaşanma sebeplerinin araştırıldığı, üçüncü sayıda ise Nuri Paşa'nın eniştesi Kâzım Orbay'ın konuşmasına istinaden sabotaj ihtimalinin olmadığı yazılmıştır. "Her Gün" gazetesinin 5 Mart 1949 tarihli sayısında da sabotaj söylentileri yalanlanmış, aksine "Son Telgraf" gazetesinin aynı tarihli sayısında üstü örtülü bir şekilde İsrail'in adı vurgulanmıştır.[388] Bakü'de faaliyet gösteren "Respublika" (Cumhuriyet) gazetesinin Türkiye temsilcisi Cemal Anadol da "Siyonizmin Oyunları: Yahudinin Cihan Hâkimiyeti Ülküsü" başlıklı kitabında Yahudilerin olayda parmağı

---

386 Fahri Türk, *Nuri Paşa'nın (Killigil) Biyografisi…,* s. 285.

387 Soner Yalçın, "Bir Unutulan İsim: Nuri Killigil", Sözcü Gazetesi, 8 Mayıs 2016, *https://www.sozcu.com.tr/2016/yazarlar/soner-yalcin/bir-unu%C2%ADtu%C2%ADlan-isim-nuri killigil-1220687/,* (26.05.2019); Fahri Türk, "Nuri Paşa'nın (Killigil) Biyografisi…", s. 281-284.

388 Fahri Türk, *Nuri Paşa'nın (Killigil) Biyografisi…,* s. 281-289.

olduğuna kanaat getirmiştir.[389] Ahmet Dilgem'in "Türkistan" gazetesinde yayımlanan "Yahudiler Bakü'nün hilaskârını nasıl öldürdü?" başlıklı makalesinde de Nuri Paşa'nın Yahudi gazabına uğradığı iddiaları patlama nedeninin kirli bir düşünce ürünü olduğuna dair fikirlerle örtüşmüştür.[390]

[389] Cemal Anadol, *Siyonizmin Oyunları (Yahudinin Cihan Hâkimiyeti Ülküsü),* Milli Kültür Yayınları, İstanbul 1978, s. 176.
[390] Ahmet Dilgem, "Yahudiler Bakü'nün Halaskarını Nasıl Öldürdü?", *Türkistan Gazetesi*, Bakü 14-20 Eylül 2014, s. 5.

5. KAFKAS İSLAM ORDUSU'NUN FAALİYETLERİ

Birinci Dünya Savaşı öncesi Azerbaycan Türkleri ile Anadolu Türkleri arasındaki buzlar erimiş, Osmanlı Devleti'nin Akkoyunlu ve Safevi devletlerine karşı düşmanlığı, AHC'nin kurulmasının ardından yerini sıkı bir dostluğa bırakmıştır. Coğrafi, dini, kültürel ortak paydaların farkına varılması ve düşünce birliği müttefiklik bağlarına zemin hazırlamıştır. Bu unsurlar, ayrıca bir bütün haline gelerek Türkçülük ve Turancılık düşüncelerinin her iki coğrafyada kök salmasını etkilemiştir.

Kafkasya Türklerinin kurtuluşunu Rusların yenilgisinde arayan Azerbaycanlı siyasiler, İsmail Gaspıralı'nın *"*Dilde, Fikirde, İşte Birlik" şiarını benimsemişlerdir. Keza İttihat ve Terakki Fırkası Merkez Komitesi üyelerinden Ali Bey Hüseyinzade de "Türkleşmek, İslamlaşmak, Modernleşmek" teziyle Rusya Müslümanlarını fevkalade heyecanlandırmıştır.[391] "Füyuzat" dergisinin kurucusu olan Hüseyinzade'nin 1905 yılında ileri sürmüş olduğu bu doktrin aynı zamanda mavi, kırmızı ve yeşil renklerden oluşan modern Azerbaycan bayrağının renklerinin belirlenmesinde ilhamkaynağı olmuştur. Bayrak üzerindeki mavi renk Türkçülüğü, kırmızı renk modernleşmeyi ve demokrasiyi, yeşil renk ise İslam'ı simgelemektedir.[392]

1917 Ekim Devrimi'nden sonra Moskova yönetimi, sömürgelerde kontrolü kaybedince esir halkların özgürlük umutları yükselmeye başlamıştır. Rus sömürgesi altında yaşayan diğer halklar gibi harekete geçen Azerbaycan Türkleri çareyi Batı'daki din kardeşlerinde arayarak Osmanlı Devleti'nden resmen yardım isteklerinde bulunmuş, Azerbaycan gençlerinin harp eğitimi görmesi maksadıyla uzman bir heyetin gönderilmesini rica etmişlerdir. Çünkü yüz yılı aşkın bir süredir Azerbaycan Türkleri bilinçli şekilde ordudan uzak tutulmuş, böylece savaş ruhu ve becerileri büyük ölçüde yok edilmiştir. İstanbul yönetimi, dış politikada Kafkasya'ya verilen önemin artması nedeniyle Azerbaycan Türklerinin isteğini olumlu karşılamıştır. Nihayetinde 1918 yılında 25 Mayıs'tan 17 Kasım'a dek Kafkasya harekâtını gerçekleştirecek olan

---

[391] Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri…,* s. 20; Ziya Gökalp, "Türkleşmek, İslamlaşmak, Modernleşmek" (1911) eserinde fikirlerinden esinlendiği Ali Bey Hüseyinzade'den "Yalvaç", yani kitap gönderilmiş peygamber diye bahsetmiştir. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,* Ülken Yayınları, İstanbul 2005, s. 271.

[392] Ramiz Kasımov, "Devletçiliğimizin, Müstakilliğimizin Remzi: Azerbaycan Bayrağı", *İki Sahil Gazetesi,* 9 Kasım 2016, s. 12.

Türk Kafkas İslam ordusunun temelleri atılmış, Azerbaycan'da demokratik bir devlet kurulmuştur. Neticede Bolşeviklerin yönetimindeki Bakü kurtarılarak AHC'nin başkenti ilan edilmiştir.

5.1. Ordunun Kurulma İhtiyacının Doğması

Kafkas İslam Ordusu'nun kurulma sebepleri arasında din, dil ve kültür birliği gibi temel öğeler ön plana çıkmaktadır. Söz konusu ordunun kurulma ihtiyacının doğmasında Azerbaycan'ın içinde bulunduğu siyasi durum da fazlasıyla etkili olmuştur. Azerbaycan Türkleri, Ermeniler ve Gürcülerin oluşturduğu Maverayı Kafkas Federasyonu'nun hiçbir siyasi varlık gösterememesi nedeniyle Azerbaycan dış politikada bağımsız hareket edememiştir. Üstelik Azerbaycan vatandaşlarının hak ve hukuklarının federasyonun merkezi olan Tiflis'ten korunmaya çalışılması önemli bir eksiklik olmuştur. Aynı zamanda Güney Kafkasya Müslümanlarına karşı baskıların artması da Kafkas İslam Ordusu'nun kurulmasını zaruri kılmıştır. Yeni cumhuriyetin sadece ezeli Azerbaycan topraklarında yönetilmesinin gerekliliğine vurgu yapan isimlerden olan Nesip Bey Yusufbeyli, bölgedeki anarşik durumun kritik boyutlara ulaştığına şöyle dikkat çekmiştir:

> "Sadece Azerbaycan'ı değil, tüm Maverayı Kafkas'ı istila etmiş anarşik ortamı kendi kuvvetlerimizle sakinleştirmemiz olanaksızdır[…] Felaketin yüzüne cesaretle bakarak sevine biliriz ki, müdahele edecek harici kuvvet dost ve kardeş Türkiye'dir. Komşularımız (Gürcistan ve Ermenistan) bu duruma sevinmeyebilir. Fakat başka çare yoktur. Müthiş kaos karşısında onlar da aynı bizim gibi güçsüzler[...]Heyetimizin Batum'a giderek takriben 6 milyon Doğu Kafkasya Türkü adına Osmanlı'dan yardım isteme zamanı geldi de geçiyor."[393]

Nesip Bey Yusufbeyli'nin yanı sıra, Milli Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade de AHC'yi siyasi buhrandan çıkarabilecek tek ve büyük gücün Osmanlı Devleti olduğuna işaret etmiştir:

> "Bu müşkül vaziyetten milleti kurtaracak yegane çaremiz vardı: Osmanlı. O kardeş ülke gelecek, bizi düşmandan kurtaracaktı. Halkın başka bir umudu yoktu."[394]

[393] Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri…,* s. 18.
[394] *Gös. Yer.*

AHC Başkanı Fethali Han Hoyski ise "Başka bir millete veya devlete müracaat etsek de yine bir sonuç alınamazdı. Bu yüzden aynı dinden, aynı soydan olduğumuz Türklerden yardım istedik" diyerek Resulzade'nin fikirlerini haklı çıkaracak şekilde Osmanlı'dan başka ikinci bir seçeneğin olmadığının altını çizmiştir.[395]

Petrol zengini İsa Bey Aşurbeyov[396] başkanlığındaki Kafkas İttihat Fırkası Merkezi Umumisi de Osmanlı'ya çağrı maksadıyla bir beyanat hazırlanmıştır. Parti başkanı ve AHC'nin ilk Telgraf Nazırı Ağa Aşurov, hazinedar Cavanşir Gayıbzade, Muhammet Gayıbzade ve Abdulla Emircanzade'nin imzasıyla yayımlanan bu beyanat Azerbaycan insanının Türk askerine sonsuz itimadını gözler önüne sermektedir:

> "Ey Türk ordusu, gel! Gel, Cengiz ve Timur'un izleri buradadır. Biz, hem büyükler hem gençler sana ilhak etmek, seninle beraber ecdat yurduna doğru yürümek için muntazırız."[397]

Naki Keykurun, Ahıska Türklerinden gazeteci Ömer Faik Numanzade'nin teşebbüsüyle Talat, Enver ve Halil Paşalarla kısa görüşmeler gerçekleştirerek, Kafkasyalıların içinde bulundukları şartları onlara bildirmiştir. Doğu Anadolu halkına bir sıra yardımlarda bulunmuş ve Sarıkamış'ta esir düşen çoğu Türk askerinin tutulduğu dönem Nargin adasından kaçırılmasına destek sağlayan "Kardeş Yardımı" derneğinin kurucusu olan Naki Bey aynı zamanda ilerleyen yıllarda AHC İstihbarat Teşkilatının başkanlığına atanmıştır.[398]

Azerbaycan delegeleri, destek talebini 12 Mart-13 Nisan 1918 tarihli Trabzon Konferansı'nda resmi şekilde ilk kez gündeme getirmişlerdir. Trabzon'a giden heyetin terkibinde Mehmet Emin Resulzade başta olmak üzere Hariciye Nazırı Mehmet Hasan

---

[395] Cavit Şahverdiyev, "Bakü'nün Fatihi Nuri Paşa", *Azerbaycan Halk Cephesi Gazetesi,* Bakü 29 Ağustos 2013, s. 9.

[396] SSCB döneminde halk düşmanlığı ile suçlanarak Stalin terörüne kurban giden İsa Bey Aşurbeyov'dan Naki Keykurun hatıralarında şöyle bahsetmektedir: "Enver Paşa, bana İsa Bey'i sorduğunda kendisini zengin Aşurbeyovlar ailesinin bir ferdi ve vatan sevdalısı iş adamı diye takdim ettim. Enver Paşa, lafının devamında Osmanlı Türklerinden Ruşeni Bey isminde bir şahsın kendisini İsa Bey'in arkadaşı diye tanıttığını, Bakü'de mücadelenin sürdürülmesi için mali destek istediğini söyledi. Ben teşkilat masraflarının sadece AHC Hükümeti'nce karşılandığı konusunda kendisini bilgilendirdim. Uyarımdan sonra Enver Paşa para göndermekten vazgeçecekti." Bkz. Ayten Ahmadova, "Azerbaycan-Osmanlı Muhabbeti: Azerbaycan Cumhuriyet Devri", Kim Vekil, 22 Nisan 2018, *http://kimvekil.com/haber_1587_azerbaycan-cumhuriyet-devri-&-draytan-ahmadova.html,* (29.08.2019).

[397] Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri…,* s. 18-19.

[398] Yücel Karauz, *a.g.m,* s. 56.

Hacınski, Toprak Bakanı Ekber Ağa Şeyhülislamov, Adliye Bakanı Halil Bey Hasmehmetov ve Kafkas İttihat Fırkası'nın kurucularından Mir Yakup Mehdiyev yer almışlardır. 4 Haziran 1918 tarihinde ise iki ülke arasında Batum Mukavelesi imzalanmıştır. Mukavelenin dördüncü maddesi, Kafkasya'da asayişin teminine ihtiyaç hasıl olduğunda, AHC yönetimine Osmanlı Devleti'nden resmen yardım isteme hakkı tanımıştır. Batum görüşmelerinin imzalandığı sırada Türk Askeri Heyeti, düzenli bir ordunun teşkili için zaten Azerbaycan'da bulumaktaydı. Fakat bu orduya dış güçlerin tepkisini çekmemesi için Osmanlı'dan bağımsız bir askeri birlik süsü kazandırılmıştır. İlk başlarda Kafkasya halkından toplanması öngörülen birliklerin mevcut kapasitesi, harp deneyimi ve savaşçı ruhu yetersiz kalınca Osmanlı'dan takviye kuvvet istenmiştir. Söz konusu dönemde Osmanlı subaylarından Üsteğmen Hüsamettin Tuğaç Bey, Acara temsilcisi Celal Haşimzade ve Ahılkelek Türkü İbrahim Bey, iki ülke arasındaki arabuluculuk faaliyetlerinde bulunmuşlardır.[399]

Sonuç olarak Çar yönetiminin baskısı altında ezilen Azerbaycan Türklerinin Osmanlı'ya kurtarıcı gözüyle bakması ve Osmanlı'nın Kafkasya'ya yönelik politikası düzenli bir ordunun kurulmasına ihtiyacı had safhaya çıkarmış, Kafkasya'daki anarşik ortam bu işin üzerine tuz biber ekmiştir.[400]

5.2. Ordunun Kurulması

Gönüllü Kafkasya Müslümanlarından kurulacak askeri kuvvet tertip edilirken İngiltere ile Almanya başta olmak üzere Batı Avrupa'nın ve Rusya'nın tepkisiyle karşı karşıya kalmamak için ordunun isminde "Türk", "Osmanlı" vb. tabirlerin kullanılmamasına özen gösterilmiş, bu bağlamda "Kafkas İslam Ordusu" adı tercih edilmiştir.[401] Harekâtın zarar görmemesi gayesiyle hareket eden Türk devlet adamları konuşmalarında, tavır ve davranışlarında gizliliğe önem vermişlerdir. Böylece Almanya ve Rusya'nın üst düzey yetkilileri Azerbaycan'a asker sevkiyle Osmanlı'nın hiçbir bağlantısı olmadığına kolay bir şekilde inandırılmıştır. Nitekim Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Kont Bernsdorf'la görüşme sırasında Harbiye Nazırı Enver Paşa, Sadrazam Talat Paşa ve Hariciye Vekili Ahmet Nesimi Bey, Kafkasya'daki

[399] Nesiman Yakuplu, *a.g.e,* s. 3.
[400] Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri…,* s. 33-34.
[401] Yücel Karauz, *a.g.m,* s. 57.

gelişmeleri sanki ilk kez haber alıyorlarmışcasına hareket etmişlerdir. Şüphelere kapılan Çiçerin, Moskova Büyükelçisi Galip Bey'i ikaz ederek Brest-Litovsk Antlaşmasında Rusların jest yaptığını ve nazik davrandığını, bundan böyle bir karış toprak parçasının verilmeyeceğini açık ve keskin şekilde beyan etmiştir.[402]

5 Nisan 1918 tarihinde Enver Paşa'nın onayladığı 12 maddelik "Kafkas İslam Ordusu'nun Kurulması ve Düzenlenmesine İlişkin Talimatname" temelinde Türk subaylarına bazı vazifeler taksim edilmiştir:

1) İslam'ın âli değerlerini tesis etmek suretiyle Kafkaslılardan kurulacak orduya talimatlar verilmelidir;
2) Ordu Komutanı (Nuri Paşa) gereken durumlarda padişahın Kafkasya'daki mümessili yetkilerini de kullanabilecektir;
3) Karargah Reisi (Nazım Bey) yalnızca askeri meselelerle ilgilenecek, gerekli atamaları belirleyecektir;
4) Ordu Komutanı politik konularda siyasi işlerle ilgili danışmanın (Ahmet Ağaoğlu) düşüncelerinden faydalanabilir;
5) Ordu Komutanı gerek gördüğü durumlarda Karargah Reisi ve Siyasi İşler Müşavirliğini teftiş etmeye karar verebilir;
6) Donatım, teçhizat ve planlama meselelerinin çözümünü KİO Harbiye Nezareti mutlak şekilde Osmanlı Harbiye Nezareti'yle birlikte kararlaştırmalıdır;
7) Ordunun silah ve giyim teçhizatı Harbiye Nezareti tarafından sağlanacaktır;
8) Siyasi ve ekonomik meseleler Erkanı Harbiye Nezareti'ne bildirilmelidir;
9) Ordu Komutanı, gençlerin orduya sevk edilmesini kontrol altında tutmalıdır;
10) Ordu personeline ait hukuki ve cezai işlemlerde Osmanlı Askeri Kanunu esas alınmalıdır.

[402] Mustafa Görüryılmaz, *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler,* Korza Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara 2009, s. 132.

11) Ordu subayları, Kafkasya'da bulundukları süre zarfında bir üst rütbeye terfi ettirilecek, ayrıca rütbe maaşları bir misli fazla verilecektir;

12) Ordu personelinin aileleri hakkında meselelere Umuri-Şarkiye'deki özel şube tarafından bakılacaktır.[403]

Talimatname'nin ikinci maddesinden anlaşılacağı üzere, Nuri Paşa, Trablusgarp'taki mücadelesini hatırlatacak şekilde Kafkasya'da ordu komutanlığı yaptığı dönemde de padişahın yaveri ve siyasi işler üzre mümessili olarak yetkiler üstlenmeye hak kazanmıştır. Bu talimatla Nuri Paşa'nın emir-komuta ilişkilerinde üst düzey subaylarla sorun yaşaması önlenmeye çalışılmıştır. 11. Madde ile ise subay maaşlarının iki misli, rütbelerinin bir kıdem yükseltilmesine karar verilmiştir.[404]

Yeni bir ordunun tesis edilme fikri ilk kez ortaya atıldığında, ordunun asıl güç kaynağını gönüllü Azerbaycan gençlerinin teşkil etmesi düşünülmüştür. Fakat unutulan bir gerçek vardı ki, uzun süre askeri eğitimden uzak tutulan Azerbaycan Türklerinin mücadele ruhları tedricen yıpranmıştır. İşbu sebepten dolayı binlerce gencin ordu sıralarına yazılacağı ümidiyle ilk seferberlik emri verildiğinde şehir meydanına sadece 37 kişi gelmiştir.[405]

Kızıl Ordu'nun gün geçtikçe güçlenmesi AHC'nin mevcudiyetini tehdit etmekteydi. Anadolu'dan askeri personel takviyesinin zorunlu hale geldiği bir dönemde Azerbaycan heyeti Batum Antlaşması'nın dördüncü maddesi gereği meşru yardım isteme hakkına başvurmuş, 15 Haziran 1918 tarihi itibariyle Albay Mürsel Paşa önderliğindeki Beşinci Kafkas Tümeninin iki aşamada Azerbaycan'a intikali başlamıştır. İlk aşamada 147 subay ve 2.812 er, ikinci aşamada110 subay ve 2.763 er Gence'ye gönderilmiştir. Ayrıca takviye listesinde 1.366 hayvan (1. aşama: 698 hayvan, 2. aşama: 668 hayvan) da yer almıştır.[406]

---

[403] Mehman Süleymanov, "Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu, Hazırlığı ve Seferberlik Vaziyeti", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* (ed. Mehmet Rıhtım ve Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, ss. 227-287, Bakü 2008, s. 229.
[404] *Gös. Yer.*
[405] İsmayıl Musayev, *Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur Vilayetlerinde Siyasi Veziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti: 1917-1921,* Bakü Devlet Üniversitesi Yayınları, Bakü 1996, s. 59.
[406] Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi: 2. Ordu Harekâtı (1916-1918),* Genelkurmay Basımevi, Cilt 2, Ankara 1978, s. 555.

Halil Paşa hatıralarında alay ve batarya sevkiyatı işlemleri sırasında General von Kress'in de teşvikiyle Gürcülerin sorun teşkil etmesine ayrıntılarıyla değinmiştir:

> "Gümrü yöneticilerinin kademe kademe Azerbaycan'a gidecek takviye kuvvetlerine izin vermemesinde aslında iki basit sebep vardı. Evvela von Kress'ten Gürcü hudutlarının düzeltilmesine ilişkin birçok vaatler almışlardı. İkinci neden bedava veya münasip bir bedelle Bakü petrolünden pay almakla fabrikaları çalıştırmak istemeleriydi. Hudut meselesine neden bu kadar önem verdiklerini sorunca manzarasıyla ünlü, Rus çarlarının yaptırdığı saraylarla dolu, maddiyatından çok maneviyatı önemli iki yeri, Abastumani'yi ve Khashuri'yi arzu ettiklerini söylerlerdi. İmparatorluğumuzun (Osmanlı) her tarafı saraylarla, hamamlarla bilmem neleriyle dolup taşar. Ne sarayından ne hanından ne de altın yıldızlı hamamından fayda görmedik. Sarayla dolu topraklar üzerinde iki üç çar sarayı eksikti, o da var oldu. Genel Karargâhın da muvafakatini alarak her iki noktadaki Türk birliklerini geri çektim. İstedikleri mazot da temin edildi. Artık vakit kaybetmeden Erivan'ın kuzeyinden Gürcistan'a, oradan Gence'ye giderek takviyelere başlamış bulunuyordum."[407]

Tablo 16. Kafkas İslam Ordusu'nun Şubeleri

Şube	*Görev*
Harekât şubesi	İstihbarat
Personel şubesi	Er ve subayların tedariki
Muhakeme	Harp divanı
Levazım	Giyim kuşam ve teçhizat
Sertabib	Sıhiyye
Serbaytarlık	Baytarlık
Makinalı tüfek müfettişliği	Makinalı tüfekçi subaylardan faydalanma
Karargâh komutanlığı	Karargâhın kurulması, sevk ve idaresi

Kaynak: Mehman Süleymanov'un Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu, Hazırlığı ve Seferberlik Vaziyeti (*Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* ed. Mehmet Rıhtım ve Mehman Süleymanov, Nurlar Poligrafi Merkezi, ss. 227-287, Bakü 2008 s. 258.) makalesinden alınan bilgiler doğrultusunda yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 16'da yer alan Karargâh şubelerinin hafta içi mesai saatleri 08.00-13.00 ve 16.00-18.00 olarak tertip edilmiştir. Orduda her türlü teçhizattan sorumlu levazım şubesi, personel sağlığından sorumlu sertabib şubesi faaliyet göstermiştir. Personel şubesinde ise askeri heyetin listeye alınma işlemleri yapılmıştır.[408]

---

[407] Taylan Sorgun, "Azerbaycan Cumhuriyeti", *Kut'ül Amare Kahramanı Halil Paşa, Bitmeyen Savaş,* Kaynak Yayınları № 853, 7. Baskı, İstanbul Kasım 2016, s. 158-159.
[408] Mehman Süleymanov, *"Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu...",* s. 269.

AHC Hükümeti'nin kararıyla halkın verdiği zekâtın fakirlere ve mollalara değil, orduya vermesi istenmiştir. Zekâtların toplanması işine Asım Bey nezaret etmiştir. Ayrıca vergilerin arttırılmasına, köylülerin elde ettikleri tarım ve hayvansal ürünlerin onda birini orduya bağışlanmasına karar verilmiştir.[409]

2 Temmuz'da Şamahı'da Halim Pertev Bey öncülüğünde Menzil Müfettişliği kurularak Şamahı-Mereze istikametindeki tüm depolar kontrolden geçirilmiştir. Şefik Bey'in reisi olduğu Menzil Müfettişliği ise Gence, Kürdemir, Şeki, Ağdam ve Ağdaş bölgelerindeki erzak depolarından sorumlu olmuştur. Bölgelerden asker toplanması ve gıda sorununun giderilmesi Azerbaycan yönetimine havale olunmuştur. 21 Haziran 1918 tarihli kararla bir aylık erzak teçhizatı Tarım Bakanlığı'nın kontrolünde AHC hazinesinden temin edilmiştir. Yerli ahaliden para karşılığında tarım ürünleri alınmaya başlanmış, Hristiyanların terk ettiği erzak ambarları çalışır vaziyete getirilmiştir.[410]

5.3. Askeri Harekât

6 Şubat 1918 tarihinde Trablusgarp'ta sergilediği gayret ve hizmetlerden ötürü Üçüncü Rütbeden Kılıçlı Osmanlı Nişanına layık görülen Nuri Paşa, 3 Mayıs'ta Binbaşı rütbesinden Kaymakamlığa (Yarbay) terfi ettirilmiştir. Lakin Kafkas İslam Ordusu'na komutan tayin edildiğinde, kendisinden yaşça ve kıdemce daha büyük tümen ve birlik komutanlarına nispeten küçük rütbede kaldığından Sultan V. Mehmet Reşat'ın fermanıyla padişah adına askeri ve siyasi faaliyetlerde bulunma yetkisine eşdeğer Fahri Ferik rütbesine yükseltilmiştir. Askeri kişiliğinden dolayı Nuri Paşa politik kararlarda müşaviri Ahmet Ağaoğlu'nun bilgi ve yeteneğine güvenmiştir. Ağaoğlu'dan sonra bu vazifeyi Kurmay Binbaşı Naim Cevat icra etmiştir.[411]

Şubat 1918'de Haydarpaşa Garı'ndan 20 kişilik bir subay heyeti ile Nuri Paşa'nın Azerbaycan yolculuğu başlamıştır. 25 Mart'ta Türk kafilesi Musul'a varır varmaz Teğmen Muzaffer Bey'le görüşülerek kendisinden Kafkasya hakkında gerekli bilgiler elde edilmiştir. Azerbaycan'dan katliam haberlerinin gelmesi üzerine Türk Askeri Heyeti, 8 Nisan'da acilen bölgeye hareket etme kararı almıştır. Binbaşı Halil

---

[409] Mehman Süleymanov, *"Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu…",* s. 256.
[410] Mehman Süleymanov, *"Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu…",* s. 257-258.
[411] Nejdet Karaköse, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trablusgarp Cephesi ve Afrika Grupları Komutanı Nuri Paşa (Killigil)", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Sayı 6, ss. 251-282, 2011, s. 268.

Bey, askeri ve mülki teşkilatlanma çalışmalarının yürütülmesi ve Ermeni mezalimine son verilmesi amacıyla Hoy üzerinden Nahçıvan'a gönderilmiştir. 149 subay ve 488 erden ibaret olan birlik, Revandiz yolunu kullanarak Pesva (26 Nisan), Savuçbulak (29 Nisan), Tebriz (9 Mayıs) ve Zengezur'u (20 Mayıs) geçtikten sonra nihayetinde 25 Mayıs'ta Gence'ye ulaşmıştır. Karargâh merkezi olarak ilk önce Nuha (Şeki) şehri belirlense de, Bolşeviklerin kuzeydoğudaki etkisi nedeniyle karardan vazgeçilerek Gence veya o dönemki adıyla Yelizavetpol tercih edilmiştir.[412]

Yevlah İstasyonu'na ulaştığında Naki Keykurun ve Yevlah Demiryolu Jandarma Reisi Ali Bey Musazade tarafından karşılanan Nuri Paşa bir müddet Salahlı köyünde Musazade'ye mahsus bir evde misafir kalmıştır. Ali Bey'in torunlarından İlgar Efendiyev babaannesinden duyduklarıyla ikilinin sıkı dostluğunu tasdik etmiştir:

> "Türk heyetini Yevlah İstasyonu'nda karşılayanlar arasında Ali Bey de vardı. Dedemle Nuri Paşa ordunun mevcut durumu ve yapılacak işler hakkında sürekli haberleşirdi[...] Lakin SSCB döneminde tüm deliller yok edilmiş; el yazıları, mektuplar, fotoğraflar yakılmıştır."[413]

25 Mayıs 1918'de Gence'ye gelen Türk Askeri Heyeti şehir meydanına vardığında halk tarafından yoğun ilgi görmüştür. Tarihçi Anar İskenderov karşılama törenine katılanlar arasındaki yaklaşık 700 askerin Sarıkamış'ta Rus ordusuna esir düşen Osmanlı askerlerinin teşkil ettiğini söylemektedir.[414] Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Türklerinin intizarla beklediği 25 Mayıs gününün öneminden bahsederken Nuri Paşa hakkında övgü dolu cümlelere yer vermiştir:

> "Nuri Paşa ve maiyetindeki birkaç zabit (subay) İran ve Karabağ tarikiyle Gence'ye varid olduğunda (ulaştığında) müthiş anarşiye ve Bolşevik tecavüzüne maruz kalan Genceliler, paşayı 'gökten inmiş bir melek' diye telakki ediyordu. Halkın kendisine göstermiş olduğu istikbal Gence tarihinde daha önce benzeri görülmemiş bir haldi."[415]

---

[412] Gence, Rusya çarı I. Aleksandr'ın (1801-1825) eşi Elizabeth Alexeievna'nın şerefine Yelizavetpol olarak adlandırmış, bu durum 30 Temmuz 1918 tarihine kadar sürmüştür. Lakin 1935 yılında SSCB Komünist Parti Leningrad Komitesi Başkanı Sergey Kirov'a hitaben şehrin ismi Kirovabad olarak değiştirilmiştir. 18 Ekim 1991'de Azerbaycan bağımsızlığını tekrar kazandığında ise şehir asırlık adını geri kazanmıştır. Bkz. Nesiman Yakuplu, *a.g.e,* s. 19.

[413] ANS TV Kanalı, Afet Telmankızı'nın Filmi: Nuru Paşa Belgeseli, 11 Haziran 2016, *https://www.youtube.com/watch?v=ND0Qrq1kwWE,* (02.07.2019).

[414] Online Haber Acenteliği, İlham Tumas'la 40 Dakika: Nuri Paşa Bakü'nün Kurtuluşu İçin Altın Mı İstedi?, 8 Şubat 2017, *https://www.youtube.com/watch?v=-KDMZjxaaXY,* (30.05.2019).

[415] Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti,* Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları: 1, (haz. Yavuz Akpınar), İstanbul 1990, s. 46.

Sonuç olarak Türk ordusunun Gence'ye gelişinden sonra Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye doğru uzanan yolculuğu başlamış, ilk aşamada Bolşevik-Taşnak kuvvetlerine karşı Gence ve Gökçay'ın güvence altına alınmasına çalışılmıştır.

5.3.1. Gence ile Gökçay'ın Müdafaa ve Muhafazası

Nuri Paşa, Gence'ye geldikten sonra mevcut vaziyetle yakından ilgilenmiş ve harekâtı her an sekteye uğratabilecek malzeme ve cephane eksikliğini gidermenin yollarını aramış, bu maksatla Kerim Bey Vekilov aracılığıyla 31 Mayıs 1918'de Üçüncü Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya bir mektup göndermiştir.[416] İlaveten Batum Antlaması'nın gereğince iki piyade taburu, bir makineli tüfek bölüğü ve iki adet Şinayder dağ topu ile donatılan Dokuzuncu Kafkas Piyade Alayı, 9 Haziran'da Gence'de yerli halkın coşkulu sedalarıyla karşılanmıştır. Naki Keykurun şahidi olduğu sevgi gösterilerine anılarında şu şekilde değinmiştir:

> "Halkı şehir meydanlarını doldurmuştu. Devlet daireleriyle birlikte okullar da tatil edildiğinden öğrenciler tabur halinde meydanlardaydı. Aralarında dört yaş üzeri çocuklar vardı ki, çoğu Rusların Doğu Anadolu'yu işgali sırasında Hayriye Cemiyeti'nin çocuk yuvalarına yerleştirdiği sahipsiz yavrulardı. İşte bu çocuklar askerlere yanaşarak ellerine sarılır, karşılıklı şekilde askerler de her birini ayrı ayrı sevip kucaklıyorlardı. Bu vakit bir çığlık koptu. Dokuz yaşındaki bir çocuk babasını tanımış, birbirlerine sarılmışlardı. Binlerce insan böyle bir duygusal manzaraya dayanamayıp ağlıyordu. Bunlar hep sevinç gözyaşlarıydı."[417]

Üsteğmen Mucip Kemalyeri karşılanma töreninde ilk kez gördüğü Nuri Paşa hakkındaki düşüncelerini aşağıdaki şekilde dile getirmiştir:

> "Trenimiz Gence istasyonuna yaklaştığında Yarbay Nuri Paşa maiyet erkânı ile birlikte bizi karşılayanların en başında yer almıştır. Çok genç, kara sakallı ve yakışıklı bir insandı[…] Yeni paşayı subaylar müphem (kapalı) düşünceler içerisinde dinleseler de birkaç ay geçmeden onun ciddi bir asker, 30 yaşında feragat-i nefs (kendi hakkından vazgeçen) sahibi, mütevazı bir insan olduğunun farkına vararak kendisine istisnasız gönülden bağlanmışlardı."[418]

---

[416] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 131.

[417] Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları (1905-1920),* İlke Kitabevi Yayınları, Ankara 1998, s. 113-114; Nesiman Yakuplu, *a.g.e,* s. 19.

[418] Nuri Paşa'yı, kendi yaveri Kılıç Ali, "Büyük vatanperver, enerjik ve melaike bir insan" gibi terennüm etmiştir. Bkz. Mucip Kemalyeri, *Çanakkale Ruhu Nasıl Doğdu ve Azerbaycan Savaşı 1917-1918,* Baha Matbaası, İstanbul 1972, s. 125-126.

Gence Müslümanlarının aksine Gence Çayı'nın doğu kıyılarında yaşayan yaklaşık 20 bin Ermeni, Türk ordusunun gelişinden hoşnutsuzluk duymuşlardı. Harekâtın sekteye uğramaması maksadıyla Nuri Paşa, Bolşeviklere daha ılımlı bakan Gence Ermenilerinin, özellikle 600 kişiden ibaret Ermeni milis teşkilatının silahlardan arındırılmasını emretmiştir. Bu bağlamda Gence Müfreze Komutanlığına getirilen Binbaşı Cemil Cahit Bey (Orgeneral Toydemir), 11 Haziran 1918'de Celaloğlu yolu vasıtasıyla Gence Ermenilerinin yaşadığı mahalle önlerine gönderilmiştir. İkinci Süvari Alayı mahalle girişinde yerini almıştır. Helenendorf köyündeki[419] Almanlarla antlaşma sağlandıktan sonra Alman milisleri Zurnabat-Hacıkent istikametinde siper almışlardır.[420] Fazla kan dökülmemesi ve gerekli mühimmatın lüzumsuz yere harcanmaması amacıyla ilk önce barış yolu tercih edilmiştir. Lakin Ermenilerin ateş açması üzerine Üsteğmen Selahattin Bey ve Azerbaycanlı Samet Bey daha mahalle içlerine doğru yaklaşamadan geri dönmüştür. Yine de iyi niyet sergilenerek Gence Müfrezesine şiddetten uzak durmaları önerilmiştir. Cemil Bey'in yaşananlarla ilgili ilk varsayımı mahalle sakinlerinin gelenleri Azerbaycan Türkleri sanmaları ve meşru müdafaa maksadıyla ateş etmeleri yönünde olmuştur. Nihayetinde bekleme sürecinden bir sonuca varılmayınca Gence Müfrezesi ateşe ateşle karşılık vermiştir. Mucip Kemalyeri hatıralarında bizzat şahit olduğu olaylara değinirken silahlı çatışmalardan daha çok süngülerin hâkim olduğu sokak mücadelelerinden bahsetmiştir:

> "Ermenilere verilen süre dolduğunda sessizlik yerini çatışmalara bıraktı. Sokak arasına girmeye çalışırken Ermeniler aniden etrafımızı sarmaya, hatta ağaçların üzerinden bile ateş etmeye başladılar[...] Yaklaşık 30 kişi üzerimize atılmıştı. Silahlar susmuş, alışkın olmadığımız sokak boğuşması başlamıştı[...] Kısa süreli bir çatışmadan sonra baskıncılar meydanı terk etmeye başlamışlardı. Fırsattan istifade takriben on yaralımızı sırtlayarak geri çekildik. Ancak daha ileri gidemediğimizden dört şehidimizin cesedini orada bırakmak zorunda kaldık. Ermenilerden geriye ise 15 ölü kalmıştı."

---

[419] Kafkasya'daki 8 Alman kolonisinden ikisi Azerbaycan'da kurulmuştu. İsimleri Çar I Pavel'in kızları Anna ve Yelena Pavlovaların şerefine Helenendorf (Göygöl) ve Annenfeld (Şemkir) adlandırılmıştır. 15 Ekim 1941 tarihinden itibaren özellikle Kazakistan'a başlayan sürgünler neticesinde Annenfeld'de yaşayan Almanların sayısı, 2006 yılında 500 kişiye kadar düşmüştür. 2007 yılında Viktor Klein'in vefatıyla Helenendorf'ta hiçbir Alman kalmamıştır. Bkz. Fahri Türk ve Emirhan Kaya, "Kaf Dağı'nın Eteğinde Bir Alman Kolonisi: Kars Almanları", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt 21, Sayı 2, ss. 683-713, Aralık 2019, s. 702.; Pervane Memmedli, "Azerbaycan'da Alman Yerleşim Yerleri", 7 Haziran 2018, Türkçenin Dirilişi, *https://www.turkcenindirilisi.com/turktarihi/azerbaycan-da-alman-yerlesim-yerleri-doc-dr-pervana-memmedli-h95261.html,* (25.05.2019).

[420] Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi...,* s. 557.

Zaman Türkler aleyhine ilerledikçe ve Ermeni direnci giderek artınca, Yirmi Yedinci Taburun iki bölüğü Gence'ye gönderilmiş, takviyeyle kuvvvetlenen Gence Müfrezesi'nin son hamlesiyle 13 Haziran'da Ermeniler yoğun ateş altında perişan edilmiştir.[421] Doğal olarak Kafkas İslam Ordusu ilk kayıplarını bu mücadelelerde vermiştir. Mucip Kemalyeri, çatışmalarda hayatını kaybeden 13 şehidin tamamının Gence'de defnedildiğini yazmıştır.[422]

İran'daki İngiliz birliklerinin hareketliliğinden zaten endişeye kapılan Bakü Halk Komiserleri Sovyeti (BHKS) lideri Stepan Şaumyan, Gence Müfrezesi'nin başarısını haber aldığında hazmedememiştir. Rusya'nın iç kargaşaya sürüklendiği günlerde düzenli birliklerin Kafkasya'dan geri çağrılması Bakü Sovyeti'nin gücünü önemli ölçüde azaltmıştır. Yine de elinin altında Andranik Ozanyan, Lazar Biçerakov, Hamazasp Srvandztyan, Aram Kostandyan, Abraham Guloyan, Bagdasar Avakyan, Ter-Sarkisov, İvan Gabishev, Tatevos Amirov, Suren Osepyan, Arsen Amiryan, Armenak Boriyan gibi komutan ve komiserleri toplayan Şaumyan, galibiyete olan inancını korumuştur. Türklerin acilen Gence'den çıkarılması BHKS yönetiminin varlığı açısından hayati önem taşımaktaydı. Harp Konseyi'nin talimatıyla Kızıl Ordu üç istikamette saldırıya geçmiş; sağdan 4 tabur Şamahı-Aksu, soldan 4 tabur Kuba, merkezden ise 9 tabur Kürdemir-Gence istikametinde ilerlemiştir.[423]

Kızıl Ordu'ya bağlı Birinci Kafkas Alayı'nın personelini çoğunlukla Ruslar ve Ermeniler teşkil etmiştir. 19 hücum taburuna sahip bu birliğin komutanı Ter-Gazarov, karargâh reisi ise Zaven Avetisov olmuştur. 18 bin kişilik bu ordunun yaklaşık yüzde 70'ini Taşnak Ermeniler oluşturmuştur. Ermeni askerlerinin çoğu Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Ermenistan'dan çocuk yaşlarında toplanarak Rus ordusu subaylarınca en az üç yıl eğitilmiş kimselerdi. Kuba katliamındaki acımasızlığıyla adını duyuran Hamazasp Srvandztyan'ın Türklere karşı hazırladığı 20 bin kişilik ordunun yarıdan fazlası yine Ermenilerden oluşmuştur.[424] Lazar Biçerakov, Andranik Toros Ozanyan gibi komutanların öncülüğünde Lenkeran, Şamahı, Karabağ ve Nahçıvan'da da benzer

---

[421] Rüştü Türker, *Kafkas İslam Ordusu Bakü Yollarında, 5. Kafkas Piyade Fırkası,* Askeri Matbaa, İstanbul 1934, s. 33-34.
[422] Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri…,* s. 54.
[423] Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi: 2. Ordu Harekâtı...,* s. 557.
[424] Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 175.

soykırımlar gerçekleştirerek Gence'yi hedef alan Şaumyan'ın planı oldukça basitti: Gence'de toplanan bağımsızlık savaşçılarını ve milli irade savunucularını yok etmek.[425] Şaumyan, Vladmir Lenin'e gönderdiği mektuplardan birinde Kızıl Ordu saflarındaki ruh yüksekliğine işaret ederek Türklerin gelişinden endişeye gerek duymanın boşuna olduğunu vurgulamıştır:

> "Eğer Yelizavetpol (Gence) bir hırsız çetesi olsaydı, hatta onlara Menşevik Gürcülerle Türkler katılsaydı bile bu bizlere katiyen korku getirmezdi. Fakat olması muhtemel bir Alman müdahalesinden ihtiyat ediyoruz."[426]

Savaşın daha başlarında Kızıl Ordu birlikleri, Şaumyan'ı sözlerinde haklı çıkaracak şekilde Türklere karşı küçük çaplı başarılara imza atmıştır. 4 Haziran'da BHKS Askeri Donanma İşleri Halk Komiseri Albay Gregoriy Korganov'un yayınladığı bir bildiri doğrultusunda Azerbaycan'ın iç kısımlarına doğru harekât başlamıştır. 6 Haziran'dan itibaren hazırlıklara Hacıkabul'dan devam edilmiştir. Bolşevik-Taşnak birlikleri, Gürcü Knezi Magaloff etrafında toplanan 400 kişilik gönüllü birliği geri püskürttükten sonra Kürdemir ve Sığırlı istasyonunu zapt etmiştir. Lenin'e gönderdiği telgrafta ağır savaş koşullarına rağmen kazandıklarını müjdeleyen Stepan Şaumyan harekâtın hız kesmediğini şu şekilde belirtmiştir:

> "11 Haziran 1918'de keşif kolumuz Sığırlı istasyonuna sahip olmuştur. Yoğun top ateşleri altında kalsak bile Kerrar istasyonu çevresinde ileri harekât sürdürülmektedir."[427]

Yevlah istasyonuna ulaşmayı hedefleyen Bolşevik-Taşnak birlikleri, ilk önce Gökçay'ı Türklerden arındırmaya çalışmaya, saldırılar sırasında yaptıkları vahşetlerle yerli halka korku salmaya gayret göstermişlerdir.[428] Benzer katliamlara Neftçala ilçesinin Uzunbabalı ve Karalı köylerinde de rast gelinmiştir. Araştırmacı yazar Azer Turan (Ebilov), Ermeni vahşetinin uygulanması bakımından Neftçala ve Hocalı katliamlarını kıyaslayarak aralarında hiçbir fark olmadığını söylemiştir.[429] Bakü Sovyeti'nin Azerbaycan genelinde yürüttüğü askeri harekâtın nedenleri hakkında

---

[425] Mehman Süleymanov, *Nuri Paşa,* Harp Neşriyatı, Bakü 2000, s. 14-16.
[426] Mehman Süleymanov, "Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'ın Bağımsızlığı Uğruna Mücadelesi", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* (ed. Mehmet Rıhtım ve Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2008, s. 290-291.
[427] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 15.
[428] Nesiman Yakuplu, *a.g.e,* s. 6.
[429] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 194.

verilen beyanatta temel hedef, *"Bakü'den Gence'ye kadar Ermeni ve Rus halkını güvence altına almak"* diye duyurulmuştur.[430] Türklerin temel amacı ise Kızıl Ordu'yu imha ederek ve Kızıl Şef Stepan Şaumyan başkanlığındaki Bakü Sovyeti'nin kudretini sarsarak Bolşeviklerin yönetimine son vermek olmuştur. Mustafa Görüryılmaz'ın tabiriyle, *"diri diri boğazlanmış soydaşlarını kurtarmaya gelen"* Osmanlı Türkleri bağımsız Azerbaycan'ın temelinin güçlendirilmesinde, hükümet merkezinin Tiflis'ten Gence'ye, Gence'den de Bakü'ye taşınmasında müstesna bir rol oynamıştır.[431]

5.3.1.1. Türklerin İlk Yenilgisi: Birinci Karameryem Savaşı

Gence ve etraf bölgeler hariç Azerbaycan'ın hemen hemen her noktasında Kızıl Ordu birliklerinin taarruzların şiddetini artırdığı günlerde, Batı sınırında Almanların desteğiyle zorluklar çıkaran Gürcüler, Türkleri güç bir durumda bırakmıştır. 10 Haziran'da Vorontsovka'da (bugünkü Tashir köyü, Ermenistan) Almanlarla Beşinci Kafkas Tümeni arasında küçük bir silahlı çatışma yaşanmıştır.[432]

17 Haziran 1918 günü Azerbaycan hudutlarında taraflar arasında jeostratejik önem arz eden Karameryem köyü uğruna ilk büyük savaş yaşanmıştır. Bu savaşta Kafkas İslam Ordusu'nu 28'inci ve 29'uncu taburlar; Bakü Sovyeti'ni ise Hamazasp Srvandztyan'ın yönettiği Üçüncü Alay'a mahsus 16'ıncı, 17'nci ve 18'inci taburlar temsil etmiştir. Lakin irtibatın zayıflığından dolayı Kızıl Ordu'nun hızını kesmeye yönelik harekât yenilgiyle sonuçlanmıştır. Onuncu Kafkas Alayı Komutanı Yarbay Osman Bey ile Binbaşı Nazım Ramazanov'un karargâhla bağlantı kurmadan kendi başlarına buyruk üstelik ayrı hareket etmeleri savaşın kaderini belirlemiştir. Taktik yanlışlarla birlikte su sorunu, sıcak ve halkın yetersiz desteği dâhil birçok olumsuz etkenin büyük rol oynadığı çatışmalarda 122 mehmetçik hayatını kaybetmiştir.[433]

Hayatını kaybedenler arasında mülazımların (teğmen) yer alması ordunun subay kadrosundaki eksiklik sorununu daha da derinleştirmiştir. 28'inci Tabur'dan Lütfü Efendi, 29'uncu Tabur'dan Hakkı ve Zeki Efendiler, 30'uncu Taburdan ise

[430] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 157.
[431] Nazım Cafersoy ile mülakat, Bakü 25 Aralık 2018.
[432] Mehman Süleymanov, *Nuri…,* s. 127-129.
[433] Mehman Süleymanov, *"Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu…",* s. 295-297.

Kâzım ve İbrahim Efendiler Karameryem şehitleri olarak kayıtlara geçmişlerdir.[434] Can kaybının yanı sıra iki dağ topu ve iki makineli tüfek cephane de karşı tarafa kaptırılmıştır. Hiç kuşku yok ki en büyük kayıplardan birisi de halkın ve ordunun galibiyete artık şüpheyle bakması ve morallerin bozulması olmuştur. Çatışmanın ertesi günü ordu komutanı Nuri Paşa, General Aliağa Şıhlinski ve Yüzbaşı Rüştü Türker olay yerini teftiş maksadıyla cephe hattını ziyaret etmişlerdir.[435]

Olumsuz hava koşullarının, birlikler arası irtibat kopukluğunun ve Azerbaycan milis kuvvetlerinden yeteri kadar yararlanılmamasının yanı sıra Gökçaylıların mücadeleye yeterince katkıda bulunmaması da Karameryem'de Türk ordusunun mağlubiyetine ve kayıpların artmasına yol açmıştır. Nuri Paşa, beklenmedik bu yenilgi karşısında orduya ve Gökçay halkına hâkim ruh düşkünlüğüne son vermek amacıyla etkili bir hitapta bulunmuştur:

> "[…]Azerbaycan'ı düşmandan kurtarmak için ayağınıza kadar gelmiş askerlerimize canla başla yardım etmeniz oldukça mühimdir. Silahla yardım yapamıyorsanız, hiç olmazsa askerin yiyecek ve suyunu temin ediniz. Şiddetli sıcak altındaki mücadelede su sorunu subay ve erlerimizden birçoğunun ölümüne sebebiyet vermiştir."[436]

Nuri Paşa, Azerbaycan Türklerinin vatan topraklarının kaybedilmesine karşı aldırış etmemelerinden Enver ve Halil Paşalara çektiği 27 Haziran ve 1 Temmuz 1918 tarihli telgraflarda yakınmıştır:

> "En az 30 bin Türk gencinin geleceği ümit edilse de, meydanlara sadece 37 kişi çıkageldi. Bakü sorununu kendi imkânlarımızla çözmemiz şart. Bu maksatla bir tümen göndermenizi uygun görürüm[…] Güney Kafkasyalılar çok laf, az iş yaparlar. Keyfe ve paraya düşkünlerdir. Fedakârlıkları azdır. Halk arasında Osmanlı nüfuzunun kıymeti muhafazası için Beşinci Kafkas Tümeni'ne takviye gereklidir. Aksi takdirde halimiz iyi değildir."[437]

Nuri Paşa, 22 Haziran'da Beşinci Kafkas Tümeni Komutanı Mürsel (Bakü) Paşa'ya telgraf göndererek Karameryem yenilgisinin ardından toparlanmaya çalışan orduda gerekli hazırlıkların tez zamanda sonlandırılmasını istemiştir:

---

[434] Rüştü Türker, *a.g.e,* s. 44-46.
[435] Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri…,* s. 60.
[436] Rüştü Türker, *a.g.e,* s. 47.
[437] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 165-166.

> "Sayı bakımından üstün düşman karşısında başarısız olmamız muhtemel. Yine de tüm umudumuz Bolşevikleri ezmemize bağlı. Ne beklemeye müsait zaman vardır ne de yeni takviye yapılacağına dair bir işaret. Bu bakımdan subay ve eratımızın üzerindeki görev fazlasıyla ağırdır. Beşinci Kafkas Tümeni'nin düşmana indireceği ilk darbede Kafkasya'da güçlü mevki kazanacağımıza dair hakikatlerin erata anlatılması gerekir. Tümenin kıtaları 23-24 Haziran'da cepheye sevk edilecektir. 28 Haziran'a dek genel taarruz hazırlıklarının tamamlanması gerekir."[438]

Nuri Paşa'nın emri doğrultusunda yeni taarruz için çalışmalar hızlandırılmış, bu bağlamda Azerbaycanlı Sadık ve Hazret Beylere mahsus evde bir toplantı gerçekleştirilerek taarruz tarihi müzakere edilmiştir. Mürsel Paşa'nın önerisiyle yeni hareket tarihi olarak 27 Haziran 1918 günü belirlenmiştir. Günümüzde Ucar ilçesi sınırlarında bulunan Müsüslü köyünde bir müfreze teşkil edilerek başına Yarbay Habip Selimov getirilmiştir.[439]

Beşinci Kafkas Tümeni bünyesinde 225 subay ve 5.277 piyade ayrıca 1.939 hayvan, 4.342 tüfek, 36 makineli tüfek ve 14 dağ topu bulunmaktaydı. Azerbaycan Tümeni'nin personel mevcudu ise 30 subay ve 727 er, cephanelik ise 605 tüfek, 21 makineli tüfek ve 6 toptan ibaret olmuştur. On Üçüncü Kafkas Alayı Gökçay'ın Bığır köyü, Onuncu Kafkas Alayı Gökçay-Karemeryem şosesi, ihtiyat taburları Lek (Ucar) ve Karahıdır (Gökçay) istikametinde harekâta hazır hale getirilmiştir.[440]

5.3.1.2. Türklerin İlk Zaferi: İkinci Karameryem Savaşı

Kafkas İslam Ordusu'nun taarruz hazırlıklarının sürdüğü günlerde Bakü Sovyet'i, Karameryem galibiyetinin verdiği güç ve inançla Gökçay ile Salyan'ın etraf köylerini yağmalamaya başlamıştır. Karameryem'deki ilk çatışmalarda doğrudan veya dolaylı Türklere yardım etmenin faturası tüm Müslümanlara kesilerek gözdağı amaçlı işkencelerin şiddeti arttırılmıştır. 26 Haziran'da 2 bin piyade, 12 makineli tüfek ve 6 top ile donatılan Ermeni Alayı yaklaşık 200 Rus ve 300 İranlının da katılımıyla Salyan'ın Banke kasabasına dek ulaşmaya muvaffak olmuştur. Ermeni çeteleri, Salyan'da da ananelerine sadık kalarak yaşlı, genç, çocuk ve kadın farkı gözetmeksizin

[438] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 166.
[439] Rüştü Türker, *a.g.e,* s. 35; 51-52.
[440] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 167.

yerli ahaliyi katletmişlerdir. Salyanlı Kerbelai Ayvaz Mehmetov, Banke hadiselerinin mağdurlarından Sürahi Teyze'nin 7 yaşında iken yaşadığı vahşeti şöyle nakletmiştir:

> "Rahmetli Sürahi Teyze bana anlatmıştı: 'Kızlı erkekli 12 çocuktuk. Baktık ki silahlı birileri geliyor, bir tepeye doğru kaçıp saklandık. Aralarında dilimizi konuşan 5-6 asker bizi çağırdı. Nereden bilebilirdik ki. Bizlerden sanarak yerimizde durduk. Bize taraf yaklaşır yaklaşmaz arkadaşlarımı öldürdüler, cesetlerini yaktılar. Benim de kolumu dirsekten kesip üst taraftan bağladılar ki kan akmasın, hayatta kalayım. Kesilmiş elimi öbürüne verip köye gitmemi, Ermeniler işte adama böyle yaparlar diye söylememi istediler. Ben hemen kaçarak oradan uzaklaştım[…]"[441]

Bolşevik-Taşnak birliklerini Türklerle ikinci kez karşı karşıya getiren kanlı mücadele 27 Haziran 1918 günü saat 15.00 sularında yaşanmıştır. Kızıl Ordu'nun bozguna uğramasıyla Çar ordularının yenilmezliğine ilişkin efsaneler ortadan kalkmıştır. Artık Ermeni komutanların Bakü'ye, Şaumyan'ın ise Moskova'ya gönderdiği uzun ve şaşalı mektupların sayısı da azalmaya başlamıştır. 27 Haziran'da Albay Gregoriy Korganov'un BHKS'ye gönderdiği mektupta düşmanın ciddi mukavemetinden kaynaklanan sebepten dolayı savaşın uzadığı ancak Bakü halkının telaşa kapılmasına gerek olmadığı yazılmıştır.[442]

İkinci Karameryem Savaşı'ndaki galibiyete rağmen işler, Kafkas İslam Ordusu Karargâhı'nın planladığı üzere gitmemiştir. Türklerin 27 Haziran'a tayin ettikleri kolektif taarruz planını öğrenen Ermeni Alayı, Salyan'ın Aşağı Surra köyüne baskın gerçekleştirmiştir. Fakat karşı hamleyle etkisiz hale getirilen baskıncılar, Salyan Müfrezesi'nin savunma duvarını aşmayı başaramamışlardır. Harekât deşifre edilince Nuri Paşa, sıradaki taarruzun 29 Haziran 1918'e ertelenmesine karar vermiştir.[443]

Ermeni Tatevos Emirov'un (Emiryan) emriyle 29 Haziran'da Karameryem-Karayazı istikametinde saldırıya geçen Ermenilerin hücumları Beşinci Kafkas Tümeni ve Azerbaycan milis güçlerinin karşı koymasıyla sonuçsuz kalmıştır. Binbaşı Ahmet Hamdi Bey'in emrindeki gönüllü süvari birliğinin yenilmesi Emirov'un yegane tesellisi olmuştur. Dokuzuncu Kafkas Alayı Komutanı Cemil Cahit Bey ve Miralay Yusuf Bey'in stratejik hameleleri sayesinde Ermeni çeteleri Pazavant, Kırdadut ve

---

[441] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 196-187.
[442] Mehman Süleymanov, *"Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu…",* s. 301-302.
[443] Rüştü Türker, *a.g.e,* s. 74-90.

İvanovka köyleri etrafında kıstırılmıştır. Operasyonların başarılı geçmesinde Ağdaş milis ve piyade bölüğünün zamanında Cemil Cahit ve Yusuf Beylerin yardımına yetişmesinin etkisi büyük olmuştur. Son çare olarak Karameryem'e sığınan Ermeniler burada On Üçüncü Kafkas Alayı'nın kurduğu pusuya düşmüşlerdir. Tüm silahlar toplatılmış, kendileri itaat altına alınmıştır. Böylece Gökçay, Ağtaş ve İsmayıllı cephelerinde Türklerin tam şekilde üstünlüğü temin edilmiştir. Temmuz'un ikinci gününde artık Kızıl Ordu birlikleri güney kısımlara doğru geri çekilmiştir. Gence ile Gökçay'ın başarılı şekilde savunulmasıyla Azerbaycan hudutları içerisinde ilk kez toplu şekilde ilerleyen ve Bakü'yle mesafeyi 130 kilometreye düşüren Türkler, Aksu ve Şamahı tepelerine sahip olmayı hedeflemişlerdir.[444]

5.3.2. Birinci ve İkinci Salyan Savaşı

Alman müdahalesinin etkilerini yok etmek ve harekâtı gizli tutmak maksadıyla Nuri Paşa'nın kararıyla Salyan Savaşları öncesi orduda yeni bir teşkilatlanmaya gidilmiştir. Öncelikle Bakü Cephesi Komutanlığı tesis edilerek Mürsel Paşa'nın emrine verilmiştir. Kuzey ve Güney grupları oluşturularak her birine belli vazifeler dağıtılmıştır. Kuzey Grubu'na Kurmay Yarbay Osman Bey'in, Güney Grubu'na ise Habip Bey Selimov'un komuta etmesi karara bağlanmıştır. Temel görevi Şamahı üzerinden Bakü'ye ilerlemek olan Kuzey Grubu'nun esas gücünü Onuncu (Yrb. Selim Bey) ve On Üçüncü Alaylarla (Yrb. Ahmet Rıza Bey) birlikte Zihni Bey Müfrezesi (Bnb. Zihni Bey); ihtiyat gücünü ise 25'inci, 26'ıncı ve 28'inci taburlar oluşturmaktaydı. Güney Grubu ise Müsüslü-Kürdemir-Hacıkabul-Bakü Demiryolu hattını Ermeni-Rus birliklerinden temizlemekle görevlendirilmiştir. Güney Grubu'na Müsüslü Müfrezesi, 38'inci Alaydan 3'üncü Tabur, 26'ıncı Tabur'dan bir piyade bölüğü ve bir süvari takımı, 27'inci Taburdan ise iki piyade bölüğü, iki top ve bir zırhlı tren bağlanmıştır.[445]

Beşinci Kafkas Tümeni'ne bağlı grupların yeniden yapılanmasına ilişkin bilgiler Tablo 17'de yer almaktadır.

---

[444] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 169-172.
[445] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 208-209.

Tablo 17. Beşinci Kafkas Tümeni'nin Yeniden Teşkilatlanması

Grup	*Komutan*	*Kuvvet*
Kuzey Grubu	Yarbay Osman Bey 10. Kafkas Alayı Komutanı	10. Kafkas Alayı 13. Kafkas Alayı Zihni Bey Müfrezesi 25. Taburlar (25, 26, 28)
Güney Grubu	Yarbay Habip Selimov Müsüslü Müfrezesi Komutanı	26. Tabur'dan bir piyade bölüğü 26. Tabur'dan bir süvari bölüğü 27. Tabur 38. Alay 2. Tabur

Kaynak: Nazım Alekberov'un editörlüğündeki "Kafkas İslam Ordusu, Beraber Yürüdük Biz Bu Yollarda: Hatıralar, Kanıtlar, Belgeler" (Çağ Yayınları, Bakü 2007, s. 34-35) kitabından alınan bilgiler doğrultusunda çalışmanın yazarı tarafından derlenmiştir.

2 Temmuz'da Bakü Sovyetince Komünist Parti liderleri Lenin ve Stalin'e durum değerlendirme raporu takdim edilmiştir. 27-30 Haziran 1918 tarihleri arasında yaşanan çatışmaların bilançosunun anlatıldığı raporda, su sorunu ve sıcağın da yenilgideki payı öne çıkarılmıştır. Şaumyan, kahramanca vuruşmalarının karşılığının alınmamasına sebep olarak bazı ordu komutanlarının İngilizlerin Anti-Bolşevik propagandalarına kanarak ihanet ettiklerini ve korkak davrandıklarını göstermiştir. Şaumyan'a göre, Kızıl Ordu'nun kuşatma planı yaparken baskın yemesi, tümen komutanlarının işlerine karşı ne derecede ilgisiz ve basiretsiz davrandığının göstergesi olmaktaydı. Şaumyan, her ne kadar kulağa hoş gelmese bile Gökçay'dan geri çekilmenin ömrü harp meydanlarında geçmiş Türklerin düzenli topçu ve piyade birlikleri karşısında daha çok kayıp vermemek ve yeniden toparlanmak amacıyla en iyi seçenek olduğunu bildirmiştir.[446] Sovyet tarihçiler ise Kafkas İslam Ordusu'nun ilk mutlak zaferinin sebebini Türklerin sayıca üstünlüğüne bağlamışlardır.[447]

Gökçay Savaşlarında isabetli hamlelerle Ermeni ve Bolşevik direncinin kırılması Türkler adına olumlu gelişmelerin başlangıcını oluşturmuştur. Ancak Gökçay'ın düşmesi son anda engellenmiştir. Lakin su ve sıcak sorunlarına kolera, tifo,

[446] Mehman Süleymanov, *"Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu…",* s. 305; Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 178.
[447] Hâlbuki 30 binin üzerindeki Kızıl Ordu karşısında Kafkas İslam Ordusu'nun tüm mevcudiyeti beş bine güçlükle ulaşmıştır. Bkz. Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 177-178.

sıtma, dizanteri vb. bulaşıcı hastalıklar da eklenmiştir. Kolera hastalığı, levazımdan sorumlu Binbaşı Fuat Bey'in hayatına mal olmuştur. Diğer bir önemli sorun ise birbirinden kopuk vaziyetteki telefon hatlarının irtibatı engellemesi olmuştur. Benzer sebepten dolayı Müsüslü Müfrezesi ile 6 Temmuz 1918 tarihli Aksu zaferinin mimarı Hasan Bey Müfrezesinin Kürdemir taarruzunda eşgüdüm içinde hareket edememesi her iki müfrezede zaiyatlara yol açmıştır.[448]

Kuvvet yetersizliğini gidermek amacıyla bir taraftan Şark Orduları Grubu Komutanlığı'na gönderilen vaki isteklerin sayısı artmakta, diğer taraftan ise bölgelerden maksimum derecede eli silah tutabilen gençler orduya sevk edilmekteydi. Kızıl Ordu savaş meydanlarından ayrılırken, geride bıraktıklarıyla cephane ve malzeme gibi birtakım ihtiyaç kısmen karşılanmıştır.[449] Osmanlı'nın yönetim kadrosundaki değişimler doğal olarak harekâtın gidişatını etkilemiştir. 3 Temmuz'da V. Mehmet Reşat'ın vefat etmesiyle saltanatı devralan kardeşi VI. Mehmet Vahdettin, diğer cephelerden olumsuz haberlerin gelmesi üzerine dikkatini Kafkasya üzerine yoğunlaştırmıştır. Vahdettin, 7 Temmuz'da yayımlattırdığı bir bildiriyle askerlerin cesaretine ilişkin övgüler yaparak savaşın sonuna dek kendilerinden aynı azim ve iradenin gösterilmesini istemiştir.[450]

Gökçay hezimetinin acı sonuçları karşısında Bakü Sovyeti'nin seferberlik ilan etmekten başka çaresi kalmamıştır. 30 Haziran 1918'de alınan bir kararla 1893-1897 doğumlu gençlerin askeri hizmete alınmasına başlanmıştır. Ordudaki değişikliklere gelince sağ cephe komutanlığına Gregoriy Korganov, sol cephe komutanlığına Albay Lazar Biçerakov getirilmiştir. Enzeli'den gemiler vasıtasıyla 6 Temmuz'da Bakü'ye intikal eden Albay Biçerakov'a bağlanan ümitler daha büyük olmuştur. Alat kasabasında Şaumyan'la özel olarak görüşüp iddialı düşüncelerini paylaşan Biçerakov'un maiyetinde Terek ve Kuban Kozaklarından ibaret yaklaşık 1.500 asker

---

[448] Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 182; Dikdivizya Süvari Alayı ve On Üçüncü Kafkas Alaylarının Kürdemir'e yardıma gelmesiyle Hasan Bey ve Müsüslü Müfrelerinin yükü hafiflemiştir. 10 Temmuz 1918 tarihine kadar Karasakal İstasyonu, İbrahimbeyli ve Musabeyli köyleri artık Türk ordusunun kontrolüne geçmiştir. Bkz. Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 174.

[449] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 173.

[450] Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 184.

bulunmaktaydı. Lakin Biçerakov, Kürdemir cephesinde aldığı mağlupiyet neticesinde görevinden azledilmiş, yerine Arsak Avetisov getirilmiştir.[451]

Muğan Ovası'na ve Kura (Kür) Irmağı kıyılarına rahat ulaşımı temin eden Salyan'ın kontrol altına alınması her iki tarafın nazarında paha biçilemez değer taşımıştır. Kış mevsimini rahat geçirebilmek amacıyla ideal iklim koşulları ve zengin erzak ihtiyatı Muğan Ovası'nı diğer bölgelerden farklı kılmıştır. Jeopolitik konumu sebebiyle Kura Irmağı'nın savunma bakımından güvenli bölge oluşu Salyan'ın çekiciliğini bir kat daha arttırmıştır. Salyan Savaşları öncesi Kafkas İslam Ordusu halkın desteği bakımından daha avantajlı durumda olmuştur. Beşinci Tabur Birinci Bölük Komutanı Danilov'un yerli halktan topladığı kanunsuz ve ağır vergilerden en az Müslümanlar kadar bıkan gayrimüslimler de Kızıl Ordu'ya karşı cephe almıştır. Salyan Savaşlarında özellikle Cevat Müfrezesi Komutanı Binbaşı Nazım Ramazanov'un ve Salyan Müfrezesi Komutanı Binbaşı Ahmet Hamdi Bey'in yıldızı parlamıştır. Cevat Müfrezesi'nde çoğunluğu Çarlık ordusunda hizmet etmiş eski Müslüman subaylar bulunmaktaydı. Birinci Salyan Savaşı'nda 140 süvari, bir piyade bölüğü, bir dağ topu ve bir makineli tüfekle teçhiz edilen Cevat Müfrezesi, kendisinden sayı bakımından defalarca üstün Bolşevik-Taşnak birliklerine (2.000 asker, 12 makineli tüfek ve 6 dağ topu) karşı koyarak inanılması güç bir başarıya imza atmıştır. Çatışmalarda 12 şehit ve 17 yaralı veren bu müfreze karşı tarafa 132 can kaybı yaşatmış, üstelik 30 sandık cephaneye de el koymuştur.

12 Temmuz 1918 tarihinde Salyan ve Müsüslü müfrezelerinin aynı anda harekete geçmesiyle İkinci Salyan Muharebesi patlak vermiştir. Binbaşı Ahmet Hamdi Bey komutasındaki Salyan Müfrezesi ilk çatışmalar sonrası 11 askerini kaybetmiştir. Müsüslü Müfrezesi, Kürdemir yakınlarındaki Kerrar istasyonunu muhasara etmiş olsa da amacına nail olamamıştır. Gıda ve bağlantı açısından fazlasıyla önemli Kürdemir'de nihai başarı Beşinci Kafkas Tümeni'nin 10 Temmuz 1918 tarihli taarruzuyla gelmiştir.[452]

---

[451] Mehman Süleymanov, *"Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu…",* s. 309-311.
[452] Hakkı Altıbilek ve Naci Kır, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Kafkas Cephesi, Üçüncü Ordu Harekâtı,* Genelkurmay Basımevi, Cilt 2, Ankara 1993, s. 564; Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 175.

Kafkas İslam Ordusu'nun belkemiğini ve çekirdeğini oluşturan Beşinci Kafkas Tümeni'nin, Kura Nehrinden sahil köylerini ateş altına alan Demosdin gemisini mahvetmesiyle daha ağır bir darbeye maruz kalan Ermeniler, Salyan-Banke-Neftçala hattından geri çekilmişlerdir. Kendilerinden geriye ise 31 esirin yanı sıra 7 küçük tekne, 4 makineli tüfek, 63 piyade tüfeği, 100 sandık piyade ve top mermisi kalmıştır.[453] Araştırmacı yazar Azer Turan, "Şayet Türkler yardıma gelmeseydi, bugün Azerbaycan haritasında Neftçala ve Salyan ismi muhtemelen olmazdı." diyerek Salyan'daki zaferin önemini gözler önüne sermiştir.[454]

Sonuç olarak Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'ın içlerine doğru ilk genel taarruzunun ardından Gökçay, Kürdemir, Salyan ve Neftçala bölgeleri Bolşevik-Taşnak birliklerinden arındırılmış, harekâtın bitiş noktası Bakü'ye giden yolda önemli bir mesafe kat edilmiştir.

5.3.3. Bakü Taarruzu

Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu engelleri yok ederek bir an önce Bakü'ye ulaşmayı hedeflemekteydi. Bakü meselesinde Nuri Paşa kararlı ve sabırsız davranmıştır. 19 Temmuz 1918 tarihinde Şamahı'da Rus ve Ermeni birliklerini On Üçüncü Kafkas Alayı geri püskürtmesine rağmen Nuri Paşa, bu durumdan memnun kalmamıştır. Nuri Paşa, düşmanın tamamen imha edilmesinden yana olan ve ordunun hazırlık durumuna dikkat etmeden Bakü'ye kesin saldırı gününü ilkin 26 Temmuz olarak belirlemiştir. Fakat ordunun hazırlık durumunu yeterli bulmayan Vehip, Halil ve Mürsel Paşalar, Nuri Paşa'yı bu kararından vazgeçirmişlerdir. Su sorununun Kürdemir'den gelecek yardımla çözülebileceğini bildiren Mürsel Paşa, ulaşım sıkıntısının ise Hacıkabul Demiryolu hattının onarımı bittiğinde giderileceğini belirtmiştir. Halil ve Vehip Paşalar ise Batum-Tiflis-Bakü Demiryolu aracılığıyla yapılan takviye işlemlerinin Gürcüler tarafından engellenmesinin dikkate alınarak doğru zamanın tespitini istemişlerdir.

---

[453] Demosdin gemisi, Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti kurulması yolunda mücadelesiyle bilinen devrimci Ali Bayramov'a (1889-1920) mahsustu. Bkz. Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 199.
[454] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 193.

Çalışmanın ilerleyen kısımlarında Kafkas İslam Ordusu'nun nihai hedefi olan Bakü taarruzundan ve sonuç olarak Türklerin elde ettiği zaferden bahsedilecektir.

5.3.3.1. Birinci Bakü Taarruzu

Birinci Baku Taarruzu öncesinde önemli mıntıkaların kaybedilmesi üzerine BHKS Başkanı Stepan Şaumyan tüm umudunu Rusya'dan gelecek herhangi bir askeri desteğe bağlamıştır. Ukrayna cephesinden Petrov komutasındaki 780 kişilik küçük bir birlik, 19 Temmuz 1918'de çıkagelince Bakü Komiserleri az da olsa rahat nefes alabilmiştir. Bakü Askeri Komiserliğine tayin edilen Petrov, görevine başlar başlamaz Rus asıllı işçi ve köylülere hitaben bir bildiri yayınlamıştır.[455] Türkler ise Birinci Bakü Taarruzu'nun henüz başlarında keşif kollarını çıkarmakla yetinmiştir. 26 Temmuz'da Güney Grubu'nun çevikliği sayesinde Karasu istasyonu, bir gün sonra Hacıkabul istasyonu kontrol altına alınmıştır. 29 Temmuz'da Kuzey Grubu Hırdalan istasyonunu Kızıl Ordu birliklerinden temizlemiş, 2 Ağustos'ta ordu karargâhı buraya taşınmıştır. Kuzey Grubu'nun Kuba-Bakü su boru hattına el koymasıyla su krizi büyük ölçüde halledilmiştir. Fakat Güney Grubu'nda bu sorun çözülemediği için lokomotifler çalıştırılamamış, Navai ve Akbulak istasyonlarının kontrol altına alınmasına rağmen Eybat istasyonuna taarruzlar başarısızlıkla sonuçlanmıştır.[456]

BHKS yönetimi, "davetsiz misafir" olarak gördükleri Türklerin Bakü'ye yaklaşmasından rahatsızlığa kapılmasına rağmen Hazar kıyılarında olası bir Osmanlı egemenliğinin uzun süreceğine ihtimal vermemekteydi. Zira İngilizlerden destek alma konusunda Bolşevik cephesinde tereddütler devam etmekteydi. İran'daki İngiliz Kuvvetleri Komutanı General Charles Lionel Dunsterville, Milli Ermeni Konseyi'nin teklifini canı gönülden kabul etmiştir. Çünkü Türklerin katettiği her bir mesafe, İngiltere'nin Hazar'ın petrolüne ilişkin hayallerini suya düşürme tehlikesini arttırmaktaydı. Türklerden en az Ermeniler kadar hoşnut olmayan Dunsterville, ilk aşamada Anti-Bolşevik Rus Albayı Lazar Biçerahov'u Azerbaycan'a göndermiştir. Fakat 1.800 asker ve 6 toptan oluşan Kozak Alayı'nın Kürdemir ve Şamahı'da

[455] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 249.
[456] Rüştü Türker, *a.g.e,* s. 120.

yenilmesinin ardından Biçerakov, 2 Ağustos'ta Bilacari'ye, İngilizlerin Bakü sahiline demirlediği 4 Ağustos günü ise Derbent'e kaçmıştır.[457]

25 Temmuz 1918 tarihinde Bakü Sovyeti'nin son meclis toplantılarının birinde İngilizlerden askeri destek alma konusu temel gündem meselesine dönüşmüştür. Uzun müzakereler ve yapılan oylamalar sonucu 236'ya karşı 259 oyla Dunsterville'in Bakü'ye davet edilmesine ilişkin önerge onaylanmıştır. Dış güçlere müracaat kararını kendileri adına aşağılayıcı bir durum olarak nitelendirilen Şaumyan, Temmuz'un son günü istifasını takdim etmiştir. BHKS yönetimi feshedilince geçici olarak Sentrokaspi Diktatörlüğü (Orta Hazar Yönetimi) iktidara gelmiştir.[458]

1 Ağustos 1918'de iktidarı devralan Sentrokaspi Diktatörlüğü'nün ilk icraatı İngilizlere resmi yardım çağrısında bulunmak olmuştur. Ermeni Milli Konseyi'nin destek çağrısını yinelemesiyle iki hafta süren (4-17 Ağustos 1918) İngiliz birliklerinin intikali başlamıştır. 4 Ağustos'ta Yarbay Keyford'un başını çektiği kafilenin kıyıya demir atmasıyla Hazar Denizi'nde ilk İngiliz gemileri görülmüştür. Bakü Ermenileri sabırsızlıkla bekledikleri İngilizleri "Büyük Ermeni milletinin büyük hamisi. Var olsun, Büyük Britanya!" tezahüratları altında karşılamışlardır.[459]

17 Ağustos'ta General Dunsterville, beraberindeki Otuz Dokuzuncu Tugay'la çıkagelince İngiliz ordularının intikali tamamlanmıştır. Bakü'ye varır varmaz teftişe başlayan Dunsterville, mevcut durum hakkında ilk izlenimlerini aktardığı raporda hazırlıkların berbat olduğundan yakınmıştır:

> "Vardığımızda kaybetmeden cepheyi dolaştım. Vaziyet, zafere hiçbir umut vermiyordu. Sengerler berbat, karargâhlar daha berbat. Gerektiğinde geri çekilmek için yollar bile yararsızdı[...] Askerlerden kim nereye isterse saatlerce ateş ediyor. Bu anarşik ortamın nedenini sorduğumda her zaman hazır olduğumuzu anlamaları için düşmanı korkutmaya çalışıyoruz, diye cevap vermişlerdi. Şüphesiz ki Türkler bu ahmak hareketlere gülüyor ve seviniyor. Kendileri ise bir gülle (mermi) bile ziyan etmezlerdi."[460]

---

[457] Nejdet Karaköse, *a.g.t,* s. 162. Nejdet Karaköse'nin aksine William Allen ve Paul Muratoff bu sayıyı 1800 değil, 1200 kişi diye göstermişlerdir. Bkz. William Edward David Allen ve Paul Muratoff, *Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, (1828-1921),* Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966;

[458] Bülent Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923),* (çev. Sermet Yalçın), Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 68, İstanbul 1998, s. 34.

[459] Manaf Süleymanov, *a.g.e,* s. 313-314.

[460] Manaf Süleymanov, *a.g.e,* s. 313-314.

General Dunsterville kendisine ait "President Kruger" gemisinde Sentrokaspi temsilcilerini toplayarak bazı talep ve teklifler ileri sürmüştür. İngiliz komutanın fikrince asker sayı, disiplin ve eğitim bakımından herhangi bir silahlı çatışmaya hazır değildi. Ayrıca Türklerle bu şekilde savaşmak intihara eşdeğer olarak görülmekteydi. Dunsterville yine de ilave kuvvetin gönderilmeyeceğine vurgu yaparak mevcut kuvvetlerle mücadele etmekten başka çarenin olmadığını sözlerine eklemiştir.[461]

Stephan Şaumyan'ın BKHS başkanlığından çekildiği gün, yani 31 Temmuz 1918'de Kafkas İslam Ordusu artık Kurt Kapısı (Volk Vorotaya) önlerine dek gelmiştir. AHC istihbarat kolunun harita ve planlar aracılığıyla karşı tarafın stratejilerini deşifre etmesi Bakü harekâtının kaderini belirleyici olmuştur. Azerbaycanlı muhacir Muhammet Ali Resuloğlu, hatıratında Türklerin hızlı şekilde erken bilgiye ulaşmasının nedenlerinden söz açarken Müsavatçıların rolünü, özellikle karargâh nezdindeki Abbas Bey'in ismini ön plana çıkarmıştır.[462]

5 Ağustos 1918 günü saat 04.25'te Nuri Paşa'nın talimatı üzerine harekete geçilmiştir. Azerbaycan genelinde harekâtın başlangıcında olduğu gibi Bakü'deki çatışmaların ilk günlerinde de başarısızlıktan kaçılamamıştır. Birinci savunma hattı güçlükle aşılsa da, karşı taraftan mukabelenin şiddeti arttığı için Türkler daha fazla ileri gidemeyerek ciddi kayıplar vermiştir: 148 şehit (9 subay, 139 er) ve 463 yaralı (19 subay, 444 er). Bu yenilgi, Azerbaycan Türklerini derin üzüntü içerisinde bırakmıştır. Alman ve Bolşevik propagandalarının da etkisiyle orduda motivasyon ve moral düşüklüğü çığ gibi büyüyerek zafer inancını neredeyse efsaneye dönüştürmüştür. Nuri Paşa, Üçüncü Ordu Komutanlığı'na ilettiği raporda beklenilenlerin aksine Bolşeviklerin Bakü'yü iyi savunduğunu itiraf etmiş, Türk ordusunun ve Azerbaycan milislerinin rehavete kapılmalarının bedelini ağır ödediklerinin altını çizmiştir. *"Bakü'süz Azerbaycan, başsız bedendir"* diyen Resulzade yaşadığı hayal kırıklığını Mehmet Hasan Hacınski'ye gönderdiği 7 Ağustos 1918 tarihli mektupta *"Eğer Bakü alınamazsa herşey biter. Elveda, Azerbaycan!"*

[461] Manaf Süleymanov, *a.g.e*, s. 250-251.
[462] Nesiman Yakuplu, "Kafkas İslam Ordusu, Nuri Paşa'nın Fedakârlığı, Bakü'nün Kurtuluşu", *525'inci Gazete*, 13 Eylül 2018, № 157, s. 6.

sözleriyle de ifade etmiştir.[463] Bakü'ye yaklaşabilmek için günlerdir, aylardır zaferin peşinden koşan heyete çağrı yapılmıştır:

> "Ey Türk askeri! Eğer sen yeşil denizin bu meşhur kentini zapt edemezsen, Kafkasya Türklerini kalbine saplanmış zehirli hancerler üzerine 'Eyvahlar olsun, Türkler bize yardıma gelmedi' yazılacaktır. Kafkaslar feryat edecek, Türkistan ağlayacaktır[...] Ey Türk askeri! Eğer sen bu şehre varır da alamazsan Bakü'de sana özel hazırlanmış sofralar misafirsiz kalacak. Sana dikilmiş elbiseleri düşman giyecek. Senin için duaya kalkan elleri düşman kesecek[...] Türk isminin büyüdüğü Çanakkale, Kut-ül Amare, Galiçya, Romanya zaferleri sonrası şimdi sıra Kafkasya'dadır. Bakü yiğitlik tacının elması olacaktır. Al Bakü'yü! Vatanına bir altın armağan götür."[464]

Nuri Paşa, yenilginin diğer nedenleri arasında gördüğü disiplin yetersizliği ve moral eksikliğini çözmek için 13 Ağustos'ta tamim yayımlattırmış, Azerbaycan Kolordusu silbaştan oluşturulmuştur. Subaylar yalnızca Müslümanlar arasından seçilmiştir. Orduda konuşma ve yazışma dili Türkçeye dönüştürülmüş, askeri personele Osmanlı uniforması giyme şartı getirilmiştir. Sadece süvarilere törenlerde Çerkes üniforması giyme hakkı tanınmıştır. Kadro yapılanmasına gidilerek Güney Grubu Komutanlığı'na, Azerbaycanlı Habip Selimov'un yerine eski Dokuzuncu Kafkas Alayı ve Gence Müfrezesi Komutanı Albay Cemil Cahit Bey atanmıştır.[465]

Birinci Bakü Taarruzu'nun temel başarısızlık nedenleri arasında Onuncu, On Üçüncü ve Otuz Sekizinci Alayların ortak hareket edememesi ve Kuzey Grup Komutanlığı'nın durum değerlendirmesi sırasında aksaklıklar yaşaması yer almıştır. Üstelik Azerbaycan milis kuvvetlerinin gücünden yeteri kadar fayda sağlanamamıştır. Türk ordusunun mağlubiyetine etki eden diğer sebepleri askerlerin umutsuzluğa kapılması, firar vakaları, moral eksikliği, disiplinsizlik, cephane ve kuvvet yetersizliği olarak sıralamak mümkündür. Tamimin hemen ardından yayımlanan 11 numaralı ordu günlük emriyle firar meselesi kısmen çözüme kavuşturulmuştur. Hatta Nuri Paşa, Gobu'da toplanan askeri personel karşısında firar vakalarını önlemek maksadıyla konuşma yaparken, "Merminin size sırtınızdan saplanmasına izin vermeyiniz, değecekse önden değsin." sözleriyle kesin taarruz öncesi orduya kahramanlık ve ruh yüksekliği aşılamaya çalışmıştır. Savaş meydanından kaçanlar özürsüz geri gelmeleri

---

[463] Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri…,* s. 90.
[464] Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri...,* s. 83-89.
[465] Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 203.

halinde bağışlanacakları, aksi takdirde Divan-ı Harp'ta yargılanacakları ve idam dahil en sert cezalara çarptırılacakları konusunda ikaz edilmişlerdir.[466]

5.3.3.2. İkinci Bakü Taarruzu

Bakü'ye kesin taarruzdan önce 5 Ağustos mağlubiyetinin etkilerini üzerinden atmaya çalışan Gence yönetimi, 11 Ağustos 1918'de bir dizi yeniliklere imza atarak ülke genelinde seferberlik ilan etmiştir. Böylece 1894-1899 doğumlu Azerbaycan gençleri orduya almışlardır. İstanbul yönetimi ise Kafkasya'daki hizmetlerinden ötürü Nuri Paşa'yı 6 Ağustos'ta Kılıçlı Birinci Mecidiye nişanıyla onurlandırarak ikinci taarruz öncesi ordu komutanının mesuliyetini arttırmaya yönelik önemli bir adım atmıştır. Bakü'ye ilk taarruz geri püskürtülse de, ikinci bir harekâta kadar bazı başarılar elde edilmiştir. 3 Ağustos'ta Kuba'nın, 11 Ağustos'ta ise Haçmaz'ın Bolşeviklerden temizlenmesi ve 19 Ağustos'ta Kuba'dan gelen içme su hattının kesilmesi Sentrokaspi liderlerinin Kuzey Kafkasya ile karayolu irtibatını zedelemiştir.[467]

İkinci Bakü Savaşı'nda ilk mühim vazife, 354 rakımlı Yanardağ (Mud Vulcano) ve 311 rakımlı Binegedi tepelerinin elde edilmesi olmuştur. Harekât öncesi cephane eksikliğinin tamamlanması amacıyla Nuri Paşa, Üçüncü Ordu Komutanı Vehip Paşa'dan takviye isteğinde bulunmuştur. 22 Ağustos'ta eski gruplar kaldırılarak yerine Beşinci Kafkas Tümeni'ne bağlı Kuzey, Batı ve Güney Grupları kurulmuştur. Gruplara komutanlık görevine sırayla Kurmay Albay Osman, Kurmay Albay Cemil Cahit ve Yarbay Halim Petrev atanmıştır.[468] Bakü'nün Maştağa bölgesindeki birlikler Maştağa Müfrezesi adı altında toplanarak Otuz Sekizinci Alay İkinci Tabur Komutanı Yarbay Hasan'ın emrine verilmiştir. Maştağa Müfrezesi'nin temel görevi, On Üçüncü Kafkas Alayı ile paralel harekete geçerek gösteri taarruzu yapmak ve Bakü savunucularının dikkatini dağıtmak olmuştur. 26 Ağustos'ta iki ordu arasında Yanardağ ve Binegadi Tepeleri uğruna çatışmalar başlamıştır. Büyük Britanya'ya bağlı Stainsford kuvvetlerinin yardımıyla güçlenen Kızıl Ordu yine de Türk ordusunun zaferini engelleyememiştir. 1 Eylül'de Yanardağ ve Binegadi tepesinde hâkimiyet

[466] Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 203.
[467] Nejdet Karaköse, *a.g.t,* s. 176.
[468] Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 202-203

Türkler lehine el değiştirmiştir.[469] Bakü'ye taarruzdan önce Kafkas İslam Ordusu'nun askeri hiyerarşisinde yapılan değişiklikler Tablo 18'de gösterilmiştir.

Tablo 18. Bakü Harekâtı Öncesi Kafkas İslam Ordusu'nun Teşkilat Yapısı

Ana Gruplar	*Birlikler*
Kuzey Grubu	10. Kafkas Alayı
	13. Kafkas Alayı
	19. Süvari Bölüğü
	İhtiyat Taburlar (25 ve 26)
Güney Grubu	Kafkas Tümeni İstihkam Bölüğü
	1 Süvari Takımı
	26. Tabur'dan piyade bölüğü
	Zırhlı tren ve 2 Rus Sahra Topu
Binbaşı Zihni Bey Müfrezesi	Dikvidizya Süvari Bölüğü
	Lezgi Süvari Alayı
	9. Kafkas Alayı Makineli Tüfek Bölüğü
	42. Süvari Bölüğü
Sumgayıt Müfrezesi	38. Alay 1. Tabur Piyade Bölüğü
	1 Milis Süvari Takımı
	1 Ağır Makineli Tüfek Takımı
İhtiyat Kuvvetler	38. Alay 3. Tabur
	27. Tabur 2. Bölük

Kaynak: Mustafa Görüryılmaz'ın "Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler" kitabından (Korza Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara 2009) alınan bilgilerle çalışmanın yazarı tarafından derlenmiştir.

Bakü Savunma Konseyi'nin 1 Eylül 1918 tarihli toplantısında Bakü'yü terk edeceklerini beyan eden General Dunsterville aşırı eleştiri ve tehditlere maruz kalmıştır. Lakin 14 Eylül gecesi saat 22:00 civarında İngiliz gemileri şehri terk ettiğinde rastgele havaya açılan birkaç ateş dışında çatışma yaşanmamıştır. Gemilerde yer olmadığı için İngilizler, yanlarında getirdikleri pahalı İskoç atlarını kimselerin

[469] Bakü yükseklikleri uğruna çatışmalarda Stainsford Birliği'ne bağlı Fransız Müfrezesi subaylarından Binbaşı Haslam da hayatını kaybetmiştir. Binbaşı Haslam'ın eşi, İngiliz Askeri Ataşesi Madam Haslam kocasının ölümü hakkında bilgi almak umuduyla mektupla Nuri Paşa'ya müracaat etmiş, beklediği cevabı 15 Ocak 1924 tarihinde alabilmiştir. Bkz. Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 204.

eline geçmesin diye İmamverdi Köprüsü ile Bahriye okulu karşısındaki meydanda kurşuna dizmişlerdir.[470]

5.3.3.3. Bakü'nün Kurtuluşu

İngilizlerin Bakü'den ayrılması Dunsterville'in süngüleri üzerine kurulu Sentrokaspi yönetiminin adeta elini kolunu bağlamış, Bolşevik cephesinde moral bozukluğunun yanı sıra büyük oranda güç kaybına neden olmuştur. Buna karşılık On Beşinci Piyade Tümeni vasıtasıyla Kafkas İslam Ordusu'nun takviye edilmesi, güç dengelerini tamamen Türkler lehine değiştirmiştir. Yarbay Süleyman İzzet Bey önderliğindeki On Beşinci Piyade Tümeni Romanya cephesindeki kahramanlığıyla ün kazanmış, ister personel isterse de teçhizat açısından iyi donatılmıştır.[471]

Kafkasya'ya gönderilirken diğer cephelerde kullanılmak amacıyla On Beşinci Piyade Tümeni'nin gücünün törpülenmesinden pek memnun kalmayan Nuri Paşa, yine de eskiye nazaran galibiyete olan inancını korumuştur. Takviye işlemlerinin tamamlanmasının ardından Nuri Paşa, kâşifler yapılarak Bakü hakkında tüm gerekli bilgilerin 11 Eylül 1918 günü akşam saat 9'a kadar kendisine ulaştırılmasını talep etmiştir. Beşinci Kafkas Tümeni Komutanı Mürsel (Bakü) Paşa, ordu komutanının emirlerini harfiyen yerine getirerek gösterilen süreye kadar şehrin son durumu hakkında değerlendirme raporu hazırlamıştır. Raporda Bakü ve Derbent bölgeleri dikkate alınmakla toplam düşman sayısının yaklaşık 7 bin kişiyi bulduğu belirtilmiştir. Rapora göre Kürdemir-Karameryem hattında bulunan kuvvetlerin Şeki üzerinden Kuba ve Şuşa'ya gönderilmesi planlanmaktaydı. Düşmana kesin darbenin vurulması ve Bakü'ye geri püskürtülmesi için Kazak'ta bulunan takriben 800 süvarinin, ayrıca Gence, Gökçay, Berde ve Ağtaş şehirlerindeki kuvvetlerin derhal hazır vaziyete getirilmesi talep edilmiştir. Ayrıca eski Kazak Kaymakamı Muhammet Bey ile Gence'de yaşayan Taşsalahlı Ali Bey'e bağlı 4500 süvarinin orduya sevk edilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.[472]

---

[470] Manaf Süleymanov, *a.g.e*, s. 313-325.
[471] Nizamettin Ok, *Kafkas Seferimiz 1918: Bakü'nün Alınması ve Milli Meyhane,* Su Yayınları, İstanbul 1977, s. 12-25.
[472] Mehman Süleymanov, *a.g.e*, s. 320-324.

Bakü'ye kesin taarruzdan önce Kafkas İslam Ordusu bünyesinde yer alan birlikler ve komutanları Tablo 19'da gösterilmiştir.

Tablo 19. İkinci Bakü Taarruzu Öncesi Kafkas İslam Ordusu Heyeti

Kuvvet	*Komutan*
5. Kafkas Tümeni	Mürsel Paşa
15. Piyade Tümeni Azerbaycan Süvarileri İhtiyat taburlar (106. ve 107. Alay)	Yarbay Süleyman İzzet
9., 10., 13. ve 56. Piyade Alayları (9, 10, 13 ve 56)	Albay Cemil Cahit
Lojistik işler	Yüzbaşı Rüştü Türker

Kaynak: Mustafa Görüryılmaz'ın *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler* kitabından *(*Korza Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara 2009) alınan bilgilerle çalışmanın yazarı tarafından derlenmiştir.

Tablo 19'dan da anlaşılacağı üzere Nuri Paşa, harekâtta bir ilke imza atarak Doğu Komutanlığına tabi Beşinci Kafkas ve On Beşinci Piyade Tümenlerini tek çatı altında birleştirerek harekâtın tek koldan yürütülmesini sağlamıştır. Sentrokaspi Diktatörlüğü'ne son ve kesin darbeyi indirmek için kabul edilen yeni savaş talimatıyla Beşinci Kafkas Tümeninin Hocahesen-Ermenikent, On Beşinci Piyade Tümeninin Bileceri-Ermenikent istikametinde ilerlemesi öngörülmüştür. Azerbaycan milis güçleri Ahmetli-Keşle hattında, Azerbaycan ordusuna ait zırhlı tren ise Heybet istasyonunda en iyi biçimde konuşlandırılmıştır.[473]

10 Eylül'de erata destek olmanın yanı sıra maddi, manevi ve teknik durumun gözetimi maksadıyla Nuri ve Halil Paşalar, 10 Eylül'de ordu karargâhının yerleştiği Gözdek köyüne gelmişlerdir. Tümen komutanlarının katılımıyla Masazır'da yapılan son toplantıda kesin taarruz tarihi 13 Eylül 1918 günü olarak belirlenmiştir. 14 Eylül sabahına kadar Elli Altıncı Alay sayesinde düşmanın birinci ve ikinci savunma hatları yarılmıştır. Dokuzuncu ve On Üçüncü Alaylar, Bakü'ye hâkim sırtlarda kontrolü ele geçirmiştir. Otuz Sekizinci Alay sayıca kendisinden katbekat Ermeni ve Rus birliklerinin makineli tüfeklerine karşı koyarak düşman mevzilerine takriben 500 metre yaklaşabilmiş, On Beşinci Piyade Tümeni'ne bağlı Yüz Yedinci Alay'ın yardıma gecikmesine rağmen Bilacari sırtlarına ulaşabilmiştir. Sabuncu kasabasında

[473] Nesiman Yakuplu, *a.g.m*, s. 6.

Maştağa Müfrezesi'nden, Ahmetli kasabasında ise Zihni Bey Müfrezesi'nden iyi haberlerin gelmesi Nuri Paşa'yı haddinden ziyade sevindirmiştir. 14 Eylül akşamı İngilizlerin apar topar Enzeli'ye geri dönmesiyle büyük güç kaybeden Sentrokaspi Diktatörlüğü halen küçümsenemeyecek derecede makineli tüfek ve zırhlı otomobil üstünlüğüne sahip olduğundan dolayı Nuri Paşa ihtiyat ederek tümen komutanlarına kolektif hücum için bir gün daha beklemeyi emretmiştir.[474]

15 Eylül'ün erken saatlerinde ilk olarak Dokuzuncu, On Üçüncü ve Elli Altıncı Alaylar harekete geçmiş, akabinde Otuz Sekizinci ve Yüz Yedinci Alayların devreye girmesiyle Bakü'nün önemli mıntıkalarından olan Ermenikent muhasaraya alınmıştır. Türkler şehir içlerine doğru ilerledikçe Sentrokaspi Diktatörlüğü 44 günlük ömrünün sonuna yaklaşmaktaydı. Nuri Paşa, mevcut Bakü yöneticilerinden teslim ve terk-i silah etmelerini istemiştir. Yayımlanan beyanatta cephane, silah depoları, erzak, zırhlı otomobil, uçak dâhil tüm savaş malzemelerinin kayıtsız şartsız teslim edilmesine karşılık herkesin can ve mal emniyetlerinin korunacağı vadedilmiştir.[475]

Sentrokaspi Diktatörlüğü teklifi değerlendirerek teslim olmayı kabul etmiştir. Batı Bakü Cephesinin Ermeni Komutanı, 15 Eylül günü saat 10.30 sularında İran bayrağının ve teslimiyetin simgesi beyaz bayrağın dalgalandığı arabayla Beşinci Kafkas Tümeni Karargâhına gelmiştir. İran Konsolosu aracılığıyla Ermeni Komutanla Yüzbaşı Rüştü Türker Bey arasında görüşme gerçekleştirilmiştir. Saat 16.00'ya doğru On Beşinci Piyade Tümeni cephesinde de ateşkes sağlanmıştır. Beş harp gemisinin mukavemeti dışında şehrin tamamında çatışmalar sona ermiştir. Nuri Paşa, teslim olacak gibi gözükmeyen bu gemileri imha etmek için Üçüncü Ordu Komutanlığı'na gönderdiği 21 Eylül 1918 tarihli telgrafla 4 adet uzun menzilli top ve uçakları kullanabilecek personel gönderilmesini rica etmiştir. Bakü Savaşları sonucu On Beşinci Piyade Tümeni 84 şehit, Beşinci Kafkas Tümeni 73 şehit, Maştağa Müfrezesi ise 11 şehit vermiştir. Lakin karşı tarafın zaiyatı daha fazla olmakla beraber 1.683 esir ele geçirilmiştir. Esir düşen milletler arasında çoğunluğu Ermeniler (17 subay, 1.151 er) ve Ruslar (9 subay, 3.838 er) teşkil etmiştir. Ayrıca 10 Gürcü, 4 İngiliz ve 113

---

[474] Nasır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması: 1918,* Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002, s.117-118.

[475] Mehman Süleymanov, *a.g.e,* s. 324.

farklı milliyete mensup asker rehin alınmıştır. Savaş bittikten sonra Nuri Paşa, İstanbul'a içerisinde *"Bismillahirrahmanirrahim. Bakü 15 Eylül günü saat 09.00'a doğru, Bakü şehri yiğit ordumuz tarafından zapt edildi"* ifadelerinin geçtiği telgraf çekerek Harbiye Nezareti'ni bilgilendirmiştir.[476]

Halil Paşa, Bakü taarruzundan bahsederken bir Türk askerinin kollarında şehit olduğunu şöyle nakletmiştir:

> "Bakü savaşında elimde mavzerle kendimi ileri hatlarda bulduğum zamanlar oldu. Bir ara saldırı halindeyken bir er yanıma sokularak 'Komutan paşam, sizinle Arabistan'dan beri beraberim. Yine kendinizi kollamıyorsunuz. Kurşun değecek paşam, acızık olsun başınızı kollasanız.' diye söylendi. Yaşı 40'ı geçkin bu delikanlının alnından öptüm. Omzunu bıraktığında avcumun içinde kan pıhtılarını gördüm. 'Yaralısın oğlum' dediğimde elini omzuna götürüp yarasına bastırdı. Bir ara yüzü acıyla burkuldu. 'Unutmuşum komutan paşam' dedi."[477]

Bakü zaferini değerlendiren Halil Paşa, yeğeni Nuri Paşa'nın konuşmasında ve tavırlarında saadetin, özgüvenin kolaylıkla hissedilebileceğini söylemiştir:

> "Nuri Paşa benden önce şehre girip bir oteli kendisine karargâh seçti. Cengâver ruhlu ve vatan sevdalısı Nuri Paşa belki de hayatının en güzel gününü yaşıyordu."[478]

Zaferin sonraki günlerinde Kafkas İslam Ordusu Karargâhına tebrik mektupları gelmeye başlamıştır. 17 ve 25 Eylül'de Milli Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade, 19 Eylül'de Başbakan Fethali Han Hoyski, 22 Eylül'de ise Zakatala valisi İlyas Bey iyi dileklerini Enver ve Nuri Paşalara iletmişlerdir. Kultama telgrafı gönderenler arasında ilerleyen günlerde Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin ilk Başkanı Abdülmecit (Tapa) Çermoy, Gence Talimgâh ve Garnizon Komutanı Yarbay Atıf Bey dâhil birçok isim daha katılmıştır.

Bakü'nün fetih günü ile Kurban Bayramı'nın ilk gününün aynı güne denk gelmesi nedeniyle şehirde çifte bayram kutlanmaktaydı. Milis güçleri bayramın dördüncü gününe kadar izne ayrılmışlardı. 16 Eylül'de saat 10.00'dan itibaren nizami ordunun katılımıyla zafer yürüyüşü düzenlenmiştir. Muzaffer Kafkas İslam Ordusu

---

[476] "Bakü'nün Çöküşü", *Azerbaycan Gazetesi*, Gence, 15 Eylül 1918, № 1, s. 1.
[477] Taylan Sorgun, *Kut'ül Amare Kahramanı Halil Paşa...,* s. 159-160.
[478] Mehman Süleymanov, "Azerbaycan'ın ve Türk Dünyası'nın Tarihinde Şerefli İmza: Nuri Paşa", *525'inci Gazete,* 07 Eylül 2018, s. 6.

bugünkü Fahri Hiyaban, Savunma Bakanlığı, Milli Meclis ve Şehitler Hiyabanı önündeki caddelerden geçip İçerişehir istikametinde ilerlemiştir. El Yazmaları Enstitüsü'nün balkonunda askeri resmigeçit törenini seyreden Halil ve Nuri Paşalar, Fetali Han Hoyski, Habip Bey Selimov ve Aliağa Şıhlinski gibi ileri gelenler tarafından selamlanmıştır. Törenin ardından Bristol otelinde düzenlenen öğlen yemeğinde Nuri Paşa açılış konuşması yaparak kontrolün Bakü Hükümeti'nde olduğuna değinmiş, herkese eşit davranılacağını, dil, din, ırk ayrımı gözetilmeyeceğini dile getirmiştir.[479]

Fotoğraf 6. Kafkas İslam Ordusu'nun Resmigeçit Töreni

Nuri Paşa İsmailiyye binasının (bugünkü Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Reyaset Heyetinin Binası) karşısındaki iki katlı binada, diğer subaylar ise Metropol Misafirhanesi ve Nizami Gencevi Edebiyat Müzesi binasında ikamet etmişlerdir.[480]

5.4. Siyasi ve İdari Alanlarda Reformlar

Bakü'nün Türk birliklerinin kontrolüne geçmesinin ardından şehirde birçok alanda yeniliklere imza atılmıştır. Elbet ki 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan adına en önemli yenilik Bakü'nün başkent yapılması olmuştur. Kafkasya harekâtı öncesi Tiflis'te faaliyet gösteren hükümet, Türk ordusu Gence ve civarını

[479] "Azerbaycan" gazetesine göre resmigeçitin ön sırasında Samet Bey Mehmandarov bulunmaktaydı. Bkz. Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri…,* s. 106-108.
[480] Nesiman Yakuplu, *a.g.e,* s. 103-105;

Taşnak-Bolşevik birliklerinden temizleyince 17 Haziran'da Gence'ye, bu olaydan tam iki ay sonra yani 17 Eylül'de ise Bakü'ye taşınmıştır. Söz konusu tarihe kadar Şirvanşahlar Hanedanı'nın ve Bakü Hanlığı'nın başkenti olan Bakü tarihinde ilk kez olarak merkezi Azerbaycan devletinin başkenti ilan edilmiştir.[481]

Siyasi alanda yapılmış diğer icraatlar arasında Nuri Paşa'nın birinci AHC hükümet kabinesinin feshini istemesi yer almaktadır. Nuri Paşa'nın talebi üzerine 17 Haziran 1918'de ilk kabine istifaya zorlanmış, yeni hükümette bakan sayısı 9'dan 12'ye çıkartılmıştır.[482] Azerbaycan'ın bağımsızlığına saygı duymakla beraber yönetimde bazı değişiklikler isteyen ve mevcut yönetimi tanımayan Nuri Paşa'nın bu kararını bazı kesimler ilhak veya işgal gibi değerlendirmiştir. Gerginliğin ve fikir ayrılıklarının artmasıyla siyasi kriz giderek derinleşmiştir. Neticede bir taraftan hükümetin feshini talep eden "İlhakçılar" (Nuri Paşa, Ahmet Ağaoğlu vb.), diğer taraftan bu talebe karşı çıkan "İstiklalciler" (Aslan Bey Sefikürtski, Mehmet Hasan Hacınski vb.) grubu meydana gelmiştir. Musa Kasımlı'ya göre, Nuri Paşa'nın bu talebinin müzakereleri esnasında Azerbaycan devlet adamlarından biri gözyaşlarını tutamamıştır.[483] Resulzade, durumu özetle "demokratik ve aristokratik zihniyetin mücadelesi" olarak nitelendirmiştir.[484] İkinci hükümet döneminde bir dizi muazzam yeniliklere imza atılmıştır. 24 Haziran'da üç renkli Azerbaycan bayrağı kabul edilmiş, 26 Haziran'da Osmanlı'nın harp anenelerine uygun şekilde milli ordu kurulmuş, 27 Haziran'da ise Türkçe devletin resmi diline dönüştürülmüştür.[485]

Bakü zaferinin ardından yönetim kadrosunun çoğunluğunu oluşturan iktidardaki Türkçü Müsavat Partisi, Moskova Hükümeti'yle diplomatik ilişkileri askıya almıştır. Osmanlı ile irtibatı sağlama görevi Kafkas İslam Ordusu Siyasi İşler Şubesine havale edilmiştir. Harbiye Nezareti'nin teşkiliyle doğrudan Kafkas İslam Ordusu Karargâhı ilgilenmiştir. Hatta telsiz istasyonları, demiryolu ve telgraf hatları onarılırken Rus ve Gürcü elemanlar görevlerinden uzaklaştırılarak yerlerine Türk

---

[481] Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, *Payitaht: Bakü Şehri,* Bakü 2015, s. 2-3.
[482] Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Harekâtı, (haz. Ahmet Karaca),* Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, № 40, Ankara, 1991, s. 92.
[483] Musa Kasımlı ile mülakat, Bakü 6 Şubat 2018.
[484] Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Tarihi,* Azerbaycan Halk Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1975, s. 262-265.
[485] Vügar İmanov, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934), Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili,* Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2003, s. 93-101.

teknisyenler alınmıştır. Bakü Silah Fabrikası'nın yeniden üretime başlamasını temin etmek için İstanbul'dan Binbaşı Fehmi Bey'in başını çektiği uzman bir heyet gönderilmiştir. Savaşta ele geçirilmiş vapurlar, römorkörler tamir edilmiştir. Petrol, doğalgaz, havyar gibi başlıca üretim alanları yeniden millileştirilip devlet himayesine alınmıştır. Her iki ülkenin temelinin İslami ilkelere dayanması sebebiyle Rus Çarlığı'ndan kalma dini yasakların kaldırılmasına yönelik uygulamalar da gecikmemiştir. Dini reformlar kapsamında Tiflis'teki müftülük merkezi Bakü'ye nakledilmiş, Umur-i Diniye Nezareti, yani Diyanet İşleri Bakanlığı tesis edilmiştir.[486]

Nuri Paşa, sert tedbirlerle şehrin güvenlik kuvvetlerini geliştirip sükûneti sağlamayı amaç edinmiştir. Özellikle olası bir Müslüman-Ermeni çatışmasını önlemek için şehrin tüm silah ve mühimmat depoları tespit edilerek savaş için kullanılabilir hale getirilmiştir. Nargin Adası etrafında toplanan Ermenilere karşı önlemler alınarak hendekler kazılmış, siper alma ve haberleşme gibi tahkimat usülleri geliştirilmiştir. Şehrin güvenliği Emniyeti Umumiye'ye (Polis Müdürlüğü Teşkilatına) teslim edilmiştir. Salyan Müfrezesi, AHC'nin siyasi ve hukuki varlığını inkar eden Ermenilerin kontrol ettiği Lenkeran istikametinde tetikte beklemiştir. Beşinci Kafkas Tümeni'nden iki alay Hocalı'ya giderek, Askeran'da 20 bin civarındaki Müslümanın güvenliğini garanti altına almıştır. Ayrıca asi Ermenilerin yapacağı herhangi bir eyleme karşı Batum'dan 4 adet 21'lik Krupp topunun gönderilmesi istenmiştir.[487]

Bakü'nün fethinin ardından tüm tümenler, 20 Eylül 1918'de KİOK'a bağlanmıştır. Dokuzuncu ve Onuncu Kafkas Alayları Puta istasyonunda; Azerbaycan milis güçleri, On Beşinci Piyade Tümeni, Otuz Sekizinci ve Elli Altıncı Alaylar Bilacari ve Hırdalan İstasyonlarında toplanmıştır. Elli Altıncı Alay aynı zamanda Bakü'nün asayişini sağlamakla görevlendirilmiştir. Beşinci Kafkas Tümeni ise tüm Abşeron yarımadasını gözetmekle mükellef olmuştur. İngilizlerin olası bir hücumuna karşı şehrin denizden müdafaası güçlendirilmiştir. Tertibat kağıt üzerinde sağlam görünse de, On Beşinci Piyade Tümeni'nin büyük bölümü Dağıstan'a, Birinci

[486] Mehman Süleymanov, *Nuri...*, s. 132-134.
[487] Mehman Süleymanov, *Nuri...*, s. 134-135.

Azerbaycan Tümeni ise Karabağ bölgesine sevk edildiğinden Bakü'nün muhafazası konusunda endişeler yok edilememiştir.[488]

Azerbaycan Kolordusu Komutanlığı yetkileri yeniden Aliağa Şıhlinski'ye devredilmiştir. Cemil Cahit Bey Birinci Azerbaycan Tümeni'nin, Nazım Bey ise İkinci Azerbaycan Tümeni'nin komutanlığına atanmıştır. Milli Mücadele zamanı şehit düşmüş Binbaşı Nazım Bey'den boş kalan Kafkas İslam Ordusu Erkanı Harbiye Reisliği görevine Onuncu Alay Komutanı Yarbay Osman Bey tayin edilmiştir.[489]

Bakü'de sıkıyönetim uygulanarak ictimai asayişin berkemal edilmesine gayret gösterilmiştir. Yeni yasal düzende başıbozukluğun önlenmesi ve otoritenin sağlanması hedeflenmiştir. Cinayet, tecavüz, gasp, hırsızlık ve hatta erzak saklayanlar bile ölümle cezalandırılmıştır. İdam mahkumunun suçu tabelaya yazılarak boynuna asılırdı. Yazar Manaf Süleymanov duyduklarına, gördüklerine ve okuduklarına yer verdiği eserinde uygulanan sert cezaların suç oranında azalmaya neden olduğunu yazmıştır:

> "Kuba Meydanı (bugünkü Füzuli Meydanı), Parapet Bağı (bugünkü Fevvareler Meydanı), Karaşehir köprüsü vb. yerlerde darağacı kurulmuştu. Neredeyse her birinden bir cenaze sallanmaktaydı. Suçlunun taksirini iri harflerle tahtaya yazıp dar ağacına söykemişlerdi (yaslamışlardı)[...] Bir kurbanın cinayetini göz önünde canlandırmak için asıldığı darağacının alt direğine çaldığı keçi bağlanmıştı[...] İnfaz edilenler arasında kanunları çiğneyen Türk askerleri de vardı. Kimseye merhamet yoktu[...] Bir günlük ihtiyacından fazla erzak elde edenler, başkasına ait eşyayı alanların, çalanların ve talan edenlerin sonu darağacında biterdi. Hırsızlığın kökü kesilmişti. Milyoner İsa Bey Hacınski'nin (Bakü'de otomobili olan ilk şahıs) evi önünde, içerisinde pahalı kürk, ipek ve yün elbiseler bulunan antik bir camlı dolaba, kapısı sokak ortasında olduğu halde kimse cüret edip dokunamıyordu[...] Bir fırıncı, ekmek satarken bir şahı fazla aldı diye kulaklarından kapıya çivilemişlerdi[...] Alkol almak ve satmak kesinlikle yasaktı. Şaraphaneler kapatılmıştı. Sarhoşlara ve tiryakilere de ceza vardı. Hülase en yüngül ceza kırk sopaydı."[490]

Mehman Süleymanov, Bakü'de düzeni kendilerine özgü kurallarla sağlayan koçuların (kabadayı) yeni düzen karşısında nüfuzlarının sarsıldığını yaşanmış bir örnekle şöyle izah etmiştir:

---

[488] Mehman Süleymanov, *"Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu…",* s. 369-370.
[489] Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 236-237.
[490] Manaf Süleymanov, *a.g.e,* s. 329.

> "Şehir zenginlerinden haraç toplanırken Koçu Teymur isimli bir zat bu düzene karşı gelenlerdendi. Bu sebeple tutuklanarak Maştağa'nın Nahır Pınarı Meydanı'na getirilir ve kırk sopayla cezalandırılır. Daha ilk sopa değdiği anda 'Ya Hazreti Abbas, yardım et.' diye bağırır. Türk subayı, 'Ne tuhaf herif, para ödemek yerine Abbas'la Hazret'i yardıma çağırıyor' söyler. Teymur beşinci sopadan sonra dayanamıp 20 bin manat rüsum ödemeyi kabul eder[...] Seferberlikte herkese ismi sorulduğu sırada bir kişi 'Sultan' cevabını verdi. Pasaport memuru, 'Sultan bir tane. O da İstanbul'da. İsmin Mehmet, haydi bakalım' diyerek adamı yolladı."[491]

Nazım Cafersoy demokratik bir cumhuriyette böylesine ağır cezai işlemlerin boyutuna değinirken 20. yüzyılın hukuk düzeninin ve şartlarının modern hukukun dinamikleri karıştırılmadan bakıldığı zaman sert cezaların katiyen doğal bir durum olduğunu bildirmiştir. Üstelik güvenliği sağlama, başıbozukluğu önleme, vatana ihanet gibi büyük suçlara karşı mücadele etme ve otoriteyi sağlama bakımından sıkıyönetim gerekli olmuştur. Çünkü iki yüzyıl arasında benzerlikler ve yanlışlıklar aramak objektif olmamakla beraber hem de hayali bir yaklaşımdır.[492]

5.5. Askeri Alanda Reformlar

Nuri Paşa önderliğindeki Kafkas İslam Ordusu Karargâhının eğitim alanında Azerbaycan'a kazandırdığı yeniliklerin başında Azerbaycan Milli Ordusu'nun kurulması gelmektedir. Günümüzde her yıl düzenli olarak 26 Haziran günü Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri Günü olarak kutlanmaktadır. 1 Ağustos'ta ise Harbiye Nezareti kurulmuş, General Samet Bey Mehmandarov Harbiye Nazırı, General Aliağa Şıhlinski ise Karargâh Reisi tayin edilmiştir. Türk Askeri Heyeti, Gence'ye gelene dek şehrin müdafaasıyla ilgilenen Azerbaycan Kolordusu'nun Karargâh Reisliğine, 1920 yılında Bolşeviklerin kurşuna dizdirdiği Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin ilk Genelkurmay Başkanı Tümgeneral Habip Bey Salimov getirilmiştir. Mirza Kâzım Paşa, Emanullah Mirza Kaçar gibi deneyimli subaylar ise emekliliğe sevk edilmişlerdir. Anlaşılacağı üzere Gence'ye geldiği ilk günden itibaren Azerbaycan ordusunun kurulmasına önem veren Nuri Paşa, Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa'ya yolladığı mektuplarda şartların müsait olduğunu belirtmiştir. Mugan

[491] Manaf Süleymanov, *a.g.e,* s. 330.
[492] Nazım Cafersoy ile mülakat, Bakü 25 Aralık 2018.

Ovası'nda 10 milyon kg civarında buğday ve diğer gıda stoklarının mevcut olduğunu bildiren Nuri Paşa, öte yandan malzeme ve cephane yetersizliğinden yakınmıştır.[493]

Azerbaycan gençlerinin geleceklerine ve ülkelerinin kaderlerine lakayt davranmaları Nuri Paşa'yı orduda silbaştan ıslahatlar yapmaya itmiştir. Ordunun ilk başlarda tamamının Kafkasya Müslümanlarından oluşturulması karara alınsa da, 3 bin kişinin geleceği ümidiyle ilan edilen ilk seferberlikte beklenilen sonuç çıkmayınca, Nuri Paşa Osmanlı'dan destek istemek zorunda kalmıştır. 20 Temmuz 1918 tarihinde aldığı bir kararla Nuri Paşa, Müslüman Alayı'nda görev yapan gayrimüslim subaylara karşı milli duyguların bir kenarda bırakılarak iyi davranılmasını talep etmiştir. Lakin güvenli ortam oluşturmak için 13 Ağustos 1918 tarihli ikinci bir emirle sadece Müslümanların orduya alınacağına ilişkin karar yürürlüğe girmiştir. Artık 12 Kasım 1918 tarihine gelindiğinde Birinci Azerbaycan Tümeni'nde bulunan 2.898 askerin tamamı Azerbaycan Türklerinden oluşmaktaydı.[494]

Reformların orduya yeni nefes getirmesiyle milli duyguları coşan Azerbaycan gençleri, Çarlık döneminin askerlikten muaf etme politikasından miras kalan zihinsel tabuları ve isteksizliği yıkarak gönüllü şekilde ordu sıralarına katılmaya başlamışlardır. Ağtaş'ta 389 asker, Gökçay'ta ise 150 asker bölükler halinde toplanmıştır. Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in oğlu Muhammed Tagiyev, halkın zor günlerinde gençlerin silaha sarılmasından duyduğu gururu anlatmış, yiğit er ve subayların silahlı mücadelenin yanı sıra olumsuz yaşam koşullarıyla da mücadele ettiklerinin altını çizmiştir.[495]

Ağustos'un ilk günlerinde ağabeyi Enver Paşa'ya yazmış olduğu bir mektupta Nuri Paşa, vaziyetin iyiye doğru değişiminden ve ordudaki maneviyat yüksekliğinden duyduğu memnuniyeti ifade ederek özellikle "kahraman halk" olarak adlandırdığı

---

[493] Nesiman Yakuplu, *a.g.e*, s. 6.

[494] Mehman Süleymanov, *"Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu...",* s. 376; Gence Harp Okulu mezunlarından ibaret Cemil Cahit komutasındaki Birinci Azerbaycan Tümeni'nin merkezi Şuşa'da, Binbaşı Nazım komutasındaki İkinci Azerbaycan Tümeni'nin merkezi Bakü'de yerleşmiştir. Bkz. Mehman Süleymanov, *Kafkas İslam Ordusu'nun Kurulması…,* s. 131-133.

[495] Akif Aşurlu (Veliyev) Abdulezim oğlu, *Cumhuriyet Döneminde Seferberlik ve Harbi Hizmete Çağrılış (1918-1920),* Printland MMC, Bakü 2018, s. 22.

Lahıclıların[496] Ermeni çetelerinee karşı altı ay boyunca direnmesinden övgüyle bahsetmiştir.[497] Nuri Paşa ayrıca Bakü'ye gelene dek Ermenilere karşı savaşanların faaliyetlerini de olumlu olarak değerlendirilmiştir. Nuri Paşa, "Şerurlu partizan" lakaplı Tagi İsmayılov'a kıymetli taşlarla süslenen hançer,[498] milliyetçi Şıhali Haciyev'e ay yıldızlı kama (küçük hançer) ve Fatih Sultan Mehmet'in mührünü,[499] "Koçu" (kabadayı) lakaplı Meşedi Adil'e kendi atını ve kılıcını hediye etmiştir.[500]

Müslümanların orduya büyük katılımı sonucu Miralay Atıf Bey önderliğinde Gence'de ilk askeri okul kurulmuştur. Kısa sürede Bakü, Karabağ, Şeki, Zakatala, Kazah, Gökçay ve Kuba'da askeri şubeler açılmıştır. Atıf Bey'in yetkileri bir tümen komutanının yetkilerine eşdeğer olmuştur. Gence Harp Okulu'ndan ilk seferde 400 küçük subay ve 150 ihtiyat subayı, ikinci aşamada ise 200 ihtiyat subayı mezun edilmesi planlanmıştır.[501] Gence Harp Okulu'nun haftalık müfredatı Tablo 20'de belirtilmiştir. Okul şubelerinde beden ve silah eğitimleri için haftalık ders programının ilk günlerinde yürüyüş, koşu, dönüşler (sağa, sola, yarım sağa, yarım sola), sıra dizilişi, silah ve kırıcı cisimler hakkında eğitim verilmiştir. Haftanın ikinci günlerinde ise selamlama (el ve kafa selamı), sayısız dönüşler (ferdi ve bölük halinde), vücudun farklı hareketleri ve kılıç talimi konularından bahsedilmiştir. Yürüyüş, koşu, diz çökme, yere yatma, arazi kontrolü, hedef belirleme haftanın üçüncü günlerinin; ateş etme, silahla davranma, açık ve kapalı arazide hedefi belirleme ise haftanın dördüncü günlerinin programına dâhil edilmiştir. Cuma günleri ise eğitim programı kapsamında genel tekrara yer ayrılmıştır.[502]

---

[496] Lahıc kasabası Büyük Kafkasların Doğu yamaçlarında, İsmayıllı şehrinin sınırları içerisinde yer almaktadır. Lahıc, bakırdan hazırlanmış ürün, süs eşyaları ve dekorlarıyla bilinmektedir. Bu sanat eserleri Bern (İsviçre) ve Louvre (Fransa) gibi saygın müzelerde sergilenmektedir. Kasabada "bakırcılar çarşısı" isimli bir sokak pazarı da vardır. Lahıclılar Azerbaycan Türkçesi ve Farsçanın lehçelerinden biri olan Tatça konuşmaktadırlar. Bkz. Ayna Alizade, "Azerbaycan'ın Tarihi ve Kültürel Değerlerinden Olan Lahıc Kasabası", *Irs: Geleneksel Sanatlar Dergisi,* 50-55, 26 Aralık 2012, s. 50-53.

[497] Mehman Süleymanov, *"Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu…",* s. 273.

[498] Cavit İsmayılov, "Nuri Paşa'nın Ödüllendirdiği Şarurlu Tagi", *Türkistan Gazetesi,* 12-18 Nisan 2015, s. 11.

[499] Vahit Muharremov, "Nuri Paşa'dan Hatıra Kalan Mağlup Edilmezlik Sembolü: Geme", *Azerbaycan Ordusu Gazetesi,* 12 Eylül 2012, s. 4.

[500] Elnur (Hüseynov) Eltürk, "Nuri Paşa'nın Kendi Atını Bağışladığı Koçu Adil Kimdir?", *Türkistan Gazetesi,* 25-31 Mayıs 2014, s. 3.

[501] Mehman Süleymanov, *Nuri...,* s. 131-133.

[502] Mehman Süleymanov, *"Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu…",* s. 266.

Tablo 20. Gence Harp Okulu'nun Ders Programı (1918)

Dönem	*Ders Programı*
Birinci Dönem (İlkin Talimat)	Münferid Kıta'ya ait Atış Kuralları (2 saat) Teşkilat ve Malumati Askeriye (2 saat) Mevki Savaşı ve Hizmet Nezeriyesi (2 saat) Dahili Hizmet ve Edep-Erkan Kuralları (2 saat) Hijyen (1 saat) Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1 saat) Müzik (1 saat)
İkinci Dönem (Büyük Talimat)	Kıta ve Takım Hakkında Bilgiler
Üçüncü Dönem (Yöneticilik)	Savaş Sırasındaki Vazifeler ve Bölük Hazırlığı

Kaynak: Mehman Süleymanov'un "Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu, Hazırlığı ve Seferberlik Vaziyeti" (ed. Mehman Süleymanov, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü, Bakü 2008, s. 261.) başlıklı makalesinden alınan bilgiler doğrultusunda yazar tarafından derlenmiştir.

Türkçe gerçekleştirilen akşam dersleri hariç diğer tüm derslerde Rusça ve Türkçe konuşulmaktaydı. Harp okulunun haftalık ders programı Tablo 20'de ayrıntılı olarak gösterilmiştir. "A" (Ali, yüksek) notu ile mezun olanlara baş çavuş, "B" (İyi) notu ile mezun olanlara çavuş, "C" notu ile bitirenlere ise onbaşı rütbe ve yetkileri verilmiştir. "A" notuna sahip öğrenciler, üç ay kusursuz hizmetten sonra subay olma hakkı kazanmaktaydı. Disiplin cezası almaları durumunda ise baş çavuş yardımcısı bile olamıyorlardı. İlk eğitimini "C" notu ile tamamlayan nispeten zayıf öğrenciler ise üç ay içerisinde sınıf atlayamazlarsa kıtalara onbaşı olarak gönderilirdi. Bir sınıftan diğerine geçiş en az iki hafta sürmekteydi.[503]

Öğrencilerin iyi bir subay olarak yetişebilmesi için takım (müfreze) ve bölük komutanı vazifelerini bilmesi, şahsi heyetin talim ve terbiyesini üstlenerek başarabilmesi Harp Okulu Kararnamesi'nin temel prensipleri arasında yerini almıştır. Üç dönem ve altı aydan ibaret talim süresince, öğrencilerin temel askeri bilgilere vakıf olması hedeflenmiştir. Ders programına tüfeğin sökülüp takılması, süngü ve silah kullanımı, parkuru aşma, hedef belirleme, tırmanma ve atlama gibi temel yeterlilikler dâhil edilmiştir. Modern savaş taktiklerine ayak uydurabilmek için öğrencilere savaş işaretleri, saldırı ve müdafaa zamanı yapılması gerekenler, el bombalarını ve gaz maskelerini doğru şekilde kullanma mevzuatı hakkında dersler verilmiştir. Ayrıca

[503] Mehman Süleymanov, *"Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu…",* s. 263-265.

telefon, tıbbi yardım çanta ve çadırların kullanımı, köprülerin onarımı ve gece sessiz yürüme gibi keşfiyat meseleleri de eğitim programında yer almıştır.[504]

Harp okulunda eğitim döneminin bitiş tarihi Kasım ayı olarak planlansa da, orduda subay eksikliği nedeniyle mezuniyet günü daha erken bir tarihe, Ekim ayına alınmıştır.[505] Hüseyin Baykara, "Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi Tarihi" başlıklı eserinde eğitim programı yarım kalan harp okulu öğrencilerinin deneyimsizliğine ve bu sebepten dolayı fazla kayıp verdiklerine değinerek tüm olumsuzluklara rağmen "Biz buraya ölmeye geldik, dönmeğe değil" sloganıyla yankılanan savaş meydanlarının bir an bile boş kalmadığını yazmıştır.[506]

Harp Okulu mezunları, Azerbaycan ordusunun teşkilinde de büyük rol oynamışlardır. 11 Ekim 1918'de Askeri Yükümlülüklerin Geçici Kanunu kabul edilmiştir. Yeni yasayla barış döneminde askere çağrılma yaşı 18, savaş döneminde ise 20 yaş olarak belirlenmiştir. Orduda hizmet süresi ise iki yıllık piyade ve ulaşım alanı istisna olmak üzere üç yıla çıkarılmıştır. Özel mesleklerin - demircilik, kuaförlük, hırdavat - icrası maksadıyla 19-24 yaş arasındaki gençler de orduya sevk edilmiştir.[507] Karşılıklı eğitim antlaşması gereğince 23 Temmuz 1918'de Azerbaycan'a gönderilen askerler, Ekim ayından itibaren mesleklerinin icrasına başlamışlardır. Azerbaycan Parlamentosu'nun mali desteğiyle 1919 yılından itibaren Fransa, ABD, Almanya vb. ülkelerin yanı sıra Türkiye üniversitelerine de birkaç öğrenci gönderilmiştir.[508]

5.6. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü Terk Etmesi

8 Ekim 1918 tarihinde Sadrazam Talat Paşa'nın istifasının ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidardan çekilince, Türk ordusunun cephelerdeki geleceği de sorgulanır hale gelmiştir. Dokuzuncu Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, yeni Harbiye Nazırı Abdullah Paşa'nın 21 Ekim 1918 tarihli emrini icra ederek Kafkas İslam

[504] Mehman Süleymanov, *"Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu…",* s. 259.
[505] Mehman Süleymanov, *"Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu…",* s. 267-268.
[506] Nesiman Yakuplu, *a.g.e,* s. 5.
[507] Mehman Süleymanov, *"Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu…",* s. 376.
[508] Türkiye'ye gönderilen birkaç öğrencinin isimleri şu şekildedir: Caferov Aliyusif Abutalip oğlu (Bakü), Hasanov Alimuhtar Yakup oğlu (Bakü), Mehmet Hanefi Zeynel oğlu (Maştağa, Bakü), Kerimov Ali Haspolat oğlu (Balahanı, Bakü), Hacı Sait Hasan oğlu (Ucar). Mehmetov Ali Halil oğlu (İsmayıllı), Tahirzade Abdulla Mahmut oğlu (Oğuz), Dursunzade Mehmet Zeki oğlu (Tiflis). Bkz. Teyyup Kurbanov Yarmehmetoğlu, *Yüz Talebe, Yüz Talih,* Şur Yayınları, Bakü 2018, s. 40-45.

Ordusu'nun tahliye işlemlerini başlatmıştır. Böylece hem Nuri Paşa'nın ve hem de Kuzey Kafkasya Orduları Komutanı Yusuf İzzet Paşa'nın da Kafkasya'daki görevleri sona ermiştir. Tahliye kararının verildiği 21 Ekim 1918 günü Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, ordunun tahliye kararına ilişkin düşüncelerini AHC Hariciye Nazırı Ali Merdan Bey Topçubaşı'na aşağıdaki ifadelerle aktarmıştır:

> "Zaman hızlı akmakta, her şey değişmektedir. Şimdilerde ise sadece gün içinde değil her saat değişiyor. Bakın dün nasıldı, bugün neler yaşanıyor. Dün halimiz iyiydi, kendimizi iyi hissediyorduk. Bugün ise mağlup durumdayız. Şimdi beraber çalışarak çıkarlarımızı korumalıyız. Kimseye sır değil ki, bizler Azerbaycan'ı seviyoruz ve şimdiye kadar yapabildiğimiz her şeyi yaptık."

Topçubaşı'na düşüncelerini ileten bir diğer önemli devlet adamı ise Türk mevkitaşı Mehmet Nebi Bey olmuştur. Nebi Bey, 27 Ekim 1918 tarihli mektubunda Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın sözlerine benzer sözler söylemiştir:

> "Arzu ederiz ki, genç devletiniz teşkilatlansın, güçlensin. Fakat şimdiki durumumuz eski hızla size yardım etmemizi mümkün kılmamaktadır. Ordularımızın Azerbaycan'dan çıkarılmasına tekit gösterileceğinin farkındayız. Fakat hangi vazifede bulunmalarını dikkate almaksızın arzu edenler hizmetinizde kalabilir."

Nebi Bey'in son cümlesinde belirttiği hususla, Osmanlı er ve subaylarının istedikleri takdirde Azerbaycan'da kalmalarına izin verilmiştir. Lakin 26 Ekim 1918 tarihli 5236 numaralı karar İtilaf Devletleri'nin baskısıyla feshedilmiş, birkaç istisna hariç (Nimetullah Bey, Şahabettin Bey, Binbaşı İsmail Hakkı) Türkler Kafkasya'yı terk ederek Dokuzuncu Ordu Komutanlığı'nın hizmetine girmiştir.[509]

Uzun vadede ve ağır şartlar altında gerçekleşen Bakü'nün fethine karşılık Osmanlı'nın bölgeden geri çekilmesi bir o kadar çabuk ve hüsran dolu olmuştur. Kafkas İslam Ordusu, İngiltere ve Rusya'nın desteklediği İranlı ve Bolşevik-Taşnak birliklerinden ibaret Kızıl Ordu'nun yanı sıra Almanların gizli desteğini alan Gürcülerle savaşmıştır. Türk ordusu ayrıca sıcak, su sorunu, bulaşıcı hastalıklar, yararsız telgraf ve telefon hatları, işlevsiz demiryolları gibi olumsuz unsurlarla da

[509] Mehman Süleymanov, "Kafkas İslam Ordusu'nun Diğer Faaliyetleri ve Misyonun Sona Ermesi", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* (ed. Mehmet Rıhtım ve Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, ss. 357-392, Bakü 2008, s. 382.

mücadele etmiştir. Sıcak ikliminden dolayı su krizi Gökçay-Karameryem ve Şamahı-Mereze-Bakü karayolu istikametinde daha fazla hissedilmiştir. Zaten eski ve kötü durumdaki Kürdemir-Bakü Demiryolu hattı daha da tahrip edildiğinden taşınma işlemlerinde büyük sorunlar yaşanmıştır. Dış etkenlerle beraber asker, malzeme, cephane ve savaş hazırlıklarındaki aksaklıklar vb birtakım iç etkenler Bakü taarruzu süresince ilerlemeyi engellemiştir.[510]

Sonuç olarak 30 Ekim 1918 tarihinde Ege denizindeki Limni adasına bağlı Mondros Limanında demirli Agamemnon zırhlısında imzalanan mütarekeyle bir nevi fiilen son bulan Osmanlı Devleti, Kafkasya'da mevcut olan birliklerini geri çekmek zorunda kalmıştır. 25 maddelik Mondros Bırakışması'nın 11'inci ve 15'inci maddeleri doğrultusunda atılan bu adımdan sonra Bakü ve Batum gibi iki mühim şehri bünyesinde barındıran Güney Kafkasya'nın demiryolu hatlarında kontrol İtilaf Devletleri zabıtasına devredilmiştir. 3 Kasım 1918 tarihinde AHC Dışişleri Bakanı Ali Merdan Bey Topçubaşı, mütarekeyi Osmanlı adına imzalayan Bahriye Nazırı Rauf Orbay'la görüşerek antlaşmayı kınamış, özellikle de bağımsızlığın tehdidi olarak gördüğü 15. Madde'yi hayal kırıklığıyla karşıladığını ifade etmiştir. Rauf Bey, Topçubaşı'nın itirazını haklı saymakla beraber mevcut durumda başka çarenin kalmadığını üzüntüyle belirtmiştir.[511]

[510] Mehman Süleymanov, *"Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu..."*, s. 254.
[511] Mehman Süleymanov, *"Kafkas İslam Ordusu'nun Diğer Faaliyetleri..."*, s. 384.

6. AZERBAYCAN KAMUOYUNDA KAFKAS İSLAM ORDUSU VE NURİ PAŞA ALGISI

Çalışmanın bu bölümünde Nuri Paşa'nın ve onun komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'nun hizmetlerine Azerbaycan kamuoyundaki bakış açısı incelenmiştir. Değerlendirmeler sırasında AHC, SSCB ve modern Azerbaycan olmak üzere üç farklı siyasal dönem dikkate alınmış; seçkinlerin ve gazetelerin görüşleri, şiirler, makaleler, marşlar, kamusal alanlar ve şehitlikler üzerinden araştırma yapılmıştır.

AHC döneminde Nuri Paşa'ya karşı hem iktidar hem de halk tarafından saygı ve sevgi gösterildiği görülmektedir. Nuri Paşa ile Azerbaycan yöneticileri arasındaki ilişkiler ise "İyun Buhranı" (Haziran Krizi) hariç iyi düzeyde seyretmiştir. Şöyle ki, bizzat Azerbaycan devlet adamlarının isteğiyle Kafkasya'nın yolunu tutan Nuri Paşa önderliğindeki Türk Askeri Heyeti'nin Gence'yi Bolşevik-Taşnak güçlerinden temizlememesinin ardından AHC Hükümeti'nin Tiflis'ten Gence'ye taşınmış, lakin Nuri Paşa bu hükümetin istifasını ve yeniden kurulmasını talep etmiştir. Nuri Paşa'nın siyasi danışmanı Ahmet Ağaoğlu da bu kararı desteklemiştir. Böylece İstiklalciler grubunu oluşturan mevcut hükümetle İlhakçılar adlanan Nuri Paşa taraftarları arasında itilaflar yaşanmış, yeni hükümetin oluşmasıyla bu anlaşmazlıklar, 17 Haziran 1918 tarihinde sona ermiştir.[512]

Mondros Mütarekesi gereğince Kafkas İslam Ordusu'nun dağılmasına rağmen Anadolu'ya geri dönmeyi düşünmeyen Nuri Paşa, iktidardaki Müsavat Partisi'nin desteğiyle hükümette yer almıştır. Lakin çok geçmeden İngiliz Birlikleri Komutanı General Thomson'un talebi üzerine Azerbaycan'dan ayrılan Nuri Paşa'nın şerefine 10 Kasım'da Bakü'de büyük ziyafet düzenlenmiştir. Henüz AHC siyasi varlığını kaybetmemişken, 1920 yılında Kâzım Karabekir Paşa'nın talimatıyla Milli Mücadele'ye Bakü yönetiminin maddi desteğini sağlamak için Azerbaycan'a giden Nuri Paşa'yı Azerbaycan Türkleri "halk kahramanı" olarak karşılamıştır. Anlaşılacağı üzere AHC döneminde, Bakü'yü General Lionel Dunsterville komutasındaki İngiliz ordularının desteklediği Bolşevik-Taşnak birliklerinden kurtaran Nuri Paşa, iktidar ve

[512] Talebe Kabulü Üzere Devlet Komisyonu, *Tarih,* Abituriyent Yayınları, Bakü 2015, s. 514.

halk seviyesinde büyük saygınlık kazanmıştır. Azerbaycan Türklerinin Nuri Paşa ve Türk şehitlerine olan sevgi bağları, baskıcı Sovyet rejiminin en etkili ve tehlikeli olduğu dönemlerde bile kaybolmamıştır.

SSCB'nin halkın düşünce özgürlüğüne getirdiği kısıtlamalar kapsamında özgür basın üzerinde baskı artmış, Türkçü ve İslamcı hareketler yasaklanmış, Türk ordusu genç nesillere "işgalci" olarak aktarılmıştır. Moskova yönetiminin dayattığı ideolojiye rağmen halkın Nuri Paşa sevgisi gizliden gizliye devam etmiş, bakımsız kalan şehit mezarları tamir edilmiştir. 18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan bağımsızlığını tekrar kazandığında ise Sovyetlerden kalma tabular yıkılmış, halkın gerçekleri öğrenebilme ve araştırabilme imkanı doğmuştur. Dolayısıyla Kafkasya harekâtının Türk ve Müslüman halk adına önemi daha iyi anlaşılmış, Nuri Paşa Azerbaycan Türklerinin hafızalarında "Bakü Fatihi" olarak yer edinmiştir.

Azerbaycan'da her yıl 15 Eylül'de düzenli olarak Nuri Paşa'nın ve Kafkas İslam Ordusu'nın hizmetleri anılmakta, devlet televizyonlarında ve gazetelerde Türk şehitlerinden kahraman diye bahsedilmektedir. 15 Eylül 2018 tarihinde AHC'nin ve Kafkas İslam Ordusu harekâtının yüzüncü yılı Azerbaycan'da büyük coşkuyla kutlanmıştır. Zaten 2018 yılı Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 16 Mayıs 2017 tarihli ve 2867 numaralı emri doğrultusunda "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Yılı" ilan edilmiştir. Bir diğer mühim hadise ise İlham Aliyev ve Türkiyeli mevkitaşı Recep Tayyip Erdoğan'ın katılımıyla 15 Eylül 2018 günü Azatlık Meydanı'nda muazzam bir askeri geçit töreni düzenlenmesi olmuştur. Azerbaycan ve Türkiye Silahlı Kuvvetleri'nin katıldıkları törende eski Osmanlı üniformaları giyen askerler seyircilerin ve medya kuruluşlarının beğenisini toplamıştır. Erdoğan, *"Azerbaycan Türkiye'den sonra en fazla şehidimizin olduğu ülkedir, burada 1132 şehidimiz uyuyor"* sözleriyle beraber konuşmasının devamında ortak dil, din ve kültür unsurlarının da önemine değinmiştir. *"15 Eylül, Azerbaycan-Türkiye kardeşliği günüdür"* ifadelerini kullanan Aliyev ise dünya genelinde böyle bir dostluğun ikinci bir örneğinin bulunmadığını sözlerine eklemiştir.[513]

[513] Pervane Bayramova ve Taptık Ferhatoğlu, "Bakü'nün Kurtuluşunun 100'üncü Yılı Münasebetiyle Askeri Tören Yapıldı", Amerika'nın Sesi, 15 Eylül 2018, *https://www.amerikaninsesi.org/a/herbi-parad/4572998.html,* (30.05.2019).

Çalışmanın altıncı bölümünde Azerbaycan'ın son yüz yıllık tarihi esas alınmak üzere devlet adamlarının, düşünürlerin ve de aydınların olumlu ve olumsuz görüşlerine yer verilmiş, ardından AHC döneminden günümüze kadarki süreçte bazı gazetelerin Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu'nu ne şekilde manşetlerine taşıdığına değinilmiştir. Ayrıca Nuri Paşa'nın Azerbaycan edebiyatı ve kültüründe yeri anlatılmış, Kafkas İslam Ordusu şehitlerinin anısına yapılan kutsal şehitliklerden bahsedilmiştir.

6.1. Seçkinlerin Görüşleri

Adından anlaşılacağı üzere diğerlerinden yeteneğiyle ve görüşleriyle ayrılan seçkinleri Türkolog Ziya Gökalp, Türkçülüğün esasları arasında gördüğü "Halka doğru" prensibinin hareket mekanizması olarak belirlemiştir. Bu ilkeye istinaden seçkinler yüksek eğitim ve öğretim görmüş insanlar olmanın yanı sıra milli kültür ve geleneğin canlı müzesi halktan ayrılmış kimselerdir. Dolayısıyla milli kültürden henüz nasiplerini alamadıkları için halka doğru gitmeleri lüzumludur. Böylece kendileri milli kültür terbiyesi almalarına karşılık halkın gereksinim duyduğu medeniyeti onlara aşılama fırsatı yakalayacaklardır.[514]

Azerbaycan ve Anadolu Türkleri arasındaki yakınlaşma bir nevi sağlam düşünceye sahip insanların, yani seçkinlerin (güzideler) faaliyetleri sayesinde mümkün olmuştur. Anadolu ile Kafkasya'da Türkçülük ve Turancılık akımının ortak gelişimi sayesinde 19. yüzyılın sonlarına kadar devam eden düşmanlık yerini artık Osmanlı-Azerbaycan işbirliğine bırakmış, Trabzon ve Batum antlaşmalarıyla bu dostluk ilişkileri daha da pekiştirilmiştir. İki bölge halkı arasındaki bağlantıların daha da güçlendirilmesini sağlayan Kafkas İslam Ordusu harekâtı, Azerbaycan Türklerinin hafızasında kalıcı ve olumlu izler bırakmıştır. Türkiye Türkleri için İstanbul'un fethi ve Fatih Sultan Mehmet ne anlam ifade ediyorsa, Azerbaycan Türkleri için de Bakü'nün Bolşevik-Taşnak birliklerinden temizlenmesi ve Nuri Paşa aynı anlamı taşımaktadır. Bu sebepten dolayı, yazında Nuri Paşa'ya "Bakü Fatihi" diye hitap edilmektedir. Lakin Azerbaycan kamuoyu içerisinde sol düşünceyi benimseyen bir kesim tarafından Osmanlı'nın Kafkasya harekâtı "işgal" veya "ilhak", Nuri Paşa ise

[514] Ziya Gökalp, "Halka Doğru", *Türkçü Dergi,* Sayı 1, Temmuz-Ağustos 2011, s. 25; Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları,* Varlık Yayınları, 2. Baskı, Sayı 355, İstanbul Temmuz 1955, s. 30-34.

"işgalci" olarak görülmektedir. Çalışmanın bu kısmında AHC, SSCB ve modern Azerbaycan dönemlerinde Osmanlı'nın Kafkasya harekâtı hakkında olumlu ve olumsuz görüşler aktarılmıştır.

6.1.1. Olumlu Görüşler

Geçmişten günümüze, Azerbaycan kamuoyunda Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu algısı genel olarak olumlu olarak seyretmiştir. Bakü başta olmak üzere Azerbaycan'ın Bolşevik esaretinden kurtulmasını özellikle, çalkantılı günler yaşayan ve bağımsızlığı tehlikeye düşen AHC'nin üst düzey yöneticileri, iktidar partisi Müsavat'ın üyeleri, Türkçü-Turancı düşünürler ve yerli halkın önemli bölümü büyük sevinçle karşılanmıştır. Nuri Paşa'nın hizmetlerini ön plana çıkaran şahsiyetlerin başında AHC'nin kurucusu ve Milli Şura lideri Mehmet Emin Resulzade gelmektedir. Bakü'nün Azerbaycan halkı için paha biçilemez değere sahip olduğuna vurgu yapan Resulzade, şehrin Bolşeviklerden temizlenmesinden kıvanç duymuştur.[515]

AHC Dışişleri Bakanı Alimerdan Bey Topçubaşı, 3 Ekim 1918 tarihinde Azerbaycan Heyeti Meclisi Başkanı sıfatıyla Osmanlı'nın başkenti İstanbul'da Enver Paşa ile gerçekleştirdiği görüşmeden anılarını aktarırken Nuri Paşa'nın Azerbaycan'a sevgisinden ve halkın bu sevgiyi karşılıksız koymadığından bahsetmiştir:

> "[...]Enver Paşa bana 'Dün babam Hacı Ahmet Bey oraya yola çıktı. Azerbaycan'a büyük sevgiler besleyen kardeşimin komutanlığındaki ordularınızın zaferinden memnunum. Nuri Paşa'yı hiç gördünüz mü? Ahali ona nasıl münasebet besler?' diye sorunca halk da Nuri Paşa'yı aynı sevgiyle sever, itimat gösterir, onun teşkilatlandırdığı birliklere büyük önem verir, diye bildirdim[...] İstanbul'a yola çıktığımda Nuri Paşa Şamahı ve Zakatala seferlerinden geri dönmek üzereydi. Ahali kendisini büyük coşkuyla karşılamış, yardımlarından dolayı teşekkür etmişti[...] Bu yardımlar olmasaydı, Kafkasya'daki vaziyetimiz çok daha kötüye gidebilirdi. Hiç şüphe etmem ki, Bakü'nün alınması haberi cümle Müslümanlar tarafından derin sevinçle karşılanmasın."[516]

Üzeyir Hacıbeyov, Osmanlı'nın mahvolma tehlikesiyle yüzleştiği günlerde Kafkasya Müslümanlarını unutmayarak yaptığı askeri ve teknik destek nedeniyle

---

[515] Türk ordusunun 5 Ağustos 1918'de Bakü yakınlarında mağlubiyet haberinden sarsılan Resulzade, üzüntüsünü Mehmet Hasan Hacınski'ye gönderdiği telgrafta "Eğer Bakü alınmazsa, her şey biter. Elveda, Azerbaycan!" ifadeleriyle belirtmiştir. Bkz. Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri…*, s. 90; Nesiman Yakuplu, *a.g.e*, Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü, 2018, s. 8.

[516] Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri…,* s. 45-46.

Enver ve Nuri Paşalara şükranlarını sunmuştur. Hacıbeyli, "Türk Ordusu'nun gelmemesi yahut geç gelmesi durumunda Bakü ve Şamahı gibi büyük şehirler başta olmak üzere Azerbaycan'ın her bir noktasında taş taş üste kalmayabilirdi." diyerek harekâtın önemine vurgu yapmıştır.[517]

Bakü'nün fethi günü Nuri Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne *"Bakü 36 saat süren mücadeleden sonra 15 Eylül günü saat 09.00'ta ele geçirilmiştir."* telgrafını çektikten sonra Kafkas İslam Ordusu Karargâhına akın akın tebrik mektupları gelmeye başlamıştır. Azerbaycan'ın Milli İstiklal Davasının iki önemli savunucusu, Mehmet Emin Resulzade ve Fethali Han Hoyski Türk Askeri Heyeti'ni ilk kutlayanlar arasında yer almışlardır. Resulzade, ilk tebrik telgrafını 17 Eylül 1918'de ordu karargâhına göndererek bu gelişmenin Turan yolunda çığır açan bir zafer olduğunu bildirmiştir:

> "Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa Hazretlerine[...] Bakü'müzün istirdadından (geri alınmasından) dolayı zat-ı alilerini tebrik eder, Turan kapısını açmak uğruna canlar feda eden şühedanın (şehit) ruhları karşısında eğiliriz[...] Yaşasın Mücahidin-i İslam."[518]

25 Eylül'de ise Mehmet Emin Resulzade Azerbaycan heyeti adına ikinci bir telgraf yollayarak tebriklerini yenilemiştir:

> "Zat-ı alileri kumandasındaki Asakir-i Mansure'nin zaferi münasebetiyle birlikte Türk halkının arz-ı ihtiram ve tebrikat eylemesini, bilhassa fedakârlığıyla temayüz eden Alay Komutanı Fehmi Bey Efendi'ye beyanı takdirat ettiğini tebliğ-i tecdid-i ihtiramat eylerim."[519]

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Resulzade'nin her iki telgrafına 27 Eylül 1918'de karşılık vererek şükranlarını sunmuştur:

> "Dersaadet Azerbaycan Heyet-i Murahhasası Reisi Resulzade Emin Bey'e[...] 15 Eylül 1918'de Bakü'nün istirdadından dolayı vaki olan tebrikatınıza mükabil (tebrikinize karşılık olarak) teşekkür eder, bu vesileyle daha büyük muvaffakiyetlerin husule gelmesini (meydana gelmesini) Cenab-ı Haktan niyaz eylerim (umarım)."[520]

---

[517] Azerbaijan News Service Kanalı, Afet Telmankızı ile Nuru Paşa Belgeseli, 11 Haziran 2016, *https://www.youtube.com/watch?v=ND0Qrq1kwWE,* (02.07.2019).
[518] Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri...,* s. 100.
[519] *Gös. Yer.*
[520] Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri...,* s. 101.

19 Eylül 1918 tarihinde AHC Başbakanı Fethali Han Hoyski de telgrafında Nuri Paşa'ya tebriklerini ileterek Türk ordusunun hizmetlerini methetmiş, telgraf metni "Azerbaycan" gazetesinin ilk sayfasında da yayımlanmıştır:

> "Kafkas İslam Ordusu'nun Komutanı saadetli Nuri Paşa Hazretlerine[...] Komutanızdaki cesur askerlerinizin Azerbaycan'ın başkenti Bakü'yü düşmandan arındırdığı için zat-ı hamiyyet perveranelerinize, ayrıyeten dünyanın en cesur ve soylu askeri olan Türk evlatlarına minnettar olduğumu arz etmekle iftihar ederim."[521]

Zakatala şehrinin valisi İlyas Bey, Gence Talimgâh ve Garnizon Komutanı Yarbay Atıf Bey gibi yerli idareciler de Nuri Paşa'yı kutlayanlara katılmıştır. Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin ilk başkanı Abdülmecit Çernoyef de Nuri Paşa'yı ilk tebrik edenler arasında olmuştur:

> "Bakü'nün zaptını müjdeleyen kutlu telgrafınızın bende büyük bir sevinç hasıl ettiğini övünçle arz ediyorum. İslamiyetin menfaatini en kısa zamanda temin eden ilk şahıs olacağınızı ümit ederim. Parlak başarınızı özel bir memurla Kuzey Kafkas Milli Cemiyeti'ne de bildirmiş bulunmaktayım. Bendenizle birlikte tüm Kuzey Kafkasyalıların kahraman Türk ordusuna ve bu ordunun şanlı komutanına tebriklerini arz ederim."[522]

AHC döneminden farklı olarak 1920-1991 yıllarını kapsayan SSCB döneminde Moskova yönetimi, İslamcılık ve Türkçülük fikirlerine karşı mücadele başlatmıştır. Azerbaycan halkının kaymak tabakası; edipler, mütefekkirler, devlet adamları, ideologlar komünizm düşüncelerine muhalif oldukları için "vatan haini" veya "dâhili düşman" damgasıyla suçlanarak sürgüne gönderilmiş veya işkencelere uğramışlardır. Eğitim alanında yapılan reformlarla ise Türk kimliğini sarsıtmak hedefi güdülmüş, Azerbaycan tarihi özellikle de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi yanlışlarla dolu şekilde sil baştan oluşturulmuştur. Okullarda, basında, parti konuşmalarında Nuri Paşa'nın ve Kafkas İslam Ordusu'nun faaliyetlerinden AHC'nin çökmesine zemin hazırlayan felaket diye bahsedilmiştir. Sovyet propagandalarına değinen araştırmacı yazar Nazım Alekberov, Sovyetler döneminde basılan ortaokul kitaplarında Bakü'nün kurtuluşunun "işgal" olarak geçtiğini, malesef koca bir neslin bu yalanlarla büyütüldüğünü söylemektedir:

---

[521] Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri...,* s. 100-102.
[522] Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri...,* s. 102.

> "Tarih derslerinde devamlı Bakü komiserlerinin kahramanlıkları anlatılır; Şaumyan, Mikoyan, Bagramyan methedilir; Türkler "istilacı" diye tanıtılırdı. Milli hükümetimize "hain" derdik. Peki, suçlu kim? Hazreti İsa, zina yaptığı gerekçesiyle taşlama cezası alan bir kadına ilk taşı suçsuz birinin atmasını ister. Bu sözler üzerine herkes donarak yerinde kalır. Çünkü hiçbiri günahsız değildi. Bizler de tarihimizi değerlendirirken kimseyi suçlamadan adil olmak zorundayız. Bu günlerde manzara kısmen değişmiştir. Evet kısmen. Sebebi ecdadlarımızın hakkını halen tam ödeyememiş olmamız. Çok isterdim ki, Azerbaycan'ı kana boyamış Bakü Sovyeti (bugünkü İçeri Şeher) metro istasyonunun ismi Kafkas İslam Ordusu yapılsın. Bu daha adil olmaz mı? Bolşeviklere koyduğumuz heykellerin aynısını Türk şehitlerine, Nuri Paşa'ya yükseltelim. Tektaraflı konuşmuyorum. Anadolu'da binlerce şehit dedelerimiz uyuyor. İstiklal gazisi öyle şanlı dedelerimiz var ki, onlardan birkaçını mesela Abdulla Şaik'i, Ömer Faik Nemanzade'yi tanımıyoruz[...]"[523]

Sovyet propagandalarının ürünü olan düşünceler halkın beynini yıkamış, bağımsızlık döneminde bu durumdan güçlükle kurtulmak mümkün olmuştur. Enver Paşa'nın torunu Osman Mayatepek, Modern Haber Ajansı'na verdiği 25 Kasım 1994 tarihli bir röportajda Azerbaycan'ın ilk Cumhurbaşkanı Ayaz Mütallibov'la görüşmesinde Mütallibov'un Enver ve Nuri Paşalar hakkında tasavvura sahip olmadığını ve bu durumu hayal kırıklığıyla karşıladığını dile getirmiştir:

> "[Azerbaycan'ın ilk cumhurbaşkanı Ayaz Mütallibov Ankara'ya geldiğinde Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Kültür Bakanı Namık Kemal Zeybek, hakkımda bilgi vererek beni kendisine takdim etmişlerdi. Fakat Mütallibov'un şaşkın yüz ifadesinden Enver ve Nuri Paşaları tanımadığını anladım, çok kederlendim."[524]

Şarkşinas Ziyathan Aliyev, Bakü zaferinin değerinin Azerbaycan'ın ikinci bağımsızlığı kazanılırken daha iyi anlaşıldığını bildirmiştir.[525] Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri Harp Akademisi doçenti emekli Albay Mehman Süleymanov halk arasında Nuri Paşa'nın sevilme ve hoş tutulma sebeplerini sadece askeri hizmetlerinde değil şahsi kişiliğinde aramanın daha doğru olacağını söylemektedir. Süleymanov, "Azerbaycan Ordusu" gazetesinde yayımlanan bir makalesinde ismi Azerbaycan'la özdeşleşmiş Nuri Paşa'yı şöyle anlatmaktadır:

---

[523] Nazım Alekberov, *a.g.m,* s. 21-24.
[524] Elşat Ayvazlı, "Annem Fabrikadan Çıktıktan İki Dakika Sonra Patlama Oldu, Nuri Paşa'nın Cesedi Bulunamadı", Modern Enformasyon Acenteliği, 04 Aralık 2014, *https://modern.az/articles/68377/1/,* (30.05.2019).
[525] Ziyathan Aliyev Alhanoğlu, "Genceli Ressamın Nuri Paşa Sevgisi: Bir Eserin Tarihçesi", *Medeniyet Gazetesi,* 15 Eylül 2017, s. 12.

> "Azerbaycan'ın derdini kendi derdi bilen Türk insanına ve Nuri Paşa'ya halkımız bu gün bile minnettarlık duygusu hisseder[…] Nuri Paşa kuşkusuz ki hayatının en anlamlı ve hafızalardan silinmeyecek sayfasını Bakü'de yazdı. Nuri Paşa, Azerbaycan günlerinden söz düştüğünde esasen Bakü ve Gence hatıralarını, buralarda yaşadığı hoş duyguları anlatırdı."[526]

Milli Şura Başkanı tarihçi Cemil Hasanlı, Bakü zaferini Türk milletinin kurtuluşuna yönelik harekât olarak değerlendirmiştir. Hasanlı'ya göre, Nuri Paşa, Bakü başta olmak üzere Azerbaycan'ın özgürlüğü yolunda yaptığı tüm hayırlı işlerin ödülünü kendi vicdanından almış bir asker olarak hafızalarda yer edinmiştir. Araştırmacı yazar Azer Turan, 1918 ve 1990'lı yıllardaki Ermeni katliamlarını kıyaslayarak mahiyet itibariyle vahşet ve gayri insani davranış açısından aralarında göze çarpacak derecede farkın olmadığı tespitinde bulunmuş ve söz konusu dönemde büyük bir katliamı önleyen Türk Ordusu'nun hizmetlerinden övgüyle bahsetmiştir:

> "Netfçala'nın Uzunbabalı ve Karalı köylerinde yapılan katliamlarda özellikle başı papaklılar[527] hedef alınmıştı[...] Halk Ermeni katliamlarını ve Kafkas İslam Ordusu'nun yardımlarını hafızasından çıkaramadı. Hakikaten bir cihan seviyesinde yükselen bu savaşlar neticesinde topraklar birlik ve bütünlükle kurtuluşa ermişti."[528]

Azer Turan'a göre komünist ideoloji özgür düşünceleri boğmuş, lakin katı yasaklara rağmen halkın Türk ordusuna gizliden gizliye sevgi beslemesinin önüne geçilememiştir:

> "Bu topraklarda bir Türk mukaddesatı var. Enver Paşa, Türkistan'a gemiyle giderken Neftçala güzergâhını kullanmış, burada gecelemişti. Bu sebeple halkın hafızasında ve ruhunda bir Enver Paşa efsanesi, ruhani bir sevgi mevcuttu. 'Enver Paşa çıktı kaleden, Allah sakla onu sen beladan.' türküsü her yerde söylenirdi."[529]

Sonuç olarak, Türklük ve İslamcılıkla sert mücadelenin yürütüldüğü SSCB dönemi dışında, Azerbaycan'da hem cumhuriyet döneminde hem de günümüzde Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu hakkında büyük ölçüde olumlu bir görüş mevcuttur.

---

[526] Mehman Süleymanov, "Nuru Paşa Daim Hatırlanıyor", *Azerbaycan Ordusu Gazetesi,* Bakü, 13 Eylül 2017, s. 5.

[527] Başı papaklılar tabiriyle genellikle erkekler kastedilmektedir. Kalpak da diye bilinecek papak, Azerbaycan başta olmak üzere Kafkasya'da çok kullanılan bir baş giyimi türü olmakta, genelde kuzu derisinden yahut yününden yapılmaktadır. Bkz. Türkçe Sözlükler, Papak Kelime Anlamı Nedir? *https://www.turkcesozlukler.com/papak-nedir-ne-demek,* (30.06.2019).

[528] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 194.

[529] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 205-207.

6.1.2. Olumsuz Görüşler

Türklük aleyhine yapılan sayısız propagandalara rağmen bağımsızlık yıllarında halkın zihinsel açıdan öze dönmesi ve hakikatlerin farkına varması çok zaman almamış, hafızalarda ve gönüllerde kalanlar, nesilden nesle geçerek geleceğe köprü olmuştur. Çalışmanın bu kısmında, Azerbaycan'ın bilinen isimlerinin bağımsızlık döneminde Kafkas İslam Ordusu'nun faaliyetlerine ilişkin olumsuz görüşlerinden bahsedilmiştir. Bir fikrin varolduğu yerde fikir ayrılığı da mutlaka olacaktır. Günümüzde Osmanlı'nın Kafkasya harekâtını takdir edenler kadar elbet ki eleştirenler de mevcut olmaktadır. Bu harekât, özellikle sol düşünceyi benimseyen kesimler tarafından hoş karşılanmamaktadır.

Azerbaycan kamuoyunda sık sık açığa vurduğu anti Türk söylemleriyle gündeme gelen Azerbaycan Sosyal Demokrat Partisi Başkanı Aras Alizade'nin Nuri Paşa hakkında dile getirdiği ifadeler büyük yankı uyandırmıştır:

> "Ermenileri üzerimize Osmanlı salmıştır. Diğer taraftan altın kendisine ulaşana dek Nuri Paşa, Gence'de oturarak yerinden kımıldamamıştır. Aksi takdirde Ermenilere karşı savaşmayacaktı. Milletvekili Fazıl Mustafa'nın konuya ilişkin makalesi bulunmaktadır. Ancak Tagiyev faytonla altın gönderince, Türk ordusu Gence'den Bakü'ye doğru yola çıkacaktı."[530]

Akabinde Tövbe Cemiyeti Başkanı Hacı Abdül de Aras Alizade'nin fikirlerine destek çıkarak adeta yangına körükle gitmiştir. Milletvekili Fazıl Mustafa, tarihçi Anar İskenderov ve "Türkistan" gazetesinin baş editörü Akil Cemal, milletvekili Aras Alizade'nin Nuri Paşa hakkındaki hakaret dolu sözlerine cevap vermişlerdir. Alizade'nin röportajına cevap olarak Milletvekili Mustafa, sert tepki göstererek böyle bir makaleye sahip olmadığını bildirmiş, gerekirse Azerbaycan'ın 20. yüzyıl kahramanları arasında Nuri Paşa'nın ismini ilk sıraya koyabileceğini sözlerine eklemiştir. Fazıl Mustafa, ayrıca Alizade'nin halkın kurtarıcı gözüyle baktığı bir şahsı, delillere dayanmadan tenkit yerine tahkir dolu bir kanıya varmasını "delilik" ve "akla sığmayan hareket" olarak nitelendirmiştir.[531]

---

[530] İlham Tumas'la 40 Dakika, Nuri Paşa Bakü'nün Kurtuluşu İçin Altın İstedi Mi?, Online Haber Acenteliği Kanalı, 08 Şubat 2017, *https://www.youtube.com/watch?v=-KDMZjxaaXY,* (30.05.2019).

[531] İlham Tumas'la 40 Dakika, Nuri Paşa Bakü'nün Kurtuluşu İçin Altın İstedi Mi?, Online Haber Acenteliği Kanalı, 08 Şubat 2017, *https://www.youtube.com/watch?v=-KDMZjxaaXY,* (30.05.2019).

Tarihçi Anar İskenderov, Aras Alizade'nin fikirlerine başka bir açıdan yaklaşarak Nuri Paşa komutasındaki birliklerin Bakü'ye gelişiyle şehir halkının can ve mal güvenliğinin sağlanmasının yanı sıra yurtlarından ayrı düşmüş insanların da geriye döndüğünü yazmıştır:

> "Mart soykırımı sonucu evlerinden ayrı düşenler Bakü'ye geri döndüler. Bakü'nün alınması Kurban Bayramı'na tesadüf etmişti. O kadar çok kurban kesilmişti ki, Nuri Paşa'nın elbiseleri kan içerisindeydi. 16 Eylül 1918'de Şiilerin namaz kıldığı Tazepir Camii'nde Ahunt Ağa Alizade bizzat Nuri Paşa'yı karşıladı. Belki de şehir halkı ilk kez din veya mezhep sorgulamadan, kimseye aldırmadan anın tadını çıkartıyordu."[532]

Modern Müsavat Partisi Başkanı Hafız Hacıyev, 2017 tarihinde Kanal 13'e verdiği röportajda Aras Alizade ve kardeşi Zerdüşt Alizade'nin etnik kökenlerinin İran'a dayandığına, düşüncelerinin ise Rusya yanlısı olduğuna işaret ederek milletvekilinin bu şekilde konuşmasına şaşırmadığını söylemiştir. Tarihçi Dilaver Azimli ise "Yeni Müsavat" gazetesine yaptığı açıklamada Azerbaycan halkı içerisinde küçük bir grubun Türk nefretiyle büyüyen gayri Türk insanlardan oluştuğunu, Alizade'nin de onlardan biri olduğuna vurgu yapmıştır.[533]

6.2. Basın

SSCB döneminde basın özgürlüğünün kısıtlandığı süreç hariç hem AHC hem de bağımsızlık döneminde birçok gazete hakkın ve halkın sesi olmayı başarmıştır. AHC'nın mevcut olduğu iki yıl süresince, "Azerbaycan" gazetesi başta olmak üzere "Açık Söz", "Hayat", "Kaspi" gibi önemli gazetelerde Kafkas İslam Ordusu harekâtı geniş bir şekilde mercek altına alınmıştır. Sovyetler döneminde ise muhalif gazetelerin kapatılmasıyla bu alanda büyük bir boşluk meydana gelmiş, neyse ki bağımsızlığın kazanılmasından sonra Türk kimliğini ele alan, Osmanlı'nın Kafkasya harekâtını hakkıyla araştıran gazeteler faaliyete başlamışlardır. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında "Azerbaycan" gazetesinden yapılan derlemeler esas olmak üzere Birinci Dünya Savaşı döneminde Azerbaycan'da yayımlanan gazetelerin, ayrıca Osmanlı ve Sovyet

---

[532] İlham Tumas'la 40 Dakika, Nuri Paşa Bakü'nün Kurtuluşu İçin Altın İstedi Mi?, Online Haber Acenteliği Kanalı, 08 Şubat 2017, *https://www.youtube.com/watch?v=-KDMZjxaaXY,* (30.05.2019).
[533] Kanal 13, "Ermenileri Üstümüze Nuri Paşa Kaldırdı" Diyen Aras Alizade'nin Milletvekili Mazbatası Geri Alınmalı, 08 Şubat 2017, *https://www.youtube.com/watch?v=d5dfJkTINGI,* (30.05.2019).

gazetelerinin Nuri Paşa ve komutasındaki birliklere bakış açısına değinilmiştir. Ayrıca harekâtın modern Azerbaycan gazetelerine nasıl yansıdığından bahsedilmiştir.

6.2.1. Azerbaycan Basını

Sentrokaspi Dikatörlüğü'nün veya diğer adıyla Orta Hazar Yönetimi'nin teslim olduğu 15 Eylül 1918 günü faaliyete başlayan "Azerbaycan" gazetesi basın sahasında elde edilen ilk mühim başarı olarak kayıtlara geçmiştir. Rusça ve Türkçe yayımlanan gazetenin ilk sayısında "Bakü'nün Çöküşü" başlıklı yazı ve Başbakan Fethali Han Hoyski'nin "Heyeti Vükela Reisi Fethali Han" unvanıyla Nuri Paşa'ya gönderdiği tebrik mektubu yayımlanmıştır:

> "Cesur askerlerinizin Azerbaycan'ın ebedi başkenti Bakü'yü kurtarması münasebetiyle milletin zat-ı ali hamiyetperverlerinize, dünyanın en necip askeri olan Türk evlatlarına minnettarlığımı arz etmekle iftihar ederim."[534]

Söz konusu gazetede yayımlanan "Azerbaycan Cumhuriyeti" makalesinde Mehmet Emin Resulzade, Türk Askeri Heyeti'nin Gence'ye teşrif ettiği 25 Mayıs 1918 gününü Azerbaycan tarihinin en unutulmaz anı olarak değerlendirmiştir. Tablo 21'de "Azerbaycan" gazetesi arşivlerinden derlemeler sonucu elde edilen bazı haberlerin konusuna ilişkin bilgiler verilmiştir.

Tablo 21. Azerbaycan Gazetesi'nde Çıkan Bazı Haberler (1918-1919)

Tarih	*Sayı*	*İçerik*
18 Eylül 1918	3	Ermeni Piskoposu Levan'ın Nuri ve Halil Paşalara, Fethali Han Hoyski'ye tebrik mektubu
3 Ekim 1918	5	Bakü savaşlarının bilançosu: 148 şehit (9 subay, 139 asker) ve 444 yaralı
21 Ekim 1918	14	Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü terk edeceği hakkında söylentileri Nuri Paşa'nın yalanlaması
6 Kasım 1918	28	Nuri Paşa'yla görüşme saatlerinin ilanı (10.00-12.00)
12 Kasım 1918	37	Nuri Paşa Hazretleri Şerefine Büyük Bir Ziyaret
15 Eylül 1919	197	Türk tümenlerinin Kafkasya'ya geliş maksadı

Kaynak: Akif Aşırlı'nın (Veliyev) "Cumhuriyet Dönemi Matbaasında Kafkas İslam Ordusu" (s. 523-524) kitabından elde edilen bilgiler doğrultusunda yazar tarafından derlenmiştir.

[534] Akif Aşırlı, (Veliyev) "Cumhuriyet Dönemi Matbaasında Kafkas İslam Ordusu", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* (ed. Mehmet Rıhtım ve Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2008, s. 523-524

Üzeyir Hacıbeyov, "Ü Abdül" imzasıyla kaleme aldığı "Nuri Paşa Hazretleri Şerefine Büyük Bir Ziyafet" başlıklı makalesinde 10 Kasım 1918 tarihli ziyafete ilişkin görüş ve düşüncelerini paylaşmıştır. Arap alfabesiyle yazılan bu makale, "Azerbaycan" gazetesinin 12 Kasım 1918'de 37 numaralı sayısında yayımlanmıştır.

> "10 Teşrinisani (Kasım) gününün akşamı kahraman ordumuzun şanlı komutanı Nuri Paşa hazretleri şerefine Yay (Yaz) kulübünün güzel halılar serilmiş, duvarları ay bayraklarla süslenmiş salonunda büyük ziyafet verildi. Yukarıda büyük müzik ansamblı (orkestra), aşağıda milli sazende ve hanendeler terennüm-saz (şarkı söylemek) etmişti. Hükümet ehlinden Baş Nazırımız (Fethali Han Hosyki) başta olmak üzere şehrin yüksek çinli (rütbeli) memurları, umumi zabiti efendiler, İran konsolosu, aydınlarımız, tüccarlarımız ve sair ayan ile eşrefler hazır idiler[…] Nuri Paşa içeri girdiği an herkes saygı ve samimiyetle kendisini selamladı. Ziyafet başlamıştı. İlk olarak Baş Nazırımız nutuk çekti. Azerbaycan Türklerine esirlikten kurtulma saadetini yaşattıkları için minnettar olduğunu ifade ederek Türk kanına işaretle, 'bu kan ve bu kanların döküldüğü mübarek yerler hiçbir zaman unutulmaz ve hatırlardan çıkmaz.' diye buyurdu. Sonda Azerbaycan halkının teşekkürlerini sunarak Paşa hazretleri şerefine kadeh kaldırdı. Tüm hezerat ayağa kalkarak müzeffer ve şanlı komutanımızın şerefine şerbetnuş oldular. Ve hararetli alkışlarla izhari meserret ettiler (sevinçlerini açığa vurdular)."[535]

"Azerbaycan" gazetesinde Bakü zaferine ilişkin yayımlanan makaleler içerisinde Ceyhun Dağistani'nin "Tarihi Gün"[536], Mehmet Emin Resulzade'nin "Kurtuluş Günü"[537] ve Muhammet Hadi'nin "Bakü'nün Kurtuluşu'nun Yıldönümüne"[538] başlıklı makaleleri de ön plana çıkmaktadır.

İngilizler, General William Thomson önderliğinde Bakü'ye geldiğinde Nuri Paşa'nın şehirden ayrılmasını talep etmişlerdir. Üzeyir Hacıbeyli'nin makalesinden anlaşılacağı üzere Azerbaycan'dan ayrılmadan önce (12 Kasım 1918) Nuri Paşa'nın şerefine eski Yay (Yaz) Kulübü'nün salonunda (bugünkü Filarmoni Orkestrası) ihtişamlı bir yemek ziyafeti düzenlenmiştir. 10 Kasım 1918 tarihinde yapılan törene üst düzey yöneticiler, komutanlar, mütefekkirler dâhil halkın her kesiminden ünlü

---

[535] Üzeyir Hacıbeyli, "Nuri Paşa Hazretleri Şerefine Büyük Bir Ziyafet", *Azerbaycan Gazetesi,* Salı 12 Kasım 1918, Sayı 37; Nesiman Yakuplu, *a.g.e,* s. 9-10.
[536] Ceyhun Dağıstani, "Tarihi Gün", *Azerbaycan Gazetesi,* Sayı 5, Bakü 3 Ekim 1918.
[537] Mehmet Emin Resulzade, "Kurtuluş Günü", *Azerbaycan Gazetesi,* Sayı 62, Bakü 18 Eylül 1919.
[538] Muhammet Hadi, "Bakü'nün Kurtuluşu'nun Yıldönümüne", *Azerbaycan Gazetesi,* Sayı 197, Bakü 1919.

simalar katılım göstererek böylece genç Türk paşasına son bir kez saygılarını göstermiş ve vefa borçlarını ödemişlerdir.[539]

Almanya'da mühacir hayatı yaşadığı yıllarda kaleme aldığı "İstiklale Beraber Zafer" (1933) makalesinde Mehmet Emin Resulzade, Bakü'nün Türk yurdu oluşunun ne derecede hayati önem taşıdığını gözler önüne sermiştir:

> "15 Eylül 1918 günü tarihimizde müstesna derecede önem arz eder. Avrupa'da cumhuriyetimize yardımların yapılarak ayakta kalmamızın şart icap etmesiyle ilgili ses sedalar yükselirdi. Lakin bu çabalar Bakü'den yoksun Azerbaycan bırakmaktan başka bir şey değildi. Beden başsız yaşayamayacağı gibi Azerbaycan da Bakü olmadan tasvir edilemez. Azerbaycan'ın çöküşü ve terakkisi Bakü'nün kaderine bağlı."[540]

Bağımsızlık döneminde medya organlarının Sovyet baskısından kurtulmasıyla bilgi paylaşımında yeni bir merhaleye geçilmiştir. SSCB'nin henüz parçalanmadığı bir dönemde "Mübareze" (Mücadele) gazetesinin 26 Ocak 1991 tarihli sayısında muhabir Babek Göyüş'ün Şamahı olayları ile ilgili geniş röportajına yer verilmiştir. Makalede Şamahılıların Nuri Paşa sevdasından ve Acıdere vadisindeki kimsesiz bir Türk mezarından bahsedilmiştir. AHC'nin siyasi ve hukuki varlığı sona erince dikkatlerden kaçan bu tenha mezar yıllar sonra Şamahı'nın Tekle köyünden Melik Mehmet isimli bir hayırseverin gayretleriyle onarılmıştır. Faili meçhul mezarın şehit Türk subaylarından Kadir Efendi'ye ait olduğu bilinmektedir. 24 Mayıs 1991 tarihinde faaliyete başlayan çok tirajlı "Zaman Azerbaycan" gazetesinin 21 Nisan 1991 ve 24 Aralık 1994 tarihleri olmak üzere iki farklı sayısında Kadir Efendi'nin mezarı hakkında yazılar derç edilmiştir. Bu mezar 1964 yılında Gobustanlı Babahan Rızahanov ve 2000 yılında ise Türkiye'nin Azerbaycan'daki Askeri Ataşesi Sadık Ercan tarafından yeniden tamir edilmiş, şehitliğin çevresinde 2,5 metre yüksekliğinde hatıra abidesi yükseltilmiştir. Sadık Ercan aynı zamanda Merdekan'daki Türk şehitliğinin onarımı için büyük emek sarf etmiştir.[541]

---

[539] Arslan Tekin, "İslam Ordusu-Turan Ordusu", Yeni Çağ Gazetesi, 17 Eylül 2018, *https://www.yenicaggazetesi.com.tr/islam-ordusu-turan-ordusu-48879yy.htm,* (11.07.2019).
[540] Ervin Mirza, "İstiklale Beraber Zafer", *Ekspres Gazetesi,* 15-17 Eylül 2018, № 3, s. 9.
[541] Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri…,* s. 69-78.

Halk arasında Nevruz Dede ismiyle bilinen 1910 İstanbul doğumlu Ahmet Ceferzade,[542] 2004 yılında "Zaman" gazetesine verdiği bir röportajda sevdiği iki meşguliyetin camide namaz kılmak ve Bakü'deki Türk Şehitliğinde vakit geçirmek olduğunu belirtmiştir.[543]

Yusuf Ali Afşar 2013 yılında yazdığı bir makalesinde Nuri Paşa ve silah arkadaşlarının hizmetlerine karşı ilgisizlikten yakınmıştır:

> "Geleneksel 15 Eylül kutlamalarının diğer yıllara kıyasla nedense 2013 yılında zayıf olduğu görülmektedir. Aslına bakılırsa, bugünkü bağımsız devletimizin temeli o günlerde atılmıştır. Batıdan Ermenistan, kuzeyden Rusya, güneyden ise İran her zaman tehlikeli rüzgârlar estirmekteydi. Tüm meseleleri Bakü Sovyeti yönetirdi. Gelin, bir an Bakü'yü Azerbaycan'dan ayrı bir bölge olarak düşünelim. Hayır, canlandıramadık. Çünkü Bakü tüm özellikleriyle Azerbaycan'ın ve Türk dünyasının tacıdır. Önemi sadece petrolle kısıtlı değildir. Pekâlâ, o zaman 3 bin km öteden kardeş yardımına gelerek üç ay Gence'den Bakü'ye kadar şanlı tarih yazan bir orduyu bizler neden önemsemeyelim? Yoksa Osmanlı'nın emperyalist merakları olduğunu mu düşünüyoruz? Hayır, yanılıyoruz!"[544]

Türkiye'nin Gence'deki Baş Konsolosu Haluk Ağca'nın da Yusuf Ali Avşar gibi aynı dertten mustarip olduğu görülmektedir:

> "Avrupa'nın bir sıra devletlerinde diplomatik hizmetlerde bulundum. Lakin Azerbaycan'a tayinim çıktığında farklı bir sevinç içerisindeydim. Çünkü benim dedem Kafkas İslam Ordusu şehitlerindendir[…] Gence'ye gelirken Nuri Paşa'nın adına bir sokak yahut müze olmasını umuyordum. Bu şehirde yaşadığı eve gittim. Fakat evin duvarında Nuri Paşa'nın burada yaşadığını anımsatan hiçbir yazı göremedim. Ardından paşanın Agrar (Tarım) Üniversitesi'nin önündeki çalışma odasını ziyaret ettim."[545]

Elmin Nuri, makalesinde Nuri Paşa'nın bireysel yeteneklerinden bahsederken Türk komutanın Fransızca ve Almancayı iyi derecede bildiğine üstelik Gence şehrinin sınırları içersinde bulunan Gökgöl'ün manzarasını çizecek kadar da iyi ressam

---

[542] Nuri Paşa'nın yaverlerinden Nimetullah Bey'in oğlu olan Ahmet, sekiz yaşında iken babasıyla birlikte Gence'ye gelmiştir. Harekât bittikten sonra Anadolu'ya geri dönmekten vazgeçen Nimetullah Bey, kendi ismini Nimet, oğlunun ismini ise Nevruz olarak değiştirmiştir. Nevruz Dede, Resulzade'nin hediye ettiği Kurani-Kerim ile smokini ve Nuri Paşa'nın bağışladığı Paşa kalpağını hatıra olarak yaşadığı evde bulundurmuştur. Bkz. Ali Çerkesoğlu, *a.g.m,* s. 94-108.

[543] Seyfullah Türksoy'la Hayat Yolu İşte Hayat İpek Yolu Kanalı, *Son Osmanlı Nevruz Dede,* 18 Nisan 2007, *https://www.youtube.com/watch?v=HZlrToRDoBk,* (01.07.2019).

[544] Yusuf Ali Afşar, "Bakü'süz Azerbaycan Yahut Sönmüş Ümitlerin Çırağı: Nuri Paşa", Tezatlar Gazetesi, 27 Ağustos 2013.

[545] Parviz Haşimli, "Dedem Azerbaycan'da Şehit Oldu", *Bizim Yol*, Bakü, 11 Mayıs 2012, s. 9.

olduğuna dikkat çekmiştir.[546] "Ses" gazetesinden Valeh Muharremli ise Nuri Paşa'ya sevgisini şöyle ifade etmiştir:

> Hoş gelmişsin, hoş meramlı Nuri Paşa!
> Allah seni, sen de bizi koru, Paşa![547]

Bağımsızlık döneminden sonra konuya ilişkin yayımlanan diğer makalelere örnek olarak ise Nesiman Yakuplu'nun "29 yaşlı Hilaskar Nuri Paşa"[548], Yegane Memmedova'nın "Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu"[549], Neriman Hesenzade'nin "Nuri Paşa"[550], Arzu Şirinova'nın "Nuri Paşa: Büyük Türk Birliğini Koruyan Kişi",[551] Resmiye Rzalı'nın "Ellerine Sağlık, Nuri Paşa! Bakü Sokakları Onu Böyle Alkışlıyordu"[552], Ertuğrul'un "Ellerine Sağlık, Nuri Paşa!"[553], Ahmet Ayyet'in "Azerbaycan Sevdalısı Nuri Paşa"[554] başlıklı çalışmalar örnek gösterilebilir.

6.2.2. Osmanlı ve Rusya Basını

Çalışmanın bu kısmında konunun daha iyi anlaşılması açısından Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Bakü'nün Türk ordusunun kontrolüne geçmesinin, Türk ve Sovyet gazetelerinde manşetlere nasıl taşındığından bahsedilecektir. Kafkas İslam Ordusu harekâtının sonlarına doğru İtilaf Devletleri'nin savaşta üstünlük kurması, akabinde Bulgaristan'ın teslim olmasından sonra Fransa ve İngiltere'nin tarruzlarının Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü daha da tehdit etmesi sebebiyle İstanbul yönetimi üzerinde baskılar artmıştır. Söz konusu ülkelerin diplomatik baskıları nedeniyle Osmanlı basınında Kafkasya harekâtının başarılarından ve Bakü zaferinden ya az bahsedilmiş ya da hiç bahsedilmemiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru yanıltıcı haber içerikleri daha sıklıkla görülmüştür. Örneğin, 1908-1947 yılları arasında faaliyet gösteren İttihatçı "Tanin" gazetesinin 21 Eylül 1918 tarihli sayısında Bakü'nün fethinden övgüyle bahsedilmesine rağmen yine aynı gazetenin 2 Kasım

---

[546] Elmin Nuri, *a.g.m,* s. 9; Gemer Seyfeddinkızı, *a.g.m,* s. 15.
[547] Valeh Muharremli, "Hoş Gelmişsin, Hoş Meramlı Nuru Paşa", *Ses Gazetesi,* 6 Eylül 2013, s. 14.
[548] Nesiman Yakuplu, "29 Yaşlı Hilaskar Nuri Paşa", *Azadlık Gazetesi, 14* Eylül 2010, s. 10
[549] Yegâne Mehmetova, "Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu", *Zaman Gazetesi,* 10 Eylül 2010, s. 7.
[550] Neriman Hesenzade, "Nuri Paşa", *Azerbaycan Gazetesi,* 2010, Sayı 2, s. 3-11.
[551] Arzu Şirinova, "Nuri Paşa: Büyük Türk Birliğini Koruyan Kişi", *Halk Cephesi,* 12 Eylül 2013, s. 5.
[552] Resmiye Rızalı, "Ellerine Sağlık, Nuri Paşa!": Bakü Sokakları Onu Böyle Alkışlıyordu", *Azerbaycan Gazetesi,* 30 Mayıs 2008, s. 5.
[553] Ertuğrul, "Ellerine Sağlık, Nuri Paşa!", *Kaspi Gazetesi,* Bakü 14 Eylül 2010, s. 12.
[554] Ahmet Ayyet, "Azerbaycan Sevdalı Nuri Paşa", *Şark Gazetesi,* 5 Eylül 2013, s. 12.

1918 tarihli bir diğer sayısında Osmanlı'nın Kafkasya'daki siyasi olaylardan tamamen uzak durduğu izlenimi verilmiştir. Keza aynı çizgide hareket eden "Sabah" gazetesinin 17 ve 24 Eylül 1918 tarihli sayılarında ise birbiriyle çelişkili haberler yer almıştır. İlkinde oldukça jeostratejik stratejik önem taşıyan Bakü'nün 36 saat içinde düşürüldüğü ve tüm petrol kaynaklarının ele geçirildiği söylenmiş, ikinci haberde ise ağırlıklı olarak İngiliz ve Rus basınına istinaden Bakü'nün kaybından dolayı Türk halkının yaşadığı "hayal kırıklığı" ön plana çıkarılmıştır. Aksine Batı karşıtı görüşlerini İTC'nin iktidardan çekilmesinden sonra da devam ettiren "İttihat" gazetesinin 27 Mayıs 1919 tarihli 9 numaralı sayısında Nuri Paşa'nın ister Kafkasya Müslümanları isterse de gayrımüslimler adına saygı duyulası işler gördüğünden bahsedilmiştir.[555]

Osmanlı'nın Kafkasya harekâtı doğal olarak Sovyet basınında kötülenmekte ve sert eleştirilere maruz kalmakta, "kırmızı fesli" olarak adlandırılan Anadolu askerlerinin Kafkasya'da vahşet ve kıyım gerçekleştirdikleri iddia edilmekteydi. "Türk mezalimi kurbanlarının" sesini dünyaya duyurmayı vazife edinmiş yayın organları arasında dikkat çeken "Naşa Vremya" (Bizim Zaman) gazetesinin 30 Aralık 1919 tarihli sayısında Türk ordusunun Kafkasya içlerine doğru ilerlerken gayrımüslimlere kötü davrandıkları yazılmıştır. "Gruziya" gazetesinin 28 Kasım 1918 tarihli 19 numaralı ve "Bakinets" gazetesinin 25 Mart 1919 tarihli sayılarında Türklerin Ermenilere karşı yaptığı harekât hakkında bilgiler paylaşılmıştır. "İzvestia" (Haber) gazetesinin 10 Temmuz 1918 tarihli 43 numaralı nüshasında ise Türk ordusuna karşı halkı ayaklandırmaya yönelik propaganda tarzında fikirler öne sürülmüştür:

> "Kafkas dağları giderek Alman junkerleri[556] ve Türkler için mezarlığa dönüşecektir. Onlara nefreti sınıra dayanan Güney Kafkas emekçileri artık ayaklanmak üzeredir. Ve her bir proleter, kadın, erkek, yaşlı, genç bu uğurda ölmeye hazırdır."[557]

"İzvestia" ile birlikte Rusya'nın iki önemli gazetesinden biri olan Pravda'da (Gerçek) ışık yüzü gören 1 Ekim 1918 tarihli bir makalede Tiflis yönetimi hedefe konularak Harbiye Nazırı Georgadze'nin başını çektiği Gürcü menşeviklerin Osmanlı

---

[555] Akif Aşırlı (Veliyev), *Cumhuriyet Dönemi Matbaasında…,* s. 524-525.
[556] Junker, "jung" (genç) ve "herr" (bey) sözcüklerinden türeyip, asil toprak veya mülk sahibi, soylu anlamına gelmektedir. Bkz. Sezen Kılıç, *a.g.e,* s. 10;
[557] Akif Aşırlı (Veliyev), *Cumhuriyet Dönemi Matbaasında …,* s. 525.

Devleti'nin Kafkasya harekâtından duydukları memnuniyet sert şekilde eleştirilmiştir. "Pravda" gazetesinin 7 Ağustos 1918 tarihli başka bir haberinde ise "Farklı ve ters tutumları sebebiyle Kafkasya meselesinde ne Türklerle ne de Almanlarla mukavele yapmak için olanaklar mevcuttur." diye bir bilgiye dikkat çekilmiştir. Petersburg merkezli "Kafkazskoe Slovo" (Kafkas Sözü) gazetesi 12 Ekim 1918 tarihli benzer bir yazıyla İstanbul yönetiminin dış politikadaki yanlışlarını hedef alarak Türk ordusunun egemenliğini Karadeniz'in kuzeyinden Hazar Denizi'ne dek yaymak maksadıyla rotasını Mezopotamya'dan Kafkasya'ya çevirmesini eleştirmiştir. Bahsi geçen haberde Osmanlı'nın Kafkasya yerine Trablus, Filistin ve Mezopotomya'ya yönelmesinin daha mantıklı olacağı vurgulanmıştır.[558]

6.3. Şehitlikler

Azerbaycan'da Türk şehitleri anısına oluşturulan hatıraların başında şehitlikler gelmektedir. Kafkas İslam Ordusu subaylarından Yüzbaşı Rüştü Türker Bey Bakü, Gence, Yevlah, Gökçay, Ağsu, Salyan ve Kürdemir gibi bölgelerin şehit kanlarıyla sulandığına işaret ederek kahraman Anadolu mehmetçiklerinin mezarlarının gelecek nesiller tarafından unutulmayacağından umutlu olduğunun altını çizmiştir. Tarihçi Nesiman Yakuplu, Azerbaycan topraklarında toplam 8 şehitlik ve 16 Türk mezarının bulunduğunu söylemiştir.[559]

Türk şehitlerine halen ilginin yetersiz olduğunu söyleyen araştırmacı yazar Azer Turan, düşüncelerini şu şekilde açıklamıştır:

> "Sovyet ideolojisi insanların beynini zehirledi. Aslında yöneticiler mezarları ziyaret edip ihtiram etselerdi, mezarlarda bir nişan yahut işaret olsaydı, bugün çukurda olmazlardı. Türk şehitlerinin mezarları halka düşman, istilacı diye tanıtıldı. Yeni yeni hafızalarda değişiklikler yaşanmakta, halk farklı düşünmektedir[…] Adsız Türk mezarlarında bir baş taşı bile bulunmaz. Çevresi berbat, pislik içinde. Buralara her zaman saygımız olduğunu diyebilir miyiz? Kesinlikle hayır! Geçmişin hiçbir yöneticisi de bunu inkâr edemez[…]"[560]

[558] Akif Aşırlı (Veliyev), *Cumhuriyet Dönemi Matbaasında …,* s. 526-527.
[559] Nesiman Yakuplu, *a.g.e,* 8.
[560] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 205.

Tablo 22. Azerbaycan'da Bulunan Türk Şehitlikleri

Şehir	*Şehitliğin Adı*
Astara	Pansar
Bakü	Bakü Türk Şehitliği (Merkez), Fatmayı, Merdekan, Novhanı
Gabala	Nohurkışlak
Gobustan	Cengi
Gökçay	Arvan (Kısa Dere), Bığır, Molla İshaklı, Hacı Ahmet, Karameryem
Guba	İkrik, Susay
Haçmaz	Pirkulu
İsmayıllı	Hacı Hatemli
Sabirabad	Gezli
Salyan	Ömer Bey Şehitliği
Şamahı	Acıdere, Arapşalbaş
Şeki	Verezet
Nahçivan	Eylis, Aza, Dırnis, Sederek
Ucar	Müsüslü

Kaynak: Nesiman Yakuplu'nun "Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'da İzleri" kitabından alınan bilgiler doğrultusunda çalışmanın yazarı tarafından derlenmiştir.

Tablo 22'de Azerbaycan topraklarında mevcut olan şehitlikerin listesi ve yerleşim yerleri hakkında bilgi verilmiştir. Tablodan da anlaşılacağı üzere şehitlik sayısının en fazla olduğu yerler, şiddetli savaşların yaşandığı Gökçay ve Bakü şehirleri olmaktadır.

6.3.1. Bakü Türk Şehitliği

Bakü Türk Şehitliği'nin kurulma fikri ilk olarak AHC kurucularından Mehmet Emin Resulzade tarafından ortaya atmıştır. Resulzade, Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan halkına güçlü bir irade, ordu ve özgüven kazandıran Nuri Paşa ile silah arkadaşlarının hatırasının ebedileştirilmediğini ve harekâtı simgeleyecek herhangi bir anıtın bulunmadığını belirterek, bu eksikliğin ortadan kaldırılmasını istemiştir. Resulzade, Bakü'nün merkez caddelerinden birinde bir şehitlik yapılmasına yönelik önerilerini Azerbaycan Parlamentosu'na sunmuştur. Öneriler doğrultusunda 15 Eylül 1919'de mimar Ziver Bey Ahmetbeyov'un çalışmalarıyla Çemberkent Mezarlığı önünde Türk şehitleri anısına temel atılmıştır. Parlamento Başkanı Hasan Bey Agayev

temel atma töreninde yaptığı açılış konuşmasında Azerbaycan ve Anadolu Türklerinin kahramanlıklarından övgüyle bahsetmiştir.[561]

Anıt yeri olarak Çemberkent Mezarlığı'nın uygun görülmesi elbet ki tesadüf olmamıştır. "Ekinci" dergisinin kurucusu Hasan Bey Zerdabi (ö. 1909), Bakü milyonerlerinden Musa Nağıyev (ö. 1919), ilk AHC Savunma Bakanı General Samet Bey Mehmandarov (ö. 1931), "Molla Nasreddin" dergisinin kurucusu Celil Memmedkuluzade (ö. 1932), ayrıca yazarlar; Necef Bey Vezirov (ö. 1926), Abdürrahim Bey Hakverdiyev (ö. 1933) ve Süleyman Sani Ahuntov (ö. 1939) gibi isimler bu mezarlıkta defnedilmiştir. Lakin AHC çöktükten sonra tamamlanamadan dağıtılan anıtın yerinde Bolşevik lider Sergey Mironoviç Kirov'un heykeli yükseltilmiştir. Moskova yönetiminin kararıyla 1939 yılında Kirov Parkı (Dağüstü Parkı) ismi verilen mezarlık böylece eğlence ve dinlenme tesisine dönüştürülmüştür. 20 Ocak 1990 tarihinde yaşanan "Kanlı Ocak" olaylarının ardından katliam kurbanları anısına Dağüstü Parkı'nın ismi bugünkü adıyla Şehitler Hıyabanı olarak değiştirilmiştir.[562]

AHC döneminde yarım bırakılan iş yaklaşık 80 yıl sonra tamamlanmış, böylece hem cumhuriyet kurucularının hem de şehitlerin ruhları bir nebze de olsun şad edilmiştir. 9 Nisan 2000 tarihinde cumhurbaşkanları Süleyman Demirel ve Haydar Aliyev'in katılımıyla Bakü'de şehitliğin açılış töreni gerçekleştirilmiştir. Törende Süleyman Demirel, *"Şehitlerimizin ruhu şad olsun. Makberleri milletimizin kalbidir. Türk milletinin kahraman evlatları sizi hep rahmetle anacağız."*; Haydar Aliyev ise *"Türk askerlerine, Azerbaycanlı savaşçılara Allah'tan rahmet dilerim."* diyerek hayatını kaybedenlere saygılarını ifade etmişlerdir.[563]

Türk Şehitliği Anıtı'na *"Şehitlerimizin ruhu şad olsun. Makberleri milletimizin kalbidir. Türk milletinin kahraman evlatları sizi hep rahmetle anacaktır."* ifadelerini yazan dokuzuncu Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel açılış konuşmasında Türk ordusunun fedakarlığından bahsetmiştir:

---

[561] Nesiman Yakuplu, *a.g.e*, s. 11.
[562] *Gös. Yer.*
[563] Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri...,* s. 116.

> "82 yıl önce askerlerimiz burada şehit düşmüş, canları pahasına Azerbaycan'ı kurtarmışlardır. O dönem Azerbaycan'daki hükümet fazla ayakta kalamadı. Bildiğiniz üzere AHC'nin kurucusu Mehmet Emin Resulzade'nin mezarı Ankara'da bulunmaktadır. Resulzade, *"Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez"* diye söylerdi. Şimdi Azerbaycan yeniden bağımsızlığına kavuşmuştur. Burada uyuyan aziz şehitlerimizin hepsini rahmetle anıyorum[...] Şehitler en aziz varlığımız. Zaten dinimiz şehitleri ölü değil, canlı olarak kabul eder. Dinimiz, Peygamberimiz buyurmaktadır ki, eğer şehitler yeniden dünyaya gelseler, yine şehit olarak gelirler. Yerleri cennettir. Allah burada uyuyan tüm şehitlere cennette yer vermiştir."[564]

Azerbaycan'ın üçüncü Cumhurbaşkanı ve günümüzde mevcut yönetimi elinde bulunduran Yeni Azerbaycan Partisi'nin (YAP) kurucu lideri Haydar Aliyev, "Eğer Nuri Paşa gelmeseydi ve cumhuriyet ayakta kalmasaydı, belki de bu gün Azerbaycan isminde bir yer mevcut olamazdı." diyerek harekâtın önemine dikkat çekmiştir. Türk Şehitliği Anıtı'na ise "Azerbaycan halkının milli özgürlüğü ve bağımsızlığı uğruna şehit olmuş askerlere Allah'tan rahmet dilerim" notunu düşmüştür.[565] Haydar Aliyev, açılış konuşmasında Sovyet baskılarına rağmen Nuri ve Halil Paşaların sevildiğini, ayrıca Bakü'nün uygar bir Türk kenti olduğunu vurgulamıştır:

> "Azerbaycan, son iki günde tarihi olaylara tanıklık etmekte. Bu gün Türkçe Konuşan Devletler Birliği toplantısını ve Kitabi-Dede Korkut Destanı'nın 1300. yıldönümünü Bakü'de yapıyoruz[...] Aziz dostum Demirel'e Nuri ve Halil Paşaları Bakü'de şimdiye dek her kesin tanıdığını birkaç kez söylemiştim. Aradan zaman geçti, Sovyetler döneminde tarih tahrif edildi, insanların gerçeği öğrenme şansı kalmadı. Fakat kahraman Türk ordusu her zaman kalbimizde yaşadı. Ben halkımız adına bir kez daha sizlere ve şehit Türk askerlerinin akrabalarına teşekkürlerimi sunarım. Onların simasında bugün dünyanın en güçlü ordusuna dönüşen kahraman Türk ordusuna teşekkür eder, şehitlere Allah'tan rahmet dilerim."[566]

Baş mimar Hüseyin Bütüner'in emeklerini verdiği Bakü Türk Şehitliği'nin tasarımında Selçuklu mimarisinin motifleri etkin biçimde kullanılmıştır. Mimari yapısı Şehitler Hiyabanı'yla benzerlik teşkil etmektedir. Yapımına 24 Haziran 1999'da başlanan Türk Şehitliği'nin eni 16 metre, uzunluğu ise 50.85 metreye varmaktadır.

---

[564] Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri...,* s. 117.
[565] Haydar Aliyev ve Türk Şehitliği, 26 Ekim 2009, *http://modern.az/az/news/1015/#gsc.tab=0*, (17.10.2018).
[566] Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri…,* s. 117-120.

Şehitliğin kenar kısımlarına hayatını kaybeden tüm er ve subayların ismi tek tek işlenmiştir. Arka kısımlarda Azerbaycan ve Türkiye bayrakları dalgalanmaktadır.[567]

6.3.2. Diğer Şehitlikler

Bakü'nün merkezinde bulunan Türk Şehitliği'nin yanı sıra, Bakü'ye bağlı Gobustan, Fatmayı, Merdekan ve Novhanı köylerinde de Türk mezarları bulunmaktadır. Gobustan'ın Acıdere semtindeki bir mezar, Şamahı'nın Tekle köyünden Melik Mehmet Tagiyev isminde bir hayırsever tarafından tamir edilmiştir. Gobustan'daki bir diğer Türk mezarı ise Bakü-Şamahı yolunun solunda, Cengi kasabasında bulunmaktadır. Hazar ilçesine bağlı Merdekan'da hayırsever işadamı Hacı Zeynelabidin Tagiyev adına 123 numaralı okulun çevresinde iki Türk şehidinin mezarı daha yer almaktadır.[568]

Tablo 22'den de anlaşılacağı üzere en ağır kayıpların yaşandığı nar bahçeleriyle ünlü Gökçay, çok sayıda Türk askerine mezar olmuştur. Gökçaylılar nar ağaçlarının Karameryem, Bığır, Hacı Ahmet köyleri dâhil yörenin her karış toprağında canını veren mehmetçiğin kanıyla beslendiğine inanmakta, onların hatırasını aziz tutmaktadırlar. Şehir uğruna yapılan çatışmalarda 247 asker (12 subay, 235 er) Türk geleneğine uygun olarak şehadete ulaştıkları yerde kanlı elbiseleriyle toprağa verilmiştir. Şehir ayrıca harekât sırasında Türk ordusunun karargâh merkezlerinden birine dönüşmüştür. Nuri Paşa Gökçay'a geldiğinde beş gün Sadık ve Hazret Bey kardeşlere mahsus bugünkü Resulzade Sokağı 140 numaradaki evde yaşamıştır.[569]

Gökçay'da bir çınar ağacının üzerine Nuri Paşa ve komutasındaki muzaffer ordu hakkında kısa bir bilgi kazılmıştır:

> "30 Temmuz 1918. Ermeni tecavüzkârlarının Bozdağ'dan attıkları top mermisi bu çınarı sındırdı, ancak yıkamadı. Birdi, pöhrelenip (bölünerek) dört oldu. Çınarlı şehrini Gökçaylılarla birlikte Türk dünyasının kahraman oğlu Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu kurtardı. Bu çınarı unutma. Bu tarihi unutma."[570]

---

[567] Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri…,* s. 104-109.
[568] Nesiman Yakuplu, *a.g.e,* s. 71.
[569] Nesiman Yakuplu, *a.g.e,* s. 42-46.
[570] Nesiman Yakuplu, *a.g.e,* s. 46-47.

Gökçay'ın Bığır köyünde Taşnak mermisine kurban giden Kadir Efendi'nin kabri bulunmaktadır. Mezarın üzerinde Kiril harfleriyle "Merhum Kadir Efendi'ye Karakız'ın torunu İlham'dan yadigâr" şeklinde hatıra sözleri yazılmıştır. Kadir Efendi'nin son isteği "bir damla su" olduğu için halk mezarı her ziyarete gittiğinde yanına bir şişe su almayı unutmamaktadır. Gökçay'ın kuzeyinde kalan Arvan (Kısa Dere) köyünde de ismi meçhul bir Türk şehidi yatmaktadır. Molla İshaklı köyü yakınlarında bulunan İreme mevkiindeki bir mezarlıkta On Üçüncü Alay'dan Çavuş Mustafa'nın kabri bulunmaktadır.[571] Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) mali desteğiyle onarılan Hacı Hatemli Şehitliği'nde ise kimliği belirsiz iki Türk şehidi defnedilmiştir. Köy sakinleri, şehitlik kaybolmaktan kurtulsun ve iki şehide komşu olsunlar diye vefat eden yakın akrabalarını onlara yakın bölgelerde toprağa vermiş, böylece mezarlık halkın sıklıkla uğradığı kutsal bir mekâna dönüşmüştür.[572]

Salyan'da topçu subayı Ömer Bey'in şerefine yapılan mezarın kabir taşına şehidin vazifesini simgelemek için bir top resmi çizilmiştir. Ay yıldızlı siyah granit taşın altında bilgi amaçlı "Bu kabir, 1918'de vefat etmiş Ömer Paşa'nındır" ibaresi yazılmıştır.[573] Salyan Valiliği İçtimai Siyasi Şube Müdürü Şemseddin Ebilov şehitlere saygı hususunun yerel yönetimin hususi dikkatinde olduğunu belirtmiştir:

> "Salyanlı iş adamları şehit mezarlarını düzenli hale getirmek için icra başçısı (vali) Vakıf Bey'e gittiler. Vakıf Bey teklife sıcak bakarak kabirlerin bakım ve onarımının asli görevi olduğunu söyledi. Kabirlerin üzerindeki yazıları çözmek için herkesin güvendiği etnograf Reşit Bey'e müracaat edildi. Reşit Hoca, Arapça yazılan silik yazıları aydınlaştırarak mezarın üzerinde 'Bu kabir Allah'ın rahmetine nail olmuş Ömer Paşa'ya aittir. Vefatı 1337 Hicri, 1918 Miladi' yazıldığını tespit etti. Mezarlar yeni baştan düzenlendikten sonra Mart Soykırımı'nın 84. yıldönümünde (31 Mart 2002) halkın katılımıyla büyük tören düzenledik."[574]

Şehit Ömer Bey'in kabrinden biraz ileride daha dört meçhul şehidin cenazesi defnedilmiştir. Salyan Şehitliği'nin giriş kısmında mezarları ziyaret edenlere teşekkür niteliğinde "1918'den itibaren şehitlerimizi kalbinizde yaşattığınız için minnettarız."

---

[571] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 182-188.
[572] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 190; Hacı Hatemli Şehitliği'nin mezar taşlarına şair Mithat Cemal Kuntay'ın (1885-1956) "On Beş Yılı Karşılarken" şiirinin son satırlarına yer verilmiştir. Söz konusu dizeler Guba'nın İkrik köyündeki mezar taşına da kazılmıştır. Bkz. Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 191.
[573] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 201.
[574] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 203-204.

cümlesi yazılmıştır. Bahtiyar Vahapzade'nin "Tenha Mezar" (Yolcu) şiirinden ilk dörtlük Guba'nın Susay köyünde kimliği belirsiz bir mezarın taşına işlenmiştir.[575]

Şamahı'nın Arapşalbaş köyünün girişinde köy sakinlerinden Nise Hanım'ın azmi sayesinde Türk mezarlarına beyaz kümbet konuldu. Köydeki bir diğer mezarın onarımını ise Arapşalbaş ahundu Famis Guliyev'in anlattıklarına göre Hacı Famil isminde bir şahıs üstlenmiştir.[576]

Şamahı'nın Başgöynük köyünün doğusunda Kafkas İslam Ordusu erlerinden Şahabettin Bey'in adına halkın "Türk Ahmet" (Türk Baba) dedikleri mezar yapılmıştır. Şahabettin Bey, Osmanlı askerleri Azerbaycan'ı terk ederken Anadolu'ya dönmekten vazgeçmiş, Azerbaycan'da milli ordunun kurulmasında yardımlarını esirgememiştir. Şahabettin Bey, 1930 yılında Başgöynük kasabasında isyan patlak verince Kızılordu ve KGB ajanları tarafından Şahbaz Abdullayeva adlı bir şahsa mahsus evin bahçesinde on dört kişiyle beraber kurşuna dizilmiştir:

> "Askerler Türk Baba'ya arkasını dönmesini emrettiğinde 'Sarı çıyana arkamı dönmem, yüzümden vurun' demişti. Üç mermi açılınca yere düştü. Son nefesinde kelimeyi şehadetini getirdi[…] Türk Baba'yı boş mezara atıp üzerini toprakla örttüler[…] Artık burası insanların uğrak yerine çevrilmişti. Halka korku hâkim kesildiği için gizlice gelip giderlerdi."[577]

11 Aralık 1990 tarihinde Neftçala'da yerli ahalinin katkılarıyla on şehit mezarı onarılmıştır. 1992 yılında kabirlerden bazılarının üzerinde Türk iş adamı Arzuhan Doğan'ın mali desteğiyle piramit şeklinde baş taşı yükseltilmiştir. Astara'nın Penser köyünde Cemal Yusuf Bey'e ait mezar, 2 Aralık 2016 tarihinde Türkiye'nin Bakü Büyükelçiliği Silahlı Kuvvetleri Ataşesi tarafından onarılmıştır. Yine büyükelçiliğin desteğiyle 15 Eylül 2018 tarihine kadar Bakü, Hacıkabul, Gökçay, Salyan, Neftçala ve Şeki'de Türk şehitliklerinde bazı imar çalışmaları yapılmıştır. Dördüncü Kolordu Birinci Kafkas Tümeni'nden Sinoplu Ali Çavuş Nahçıvan'a bağlı Sederek ilçesinde

---

[575] Nesiman Yakuplu, *a.g.e,* s. 71

[576] *Gös. Yer.*

[577] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 239-141; Şahabettin Bey gibi KGB ajanlarının takibinde olan Kayserili Yarbay İsmail Hakkı Bey de Mondros Mütarekesi sonrası Türkiye'ye geri dönmemiş, Şeki'de evlenmiş, 1931 yılında Sovyet ajanlarınca katledilmiştir. Bkz. Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 244-246.

toprağa verilmiştir.[578] Gabala'nın Nohurkışlak köyünde bulunan bir Türk mezarının kabir taşında aşağıdaki dizeler yer almıştır:

> Doğu'dan Batı'ya hasret kokulu,
> Bir yel eser serin serin bizimdir.
> Keder dolu, sevda dolu, aşk dolu,
> Şehit dolu tepelerin bizimdir.[579]

Şamahı'da bulunan Acıdere Şehitliği'nde Türk subaylarından Yirmi Sekizinci Tabur Komutanı Yüzbaşı İzzet Bey'in mezarı bulunmaktadır. Şamahı yakınlarındaki Mereze köyünde yaşayan Gariphan Eşrefoğlu'nun sözlerine göre, İzzet Bey'in mezarı Melik Mehmet Bey isimli bir şahıs tarafından tamir edilmiş, bu sebeple Melik Mehmet Bey, 1937 yılında Sibirya'ya sürgün edilmiştir.[580] Mereze köyünün bir diğer sakini Neriman Heybetoğlu'nun sözlerine göre, 1937 yılında dağıtılan mezarı Şamahı'nın Karacüzlü köyünden Babahan Karaoğlu isminde bir kamyon şoförü onarmıştır. Şamahı Komünist Partisi (KP) Merkez Komitesi Başkanı Ermeni asıllı Nikolay Matevosov'un bu durumu Moskova'ya şikâyetinin ardından KGB ajanları tarafından evinden alınan Karaoğlu, daha sonra para ve mücevher karşılığında serbest bırakılmıştır. İzzet Bey'in mezarının akıbeti ise Şamahı Komünist Partisi'nde gündeme getirilmiş, iki oy farkıyla mezara dokunmama kararı alınmıştır.[581]

6.4. Kamusal Alanda Nuri Paşa

Azerbaycan topraklarında Türk şehitlerinin anısına yapılan şehitliklerin yanı sıra Nuri Paşa'nın hatırasını ebedileştirmek için bazı kamusal alanlara Kafkas İslam Ordusu Komutanının ismi verilmiştir. Türkiye'nin Bakü Büyükelçiliğinin Medeniyet Merkezinin baş salonu 2011 yılından itibaren Nuri Paşa'nın adını taşımaya başlamıştır. Salonun girişinde Nuri Paşa'nın isminin yazılı olduğu levha (pano) Büyükelçi Hulusi Kılıç ve askeri ataşe Yücel Karauz'un katılımıyla açılımıştır.[582]

---

[578] Nesiman Yakuplu, *a.g.e,* s. 71.
[579] Nesiman Yakuplu, *a.g.e,* s. 72.
[580] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 222-223.
[581] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 215-227.
[582] Huraman İsmayılkızı, "Tarihimizin Şanlı Sayfası: Türkiye'nin Bakü Büyükelçiliğinin Medeniyet Merkezinin Baş Salonuna Nuri Paşa'nın Adı Verildi", *İki Sahil Gazetesi,* 16 Eylül 2011, s. 10.

Nuri Paşa'nın şerefine 2018 yılında iki ayrı bölgede büstler konulmuştur. Büstlerden ilki Gence Büyükşehir Belediyesinin ve Baş Konsolosluğun girişimleriyle Gence'de açılmıştır. Büstün açılış törenine başkonsolos Orhan Işık ve büyükelçi Erkan Özoral katılım göstermiştir. Türk ordusuna ait fotoğrafların sergilendiği törenin sonunda, senaryosunu Zakir Muradov'un yazdığı "İki Cumhuriyetin Askerleri" filmi sergilenmiştir.[583] Bir diğer büst ise Borçalı Cemiyeti'nin ofis binasında bulunmaktadır. Büstün açılışında tarihçiler Zelimhan Memmedov ve Nesiman Yakuplu konuşma yapmış, Yakuplu Kafkasya harekâtı sonucu tam 66 bölgenin Bolşevik esaretinden kurtarıldığını dinleyicilere aktarmıştır.[584]

2018 yılında Gence Devlet Üniversitesi (GDU) Filoloji ve Yabancı Diller Yüksekokulunda Nuri Paşa adına bir kütüphane kurulmuştur. GDÜ'nün İnovasyon Şubesi Başkanı Vasıf Hasanov'un "Üniversite İçin Kütüphane" isimli projesi doğrultusunda TİKA'nın mali desteğiyle oluşturulan zengin kütüphanede tam 40 bin kitap raflardaki yerini almıştır. Söz konusu kütüphanede bulunan 40 bin kitaptan 20 bini GDÜ Merkez Kütüphanesi'nden, 15 bini ise üniversite bütçesi hesabına sağlanmıştır. Geriye kalan 5 bin kitabı ise Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) bağışlamıştır.[585]

Yukarıdaki örneklere rağmen Nuri Paşa'nın ve Kafkas İslam Ordusu şehitlerinin hatırası günümüzde halen istenilen düzeyde ölümsezliştirilememiştir. Nitekim Klasik Halk Cephesi Partisi Ali Meclis Başkanı Abil Beybala, geçtiğimiz yıllarda Nuri Paşa'nın hatırasının ölümsüzleştirileceğine dair hiçbir umudunun olmadığını itiraf etmiştir. Araştırmacı yazar Mihriban Vezir ise kamusal alanın adlandırılması sırasında böyle bir şahsiyetin dikkate alınmamasının tam bir utanç kaynağı olduğunu dile getrmiştir. Tarihçi Nesiman Yakuplu, Bakü'nün güzel ve herkesin görebileceği manzaralı bir yerinde Nuri Paşa adına bir abide dikilmesi gerekltiğini belirtmiştir. Bütün Azerbaycan Halk Cephesi Partisi Genel Sekreteri (BAHCP) Zöhrap Abdullayev ise Nuri Paşa'ya ilişkin temel bilgilerin gelecek

---

583 Rauf Hacıyev, "Gence'de Nuri Paşa'nın Büstünün Açılışı Oldu", 30 Haziran 2018, *https://azertag.az/xeber/Gencede_Nuru_pasanin_bustunun_achilisi_olub-1176063,* (29.05.2019).

584 Kanal 13, *Bakü'de Nuri Paşa'ya Abide Koyuldu: Bu Ülkeyi Kuran Kişileri Yaşatıyoruz,* 17 Eylül 2018, *https://www.youtube.com/watch?v=apTLoI4YQwY,* (30.05.2018).

585 Zabit Halilov, "Nuri Paşa Adına Kütüphane", Respublika Gazetesi, 31 Ekim 2017, *http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=561371&pno=1&lang=az,* (30.05.2019).

nesillere aşılanması için geniş araştırmaların yapılmasını ve hizmetlerinin detaylı şekilde insanlara ulaştırılmasının zaruri olduğunu söylemiştir.[586]

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Rektörü, milletvekili Yakup Mahmudov, "Halk" gazetesine vermiş olduğu bir röportajda Nuri Paşa ve Cumhuriyet döneminde hizmet eden birçok Azerbaycan generalinin şerefine kardeşlik anıtının yapılmasının gerekliliğini vurgulamıştır.[587] Azerbaycan Atatürk Merkezi Başkanı Nizami Caferov, Azerbaycan'daki Türk şehitliklerinin birçoğunun kimliğinin belirsiz olduğuna değinmiştir:

> "Türk askerinin Azerbaycan'da ayak bastığı her karış toprakta mutlaka bir şehitlik bulunur. Sovyetler döneminde yerli halk mezarları korur, bu kutsal yerlere sevgilerini ifade ederlerdi. Genelde adları bilinmez ve hafızalardan silinmiştir. Adına 'Türk kabri' denmektedir. Bunlar, Azerbaycanlıların Anadolu Türklerine karşı duyduğu sevgi ve bağlılığın bir göstergesidir."[588]

Ucar'ın Müsüslü köyünde ahalinin "Ermenibatan" olarak adlandırdığı bir kasaba bulunmaktadır. Rivayete göre Türk askerlerinin Ermeni çetelerini imha ederek bataklığa gömmesinden sonra bölgeye "Ermenibatan" denmeye başlanmıştır.[589]

6.5. Edebiyat ve Sanat

Kafkas İslam Ordusu harekâtının izleri Azerbaycan edebiyatında ve sanatında da görülmektedir. Çalışmanın bu bölümünde Kafkas İslam Ordusu ve Nuri Paşa'ya ithaf edilen kitaplar, makaleler, şiirler, tiyatro oyunları ve marşlardan bahsedilmiştir.

6.5.1. Şiirler

Azerbaycan edebiyatının önemli isimleri, Nuri Paşa önderliğindeki Türk Ordusu'nun henüz Gence şehrine gelmediği dönemde mehmetçiğe çağrı niteliğinde birtakım kıymetli eserler ortaya koymuşlardır. AHC Parlamentosu temsilcilerinden

---

[586] Rıfat Sultan, "Nuri Paşa'nın Hizmetlerini Kimse İnkâr Edemez", *Halk Cephesi Gazetesi,* 18 Nisan 2013, s. 8.
[587] Anar Turan, "Yakup Mahmudov: İsterdim ki, Kardeşlik Anıtı Koyulsun", Halk Gazetesi, 27 Mayıs 2018, *http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000592990,* (30.05.2019).
[588] Ali Çerkesoğlu, *a.g.m,* s. 94-108.
[589] Nesiman Yakuplu, *a.g.e,* s. 52.

şair Abdullah Bey Efendizade, "Kafkasya'ya Davet" şiirinde Osmanlı birliklerinin tez zamanda Azerbaycan'a gelmelerini arzu etmiştir.[590]

Kafkas İslam Ordusu harekâtı döneminde yazılan eserlerin konusunu genel olarak Anadolu Türklerine rağbet ve Osmanlı askerlerinin kahramanlığının terennümü teşkil etmiştir. Lakin bazı şiirlerde Türk askerlerinin geç kalmaları nedeniyle kırılganlıklarla dolu şiirlerle karşılık verildiği görülmüştür. "Açık Söz", "Kurtuluş", "Mektep", "Kardeş Yardımı", "Azerbaycan" gibi gazetelerde çalışan Ümmugülsüm Sadıkzade'nin (1899-1944) yazılarına da daima Türkçü ve cumhuriyetçi fikirler hâkim olmuştur. "Yolunu Bekledim", "Türk Ordusuna", "Ey Türk Oğlu" şiirlerinde söz konusu fikirler kolaylıkla sezilmektedir. Mehmet Emin Resulzade'nin amcasının kızı olan Ümmugülsüm Hanım, eserlerindeki Anti Sovyet düşünceleri Stalin döneminde de sürdürdüğü için 1937 yılında eşi yazar Hüseyin Sadık'la birlikte günümüzde Rusya Federasyonu'na bulunan Mordovya'ya 7 yıllığına sürgüne gönderilmiştir.[591]

"Açık Söz" gazetesinin başyazarı Abdullah Şaik (1881-1959), "İntizar Karşısında" başlıklı şiirinde Türk askerinin ilerleyişinin duraksamasına sitem etmiştir:

> Niçin böyle geciktin?
> Sensiz kalbim kırık dökük, çiğnenmiş, hırpalanmış.
> Ömür şişem taşa değmiş, hayatım parçalanmış.
> [...] Şu vatanın öksüzleri, gelinleri, dulları
> Gözyaşıyla sulamış hep geçtiğiniz yolları.
> [...] Sen gelmesen, dolumsanmış yürekler hiç şâd olmaz,
> Sen gelmesen, harabeye dönen kalp abâd olmaz.
> [...] Başkasını istemem de Ey Türk, çabuk gel, sen!
> Beklemekten yoruldum. Oh, işte geç kaldın neden?
> [...] Hain alçak düşmanlara kol gücünü hep göster,
> Aç yolları, çabuk gel ki, kalbim pek seni ister."[592]

Kafkas İslam Ordusu'nda da hizmet etmiş mücahit şair Muhammet Hadi, 15 Eylül 1918 tarihinde "Azerbaycan" gazetesinde yayımlanan "Türk'ün Nağmesi" şiiriyle gazetenin mücadeleci ana hattını ortaya koymuştur:

---

[590] Vüsal Bakışov, "Azerbaycan Cumhuriyeti Meclis-i Mebusan'da Nuha Kazasını Temsil Eden Şahıslar", *Adalet Gazetesi*, 8 Temmuz 2018, s. 7.
[591] Vakıf Ağayev, "Sadıkzade Ümmugülsüm Abdülaziz Kızı", Novhanı ve Novhanılılar, *http://novxanililar.narod.ru/index/ummugulsum_sadiqzad/0-123*, (03.07.2019).
[592] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 537.

Türk'ün dökülen kanları beyhude gider mi?
Dikkatle düşün yoksa bu kan hepsi heder mi?[593]

Bir diğer mücahit şair, Azerbaycan Ulusal Marşı sözlerinin yazarı Ahmet Cevat, "Şehitler" başlıklı şiirinde halkın mütemadi uğrak yerlerinden biri olan sarmaşık şehit mezarlarına değinmiş, "Bismillah" şiirinde ise yeni bir başlangıca umudunu şöyle belirtmiştir:

Atıldı dağlardan zafer topları,
Yürüdü ileri, asker Bismillah!
O Han Sarayı'nda çiçekli bir kız,
Bekliyor bizleri zafer Bismillah!

Ey Bakü, sen korkma, geldin, geleli,
Seninçin atıldık daim ileri
Sağ kalanlar annelere teselli,
Şehitlerin ruhu güler, Bismillah![594]

Üzeyir Hacıbeyli, Ahmet Cevat'ın 1914 yılında yazdığı bir diğer şaheseri olan "Çırpınırdın Karadeniz" başlıklı şiire, 1919 yılında Bakü'nün özgürlüğünün birinci yıldönümü şerefine bestelemiştir. Türk askerlerinin gelişi şerefine Salman Mümtaz "Övün Millet", Beşinci Kafkas Tümeni'yle birlikte Azerbaycan'a gelen mücahit şair Arif İrfan Karaosman ise "Kafkas Türklerine" başlıklı şiirini kaleme almıştır. Arif Bey, eserinde Azerbaycan Türklerini müjdeler şekilde bitmeyen çilelerin ve kötü günlerin geride kaldığına şöyle vurgu yapmıştır:

Dünkü hal, dünkü ateş, dünkü kan,
Dünkü ah, dünkü nale, dünkü hicran,
Dünkü esaret, çekilen hüsran,
Artık yok onlar, hep bitti inan.
Gül! Sevin! Kafkas sana biz geldik
Seni kurtarmak için yükseldik.[595]

6.5.2. Tiyatro Oyunları

Bakü zaferine ilişkin eserlerin yazımı ve yayımlanmasının yanı sıra sahneleştirilme işi de süratle yaygınlaşmaktaydı. 16 Eylül 1918'de Azerbaycan Devlet

[593] Modern Enformasyon Acenteliği, Azerbaycan Türkçülüğü İdeası, 28 Temmuz 2012, *https://modern.az/articles/26966/1/*, (03.07.2019).
[594] Mehman Süleymanov, *Azerbaycan'da Türk Şehitlikleri,* Harp Neşriyatı, Bakü 2000, s. 66.
[595] Mehman Süleymanov, *Türk Şehitlikleri…,* s. 66.

Tiyatrosu'nda tanınmış şair, yönetmen ve senaryo yazarı Cafer Cabbarlı'nın beş perdeli "Bakü Muharebesi" piyesi gösterime girmiştir. Nuri Paşa, oyunun senaryosunu beğenerek Cafer Cabbarlı'ya duvar saati hediye etmiştir.[596] Ayrıca Bakü'de bulunduğu süre zarfında Salman Mümtaz, Ahmet Cevat, Üzeyir Hacıbeyov ve birçok mühim simalarla yakın bağlar kurarak aydınlarla arasını iyi tutmaya özen göstermiştir.

17 Eylül 1918 tarihinde Azerbaycan Devlet Tiyatrosu'nda bir eser daha sahnelenmiştir. Bu kez tiyatro, yazar Mirze Bala Mehmetzade'nin yedi perdeli "Bakü Uğrunda Muharebe" başlıklı piyesiyle kapılarını seyircilere açmıştır. Her iki oyunun sahneleneceğine ilişkin temel bilgiler "Basiret" gazetesinin 13 Eylül 1919 tarihli 246 numaralı ve "Zahmet Sedası" gazetesinin 14 Eylül 1919 tarihli 11 numaralı sayılarında daha önceden okuyuculara takdim edilmiştir.[597] Hem "Bakü Müharebesi" hem de "Bakü Uğrunda Muharebe" eserlerinin gösteriminde başrol oyuncusu olarak Azerbaycanlı aktör Abbas Mirze Şerifzade sahnede yerini almıştır. Osmanlı generali üniformasıyla Enver Paşa'yı taklit ederek "Ey kahraman Türklerin yiğit evlatları! Siz şanlı Türk evlatları olduğunuzu Bakü'nün kurtuluşunda kanıtladınız." ifadelerinin geçtiği bir monologla seyircilerin karşısına çıkan usta tiyatrocu Şerifzade salondaki herkesin takdir ve beğenisini kazanmıştır.[598]

6.5.3. Kitap ve Makaleler

AHC dönemi yazılarının ana hattını büyük ölçüde Bakü zaferi oluşturmuştur. Bu bağlamda Maştağalı tarihçi Seyitağa Ahuntzade'nin 1919 yılında kaleme aldığı dört ciltlik "Mart Hadisesi 1918 veya Nuri Paşa Ordusu Tarafından Bakü'nün İşgali" başlıklı eseri değerli bir numune olarak kabul edilmektedir. Turan Yayınevi'nde basılan kitabın yazımı sırasında Seyitağa Ahuntzade canlı şahidi olduğu olaylara değinmiştir. Dört ciltlik çalışmanın ilk kısmında 31 Mart 1918 faciasına geniş yer verilmiştir. İkinci ciltte Haziran 1918'e kadarki olaylar, üçüncü ciltte Eylül 1918'e kadar yaşananlar akıcı bir dille okuyuculara aktarılmıştır. Sentrokaspi Diktatörlüğü

---

[596] Gemer Seyfettinkızı, "Bu Saati Cafer Cabbarlı'ya Nuri Paşa Bağışladı", *Bizim Yol Gazetesi*, 09 Haziran 2018, s. 15.
[597] Nigar Nagiyeva, *1990'dan Günümüze Türkiye ve Azerbaycan Edebiyatlarının Karşılıklı Etkileşimi,* Genel Satış Pazarlama ve Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2017, s. 22.
[598] Nesiman Yakuplu, *a.g.e,* s. 11.

yönetiminin, Ermeni katliamlarının ve İngiliz ağalığının son bulduğu Bakü galibiyetine ise dördüncü ciltte rast gelinmektedir.[599]

Azerbaycan edebiyatında Kafkas İslam Ordusu ve Nuri Paşa hakkında en fazla araştırma yapan isimlerin başında araştırmacı yazar Mehman Süleymanov gelmektedir. Mehman Süleymanov'un "Nuri Paşa"[600], "Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan"[601], "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu"[602], "Nuri Paşa ve Silah Arkadaşları"[603], "Azerbaycan'da Türk Şehitlikleri"[604] eserlerinde Nuri Paşa'nın hayatı ve hizmetleri titizlikle araştırılmıştır. Ayrıca Mehman Süleymanov'un konuya ilişkin "Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu, Hazırlığı ve Seferberlik Vaziyeti"[605], "Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'ın Bağımsızlığı Uğruna Mücadelesi"[606], "Kafkas İslam Ordusu'nun Diğer Faaliyetleri ve Misyonun Sona Ermesi"[607] makaleleri de bulunmaktadır. "Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'da İzleri"[608] eserinin yazarı Nesiman Yakuplu, "Kafkas İslam Ordusu, Nuri Paşa'nın Fedakârlığı, Bakü'nün Kurtuluşu"[609] makalesinde Bakü Fatihi Nuri Paşa'nın müstesna hizmetlerine değinmiştir.

6.5.4. Şarkılar ve Marşlar

Kafkas İslam Ordusu hakkında yazılan şarkılar ve marşlar arasında tüm Anadolu'nun "İzmir Marşı" diye tanıdığı "Kafkasya Marşı" ve ünlü "Laleler" şarkısı

---

599 Sevda İsmayıllı, "31 Mart Sadece Can Almadı", Azatlık Radyosu, 31 Mart 2019, *https://www.azadliq.org/a/mart-qirqinlari-tekce-can-almadi/29852347.html*, (03.07.2019).
600 Mehman Süleymanov, *Nuri Paşa,* Harp Neşriyatı, Bakü 2000.
601 Mehman Süleymanov, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan,* Harp Neşriyatı, Bakü 1999.
602 Mehmet Rıhtım ve Mehman Süleymanov, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2008.
603 Mehman Süleymanov, *Nuri Paşa ve Silah Arkadaşları,* Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2014.
604 Mehman Süleymanov, *Azerbaycan'da Türk Şehitlikleri,* Harp Neşriyatı, Bakü 2000.
605 Mehman Süleymanov, "Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu, Hazırlığı ve Seferberlik Vaziyeti", Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, (ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2008, ss. 227-287.
606 Mehman Süleymanov, "Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü Uğruna Mücadelesi", Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, (ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2008, ss. 287-321.
607 Mehman Süleymanov, "Kafkas İslam Ordusu'nun Diğer Faaliyetleri ve Misyonun Sona Ermesi", Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu, (ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2008, ss. 357-393.
608 Nesiman Yakuplu, *Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'da İzleri,* Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2012.
609 Nesiman Yakuplu, "Kafkas İslam Ordusu, Nuri Paşa'nın Fedakârlığı, Bakü'nün Kurtuluşu", *525'inci Gazete,* 13 Eylül 2018, № 157, s. 6.

ön plana çıkmaktadır. Her iki şarkı, tartışmaya açık konu olmakla birlikte doğruluğu da büyük ölçüde kanıtlanmıştır. Gazi Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde başlatılan Milli Mücadele'nin olmazsa olmazlarından "İzmir Marşı" başlıklı marşın aslında Kafkas Marşı'nın bir uyarlaması olduğu ortaya çıkmıştır. Enver Paşa'nın emriyle başlatılan Kafkasya harekâtına ithaf edilen bu ünlü bestenin tam adı "Kafkasya Dağlarında Çiçekler Açar" şeklindedir:

Kafkasya dağlarında çiçekler açar
Altın güneş orda, sırmalar saçar
Bozulmuş düşmanlar hep yel gibi kaçar
Kader böyle imiş ey garip ana
Kanım helal olsun güzel vatana

Kafkasya dağlarına bomba koydular
Türk'ün sancağını öne koydular
Şanlı zaferlerle düşmanı boğdular
Kader böyle imiş ey garip ana
Kanım helal olsun güzel vatana

Kafkasya dağlarında oturdum kaldım
Şehit olanları deftere yazdım
Öksüz yavruları ben bağrıma bastım
Kader böyle imiş ey garip ana
Kanım helal olsun güzel vatana[610]

"Laleler" şarkısının ortaya çıkış hikâyesi de en az "Kafkasya Marşı" kadar ilginçtir. Azerbaycan'da orta ve yaşlı kesimin neredeyse ezbere söylediği bu şarkının, başlarındaki kırmızı kalpakları nedeniyle Türk askerlerine ithaf edildiği iddaa edilmektedir. Şarkının ilk dörtlüğüne dikkat edildiğinde Kafkas İslam Ordusu ile benzerliklerin, ayrıca gizli göndermelerin olduğu görülmektedir:

Yazın evvelinde Gence çölünde,
Çıhıblar yine de dize laleler.
Yağıştan ıslanan yapraklarını
Sermişler dereye, düze laleler.[611]

Tarihçi Nesiman Yakuplu, yukarıdaki dörtlükteki "Sermişler dereye, düze laleler" ifadesinde ismi belirtilmeyen düzün, Gence'deki Şıh düzü olduğunu iddia

[610] Mustafa Görüryılmaz, *a.g.e,* s. 425-426; Murat Bardakçı, İzmir Marşı Muamması, Hürriyet, 6 Şubat 2017, *https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/1380237-izmir-marsi-muammasi*, (11.05.2020).
[611] Seyfullah Türksoy, "İlham Askeroğlu: Laleler, Nuri Paşa ve Kahraman Askerleri", 25 Haziran 2007, https://www.youtube.com/watch?v=2IMArjMMhwY, (02.09.2019).

etmiştir. "Laleler" şarkısının Kafkas İslam Ordusu'na ithafen yazıldığı iddiası gündeme geldiğinde, Moskova yönetimince şarkının söylenmesi yasaklanmıştır. Böylece SSCB Halk Sanatçısı (1959) ve Sosyalist Emek Kahramanı (1980) olarak onurlandırılan Raşit Behbutov'un çok bilinen parçalarından olan bu şarkının sözlerinin yazarı Aslan Aslanov bazı düzenleme işlerine kalkışınca görevinden uzaklaştırılmıştır. Şarkının bestesinin kimi kaynaklarda Telman Hacıyev'e kimi kaynaklarda ise Üzeyir Hacıbeyov'a ait olduğu vurgulanmaktadır.[612] Şarkıdaki son dizelerle Türk askerlerinden sanki bekleyişe ve özleme son vermesi istenmiştir:

> Meyilim yüzündeki kara haldedir (ben),
> Hasretin ilacı ilk visaldedir (kavuşma),
> Ne vakittir Reşit'in gözü yoldadır,
> Bir konuk geliniz bize laleler.[613]

Hiç şüphesiz ki Kafkas İslam Ordusu'nu ve Nuri Paşa'yı en iyi anlatan şarkıların başında "Nuri Paşa Zafer Marşı" gelmektedir. Bakü'nün Bolşevik esaretinden kurtarması şerefine yazılan bu marş, eski Azerbaycan Devlet Radyosu ve Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (TRT) Azerbaycan şubesi çalışanı, "Turan Eller Var Olsun", "Cenap Leytenant" gibi harp şarkılarıyla ünlü gazeteci Şemistan Alizamanlı tarafından yorumlamıştır. Şarkının sözleri şair Neriman Hasanzade'ye, bestesi ise Ali Behbutzade'ye mahsustur. Şarkıda Anadolu diyarından Kafkasya'daki din kardeşlerine yardım için yola çıkan Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa ve onun şahsında Türk askerinin gelişi tasvir edilmektedir:

> Nuri Paşa at belinde Türkiye'den, Kars'tan gelir.
> Azerbaycan diye diye, yenilmeyen arslan gelir
> Dalgalanan Türk Bayrağı istiklalden haber verir.
> Türk'ün şanlı tarihine zaman er oğlu er verir.
>
> Türk'ün dövüş bayrağında doğan aya, hilale bak
> Bu yürüyüşe bu zafere, bu şanlıca celale bak.
> Dalgalanan Türk Bayrağı İstiklal'den haber verir
> Türk'ün şanlı tarihine zaman er oğlu er verir.[614]

---

[612] ANS TV Kanalı, *Nuru Paşa: Afet Telmankızı'nın Filmi*, 10 Haziran 2016, https://www.youtube.com/watch?v=ND0Qrq1kwWE, (02.07.2019).

[613] Özçekim İçerik Platformu, *Türk Askerinin Feslerine Yazılan Türkü,* 17 Şubat 2018, http://ozcekim.com.tr/diger/muzik/turk-askerinin-feslerine-yazilan-turku-laleler-turkusunu-hic-boyle-dinlemis-miydiniz/, (02.07.2019).

[614] Nuri Paşa Zafer Marşı, 13 Haziran 2016, *https://www.youtube.com/watch?v=X5Mg-AmZVCQ,*

6.5.5. Ders Kitapları

Azerbaycan Cumhuriyeti Tahsil Nazırlığı tarih müfredatında Kafkas İslam Ordusu harekâtı ve Nuri Paşa hakkında ne yazık ki geniş bilgi bulunmamaktadır. Türkiye'deki "4+4+4" eğitiminin aksine 11 senelik eğitimin verildiği Azerbaycan'da tarih konuları, altıncı sınıftan itibaren on birinci sınıfa kadar sürmektedir. Tarih konuları, "Azerbaycan Tarihi" ve "Dünya Tarihi" olmakla iki ayrı ders halinde eğitim programında yerini almaktadır. "Azerbaycan Tarihi 11" başlıklı ders kitabında AHC döneminin bahsedilirken Kafkasya harekâtına da kısaca değinilmiştir. İlgili konu içerisinde hem Nuri Paşa'nın hem de Kafkas İslam Ordusu şehitlerinin şerefine yapılan Bakü Türk Şehitliği anıtının fotoğrafı görülmektedir. Harekâtın başlangıç sürecine aşağıdaki şekilde değinilmiştir:

> "Osmanlı'nın Azerbaycan'a yardımına Sovyetler ve Almanya'nın karşı çıkacağı tahmin edildiği için Nuri Paşa komutasında Kuzey Kafkasya'ya sevk edilen askeri kuvvetleri resmen Osmanlı'nın yetkisinde olmayan Kafkas İslam Ordusu adlandırdı. Bakü petrolüne kısa sürede ulaşmayı hedefleyen Almanlar, Gürcülerle birlikte Osmanlı'nın Güney Kafkasya üzerinden ilerlemesini hep engelledi. Haziran 1918'de Borçalı'da yaşanan silahlı çatışmalarda Alman-Gürcü birlikleri yenildi."[615]

Konunun devamında Nuri Paşa ve siyasi müşaviri Ahmet Ağaoğlu önderliğindeki Türk Askeri Heyeti ile AHC Hükümeti temsilcileri arasında yaşanan siyasi gerginlik olarak tarihe geçen "Haziran Krizi" isimli olaydan da bahsedilmiştir. Bu krizden "Azerbaycan Tarihi - 11" başlıklı ders kitabında şöyle aktarılmıştır:

> "Nuri Paşa ve çevresindeki muhafazakarlar-ilhaklar, AHC'nin siyasi tesisatlarının demokratik ve liberal idealler esasında kurulmasından endişe duymaktaydılar. AHC'nin ilanından sonra ilk siyasi buhran - İyun Buhranı" ortaya çıktı. Osmanlı'nın askeri yardımının Azerbaycan adına hayati önemini iyi bilen AHC siyasi liderleri Milli Şura'nın 17 Haziran'da yapılan olağanüstü toplantıda halkın istiklalinin hilâsı için mühim kararlar aldılar. Faaliyetini noktalayan Milli Şura yetkileri Fethali Han'a verdi."[616]

Söz konusu kitapta son olarak AHC'nin kurucu isimlerinden Mehmet Emin Resulzade'nin "Azerbaycan Cumhuriyeti" makalesinden Anadolu'dan Kafkasya'ya

(11.05.2020).

[615] Azerbaycan Cumhuriyeti Tahsil Nazırlığı, *Azerbaycan Tarihi – 11,* (ed. Rıfat Rızayev), Şark-Garp Matbaa, Bakü 2018, s. 86.

[616] Azerbaycan Cumhuriyeti Tahsil Nazırlığı, *a.g.e,* s. 87.

gelerek din kardeşlerini Bolşevik zulmünden kurtaran Türk askerleri hakkındaki düşünceler hatırlatılmıştır:

> "Anadolu mehmetçikleri Bakü'deki şehadetleri ile Türklüğe yeni bir vücut eta ettiler[…] Bu kahraman şehitler sadece Bakü'de miydi? Nahçivan'dan, Karabağ'dan, Şamahı'dan, Gence'den Bakü'ye kadar öyle bir yer var mıdır ki, orada böylesine fedakârlar uyumasın? Evet, Azerbaycan'ın her bölgesinde şairin tasvir ettiği 'sarmaşıklı bir mezar' bulabilirsiniz. Ziyaret yerlerine dönüşen bu mezar kardeş yardımına gelen Türk mezarıdır."[617]

Azerbaycan Cumhuriyeti Tahsil Nazırlığı Talebe Kabulü Üzere Devlet Komisyonu'nun üniversitelere hazırlık kitabında da "Bakü zaferinin baş mimarı" Nuri Paşa hakkında kısa bilgiler sunulmuştur:

> "İyun (Temmuz) ayının başlarında Nuri Paşa'nın önderlik ettiği İslam ordusu Gence'ye geldi. Gürcistan Hükümeti, Osmanlı'nın Gence'ye gelmesini önleyemediği için Milli Şura ve AHC Hükümeti'nin Tiflis'i terk etmesini talep etti. 16 İyun'da (Temmuz) hükümet ve Milli Şura Gence'ye taşındı. Lakin bu hükümeti Nuri Paşa tanımadığı için tarihe "İyun Buhranı" adıyla geçen hükümet buhranı meydana geldi."[618]

Sonuç olarak anlaşılacağı üzere bu ders kitaplarında modern Azerbaycan tarihi için önemli bir olay olan Kafkas İslam Ordusu harekâtından ve ordu komutanı Nuri Paşa'dan yeteri kadar bahsedilmemiştir.

---

[617] Azerbaycan Cumhuriyeti Tahsil Nazırlığı, *a.g.e,* s. 88.
[618] Talebe Kabulü Üzere Devlet Komisyonu, *Tarih,* Abituriyent Yayınları, Bakü 2015, s. 514.

7. SONUÇ: KAFKAS İSLAM ORDUSU VE NURİ PAŞA'NIN HİZMETLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ ÜZERİNE

"Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Kamuoyunda Nuri Paşa Algısı" başlıklı bu tez çalışmasında Türk Kafkas İslam Ordusu'nun Gence'den Bakü'ye, Derbent'ten Karabağ'a faaliyetlerinden ayrıca Nuri Paşa'nın askeri, siyasi ve şahsi kimliğinin Azerbaycan Türkleri tarafından nasıl algılandığından bahsedilmiştir. Araştırmanın geneli dikkate alındığında Osmanlı'nın Kafkasya harekâtının Azerbaycan halkına büyük kazançlar sağladığı görülmektedir.

Gülistan, Türkmençay ve Edirne antlaşmalarının imzalanmasından sonra İran ve Anadolu'dan gelen binlerce Ermeni ailesini sistematik şekilde Nahçivan, Erivan ve Karabağ başta olmak üzere Azerbaycan'a yerleştiren Ruslar, böylelikle Kafkasya'da etnik çatışmalara kapı aralamışlardır. Rus Çarı Büyük Petro'nun vasiyetine uygun olarak Hazar kıyılarına, Karabağ, Erivan ve Nahçivan'd yerleştirilmeye başlayan Ermeniler, bulundukları topraklarda daha sonra hak iddia etmeye başlamışlardır. "Büyük Ermenistan" hayalini düşleyen Ermeniler, Müslüman halka karşı katliamlar düzenlemişlerdir. En dehşetlisi 31 Mart Soykırımı olan bu şiddet olayları 1918 yılının başlarından itibaren hız kazanmıştır. Bu bozguncu faaliyetler Taşnaksutyun, Hnçak gibi örgütler tarafından hayata geçirilmiştir. Sonuç olarak binlerce Azerbaycan Türkü Ermeni mezaliminin kurbanı olmuştur.

Ermenilerin asıl amacı göç veya imha yoluyla Azerbaycan Türklerini ata yurtlarından çıkarmak ve Nahçivan, Karabağ, Gence, Erivan ve Bakü'nün Müslüman nüfus yapısını değiştirmek olmuştur. Günümüzde Ermenistan'ın başkentinin Erivan olduğu ve Karabağ'da halen özerk cumhuriyetin varlığını sürdürdüğü dikkate alındığında, Ermenilerin amaçlarında büyük ölçüde başarılı olduğu görülmektedir. Nahçivan ise Kâzım Karabekir'in önderliğindeki Türk ordusu tarafından muhafaza edilmiş, bölgede kurulan Araz Türk Cumhuriyeti 1919 yılına kadar mevcudiyetini koruyabilmiştir. 1921 yılında imzalanan Moskova ve Kars Antlaşmaları ile Nahçivan, Azerbaycan'a bağlı şekilde özerk cumhuriyet statüsünü kazanmıştır. Ermenilerin Bakü'deki Müslüman nüfus sayısını eritme politikası ise Kafkas İslam Ordusu'nun zaferi sonucu boşa çıkmıştır.

25 Mayıs-15 Eylül 1918 tarihleri arasında gerçekleşen Kafkas İslam Ordusu harekâtı sonucu Bakü başta olmak üzere Azerbaycan şehirlerinde toplumun Müslüman nüfus yapısı başarıyla muhafaza edilmiş, Azerbaycan halkı ilerleyen tarihlerde de hem Türk, hem de İslam kimliğini korumayı başarmıştır. Harekât öncesi ahalinin üçte birini oluşturan Ermeni sayısı Türklerin şehre girmesinin ardından ciddi ölçüde azalmıştır.

Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu harekâtı neticesinde AHC jeopolitik açıdan daha da güç kazanmıştır. 25 Mayıs 1918 tarihinde Gence'ye gelen Türk ordusu Haziran ayına kadar Gence ve çevresini Bolşeviklerden temizledikten sonra AHC hükümet kabinesi Tiflis'ten Gence'ye taşınmıştır. Bolşevik-Taşnak ve İngiliz birliklerinin 15 Eylül'de Hazar kıyısından çıkarılmasından sonra ise AHC iktidarının yeni siyasal merkezi modern Azerbaycan'ın başkenti Bakü'ye taşınmıştır. Görüleceği üzere, Kafkas İslam Ordusu harekâtı neticesinde AHC, sadece Tiflis'te kurulan hükümet olmaktan çıkarak kendi vatandaşlarına kendi topraklarında hizmet etme yetkisi kazanmıştır.

Çalışmanın tümü dikkate alındığında Nuri Paşa'ya ve komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'na karşı Azerbaycan Türklerinin olumlu bakış açısına sahip olduğu görülmektedir. Varılan bu sonuca AHC, SSCB ve modern Azerbaycan dönemleri üzerinden giderek ulaşılmıştır. İlk olarak AHC dönemine bakıldığında 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nden sonra KİOK yetkilerini eski Beşinci Kafkas Tümeni Komutanı Mürsel Paşa'ya devreden Nuri Paşa, Resulzade önderliğindeki Milli Şura ve iktidardaki Müsavat Partisi'nin desteğiyle devlet makamında yer almıştır. General Thomson'un Bakü'ye gelir gelmez yayınladığı beyanat üzerine Azerbaycan'dan ayrılmak zorunda kalırken de AHC yöneticileri Nuri Paşa'ya ihtiramını göstermiş, 10 Kasım'da Bakü'de paşanın şerefine ziyafet düzenlenmiştir. Milli Mücadele döneminde Anadolu'ya maddi yardımın temini için Nuri Paşa, 1920 yılında yeniden Azerbaycan'a geldiğinde yine Bakü yönetimi ve şehir Müslümanları tarafından "halk kahramanı" olarak karşılanmıştır. Nesip Bey Yusufbeyli başkanlığındaki hükümet kabinesi hazineden Milli Mücadele için yardım ayrılmasına ilişkin karar imzalayarak Nuri Paşa'yı geri çevirmemiştir. Zaten Kâzım Karabekir, bu önemli görev için Nuri Paşa'yı tercih ederken Azerbaycan Türklerinin Nuri Paşa'ya olan saygı ve sevgisini, sadakatini dikkate almıştır.

SSCB dönemine özellikle Stalin'in etkin olduğu yıllara gelindiğinde Türk ve Müslüman aydınlar, devlet adamları, düşünürler başta olmak üzere birçok isim ortadan kaldırılmış, Türk kimliği unutturulmaya çalışılmıştır. Türk ordusunun faaliyetlerinden AHC'yi dağılma sürecine götüren felaket olarak anlatılmış, Nuri Paşa başta olmak üzere Türk subayları "hain" diye tanıtılmıştır. Lakin psikolojik ve ideolojik baskıların en üst düzeye ulaştığı bu dönemlerde halk, Türk şehitlerine karşı sevgisini kaybetmemiştir. Çalışmanın altıncı bölümünde belirtildiği üzere yasaklara rağmen farklı bölgelerde bakımsız kalan Türk şehitlikleri ve mezarları yeniden tamir edilmiştir. Örneğin, Yirmi Sekizinci Tabur Komutanı Yüzbaşı İzzet Bey'in mezarını yaptıran Melik Mehmet Bey isminde bir hayırsever 1937 yılında Sibirya'ya sürgün edilmiş, yine aynı mezarın onarılmasına emek sarf eden Şamahılı Babahan Karaoğlu ise KGB ajanları tarafından gözaltına alınmıştır.

SSCB'nin parçalanmasıyla birlikte Azerbaycan Türklerinin özgürlüklerine getirilen kısıtlamalar ortadan kalkmış, halkın tarihin gerçeklerini öğrenebilme fırsatı doğmuştur. Bağımsızlık döneminde devlet ve halk düzeyinde hem kamusal alanda hem de yazında Nuri Paşa'ya ve Kafkas İslam Ordusu şehitlerine geçmişe nazaran daha fazla dikkat gösterildiği görülmektedir. Türk şehitlerinin anısına yapılan şehitliklerin başında hiç kuşku yok ki 1999 yılında açılan Bakü Türk Şehitliği gelmektedir. Yazında ise Mehman Süleymanov, Neriman Hesenzade, Nesiman Yakuplu gibi isimlerin araştırmaları sayesinde bilgi edinmek mümkün olmuştur. Kafkas İslam Ordusu şehitlerinin anısı özellikle Bakü zaferinin yaşandığı 15 Eylül günü başta olmak üzere yılda en az bir kez çeşitli etkinliklerle kutlanmaktadır.

Nuri Paşa'nın ismi her anıldığında birçok Azerbaycan insanının gözü önünde Bakü'yle özdeşleşmiş bir tarihi şahsiyet, kısacası "Bakü Fatihi" canlanmaktadır. Nuri Paşa'dan yazında zaman zaman "gözümüzün nuru", "yüzleri güldüren misafir" diye bahsedilmiş, AHC kurucularından Mehmet Emin Resulzade ise Nuri Paşa'yı "gökten telakki eden bir melek" adlandırmıştır.[619] "Bakü'yü İstanbul'da, İstanbul'u Bakü'de görmekten o kadar bahtiyarım ki ölsem de gam yemem, dünyadan kam almış gibiyim" diyecek kadar Azerbaycan sevdalısı olan Resulzade, "Siyasi ufuklarda kara bulutlar

[619] Fuat Alekberov, "Nuri Paşa 'Gökten İnmiş Bir Melek' Gibi Ad Kazanmıştı", *Olaylar Gazetesi*, 14 Eylül 2018, s. 8.

görünüyor fakat bu kara bulutlara karşı Nurilerimizin zulmet kovalayan bir nuru vardır." ifadeleriyle Nuri Paşa'nın hizmetlerini üst seviyeye taşımıştır.[620]

Osmanlı'nın son dönemlerine damgasını vuran, Türk harp ve sanayi tarihinin etkili ama bir o kadar da az bilinen isimlerinden "Bakü fatihi" unvanıyla meşhur Nuri Paşa, 60 senelik ömrünün yaklaşık on beş senesini (1909-1922) savaş meydanlarında geçirmiştir. Askeri kariyerine Trablusgarp ve Balkan savaşlarını, Birinci Dünya Savaşı kapsamında ise Kuzey ve Güney Kafkasya'daki mücadeleleri sığdırmış, neredeyse imparatorluğun çöküş sürecindeki tüm kayda değer savaşlarda yer almıştır. Osmanlı Devleti'nin savaştığı cephelerdeki Türk ve Alman ordu komutanları içerisinde en genç ve kıdemsiz kişi olan Nuri Paşa, Milli Mücadele'ye katkılarından dolayı 1929 yılında Ankara Merkez Komutanlığı tarafından İstiklal Madalyası'na layık görülmüştür.

Trablusgarp ve Bingazi'de Afrika Grupları Komutanlığı'nın yanı sıra Kafkasya'da Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı, Kuzey Kafkasya Başbuğluğu ve Karabağ isyanına önderlik yapan Nuri Paşa'yı Türk tarihi açısından önemli kılan temel faaliyeti hiç şüphesiz ki Azerbaycan Türklerini Ermeni zulmünden ve Bolşevik esaretinden kurtarmasıdır. Bakü'nün kurtuluşundan 100 seneyi aşkın bir süre geçmesine rağmen Türk ordusunun kahramanlıkları halen hafızalarda canlılığını korumakta, Nuri Paşa'nın hizmetleri ve hatırası hem Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı 28 Mayıs hem de Bakü zaferinin yaşandığı 15 Eylül günlerinde anılmakta, ismi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurucularıyla beraber geçmektedir.

Çalışmanın altıncı, yani "Azerbaycan Kamuoyunda Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu Algısı" bölümünde olumlu bakış açılarıyla birlikte Osmanlı'nın Kafkasya harekâtını "işgal" olarak değerlendirenlerin görüşlerine de yer verilmiştir. Çalışmada, sol düşünceyi benimseyen insanların oluşturduğu bu azınlıklara örnek olarak Azerbaycan Sosyal Demokrat Partisi Başkanı, eski Milletvekili Aras Alizade gösterilmiştir. Elbet ki tek olan Allahın bile kabul edilmediği bir dünyada kullarının yaptığı işleri herkesin hoş karşılamasını beklemek doğru bir beklenti olmamaktadır. Azerbaycan kamuoyunun büyük ölçüde ismini saygıyla andığı Nuri Paşa'nın faaliyetleri bazı grupların, hatta kamuoyunun iyi kötü cemiyetin şahısların

[620] Nesiman Yakuplu, *a.g.e,* s. 10.

tasavvurunda olumlu izler bırakmamıştır. Örneğin, Aras Alizade, Türk Askeri Heyeti'nin Azerbaycan'a gelme ve Bakü'yü kurtarma nedenini Tagiyev'in faytonla gönderdiği altınlara bağlayarak Nuri Paşa'nın "kahraman" olarak abartılmaması yönünde düşüncelerini açıklamıştır.

Aras Alizade'nin sözleri yorumlandığında iddialarının ne kadar asılsız olduğu görülmektedir. Osmanlı'nın Kafkasya'ya ilgisini siyasi ve ortak kültürel değerlere bağlayan Nazım Cafersoy, yüksek rütbeli bir emir subayının şahsi istekleri doğrultusunda hareket etmesinin imkânsız olduğunu bildirmiştir. Cafersoy, İstanbul Hükümeti'nin elit kesimini yani yönetici kadrosunu zengin görmemekle birlikte devlet adamlarının çoğunun kendi yetenekleri sayesinde üst vazifelere tırmandığının altını çizmiş, ayrıca Nesip Bey Yusufbeyli ve Fethali Han Hoyski gibi üst düzey AHC yöneticilerinin maddi durumunun Anadolu'daki mevkitaşlarından farklı olmadığını sözlerine eklemiştir.[621]

Nuri Paşa'nın maddi durumunun iyi durumda olmadığı İnebolu'da ve Erzurum'da iken Moskova'da bulunan ağabeyi Enver Paşa'ya göndermiş olduğu mektuplardan görülmektedir. 12 Eylül 1920 tarihli bir mektubunda Nuri Paşa, maddi durumunun daha da kötüye gittiğinden, Erzurum'daki pahalılıktan yakınarak yıllardan beri vermiş olduğu mücadelenin maddi anlamda boşa gittiğinden hayıflanmıştır. Ek olarak asker yerine ressam olması halinde maddi şartların çok daha iyi olabileceğinin altını çizen Nuri Paşa, yine de tek başına geçinebileceğini vurgulamıştır. Alizade'nin iddiasıyla "Tagiyev'in altınlara boğduğu" bir ordu komutanının kariyer geçmişinde Afrika Grupları ve Kafkas İslam Ordusu Komutanlıkları, Kuzey Kafkasya Başbuğluğu (Başkomutanlığı) gibi vazifeler, sahip olduğu güç, yetki ve karşılaştığı ganimetler dikkate alındığında kısa bir süre sonra maddiyat sorununu dile getirmesi görevini kötüye kullanmadığının ve dürüst kişiliğinin göstergesi olmaktadır.

Çalışmada, Turancılık kavramının Kafkas İslam Ordusu harekâtının ideolojik temelini oluşturduğu görülmektedir. Genel olarak Osmanlı'nın Kafkasya'ya asker sevk etme nedenlerini siyasi, hukuki, manevi, ekonomik, beşeri ve ideolojik faktörler olarak sıralamak mümkündür. Harekâtın hukuki temelini ise Trabzon ve Batum

[621] Nazım Cafersoy ile mülakat, Bakü 25 Aralık 2018.

Antlaşmaları oluşturmaktadır. Azerbaycan heyeti, her iki antlaşmaya dayanarak Osmanlı'dan askeri yardım isteğini gündeme getirmiş, 4 Haziran 1918 tarihli Batum Antlaşması'yla ise gerektiği durumlarda Osmanlı'nın Azerbaycan'a cephane ve personel yardımında bulunabileceği belirtilmiştir. Manevi boyutlar içerisinde ortak kültür, din ve dil gibi unsurlar göze çarpmaktadır. Kafkasya'da yaşanan insanlık dramına Osmanlı'nın müdahalesi ise beşeri faktör olarak değerlendirilebilmektedir. Zengin petrol ihtiyatlarına sahip Bakü'nün Hazar sahilinde bulunması ve önemli bir liman şehir olması nedeniyle Osmanlı'nın ekonomik açıdan da Kafkasya bölgesine ilgisinin arttığı söylenebilir. Son olarak siyasi faktörleri açıklarken, harekâtın siyasi nedenlerinin ideolojik faktörlerle bir kümede tutulması mümkün olabilmektedir. Çünkü Turancılığın Turan'ın tüm Türklerin tek vatanı olduğunu savunan bir ideolojik kavram olmakla birlikte, Rusya Türklerini tek bir çatı altında toplamayı hedefleyen siyasi bir ülkü olduğu da görülmektedir.

Dil, din, kültür, soy birliği ve coğrafi yakınlık gibi değerler 19. yüzyılın sonlarına dek Anadolu'daki ve Kafkasya'daki devletlerin poltikasına yansımamıştır. Kuzey Kafkasya'da İsmail Gaspırali ve Yusuf Akçura, Güney Kafkasya'da Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Cevat, Anadolu'da ise Ziya Gökalp ve Mehmet Emin Yurdakul önderliğinde yaygınlaşan Türkçü-Turancı yaklaşımlar söz konusu bölgelerdeki devlet adamlarına da sirayet etmiştir. İşte bu değerlerden doğan AHC-Osmanlı dostluğu SSCB döneminde duraksama dönemine girse de, Azerbaycan 1991 yılında bağımsızlığını kazandığında kaldığı yerden devam etmiş, modern Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur.[622] Anlaşılacağı üzere Azerbaycan'da Milli Ordu'nun kurulmasında ve AHC'nin toprak bütünlüğününün sağlanmasında müstesna hizmetler sergileyen Türk ordusu sayesinde iki millet arasındaki dostluk ve kardeşlik bağları da koparılamaz hale gelmiştir. Türkçülük, Turancılık, İslamcılık, kardeşlik, komşuluk, ortak kültürel değerler, Haydar Aliyev'in ünlü "bir millet iki devlet" sloganı gibi kavramlar göz önünde bulundurulduğunda Azerbaycan adına bu ilkeleri karşılayan tek ülkenin Osmanlı ve devamında bu devletin hukuki varisi Türkiye olduğu anlaşılmaktadır.

---

[622] Tenzile Rüstemhanlı, "Türkiye ile Azerbaycan'ın Ortak Kültür İlişkilerinin Bölgesel Boyutu", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi,* Sayı 300, Cilt 50, ss. 102-103, İstanbul Aralık 2011, s. 102-103.

Azerbaycan Türklerinin çareyi neden Anadolu'da aradığı sorusuna cevap bulabilmek için diğer komşularla ilişkilerinin incelenmesi gerekmektedir. Bolşevik esareti ve Ermeni mezaliminin devam ettiği dönemlerde Azerbaycan Türkleri, doğal olarak en uzun kara sınırlarına sahip komşusu Rusya'dan ve Rusların himayet ettiği Ermenilerden yardım istememiştir. 19. yüzyılın sonları itibariyle başlayan itilaflar bağlamında, "Komşu komşunun külüne muhtaçtır" deyimini yanlış kavrayarak Azerbaycan Türklerinin canını ve malını yakıp kül etmeyi alışkanlık edinen Ermenilerin faaliyetleri sonucu günümüzde de halen Ermenistan'la komşuluktan başka bir bağ kalmamaktadır. Gürcistan'ın tercih edilmemesine sebep Gürcülerin Kafkasya'nın üç milleti arasında "üstün" ve "Avrupalı" görünme çabaları, Kafkasya'da güçlü bir Türk devletinin kurulmasının kararlı şekilde önlemesi, Almanya ile işbirliğini üstün tutması ve en önemlisi Tiflis Hükümeti'nin de AHC çalkantılı günler içerisinde bocalaması olmuştur. Azerbaycan Türkleri ile aynı dine, hatta aynı mezhebe sahip İran'da Türk Kaçar Hanedanı yönetimde bulunmasına rağmen destek alınmamıştır. Çünkü İran, büyük güçlere kıyasla Birinci Dünya Savaşı'nda siyasi ve askeri bakımdan zayıf görülmekle birlikte Babilik dini hareketi ve Meşruiyet Devrimi'nin açtığı yaraları sarmaya çalışmaktaydı. Bu sebepten dolayı İran, İkinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi ilk dünya savaşında da tarafsızlığını korumuştur. Üstelik İran, Rusya ile Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Antlaşmalarını imzalayarak Azerbaycan'ın Aras Nehri'nin sınır kabul edilmesi şartıyla güneyli kuzeyli ikiye ayrılmasına önayak olduğundan, Azerbaycan Türkleri arasında itibarını ve güvenini kaybetmiştir.

Sonuç itibariyle Bolşeviklerin desteği altında katliam yapan Ermeni çetelerini etksizi hale getiren ve AHC hükümet kabinesinin Tiflis'ten Gence'ye, 15 Eylül 1918 tarihli zaferden sonra ise Gence'den Bakü'ye taşınmasını sağlayan Kafkas İslam Ordusu'na karşı Azerbaycan kamuoyunda olumlu bakış açısının mevcut olduğu görülmektedir. Nuri Paşa önderliğindeki bu harekatın ardından Bakü tarihte ilk kez bir merkezi Azerbaycan devletinin başkenti olarak belirlenmiştir. Üstelik Bakü'de Türk ve Müslüman nüfusun çoğunluğu sağlanmış ve korunmuştur. Bu sebepten dolayı Nuri Paşa, Azerbaycan Türkleri arasında "Bakü fatihi" olarak bilinmekte ve sevilmektedir.

EKLER

EK 1. MÜLAKAT SORULARI

1. "Kafkas Fatihi" Sadrazam Özdemiroğlu Osman Paşa'nın ardından (1583) Kafkasya'da ikinci kez başarıya ulaşan bir komutan olarak Nuri Paşa'nın askeri, siyasi ve şahsi kimliğinin sizin düşüncelerinizde yeri nedir?

1. "Qafqaz Fatehi" Sədrəzəm Özdəmiroğlu Osman Paşadan sonra (1583) Qafqazda ikinci dəfə uğura nail olan bir komandir kimi Nuru Paşanın hərbi, siyasi və şəxsi mövqeyinin sizin düşüncələrinizdə yeri nədir?

2. Kuzey Afrika'da ve Kafkasya'da ordu komutanlıkları yapmasına rağmen Türkiye'ye geri döndükten sonra ağabeyi Enver Paşa'ya gönderdiği mektuplarda geçim sıkıntısına ilişkin cümleler sarf ettiğine göre Nuri Paşa dürüst kişiliğe sahipti diyebilir miyiz?

2. Şimali Afrikada və Qafqazda ordu komandanlıqları etməsinə baxmayaraq Türkiyəyə geri qayıtdıqdan sonra qardaşı Ənvər Paşaya göndərdiyi məktublarda maddi problemlərlə əlaqədar cümlələr sərf etdiyinə görə Nuru Paşa düzgün xarakterə sahibdir demək mümkündür?

3. Sizce, Nuri Paşa Resulzade'nin tabiriyle (1918) "gökten inmiş bir melek miydi?" yoksa milletvekili Aras Alizade'nin iddiasıyla (2018) "Tagiyev'in altınlarına gelmiş" bir subay mı?

3. Sizcə Nuru Paşa Rəsulzadənin deyimiylə (1918) "göydən enən bir mələk" idi yoxsa deputat Aras Əlizadənin müdafiə etdiyi kimi (2018) "Tağıyevin qızıllarına gəlmiş" bir zabit?

4. Nuri Paşa'nın Türkçülük ve Turancılık faaliyetlerini nasıl değerlendirirsiniz?

4. Nuru Paşanın Türkçülük və Turançılıq fəaliyyətlərini necə dəyərləndirirsiniz?

5. Türkçülük akımı Kafkas İslam Ordusu'nun geleceğini nasıl etkiledi?

5. Türkçülük cərəyanı Qafqaz İslam Ordusunun gələcəyinə necə təsir etdi?

6. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tarafından Nuri Paşa'nın şerefine Bakü'de ziyafet verilmesi (10 Kasım 1918), Batum Hapishanesinde iken 200 bin manatın gönderilmesi, harekât bittikten sonra Azerbaycan'da devlet hizmetine girmesi gibi örnekler devlet düzeyinde Nuri Paşa'ya gösterilen saygı ve sevgi göstergesidir diyebilir miyiz?

6. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti tərəfindən Nuru Paşanın şərəfinə Bakıda ziyafət verilməsi (10 Noyabr 1918), Batum həbsxanasındaykən 200 min manatın göndərilməsi, hərəkat qurtardıqdan sonra Azərbaycanda dövlət qulluğuna qəbul olması kimi nümunələr dövlət səviyyəsində Nuru Paşaya göstərilən hörmət və izzət göstəricisidir demək mümkündür?

7. Enver Paşa ve silah arkadaşlarının Turancılık hayalinin yakın gelecekte gerçekleşeceğine inancınız var mı?

7. Ənvər Paşa və silahdaşlarının Turançılıq xəyalının yaxın gələcəkdə reallaşacağına inamınız var?

EK 2. KAFKAS İSLAM ORDUSU ŞEHİTLERİ[623]

Türkün dökülen kanları beyhude gider mi?
Dikkatle düşün, yoksa bu kan hepsi heder mi?
Dört yılda verilmiş bu kadar can heder olmaz,
Mefkûre yolunda dökülen kan heder olmaz.
- *"Türk'ün nağmesi" şiiri,*
Muhammet Hadi (1879-1920)

EK 2.1. Osmanlı Erleri

N	BÖLGE	D.T.	İSİM	BABA ADI	ÖLÜM YERİ	Ö.T.
1	Adana	1304	**Ali**	Mustafa	Bakü savaşı	11.06.1334
2	Adana	1312	**Mehmet**	Mustafa	Kafkas cephesi	21.06.1332
3	Afyon	1313	**Ahmet**	Ali	Deporbekir	10.01.1334
4	Afyon	1310	**Onbaşı Ali**	Abdülkadir	Bakü savaşı	05.06.1334
5	Afyon	1294	**Emin (erzak)**	Ahmet	Seyyar Hastane	07.07.1334
6	Afyon	1291	**Osman**	Halil	Bakü çevresi	31.08.1334
7	Afyon	1303	**Çavuş Kadir**	Mehmet	Meydan harbi	17.09.1334
8	Afyon	1312	**Mehmet**	Recep	Bakü çevresi	26.08.1334
9	Afyon	1312	**Osman**	Bekir	Bakü çevresi	05.08.1334
10	Afyon	1296	**Nasuh**	Yusuf	Derbent savaşı	21.08.1332
11	Aksaray	1307	**İsa**	Abdullah	Kafkas cephesi	12.08.1332
12	Amasya	1309	**Musa**	Mehmet	Bakü'nün batısı	05.08.1334
13	Amasya	1315	**Nuri**	Halil	Bakü taarruzu	02.08.1334
14	Amasya	1312	**Ahmet**	Ömer	Alagöz savaşı	07.06.1331
15	Amasya	1315	**Ali**	İbrahim	Bakü çevresi	05.09.1334
16	Amasya	1295	**Mehmet**	Yusuf	Bakü taarruzu	14.07.1334
17	Amasya	1315	**Ali**	Kürt Ömer	Bakü civarı	05.08.1334
18	Amasya	1312	**Ali**	Kamil	Bakü taarruzu	05.08.1334
19	Amasya	-	**Mehmet**	Mustafa	Alagöz savaşı	01.06.1331
20	Amasya	1310	**Bekir**	Mehmet	Binegedi sırtları	02.07.1334

[623] Doğum ve ölüm tarihleri Hicri takvimle gösterilmiştir. Tablo, Mirza Fethali Ahuntov Adına Milli Kütüphane Arşivi'nden elde edilen bilgiler doğrultusunda oluşturulmuştur. Bkz. Mehman Süleymanov, *Azerbaycan'da Türk Şehitlikleri,* Harp Neşriyatı, Bakü 2000, s. 134-169; Nesiman Yakuplu, *Kafkas İslam Ordusu ve Nuri Paşa'nın Azerbaycan'da İzleri,* Adiloğlu Neşriyat, Bakü 2012, s. 100-137.

21	Amasya	1313	**Ali**	Süleyman	Bakü taarruzu	05.08.1334
22	Amasya	1312	**Mehmet**	Hasan	Kara Cevizli	23.07.1333
23	Amasya	1305	**Ahmet**	Ziya	Akvanız	01.10.1332
24	Ankara	1308	**Ali**	Abdi	Bakü çevresi	05.10.1334
25	Ankara	1309	**Ahmet**	Hasan	Kara Kilise	19.05.1331
26	Ankara	1296	**Bekir**	İbrahim	Binegedi sırtları	26.08.1334
27	Ankara	1307	**Ahmet**	Abdullah	Kafkas cephesi	24.05.1331
28	Ankara	1313	**Ali**	Hasan	Bakü çevresi	05.10.1334
29	Ankara	1305	**Habip (istihkâm)**	Mustafa	Kara Kilise	17.05.1331
30	Ankara	1311	**Onbaşı Osman**	Hafız	Kafkas cephesi	19.05.1333
31	Ankara	1292	**Hasan**	Mehmet	Bakü savaşı	05.08.1334
32	Ankara	1290	**Hüseyin**	Abidin	Bakü çevresi	05.10.1334
33	Ankara	1297	**Ali**	Halil	Bileceri sırtları	20.09.1332
34	Ankara	1299	**İsmail**	Mustafa	Derbent savaşı	05.08.1334
35	Ankara	1311	**Mehmet**	İsmail	Müsademe	14.05.1333
36	Ankara	1307	**Hamza**	Hasan	Ağtaş savaşı	16.04.1331
37	Ankara	1307	**Hayrullah**	Mehmet	Kafkas cephesi	02.04.1334
38	Ankara	1304	**Mehmet**	Mustafa	Bakü savaşı	08.06.1334
39	Ankara	1313	**Hasan**	Musa	Bakü'nün güneyi	05.09.1334
40	Ankara	1313	**Hilmi**	İsmail	Seyyar Hastane	11.04.1334
41	Ankara	1306	**Hasan**	Osman	Ak Bulak savaşı	19.12.1334
42	Ankara	1312	**Mehmet**	Osman	Bakü çevresi	05.05.1334
43	Ankara	1304	**Osman**	Hüseyin	Bakü çevresi	05.09.1334
44	Ankara	1313	**Mehmet Ali**	Mustafa	Bakü çevresi	28.08.1334
45	Ankara	1296	**Yakup**	Hasan	Bakü hastanesi	14.04.1334
46	Ankara	1301	**Mehmet İsmail**	Ahmet	Kafkas cephesi	-
47	Ankara	1313	**Satılmış**	Hüseyin	Bakü çevresi	05.10.1334
48	Ankara	1308	**Hüseyin**	Yusuf	Bakü çevresi	05.10.1334
49	Antalya	1311	**Ali**	Hayrettin	Digah savaşı	21.07.1334
50	Antalya	1311	**Arif**	İbrahim	Petrovsk savaşı	08.01.1334
51	Antalya	1309	**Kemal**	Mustafa	Bakü taarruzu	05.08.1334
52	Antalya	1293	**Hüseyin**	Duralı	Kafkas cephesi	15.06.1332
53	Antalya	1306	**Mevlut (hademe)**	Dayı Hasan	Bakü savaşı	01.06.1334

54	Antalya	1317	**Mevlut (piyade)**	Hasan	Bakü'nün batısı	02.09.1334
55	Antalya	1299	**Hasan**	Mehmet	Ermeni Kalesi	-
56	Antalya	1311	**Hüseyin**	Mor Ali	Bakü çevresi	05.08.1334
57	Antalya	1303	**Muharrem**	Hasan	Bakü çevresi	05.08.1334
58	Antalya	1294	**Rüştü**	Ahmet	Bakü deresi	03.04.1332
59	Aydın	1296	**Tevfik**	Mustafa	Derbent savaşı	08.09.1334
60	Aydın	1301	**Hasan**	Hasan	Derbent savaşı	05.08.1334
61	Aydın	1308	**Onbaşı Ömer**	Hasan	-	01.07.1334
62	Aydın	1311	**İbrahim**	İbrahim	Bakü savaşı	15.04.1334
63	Aydın	1308	**Ahmet**	Mehmet	Kafkas cephesi	23.06.1332
64	Aydın	1304	**Mehmet**	Halil	Bakü'nün batısı	05.08.1334
65	Aydın	1310	**Hüseyin**	Mehmet	Kafkas Cephesi	12.07.1334
66	Balıkesir	1311	**Ahmet**	Ahmet	Palu mıntıkası	15.09.1334
67	Balıkesir	1310	**Onbaşı Ahmet**	Mehmet	Kemah Dağı	14.08.1334
68	Balıkesir	1295	**Ali (erzak)**	Mehmet	Seyyar Hastane	17.08.1334
69	Balıkesir	-	**Ali**	Mehmet	Ak Bulak savaşı	19.12.1334
70	Balıkesir	1290	**Halil**	Abdullah	Bakü sırtları	06.04.1332
71	Balıkesir	1294	**Ahmet**	Mehmet	Taşbaşı savaşı	04.12.1334
72	Balıkesir	1313	**Ahmet**	Yakup	Derbent savaşı	05.08.1334
73	Balıkesir	1307	**Halil**	Mustafa	Bakü çevresi	06.05.1334
74	Balıkesir	1313	**Hasan**	İsmail	Petrovsk savaşı	06.09.1334
75	Balıkesir	1299	**Ahmet**	Mehmet	Meydan harbi	03.04.1334
76	Balıkesir	1306	**İsmail**	Ramazan	Bakü savaşı	19.08.1334
77	Balıkesir	1310	**Mehmet**	Halil	Bakü savaşı	05.06.1334
78	Balıkesir	1313	**Nazif**	Mustafa	Bakü çevresi	15.07.1334
79	Balıkesir	1309	**Onbaşı Hüsnü**	Yakup	Kemah Dağı	07.09.1334
80	Balıkesir	-	**Mustafa**	İbiş	Kafkas cephesi	14.06.1333
81	Balıkesir	1308	**Mustafa**	Mehmet	Bakü savaşı	05.08.1334
82	Balıkesir	1310	**Mehmet**	Mustafa	Bakü çevresi	05.09.1334
83	Balıkesir	1310	**Mehmet**	Hüseyin	Bakü çevresi	05.06.1334
84	Balıkesir	1306	**Onbaşı Rıza**	Arif	Derbent savaşı	05.08.1334
85	Balıkesir	1299	**Osman**	İsmail	Derbent savaşı	05.08.1334
86	Bartın	1304	**Ahmet**	Hüseyin	Ağtaş savaşı	16.04.1331

87	Bartın	1305	**Ahmet**	Mehmet	Ağtaş savaşı	16.04.1331
88	Bartın	1305	**Ahmet**	Şevket	Ağtaş savaşı	16.04.1331
89	Bartın	1300	**Ali**	Mustafa	Ağtaş savaşı	02.05.1331
90	Bartın	1303	**Ali**	İsmail	Ağtaş savaşı	16.04.1331
91	Bartın	1309	**Ahmet**	Mehmet	Ağtaş savaşı	16.04.1331
92	Bartın	1305	**Cemil**	Ali	Ağtaş savaşı	16.04.1331
93	Bartın	1302	**Durmuş**	Rahman	Ağtaş savaşı	16.04.1331
94	Bartın	1303	**Halil**	İsmail	Ağtaş savaşı	16.04.1331
95	Bartın	1296	**Hüseyin**	Hüseyin	Ağtaş savaşı	16.04.1331
96	Bartın	1305	**Hasan**	İbrahim	Ağtaş savaşı	16.04.1331
97	Bartın	1296	**İbrahim**	Halil	Ağtaş savaşı	16.04.1331
98	Bartın	1306	**Çolak İbrahim**	İbrahim	Ağtaş savaşı	16.04.1331
99	Bartın	1301	**İsmail Köseoğlu**	Veysi	Ağtaş savaşı	16.04.1331
100	Bartın	1303	**Mehmet**	Mehmet	Ağtaş savaşı	12.04.1331
101	Bartın	1306	**Mustafa**	Halil	Ağtaş savaşı	16.04.1331
102	Bartın	1306	**Osman**	Mehmet	Ağtaş savaşı	16.04.1331
103	Bartın	1303	**Mehmet**	Mehmet	Ağtaş savaşı	16.04.1331
104	Bartın	1303	**Recep İmamoğlu**	İbrahim	Ağtaş savaşı	16.04.1331
105	Bartın	1304	**Yusuf**	İsmail	Ağtaş savaşı	16.04.1331
106	Beyrut	1310	**Necip**	Ali	Kemah Dağı	03.08.1334
107	Beyrut	1295	**Mehmet**	Abdullah	Bakü savaşı	15.04.1334
108	Bilecik	1291	**Yusuf**	Mahmut	Bakü civarı	01.08.1334
109	Bilecik	1307	**Akif**	Halit	Ağtaş savaşı	18.02.1331
110	Bilecik	1310	**Ahmet**	Hafız Halil	Derbent savaşı	05.08.1334
111	Bilecik	1288	**Hakkı**	Mustafa	Kars Hastanesi	26.06.1334
112	Bilecik	1293	**Mehmet Budur**	Hasan	Kafkas cephesi	16.08.1331
113	Bilecik	1310	**Hayri**	Hancı Ali	-	01.07.1334
114	Bilecik	1306	**Mehmet**	Mustafa	Ağtaş savaşı	16.04.1331
115	Bilecik	1312	**Mehmet Yusuf**	Sadullah	Derbent savaşı	25.07.1337
116	Bilecik	1297	**Mehmet Turna**	Osman	Bakü savaşı	31.08.1334
117	Bilecik	1298	**Mustafa**	Hacı Ali	Bakü civarı	01.08.1334
118	Bitlis	1310	**Esat**	Ahmet	Tarki Dağı	08.09.1334
119	Bitlis	1300	**Hasan**	Seyit Ali	Bakü civarı	16.09.1334

120	Bolu	1294	**Mustafa**	Hasan	Meydan harbi	19.02.1334
121	Bolu	1314	**Mustafa**	Hüseyin	Bakü savaşı	05.06.1334
122	Bolu	1307	**Ali**	Sait	Ağtaş savaşı	16.04.1331
123	Bolu	1306	**Şaban**	Hüseyin	Çağıl köyü	09.10.1334
124	Bolu	1312	**Eyüp**	İdris	Kafkas cephesi	14.06.1332
125	Bolu	1311	**Sadik**	Bekir	Kafkas cephesi	-
126	Bolu	1307	**Hasan**	Seyit Ali	Ağtaş savaşı	16.04.1331
127	Bolu	1312	**Kâmil**	Hasan	Bakü taarruzu	15.07.1334
128	Bolu	1314	**Hüseyin**	Mustafa	Meydan harbi	19.02.1334
129	Bolu	1296	**Rıza**	Mustafa	Kemah hastanesi	17.01.1334
130	Bolu	1317	**Kâmil**	Ahmet	Şuşa'nın kuzeyi	-
131	Bulgar	1307	**Çavuş Abdi**	İsmail	-	20.11.1334
132	Burdur	1311	**Ömer**	Ömer	Bakü'nün batısı	05.08.1334
133	Burdur	1311	**Mehmet Halil**	Mehmet	Bakü savaşı	05.08.1334
134	Bursa	1299	**Mehmet**	Abdullah	Binegedi sırtarı	08.04.1331
135	Bursa	1296	**Abdullah**	Ahmet	Derbent boğazı	14.05.1332
136	Bursa	1313	**Ali**	İbrahim	Derbent savaşı	08.08.1334
137	Bursa	1306	**Ali**	Şaban	Şevket cephesi	19.08.1334
138	Bursa	1313	**Ahmet**	Osman	Kemah Dağı	07.08.1334
139	Bursa	1302	**Ali Osman**	Hüseyin	Bakü savaşı	05.06.1334
140	Bursa	1313	**Ali Osman**	Mehmet	Bakü çevresi	05.06.1334
141	Bursa	1313	**Hüseyin**	Derviş	Kürdemir savaşı	9.10.1334
142	Bursa	1310	**Hüseyin**	Mehmet	Bakü çevresi	15.07.1334
143	Bursa	1308	**Seyit Ali**	Hüseyin	Petrovsk savaşı	07.01.1334
144	Bursa	1313	**Mustafa**	Galip	Bakü savaşı	05.06.1334
145	Çanakkale	1304	**Ömer**	Hüseyin	Ak Bulak savaşı	19.12.1334
146	Çanakkale	1300	**Tahir**	Kadir	Bakü savaşı	06.06.1334
147	Çanakkale	1309	**Ali**	Ahmet	Ak Bulak savaşı	19.12.1334
148	Çanakkale	1297	**Bekir**	İbrahim	Bakü taarruzu	05.09.1334
149	Çanakkale	1303	**Mustafa**	Mehmet	Ak bulak savaşı	19.12.1334
150	Çanakkale	1308	**Hüseyin**	Rıza	Bakü çevresi	13.07.1334
151	Çanakkale	1306	**Mehmet**	Mustafa	Bakü civarı	05.08.1334
152	Çankırı	1300	**Onbaşı Ömer**	Satılmış	Kemah Dağı	07.09.1334

153	Çankırı	1296	**Ahmet**	Abdullah	Bakü önleri	14.09.1334
154	Çankırı	1302	**Hasan**	Osman	-	06.07.1334
155	Çankırı	1302	**İsmail**	Ali	Bakü çevresi	05.10.1334
156	Çankırı	1303	**Hasan Delveli**	Hüseyin	Binegedi sırtları	16.07.1334
157	Çankırı	1301	**Ahmet**	Satılmış	Bakü savaşı	13.06.1334
158	Çankırı	1307	**Arif**	Mehmet	311 rakımlı tepe	31.06.1334
159	Çankırı	1304	**İsmail**	Ahmet	Bakü taarruzu	15.09.1334
160	Çankırı	1303	**Hüseyin**	Mehmet	Bakü'nün güneyi	05.09.1334
161	Çankırı	1302	**Hasan**	İbrahim	Bakü çevresi	05.10.1333
162	Çankırı	1306	**Çavuş Mehmet**	İsmail	Bakü önleri	01.09.1334
163	Çankırı	1291	**Mehmet**	Osman	Bakü savaşı	06.06.1334
164	Çankırı	1313	**Mustafa**	Hasan	Bakü çevresi	09.09.1334
165	Çankırı	1302	**Mustafa**	Hasan	Kemah Dağı	06.09.1334
166	Çankırı	1297	**Mustafa**	İsmail	-	10.08.1334
167	Çankırı	1287	**Osman Kuşçu**	Hüseyin	Seyyar Hastane	18.04.1334
168	Çankırı	1297	**Çavuş Osman**	Recep	-	03.07.1334
169	Çorum	1310	**Ahmet Pehlivan**	İsmail	Bakü taarruzu	05.08.1334
170	Çorum	1294	**Hasan**	Musa	Taşbaşı savaşı	04.12.1334
171	Çorum	1304	**Ahmet**	Mehmet	Kara Kilise	21.05.1331
172	Çorum	1311	**Ahmet**	Mustafa	Hoca Hasan	14.08.1334
173	Çorum	1312	**Arif**	Ahmet	Kafkas cephesi	14.06.1332
174	Çorum	1313	**Bekir**	İsmail	Bakü taarruzu	05.09.1334
175	Çorum	1308	**Bekir**	Mehmet	Bakü taarruzu	14.07.1334
176	Çorum	1305	**Dursun (topçu)**	İsmail	Seyyar Hastane	31.01.1334
177	Çorum	1299	**Emin**	Mustafa	Bakü çevresi	05.10.1334
178	Çorum	1310	**Garip**	Ali	Bakü çevresi	05.09.1334
179	Çorum	1304	**Hakkı**	Hacı	Bakü çevresi	08.10.1334
180	Çorum	-	**Bekir İbrahim**	Süleyman	Güzeltepe	17.01.1334
181	Çorum	1306	**Halil**	Hüseyin	Bakü çevresi	05.10.1334
182	Çorum	1297	**Hüseyin Recep**	Abdullah	Bakü çevresi	05.08.1334
183	Çorum	1300	**İbrahim**	Hüseyin	Bakü çevresi	01.07.1334
184	Çorum	1313	**Hüseyin**	Ahmet	Hırdalan	15.09.1334
185	Çorum	1308	**Halim**	Hayrullah	Bakü taarruzu	05.10.1334

186	Çorum	1308	**Hasan**	Hasan	Bakü çevresi	05.08.1334
187	Çorum	1302	**İbrahim**	Hüseyin	Bakü çevresi	01.07.1334
188	Çorum	1297	**İsmail**	Mustafa	Kara Kilise	21.05.1331
189	Çorum	1298	**Mustafa**	Mehmet	Saray kasabası	18.04.1331
190	Çorum	1312	**Osman**	Ali	Kafkas cephesi	14.06.1332
191	Çorum	1305	**Rasim Çerçi**	Salih	Bakü çevresi	05.09.1334
182	Çorum	1314	**Tahsin**	Abdullah	Bakü taarruzu	05.08.1334
183	Çorum	1315	**Veli Bölükbaşı**	Ali	Yanardağ	31.09.1334
184	Çorum	1313	**Yakup**	Sadullah	Bakü çevresi	08.08.1334
185	Çorum	1312	**İzzet**	Sait	Ak Bulak savaşı	19.12.1334
186	Çorum	1310	**Ömer**	Mehmet	Ak Bulak savaşı	05.10.1334
187	Çorum	1305	**Ahmet**	Halil	Bakü çevresi	05.10.1334
188	Dağıstan	1312	**Mahmut**	Habip	Bakü savaşı	05.09.1334
189	Denizli	1312	**Osman Mustafa**	Ömer Ağa	Kafkas cephesi	15.03.1333
190	Denizli	1311	**Ahmet**	Hacı İsmail	-	02.01.1334
191	Denizli	1309	**Onbaşı Halil**	Recep	Kafkas cephesi	23.07.1332
192	Denizli	1307	**Halil**	Abdullah	Bakü taarruzu	26.08.1334
193	Denizli	1306	**Halil**	Süleyman	Bakü çevresi	05.08.1334
194	Denizli	1301	**İbrahim Bayram**	Hüseyin	Kafkas cephesi	14.06.1332
195	Denizli	-	**Mustafa**	Rahman	Petrovsk savaşı	-
196	Denizli	1311	**Osman**	Mustafa	Derbent savaşı	07.08.1334
197	Diyarbakır	1299	**Ramazan**	Hüseyin	Derbent savaşı	05.08.1334
198	Diyarbakır	1298	**Ahmet**	İsa	Ağtaş savaşı	16.04.1331
199	Diyarbakır	1301	**Mehmet**	Abdullah	Ağtaş savaşı	16.04.1331
200	Diyarbakır	1300	**Mehmet**	Timur	Ağtaş savaşı	16.04.1331
201	Diyarbakır	1310	**Ali**	Yusuf	Bakü çevresi	05.08.1334
202	Diyarbakır	1297	**Zalifi**	Zalifi	Türkmen çayı	26.06.1334
203	Drama	1302	**Adil**	Hüseyin	Yanke savaşı	12.07.1334
204	Edirne	1292	**Bekir**	Hasan	Derbent savaşı	05.08.1334
205	Edirne	1304	**Ali**	Mustafa	Bakü savaşı	15.06.1334
206	Edirne	1311	**Habil**	Raşit	-	15.07.1334
207	Edirne	1292	**Hasan**	Hüseyin	Derbent savaşı	15.08.1334
208	Edirne	1296	**Habil Karagün**	Sadullah	Derbent savaşı	01.09.1334

209	Edirne	1293	**Hasan**	İbrahim	Derbent savaşı	05.08.1334
210	Edirne	1313	**İsmail**	Ahmet	Kafkas cephesi	14.06.1332
211	Edirne	1294	**Mustafa**	İsmail	Bakü savaşı	0506.1334
212	Edirne	1294	**İsmail**	Veli	Petrovsk savaşı	08.09.1334
213	Edirne	1296	**Mehmet**	Halil	Derbent savaşı	05.08.1334
214	Edirne	1292	**Murat**	Durmuş	-	10.08.1334
215	Edirne	1298	**İsmail**	Mustafa	Bakü çevresi	04.06.1334
216	Edirne	1313	**Mustafa**	Ali	Kafkas cephesi	23.06.1332
217	Edirne	1306	**Osman**	Mehmet	-	15.07.1334
218	Edirne	1299	**Rasim Hayrullah**	İsmail	Derbent savaşı	07.06.1334
219	Edirne	1297	**Rıfat**	Şakir	Bakü çevresi	06.06.1334
220	Edirne	1297	**Emin**	Ferhat	Derbent savaşı	05.08.1334
221	Elazığ	1308	**Hasan**	Timur	Bakü çevresi	05.10.1334
222	Erzincan	1306	**Hüseyin**	Osman	Bakü çevresi	20.12.1332
223	Erzincan	-	**Yusuf**	Mustafa	Alagöz savaşı	01.06.1331
224	Erzurum	1311	**Tayyar**	Battal	Bakü çevresi	05.06.1334
225	Erzurum	1300	**Mehmet**	Hasan	Bakü savaşı	05.06.1334
226	Erzurum	1298	**Hüseyin**	Nadir	Bakü çevresi	05.08.1334
227	Erzurum	1306	**Mehmet**	Mehmet	Bileceri sırtları	17.09.1334
228	Erzurum	1301	**Halil**	İsa	Bakü çevresi	05.08.1334
229	Erzurum	1297	**Hamza**	Hüseyin	Alagöz savaşı	01.11.1331
230	Erzurum	1292	**Ziya**	Mustafa	Türkmen çayı	24.08.1334
231	Eskişehir	1302	**Mustafa**	Ömer	Bakü savaşı	14.07.1334
232	Eskişehir	1312	**Habip**	Bilal	Bakü taarruzu	05.10.1334
233	Eskişehir	1307	**Mustafa**	Davut	Bakü savaşı	05.08.1334
234	Eskişehir	1312	**Mehmet**	Mehmet	Ak Bulak savaşı	01.12.1334
235	Eskişehir	1311	**Mustafa Sarıoğlu**	Mehmet	Bakü savaşı	05.08.1334
236	Eskişehir	1310	**Onbaşı Kâmil**	Hüseyin	Bakü çevresi	05.06.1334
237	Eskişehir	1298	**Ahmet**	İsmail	Yakup Ağa	16.08.1334
238	Eskişehir	1309	**Abdulgaffar**	İbrahim	Binegedi sırtları	26.09.1334
239	Eskişehir	1307	**Onbaşı Osman**	İbrahim	Binegedi sırtları	16.07.1334
240	Eskişehir	1313	**Mustafa**	İsmail	Bakü çevresi	05.10.1334
241	Gaziantep	1313	**Mustafa**	Mehmet	Gence baskını	15.12.1334

242	Giresun	-	**Hasan**	Salih	Alagöz savaşı	01.06.1331
243	Giresun	1310	**Aziz**	Osman	Bakü çevresi	05.09.1334
244	Giresun	1314	**Ahmet**	Hamit	Bakü'nün batısı	05.08.1334
245	Giresun	-	**Ahmet**	Hasan	Alagöz savaşı	01.06.1331
246	Giresun	1310	**Salih**	Yusuf	Bakü çevresi	05.10.1334
247	Giresun	1285	**Ahmet**	Arif	Bakü çevresi	21.04.1331
248	Giresun	1310	**Ahmet**	Niyazi	Bakü taarruzu	05.08.1334
249	Giresun	1315	**Yunus**	Mehmet	Bakü çevresi	05.09.1334
250	Gümüşhane	1313	**Şükrü**	Süleyman	Bakü çevresi	30.04.1331
251	Gümüşhane	1310	**Mehmet**	Hamit	Bakü savaşı	05.08.1334
252	Gümüşhane	-	**Hasan**	İbrahim	Alagöz savaşı	01.11.1331
253	Gümüşhane	1307	**Osman**	Hasan	Derbent savaşı	05.08.1334
254	Halep	1299	**Mehmet**	Abdul	Bakü savaşı	28.08.1334
255	Halep	1305	**Abdi**	Bekir	Bakü taarruzu	05.08.1334
256	Halep	1309	**Naif**	Salih	-	01.07.1334
257	Halep	1299	**Abdurrahman**	Şaban	Derbent savaşı	05.08.1334
258	Halep	1307	**Ahmet**	Mehmet	Bakü çevresi	21.06.1334
259	Halep	1305	**Ahmet**	Osman	Dârülharp	16.09.1334
260	Halep	1307	**Yahya**	Mehmet	Derbent savaşı	05.08.1334
261	Hatay	1302	**İzzet**	İbrahim	Seyyar Hastane	16.11.1334
262	Hatay	1290	**Onbaşı Bekir**	Kara Yusuf	Bakü çevresi	02.06.1331
263	İstanbul	1314	**Cemalettin**	Mustafa	Bakü taarruzu	05.09.1334
264	İstanbul	1304	**Hasan**	Gaffar	Bakü çevresi	05.08.1334
265	İstanbul	1307	**Onbaşı Mustafa**	Yahya	Tuhanlı	18.10.1334
266	İstanbul	1313	**Yaşar Murat**	Mahmut	Kafkas cephesi	19.06.1332
267	İstanbul	1305	**Zebur**	Mustafa	Derbent savaşı	05.08.1334
268	İstanbul	1314	**Cemal**	Mustafa	Binegedi sırtları	01.12.1334
269	İzmir	1307	**Onbaşı Recep**	Hüseyin	Bakü çevresi	05.10.1334
270	İzmir	1307	**Mustafa**	Hüseyin	Ağtaş savaşı	16.04.1331
271	İzmir	1293	**Mehmet**	Mehmet	Derbent savaşı	05.08.1334
272	İzmir	1309	**Mustafa**	Ahmet	Kara Kilise	21.05.1334
273	İzmir	1309	**Halil**	Fevzi	Bakü çevresi	19.05.1334
274	İzmir	1307	**Hakkı**	Mustafa	Binegedi sırtları	26.09.1334

275	İzmir	1308	**Mustafa**	Ali	Bakü çevresi	05.10.1334
276	İzmir	1311	**Ali Galip**	Mehmet	Bakü çevresi	05.08.1334
277	İzmir	1306	**Mehmet**	Mustafa	Bakü çevresi	05.10.1334
278	İzmir	1304	**Halil**	Hasan	Bakü taarruzu	15.09.1334
279	İzmir	1312	**Mehmet**	Mustafa	Petrovsk savaşı	08.09.1334
280	İzmir	1298	**Ethem**	Ali	Bakü taarruzu	05.08.1334
281	İzmir	1308	**Cemal**	Abidin	Bakü taarruzu	05.09.1334
282	İzmir	1295	**Mehmet**	Kürt Ahmet	Bakü çevresi	05.08.1334
283	İzmir	1301	**Ali**	Mustafa	Yanke savaşı	12.07.1334
284	İzmir	1312	**Ahmet**	Abdullah	Selpetre	-.09.1332
285	İzmir	1303	**Ali**	Mehmet	Bakü çevresi	15.09.1334
286	İzmir	1303	**Ahmet**	Abdulkadir	Bakü'nün batısı	03.08.1334
287	İzmir	1312	**Ali**	İsmail	Bakü taarruzu	05.08.1334
288	İzmir	1298	**İsmail**	İbrahim	Hoca Hasan	05.09.1334
289	İzmir	1311	**Yusuf**	Hasan	-	02.07.1334
290	Isparta	1301	**Tahir**	Mustafa	Kafkas cephesi	14.06.1332
291	Isparta	1303	**Ramazan**	Hüseyin	Bakü çevresi	03.10.1334
292	Isparta	1307	**Hasan**	Mehmet	Bakü'nün batısı	02.08.1334
293	Isparta	1307	**Asım**	Hüseyin	Bakü çevresi	13.06.1334
294	Isparta	1307	**Mustafa**	Mustafa	Bakü savaşı	05.08.1334
295	Isparta	1306	**Ahmet**	Musa	Kafkas cephesi	22.06.1332
296	Isparta	1309	**Kemal**	Mehmet	Bakü çevresi	05.08.1334
297	Isparta	1299	**Mahmut**	Rahman	Kafkas cephesi	10.06.1332
298	Isparta	1306	**Mehmet**	İbrahim	Binegedi sırtları	31.09.1334
299	Karaman	1303	**Mustafa**	Topal	Bakü çevresi	12.02.1332
300	Karaman	1306	**Ömer**	Hüseyin	Bakü çevresi	04.06.1334
301	Karaman	1311	**Mustafa**	Ahmet	Bakü çevresi	05.08.1334
302	Kars	1302	**Hüseyin**	Mahmut	Bakü'nün batısı	19.08.1334
303	Kastamonu	1314	**Ali**	Osman	Derbent savaşı	05.08.1334
304	Kastamonu	1315	**Eşref**	Mustafa	Derbent savaşı	31.08.1336
305	Kastamonu	1291	**Abdurrahman**	Ali	Bakü çevresi	09.07.1334
306	Kastamonu	1307	**Başçavuş Arif**	Asım	Kafkas cephesi	11.06.1332
307	Kastamonu	1308	**Hakkı**	İsmail	-	09.10.1334

308	Kastamonu	1298	**Kâmil**	Hüseyin	Kara Kilise	22.05.1331
309	Kastamonu	1305	**Mehmet**	Kel Ahmet	Kara Kilise	28.04.1331
310	Kastamonu	1309	**Hakkı**	İsmail	Meydan harbi	09.10.1334
311	Kastamonu	1295	**Mehmet Ruşen**	Hasan	Kara Kilise	21.05.1331
312	Kastamonu	-	**Mehmet**	Deli Ahmet	Kara Kilise	28.04.1331
313	Kastamonu	1300	**Mehmet Kara**	Hüseyin	Kara Kilise	28.04.1331
314	Kastamonu	1301	**Mehmet (topçu)**	Mehmet	Kataroz	04.04.1334
315	Kastamonu	1308	**Mustafa**	Eyüp	Yanke savaşı	12.07.1334
316	Kastamonu	1297	**Mehmet**	İbrahim	Kafkas harbi	-
317	Kastamonu	1301	**Mustafa**	Hidayet	Kara Kilise	29.04.1331
318	Kastamonu	1310	**Mehmet Zühdü**	Hasan	Derbent savaşı	05.08.1334
319	Kastamonu	1301	**Muharrem**	İbrahim	Kara Kilise	12.05.1331
320	Kastamonu	1302	**Mustafa**	Veli	Kara Kilise	03.04.1331
321	Kastamonu	1304	**Osman**	İsmail	Bakü savaşı	03.03.1334
322	Kastamonu	1302	**Mustafa**	Mehmet	Kara Kilise	29.04.1331
323	Kastamonu	1296	**Süleyman**	Osman	3. Hastane	23.05.1334
324	Kastamonu	1297	**Tahsin**	Hasan	Bakü'nün batısı	05.08.1334
325	Kastamonu	1308	**Satı**	Hüseyin	Bakü hastanesi	19.02.1333
326	Kayseri	1296	**Ahmet**	İsmail	Bakü çevresi	04.08.1334
327	Kayseri	1304	**Seyit Ahmet**	Mehmet	Taşbaşı savaşı	04.12.1334
328	Kayseri	1295	**Melik**	Mehmet	Bakü çevresi	30.08.1334
329	Kayseri	1303	**Mevlut**	Bekir	Bakü'nün batısı	05.08.1334
330	Kayseri	1312	**Muharrem**	Ahmet	Bakü çevresi	05.08.1334
331	Kayseri	1294	**Ahmet**	Mehmet	Saray kasabası	11.04.1331
332	Kayseri	1296	**Şükrü**	Mustafa	Kara Kilise	21.05.1331
333	Kayseri	1301	**Ahmet**	Mehmet	Meydan harbi	03.04.1334
334	Kayseri	1295	**Ahmet**	Mustafa	Bakü çevresi	05.10.1334
335	Kayseri	1302	**Ali Alibeyoğlu**	Ahmet	Kafkas cephesi	13.06.1332
336	Kayseri	1314	**Hakkaş**	Halil	Bakü çevresi	05.08.1334
337	Kayseri	1291	**Mehmet**	Mustafa	Bakü savaşı	15.09.1334
338	Kayseri	1303	**Onbaşı Ali**	Ahmet	Bakü çevresi	21.06.1334
338	Kayseri	1307	**Mehmet**	Ali	Ağtaş savaşı	16.04.1331
340	Kayseri	1289	**Ali**	Halil	Bakü çevresi	05.08.1334

341	Kayseri	1311	**Hasan**	Ömer	Bakü çevresi	05.08.1334
342	Kayseri	1312	**Ali**	Osman	Bakü çevresi	05.10.1334
343	Kayseri	1314	**Cemali**	Ali	Şuşa Kalesi	17.10.1334
344	Kayseri	1307	**Hasan**	Seyit	Ak Bulak savaşı	19.12.1334
345	Kayseri	-	**Mehmet**	Mehmet	Taşbaşı savaşı	04.12.1334
346	Kayseri	1298	**Ali**	Salih	Bakü çevresi	05.10.1334
347	Kayseri	1290	**Mustafa**	Halil	Kara Kilise	21.05.1331
348	Kayseri	1313	**Mehmet Şükrü**	Mehmet	Baykara (Kars)	20.02.1334
349	Kayseri	1305	**Mükremin**	Mustafa	Bakü çevresi	26.08.1334
349	Kayseri	1313	**Mustafa**	Osman	Bakü çevresi	05.08.1334
350	Kayseri	1298	**Nebi**	Yakup	Bakü çevresi	05.10.1334
351	Kayseri	1293	**Mustafa**	Yunus	Saray kasabası	11.04.1331
352	Kayseri	1309	**Niyazi**	Mehmet	Ağtaş savaşı	16.04.1331
353	Kayseri	1305	**Nuh**	İsmail	Bakü çevresi	05.10.1334
354	Kayseri	1299	**Osman**	Ali	Bakü çevresi	05.09.1334
355	Kayseri	1301	**Salih**	Salih	Seyyar Hastane	05.04.1334
356	Kerkük	1308	**Zeynel Abidin**	Hurşit	Seyyar Hastane	05.06.1332
357	Kerkük	1289	**Sıddık**	Süleyman	Sufian (İran)	15.11.1330
358	Kırıkkale	1297	**İsmail**	Hakkı	Yanke savaşı	12.07.1334
359	Kırıkkale	1298	**Halil**	İbrahim	Bakü çevresi	26.08.1334
360	Kırıkkale	1309	**Feyzullah**	Mesut	Binegedi sırtları	23.05.1332
361	Kırıkkale	1302	**Ali**	Hasan	Bakü çevresi	05.09.1334
362	Kırıkkale	1294	**Tahir**	Halil	Bakü çevresi	05.09.1334
363	Kırıkkale	1294	**Hasan**	Hüseyin	Bakü çevresi	05.10.1334
364	Kırıkkale	1300	**Ali**	Osman	Yanardağ	05.06.1334
365	Kırıkkale	1310	**İsmet**	Ali	Bakü çevresi	05.10.1334
366	Kırıkkale	1298	**Hasan**	Süleyman	Yanardağ	30.06.1334
367	Kırıkkale	1303	**Halil**	Bekir	Bakü taarruzu	26.06.1334
368	Kırıkkale	1302	**Mustafa**	Hasan	Bakü savaşı	05.08.1334
369	Kırklareli	1305	**Mehmet**	Ahmet	Bakü çevresi	05.08.1334
370	Kırklareli	1292	**Hüseyin**	Ali	Bakü çevresi	12.01.1332
371	Kırklareli	1313	**Mustafa**	Bekir	Kafkas cephesi	23.06.1332
372	Kırklareli	1310	**Onbaşı Mustafa**	Mehmet	Derbent savaşı	05.08.1334

373	Kırşehir	1303	**Ahmet**	Hasan	Hoca Hasan	05.06.1334
374	Kırşehir	1311	**Ali**	Ahmet	Bakü çevresi	15.09.1334
375	Kırşehir	1312	**Ahmet**	Abdullah	Bakü'nün batısı	26.03.1334
376	Kırşehir	1299	**Ali**	Mustafa	Bakü çevresi	05.10.1334
376	Kırşehir	1313	**Emin**	Mehmet	Yanardağ	26.06.1334
377	Kırşehir	1305	**Bekir**	Tahir	311 rakımlı tepe	31.06.1334
378	Kırşehir	1298	**Ali**	Ahmet	Yanardağ	26.06.1334
379	Kırşehir	1303	**Ali Osman**	İsmail	Bakü çevresi	05.10.1334
380	Kırşehir	1310	**Ahmet**	Ömer	Hoca Hasan	05.08.1334
381	Kırşehir	1306	**Ali**	Mustafa	Yanardağ	26.06.1334
382	Kırşehir	1311	**Ali**	Veli	Bakü savaşı	14.07.1334
383	Kırşehir	1297	**Emin**	Mustafa	Ak Bulak savaşı	19.12.1334
384	Kırşehir	1309	**Esat**	Davut	Bakü çevresi	05.08.1334
385	Kırşehir	1299	**Hacı**	Hüseyin	Bakü çevresi	05.08.1334
386	Kırşehir	1314	**Hacı**	Ali	Bakü çevresi	01.08.1334
387	Kırşehir	1304	**Halil**	Ahmet	Bakü çevresi	14.06.1334
388	Kırşehir	1315	**Eyüp**	Mehmet	Deporbekir	09.11.1334
389	Kırşehir	1307	**Halil**	Musa	Bakü çevresi	14.06.1334
390	Kırşehir	1305	**Hüseyin**	Halil	Bakü'nün güneyi	02.08.1334
391	Kırşehir	1304	**Hacı Celaloğlu**	Ali	Bakü çevresi	14.06.1334
392	Kırşehir	1314	**Hızır**	Osman	Bakü'nün güneyi	05.09.1334
393	Kırşehir	1308	**Musa**	Halil	Meydan harbi	05.10.1334
394	Kırşehir	1291	**Mustafa**	Davut	Bakü çevresi	05.10.1334
395	Kırşehir	1292	**Mehmet**	Ömer	Kara Kilise	03.05.1331
396	Kırşehir	1302	**Mehmet Ali**	Hüseyin	Bakü savaşı	14.07.1334
397	Kırşehir	1306	**Mehmet**	Tahir	Kara Kilise	05.08.1334
398	Kırşehir	1300	**Hüseyin**	Osman	Bakü'nün batısı	14.07.1334
399	Kırşehir	1300	**Mehmet**	Ömer	Bakü savaşı	14.07.1334
400	Kırşehir	1307	**Mehmet**	Mustafa	Bakü savaşı	14.07.1334
401	Kırşehir	1314	**Mustafa**	Ömer	Bakü çevresi	05.10.1334
402	Kırşehir	1303	**Niyazi**	Osman	Bakü taarruzu	05.08.1334
403	Kırşehir	1313	**Numan**	Hasan	Bakü taarruzu	26.06.1334
404	Kırşehir	1310	**Rıza**	Hasan	Bakü çevresi	-.-.1334

405	Kırşehir	1293	**Nuri**	Haydar	Bakü çevresi	05.10.1334
406	Kırşehir	1297	**Nuri**	Yusuf	Bakü çevresi	14.07.1334
407	Kırşehir	1307	**Osman**	Ahmet	Bakü çevresi	05.06.1334
408	Kırşehir	1315	**Ömer**	Mahmut	Bakü çevresi	05.10.1334
409	Kırşehir	1300	**Rıza**	Halil	311 rakımlı tepe	-.-.1334
410	Kırşehir	1290	**Rıza**	Molla	Bakü çevresi	05.10.1334
411	Kırşehir	1302	**Veli**	Osman	311 rakımlı tepe	-.-.1334
412	Kocaeli	1303	**Mehmet**	Kadir	Ağtaş savaşı	16.04.1331
413	Kocaeli	1303	**İsmail**	Mustafa	Kafkas cephesi	14.12.1331
414	Kocaeli	1310	**Mehmet**	Recep	Seyyar Hastane	16.04.1331
415	Kocaeli	1310	**Osman**	Hüsnü	Kemah Dağı	07.09.1334
416	Konya	1307	**Hamza**	Hasan	Ağtaş savaşı	16.04.1331
417	Konya	1291	**Hasan**	Ahmet	Bakü çevresi	16.04.1331
418	Konya	1307	**Hasan**	Hamza	Ağtaş savaşı	16.04.1331
419	Konya	1312	**İsmail**	Mevlut	Bayburt	-
420	Konya	1307	**Mehmet**	Hüseyin	Bakü çevresi	28.08.1334
421	Konya	1309	**Hasan**	Ömer	Ağtaş savaşı	16.04.1331
422	Konya	1312	**Karaman**	Hacı Durdu	Binegedi sırtları	25.09.1334
423	Konya	1304	**Mustafa**	Mehmet	Bakü çevresi	05.08.1334
424	Konya	1303	**Süleyman**	Ali	Seyyar Hastane	12.02.1334
425	Konya	1311	**Mustafa**	Mehmet	Bakü taarruzu	05.08.1334
426	Konya	1313	**Mustafa**	Ömer	Bakü çevresi	28.08.1334
427	Kosova	1310	**Buni**	Halil	-	14.07.1334
428	Kosova	1302	**Cebrail**	Cemal	Kafkas cephesi	-
429	Kosova	1301	**Demir Ali**	Ragıp	Derbent savaşı	05.08.1334
430	Kosova	1303	**Ali**	Ramazan	Derbent savaşı	05.08.1334
431	Kosova	1292	**Cemal**	Zobra	Derbent savaşı	15.08.1334
432	Kosova	1307	**Hayrettin**	Mehmet	Derbent savaşı	05.08.1334
433	Kosova	1300	**Mustafa**	Demir	Derbent savaşı	05.08.1334
434	Kosova	1301	**Recep**	Fettah	Derbent savaşı	05.08.1334
435	Kosova	1290	**Ethem**	Mehmet	Kemah Dağı	15.08.1334
436	Kosova	1292	**Esat**	İlyas	Bakü çevresi	03.07.1334
437	Kosova	1308	**Zekeriya**	Mehmet	Derbent savaşı	05.08.1334

438	Kosova	1295	**Zülfü**	Ramazan	Taşlı Tepe	16.02.1334
439	Kudüs	1308	**Hasan**	Süleyman	Derbent savaşı	05.08.1334
440	Kudüs	1310	**Hasan**	Mevla	Derbent savaşı	08.09.1334
441	Kudüs	1305	**Hasan**	Bilal	Derbent savaşı	05.08.1334
442	Kudüs	1310	**Mehmet**	Osman	Petrovsk savaşı	08.01.1334
443	Kütahya	1298	**Himmet**	Hüseyin	Ak Bulak savaşı	04.12.1334
444	Kütahya	1309	**İbrahim**	Ömer	Kafkas cephesi	-
445	Kütahya	1306	**Hasan Çatakoğlu**	İbrahim	Binegedi sırtları	31.09.1334
446	Kütahya	1308	**İsmail**	Ahmet	Ak Bulak savaşı	19.10.1334
447	Kütahya	1312	**Ali**	Rahman	Derbent Boğazı	19.05.1332
448	Kütahya	1307	**Hasan**	İbrahim	Bakü savaşı	-.-.1334
449	Kütahya	1312	**Ali**	İbrahim	Derbent Boğazı	19.05.1332
450	Kütahya	1309	**Halil**	Ahmet	Ağtaş savaşı	16.04.1331
451	Kütahya	1310	**Onbaşı Mehmet**	İsmail	Kafkas cephesi	11.11.1333
452	Kütahya	1303	**Murat**	Halil	Petrovsk savaşı	08.09.1334
453	Kütahya	1307	**Ahmet**	İsmail	Ağtaş savaşı	16.04.1331
454	Kütahya	1305	**Ali**	Mustafa	Bakü çevresi	05.07.1334
455	Kütahya	1309	**Halil İmamoğlu**	Ahmet	Ağtaş savaşı	13.04.1331
456	Malatya	1297	**İbrahim**	Mehmet	Alagöz savaşı	09.06.1331
457	Malatya	1310	**Mehmet**	Ali	Kafkas cephesi	25.06.1333
458	Malatya	1314	**Mehmet**	Derviş	Bakü çevresi	05.08.1334
459	Manisa	1306	**Salih**	Hacı Şerif	Bakü taarruzu	05.08.1334
460	Manisa	1289	**Mehmet**	Ramazan	Meydan harbi	09.03.1333
461	Manisa	1307	**Mustafa**	Mehmet	Bakü taarruzu	05.10.1334
462	Manisa	1315	**İsmail**	Abdullah	Bakü taarruzu	05.08.1334
463	Manisa	1308	**Hüseyin**	Mehmet	Salyan savaşı	30.04.1334
464	Manisa	1308	**Ali**	Ahmet	Ağtaş savaşı	18.02.1331
465	Manisa	1298	**Hasan**	Mustafa	Derbent savaşı	08.08.1334
466	Manisa	1307	**Ali**	Mehmet	Bakü çevresi	05.06.1334
467	Manisa	1309	**Ahmet**	Mustafa	Seyyar Hastane	03.01.1334
468	Manisa	1296	**Ahmet**	Hasan	Bakü'nün batısı	03.06.1334
469	Muğla	1298	**Hasan**	Ahmet	Bakü çevresi	05.08.1334
470	Muğla	1311	**Kemal**	Mehmet	Ak Bulak savaşı	19.12.1334

471	Muğla	1303	**Ali**	Süleyman	Petrovsk savaşı	08.09.1334
472	Muğla	1303	**Mehmet**	Ömer	Petrovsk savaşı	01.08.1334
473	Muş	1300	**Ali**	Mahmut	Bakü çevresi	05.08.1334
474	Muş	1288	**Cevher**	Aziz	Digah savaşı	21.07.1334
475	Nablus	1298	**Onbaşı Salih**	Hamdan	Derbent savaşı	05.08.1334
476	Nablus	1295	**Mehmet**	Mesut	Bakü'nün girişi	14.09.1334
477	Nablus	1289	**Kano**	Seyfi	Bakü çevresi	15.07.1334
478	Nablus	1299	**Ali**	Mesut	Bakü çevresi	15.07.1334
479	Nevşehir	1297	**Raşit**	Abdullah	Bakü çevresi	29.10.1334
480	Nevşehir	1301	**Mehmet**	Mehmet	Bakü çevresi	05.08.1334
481	Nevşehir	1308	**Mustafa**	Kara Veli	Bakü çevresi	05.08.1334
482	Nevşehir	1302	**Veli**	Osman	Yanardağ	30.07.1334
483	Nevşehir	1310	**Osman**	Ali	Ak Bulak savaşı	19.12.1334
484	Niğde	1302	**Yakup**	Ali	Bakü çevresi	15.09.1334
485	Ordu	1311	**Ahmet**	Mehmet	Seyyar Hastane	11.11.1334
486	Ordu	1304	**Aziz**	İbrahim	Alagöz savaşı	08.06.1331
487	Ordu	1297	**Halil**	Mehmet	Alagöz savaşı	08.06.1331
488	Ordu	1307	**Hasan**	İsmail	Bakü çevresi	05.08.1334
489	Ordu	1295	**Hüseyin**	Hüseyin	Alagöz savaşı	06.06.1331
490	Ordu	1314	**Cemal**	İzzet	Bakü taarruzu	05.09.1334
491	Ordu	1304	**İzzet**	İbrahim	Alagöz savaşı	08.06.1331
492	Ordu	1312	**Kâmil**	Mehmet	Alagöz savaşı	08.06.1331
493	Ordu	-	**Mehmet**	Ahmet	Alagöz savaşı	08.06.1331
494	Ordu	1311	**Mustafa**	Feyzullah	Bakü savaşı	05.08.1334
495	Ordu	1307	**Osman**	Osman	Bakü çevresi	31.08.1334
496	Ordu	1311	**Mehmet**	İbrahim	Alagöz savaşı	08.06.1331
497	Ordu	1311	**Mustafa**	İbrahim	Alagöz savaşı	08.06.1331
498	Ordu	1315	**Mustafa**	Yusuf	Seyyar Hastane	14.11.1334
499	Ordu	1312	**Şükrü**	Hüseyin	Alagöz savaşı	08.06.1331
500	Rize	1292	**İbrahim**	Dursun	Kafkas cephesi	28.04.1332
501	Sakarya	1310	**Çavuş Nurettin**	Rahman	Derbent savaşı	21.08.1332
502	Samsun	-	**İbrahim**	Osman	Alagöz savaşı	01.06.1331
503	Samsun	-	**Çavuş Ahmet**	Ali	Alagöz savaşı	01.06.1331

504	Samsun	1312	**Hasan**	Mehmet	Alagöz savaşı	08.06.1331
505	Samsun	1312	**Mehmet**	Ali	Alagöz savaşı	08.06.1331
506	Samsun	1306	**Arif**	Yusuf	Bakü çevresi	01.07.1334
507	Samsun	1311	**Ahmet Köseoğlu**	İbrahim	Alagöz savaşı	08.06.1331
508	Samsun	1303	**Arif Bolca**	Yusuf	Binegedi sırtları	02.07.1334
509	Samsun	1314	**Mustafa**	Durmuş	Kafkas cephesi	-
510	Samsun	1312	**Yahya**	İzzet	Bakü çevresi	05.10.1334
511	Samsun	-	**Ahmet**	İbrahim	Alagöz savaşı	01.06.1331
512	Samsun	1297	**Mustafa**	Talistan	Bakü çevresi	-.-.1334
513	Samsun	1307	**Ahmet**	Hasan	Deporbekir	18.12.1334
514	Samsun	-	**Nahit**	Hasan	Alagöz savaşı	01.06.1331
515	Samsun	1314	**Mehmet**	Osman	Bakü çevresi	14.07.1334
516	Samsun	1306	**Ahmet**	Mehmet	Bakü çevresi	06.06.1334
517	Samsun	1310	**Nuri**	Hasan	Bakü savaşı	14.07.1334
518	Samsun	1315	**Salih**	Osman	Bakü çevresi	08.06.1334
519	Samsun	1291	**Şerif**	Sait	Alagöz savaşı	08.06.1331
520	Samsun	-	**Şükrü**	Ömer	Alagöz savaşı	08.06.1331
521	Samsun	1315	**Tahsin Dağlı**	Osman	Bakü savaşı	-.-.1334
522	Samsun	1313	**Şevki**	Mustafa	Bakü çevresi	05.10.1334
523	Samsun	-	**Tahsin**	Osman	Bakü taarruzu	05.08.1334
524	Samsun	1312	**Yahya**	İzzet	Bakü çevresi	06.08.1334
525	Siirt	1298	**İsmail**	Hasan	Petrovsk savaşı	08.08.1334
526	Sinop	1310	**Ali**	Mehmet	Seyyar Hastane	03.04.1334
527	Sinop	1303	**Hadis**	Hüseyin	Bakü çevresi	05.10.1334
528	Sinop	1306	**Hasan**	Mustafa	Kafkas cephesi	03.06.1333
529	Sinop	1308	**Hüseyin**	Halil	Ağtaş savaşı	16.04.1331
530	Sinop	1298	**İbrahim**	Ali	Bakü'nün batısı	05.06.1331
531	Sinop	1310	**İsmail**	Mehmet	Bakü'nü batısı	03.06.1334
532	Sinop	1308	**Mahmut**	Mustafa	Bakü savaşı	14.09.1334
533	Sinop	1295	**Mustafa**	Aziz	Kafkas cephesi	08.03.1333
534	Sinop	1299	**İsmail Haliloğlu**	Mehmet	Kafkas cephesi	-.-.1332
535	Sinop	1308	**Mehmet**	Mustafa	Derbent savaşı	15.08.1334
536	Sinop	1310	**Süleyman**	Aziz	Derbent Boğazı	14.05.1332

537	Sinop	1309	**Tahir**	Hasan	Ağtaş savaşı	16.04.1331
538	Sivas	1315	**Abdullah**	İbrahim	Bakü çevresi	05.10.1334
539	Sivas	1310	**Ali**	Mustafa	Bakü çevresi	03.06.1334
540	Sivas	1311	**Hasan**	Ali	Seyyar Hastane	14.04.1334
541	Sivas	1315	**Hasan**	Bekir	Bakü çevresi	05.10.1334
542	Sivas	-	**Hüseyin**	Mustafa	Alagöz savaşı	01.06.1331
543	Sivas	1310	**Koca**	Süleyman	Müsademe	21.11.1331
544	Sivas	1298	**Mahmut**	Ali	Bakü çevresi	05.10.1334
545	Sivas	1314	**Hasan Hüseyin**	Hasan	Bakü çevresi	05.06.1334
546	Sivas	1303	**Hüseyin**	Ali	Bakü çevresi	05.08.1334
547	Sivas	1307	**Hasan**	Sait	Ak Bulak savaşı	19.12.1334
548	Sivas	1309	**Hüseyin**	Yusuf	311 rakımlı tepe	31.06.1334
549	Sivas	1310	**Mehmet**	İbrahim	Bakü çevresi	04.08.1334
550	Sivas	1310	**Mehmet Remzi**	Hüseyin	Bakü çevresi	05.10.1334
551	Sivas	-	**Muhittin**	Abdul	Müsademe	-
552	Sivas	1308	**Mustafa**	Battal	Gence savaşı	15.06.1333
553	Sivas	1313	**Mustafa**	Bekir	Bakü savaşı	05.08.1334
554	Sivas	1298	**Mehmet**	İsmail	Ak Bulak savaşı	19.12.1334
555	Sivas	1290	**Mustafa**	Hasan	Bakü taarruzu	05.10.1334
556	Sivas	1315	**Nazım**	Halep	Bakü taarruzu	05.08.1334
557	Sivas	1304	**Osman**	Halil	Bakü çevresi	05.10.1334
558	Sivas	1296	**Ömer**	Veli	Bakü çevresi	05.10.1334
559	Sivas	1313	**Salim**	Ahmet	Kafkas cephesi	23.06.1332
560	Sivas	1307	**Yusuf**	Salih	Bakü savaşı	-.-.1334
561	Sivas	1315	**Mehmet**	Turan	Bakü çevresi	05.10.1334
562	Suriye	1303	**Cabir**	Abdullah	Petrovsk savaşı	08.09.1334
563	Suriye	1304	**-**	Mehmet	Derbent savaşı	15.08.1333
564	Suriye	1301	**Onbaşı Emrah**	Salih	Bakü savaşı	21.06.1334
565	Suriye	1300	**Fazıl**	Süleyman	Derbent savaşı	05.08.1334
566	Suriye	1301	**Hilal**	Ahmet	Derbent savaşı	08.09.1334
567	Suriye	1302	**İbrahim**	Mustafa	Bakü çevresi	15.07.1333
568	Suriye	1292	**Kasım**	Mehmet	Kemah Dağı	07.09.1334
569	Suriye	1306	**Mehmet**	Fettah	Derbent savaşı	15.08.1334

570	Suriye	1306	**Mehmet**	Hüseyin	Bakü çevresi	21.06.1334
571	Suriye	1299	**Şehadi**	Mehmet	Derbent savaşı	15.08.1334
572	Suriye	1305	**Mehmet Dip**	Hüseyin	Petrovsk savaşı	08.09.1334
573	Suriye	1304	**Mesut**	Mehmet	Derbent savaşı	08.08.1334
574	Suriye	1295	**Yusuf**	Ahmet	Bakü savaşı	15.04.1334
575	Suriye	1308	**Sait**	Abdülkadir	Derbent savaşı	08.09.1334
576	Suriye	1309	**Yusuf**	Ali Tata	Derbent savaşı	15.08.1334
577	Süleymaniye	1283	**Mehmet**	İsmail	Sufian (İran)	15.11.1330
578	Süleymaniye	1303	**Ramazan**	Rüstem	Meydan harbi	27.06.1332
579	Süleymaniye	1307	**Abdullah**	Kadir	Bakü savaşı	22.09.1334
580	Tekirdağ	1310	**Hasan**	Mustafa	Derbent savaşı	15.08.1334
581	Tekirdağ	1313	**Rasim**	Mehmet	Yanke savaşı	12.07.1334
582	Tekirdağ	1306	**Rasim**	Şerif	Bakü çevresi	14.10.1334
583	Tekirdağ	1302	**Mustafa**	Hasan	Bakü taarruzu	15.09.1334
584	Tekirdağ	1313	**Salih**	Ali	Kafkas cephesi	14.06.1332
585	Tekirdağ	1313	**Salim**	Yusuf	Kafkas cephesi	23.06.1332
586	Tokat	1315	**Aziz**	Bekir	Bakü çevresi	05.08.1334
587	Tokat	1315	**Ahmet**	Ahmet	Bakü çevresi	05.10.1334
588	Tokat	1299	**Dursun**	Halil	Kafkas cephesi	30.10.1331
589	Tokat	1315	**Halil**	İsmail	Bakü çevresi	08.09.1334
590	Tokat	1310	**Mustafa Bünyan**	Hasan	Bakü taarruzu	21.08.1334
591	Tokat	1315	**Mustafa Bayat**	Hasan	Şuşa Kalesi	19.08.1334
592	Tokat	1315	**Durmuş**	Bekir	Bakü'nün batısı	04.08.1334
593	Tokat	1311	**Cuma**	Mustafa	Deporbekir	13.11.1334
594	Tokat	1314	**Onbaşı Bekir**	Musa	Gümrü savaşı	15.03.1334
595	Tokat	1311	**Mustafa**	Osman	Ak Bulak savaşı	19.12.1334
596	Tokat	1312	**Mustafa**	Hasan	Ak Bulak savaşı	19.12.1334
597	Tokat	1294	**Osman**	Bayram	Bakü taarruzu	05.08.1334
598	Tokat	1292	**Salih**	Hasan	Bakü çevresi	03.07.1334
599	Tokat	1301	**Osman**	Hasan	Ağdam savaşı	05.08.1334
600	Trabzon	1308	**Ali**	Mehmet	Bakü çevresi	28.08.1334
601	Trabzon	1313	**Ahmet**	Mustafa	Kafkas cephesi	07.05.1333
602	Trabzon	1296	**Onbaşı Hüseyin**	Ali Osman	Müsademe	04.04.1331

603	Trabzon	1299	**Mustafa**	Mehmet	Kafkas cephesi	-.-.1331
604	Trabzon	1304	**Onbaşı Osman**	Yusuf	Kemah Dağı	07.09.1334
605	Trabzon	1310	**Süleyman**	Ali	Seyyar Hastane	13.08.1334
606	Uşak	1303	**Mehmet Kılıç**	Hüseyin	Ağdam savaşı	04.08.1334
607	Uşak	1312	**Mehmet**	Hüseyin	Bakü çevresi	05.10.1334
608	Van	1313	**Mehmet**	Ali	Bakü savaşı	05.05.1334
609	Van	1289	**Nasuh**	Ahmet	Bakü taarruzu	03.08.1334
610	Yozgat	1312	**Ali Kocaoğlu**	Mehmet	Bakü'nün güneyi	04.08.1334
611	Yozgat	1303	**Ali**	Ahmet	Bakü çevresi	05.10.1334
612	Yozgat	1311	**Numan**	Ahmet	5. Fırka	24.12.1334
613	Yozgat	1302	**Karabekir**	Osman	Bakü çevresi	05.08.1334
614	Yozgat	1314	**Besim**	Mehmet	Bakü'nün batısı	05.09.1334
615	Yozgat	1306	**Ali**	Hüseyin	Bakü çevresi	05.08.1334
616	Yozgat	1313	**Gazi**	Ali	Bakü taarruzu	14.07.1334
617	Yozgat	1302	**Hacı İlyas**	Osman	Kara Kilise	19.12.1334
618	Yozgat	1313	**Hasan**	Nazif	Bakü çevresi	05.10.1334
619	Yozgat	1302	**Celal**	İsmail	Bakü taarruzu	03.08.1334
620	Yozgat	1290	**Hakkı**	Mustafa	Seyyar Hastane	24.05.1334
621	Yozgat	1315	**Hasan**	Ömer	Bakü çevresi	05.10.1334
622	Yozgat	1309	**Duran**	Mehmet	Bakü çevresi	04.10.1334
623	Yozgat	1313	**Hasan Sarıoğlu**	Mustafa	Ak Bulak savaşı	19.12.1334
624	Yozgat	1306	**Ethem**	Osman	Kara Kilise	03.05.1331
625	Yozgat	1290	**Hüseyin**	Hasan	Bakü çevresi	05.10.1333
626	Yozgat	1311	**İbrahim**	Musa	Bakü savaşı	30.07.1334
627	Yozgat	1301	**Mehmet**	Hüseyin	Saray kasabası	11.04.1331
628	Yozgat	-	**Hüseyin**	Ömer	Kafkas cephesi	12.06.1333
629	Yozgat	1308	**Mehmet**	Kara Hacı	Bakü savaşı	05.10.1334
630	Yozgat	1297	**İbrahim**	Mustafa	Bakü'nün kuzeyi	05.08.1334
631	Yozgat	1308	**Mehmet**	Mustafa	Ak Bulak savaşı	08.09.1334
632	Yozgat	1304	**Mehmet**	Osman	Bakü çevresi	05.08.1334
633	Yozgat	1298	**İbrahim**	Osman	Kara Kilise	28.04.1331
634	Yozgat	1299	**Mustafa**	İrfan	Kafkas cephesi	03.03.1332
635	Yozgat	1303	**İlyas**	Osman	Kafkas cephesi	21.05.1331

636	Yozgat	1302	**Mustafa**	Ömer	Bakü savaşı	05.09.1334
637	Yozgat	1305	**Musa**	Yusuf	Saray kasabası	11.04.1331
638	Yozgat	1308	**Mustafa**	Abdullah	Bakü savaşı	05.08.1334
639	Yozgat	1300	**Nuri**	Ömer	Ağdam savaşı	06.12.1334
640	Yozgat	1306	**Mustafa**	Salih	Meydan harbi	19.02.1334
641	Yozgat	1307	**Osman**	Yusuf	Bakü çevresi	31.08.1334
642	Yozgat	1306	**Ömer**	Ahmet	Ak Bulak savaşı	19.12.1334
643	Yozgat	-	**Seyfullah**	Osman	Saray kasabası	11.04.1331
644	Yozgat	1312	**Salih**	Musa	Bakü çevresi	03.05.1334
645	Yozgat	1300	**Satılmış**	Ali	Bakü'nün güneyi	05.06.1334
646	Zonguldak	1307	**Hasan**	Veli	Ağtaş savaşı	16.04.1331
647	Zonguldak	1299	**Hasan Demirci**	Ahmet	Ağtaş savaşı	16.04.1331
648	Zonguldak	1297	**Hüseyin**	Ahmet	Kara Kilise	24.05.1331
649	Zonguldak	1299	**İsmail**	Hasan	Ağtaş savaşı	16.04.1331
650	Zonguldak	1299	**Hasan**	Ahmet	Ağtaş savaşı	16.04.1331
651	Zonguldak	1304	**Hüseyin**	Hacı	Kara Kilise	24.05.1331
652	Zonguldak	1307	**Mehmet**	Mustafa	Ağtaş savaşı	16.04.1331
653	Zonguldak	1306	**Mehmet**	İsmail	Ağtaş savaşı	16.04.1331
654	Zonguldak	1307	**Abdullah Bölük**	İsmail	Ağtaş savaşı	08.02.1331
655	Zonguldak	1304	**Ali Kahveci**	İsmail	Ağtaş savaşı	16.04.1331
656	Zonguldak	1307	**Abdürrahman**	İbrahim	Ağtaş savaşı	18.02.1331
657	Zonguldak	1302	**Hüseyin**	Hüseyin	Ağtaş savaşı	16.04.1331
658	Zonguldak	1304	**Ahmet Aynacı**	Ahmet	Ağtaş savaşı	04.05.1331
659	Zonguldak	1300	**Ahmet**	Mustafa	Ağtaş savaşı	19.04.1331
660	Zonguldak	1297	**Hüseyin**	Ahmet	Ağtaş savaşı	16.04.1331
661	Zonguldak	1301	**Hüseyin**	İbrahim	Ağtaş savaşı	16.04.1331
662	Zonguldak	1307	**Abdürrahim**	İbrahim	Ağtaş savaşı	08.02.1331
663	Zonguldak	1311	**İsmail**	Yusuf	Petrovsk savaşı	-
664	Zonguldak	1302	**Ahmet Alioğlu**	Hasan	Ağtaş savaşı	16.04.1331
665	Zonguldak	1307	**Mehmet**	Mehmet	Ağtaş savaşı	16.04.1331
666	Zonguldak	1303	**Hüsnü**	Halil	Ağtaş savaşı	16.04.1331
667	Zonguldak	1303	**Ali Kâhya**	İsmail	Ağtaş savaşı	16.04.1331
668	Zonguldak	1303	**Hüseyin**	Hüseyin	Ağtaş savaşı	16.04.1331

669	Zonguldak	1303	**Onbaşı Hüsnü**	Halil	Ağtaş savaşı	16.04.1331
670	Zonguldak	1306	**Halit Kalaycı**	Abdullah	Ağtaş savaşı	16.04.1331
671	Zonguldak	1310	**Mehmet**	İsmail	Derbent savaşı	05.08.1334
672	Zonguldak	1301	**Ali Baki**	Mehmet	Bakü çevresi	06.06.1334
673	Zonguldak	1307	**Abdullah**	İsmail	Ağtaş savaşı	18.02.1331
674	Zonguldak	1306	**Mustafa**	Rahman	Ağtaş savaşı	16.04.1331
675	Zonguldak	1302	**Mustafa**	Hasan	Ağtaş savaşı	16.04.1331
676	Zonguldak	1306	**Hasan**	Ahmet	Ağtaş savaşı	16.04.1331
677	Zonguldak	1302	**Nazif**	Mustafa	Ağtaş savaşı	16.04.1331
678	Zonguldak	-	**Şaban**	Hasan	Seyyar Hastane	05.05.1334
679	Zonguldak	1308	**Emin Emektar**	Emin	Ağtaş savaşı	16.04.1331
680	Zonguldak	1295	**İzzet**	Ali	Bakü taarruzu	15.09.1334
681	Zonguldak	1306	**Osman**	Emin	Ağtaş savaşı	16.04.1331
682	Zonguldak	1308	**Veli**	Hüseyin	Bakü çevresi	05.10.1333
683	Zonguldak	1306	**Yusuf**	İsmail	Ağtaş savaşı	16.04.1331
684	Zonguldak	1302	**Yusuf**	Osman	Ağtaş savaşı	16.04.1331

EK 2.2. Osmanlı Subayları

N	BÖLGE	RÜTBE	İSİM	BABA ADI	ÖLÜM YERİ	Ö.T
1	Adana	Üst.	**Şakir Efendi**	Süleyman	Gümrü yakınlarında	05.03.1334
2	Afyon	Yzb.	**Hakkı Efendi**	Mehmet	Alagöz savaşı	15.10.1330
3	Ankara	Teğ.	**Hidayet Efendi**	Mehmet	-	24.02.1334
4	Antalya	Yedek sb.	**Mehmet Efendi**	-	Kara Kilise savaşı	-.04.1334
5	Aydın	Üst.	**Mehmet Ali**	Bekir	Ermenilerle çatışma	23.04.1334
6	Bağdat	Yedek sb.	**Mustafa Şevket**	Rezzak	Kafkas Harbi	30.10.1330
7	Balıkesir	Teğ.	**Mehmet Halis**	Süleyman	Beyli Demiryolu	22.02.1334
8	Bosna	Üst.	**Abdullah Efendi**	-	Bakü savaşı	-.-.1334
9	Çanakkale	Yedek sb.	**Mehmet Efendi**	Ahmet	Alagöz savaşı	28.03.1334
10	Diyarbakır	Yb.	**Reşit Bey**	Ahmet	Ermenilerle çatışma	16.02.1334
11	Drama	Üst.	**Âdemi Efendi**	Mehmet	Alagöz savaşı	08.06.1331
12	Elazığ	Yedek sb.	**Şevki Efendi**	-	Bakü savaşı	-.-.1334
13	Erzincan	Yzb.	**Mehmet Efendi**	Mahmut	Çoluksu taarruzu	20.02.1334

14	Girit	Üst.	**Mehmet Nuri**	Ali	Kundaksız köyü	25.03.1334
15	İstanbul	Üst.	**Basri Efendi**	Osman	Gümrü savaşı	15.03.1334
16	İstanbul	Alb.	**Nazif Bey**	Mustafa	Kafkas Harbi	15.05.1332
17	Kayseri	Teğ.	**Selim Sabri**	Fevzi	Alagöz savaşı	08.06.1331
18	Kerkük	Üst.	**Ali Galip**	Abbas	Dilman mevkii	15.04.1334
19	Kerkük	Üst.	**İbrahim**	Hasan	Sufian (İran)	15.11.1330
20	Kerkük	Teğ.	**Derviş Mehmet**	Tevfik	Sufian (İran)	12.11.1330
21	Kerkük	Teğ.	**Mehmet**	Tevfik	Sufian (İran)	12.11.1330
22	Kerkük	Teğ.	**Mehmet Efendi**	Abdullah	Sufian (İran)	15.11.1330
23	Konya	Teğ.	**Abdurrahman**	Osman	Bakü'nün güneyi	05.06.1334
24	Kosova	Teğ.	**Muzaffer Efendi**	Sabri	-	20.04.1334
25	Manastır	Üst.	**Ali Naci Efendi**	Osman	Bakü taarruzu	16.07.1334
26	Manastır	Üst.	**Mehmet Şerif**	Recep	Ermenilerle çatışma	23.04.1334
27	Manisa	Üst.	**Mehmet Emin**	Emin	Kafkas Harbi	13.06.1332
28	Mardin	Teğ.	**Arif Hikmet**	Sadık	Gümrü savaşı	15.03.1334
29	Muş	Teğ.	**Süleyman Ağa**	Hasan	Kara Kilise savaşı	25.05.1331
30	Preveze	Bnb.	**Mehmet Asım**	Muharrem	Bakü taarruzu	14.07.1334
31	Sinop	Teğ.	**Ömer**	İzzet	Bakü taarruzu	-.-.1334
32	Sivas	Teğ.	**Ahmet Hamdi**	İnateyullah	-	11.01.1334
33	Trabzon	Yedek sb.	**Habip Efendi**	Mehmet	Alagöz savaşı	30.11.1331
34	Trabzon	Teğ.	**İshak Efendi**	Dilir	Sufian (İran)	17.11.1330
35	Yanya	Bnb.	**Ahmet Suphi**	Mehmet	11. Fırka Sıhhiye	13.08.1334
36	Yanya	Üst.	**Vehbi Efendi**	Osman	Ermenilerle çatışma	27.01.1334

EK 2.3. Azerbaycan Erleri

N	BÖLGE	D.T.	İSİM	BABA ADI	ÖLÜM YERİ	Ö.T.
1	Bakü	1307	**Abbas**	Baki	Bakü çevresi	01.09.1334
2	Bakü	1294	**Abdal**	Ağa Eğin	Bakü çevresi	01.09.1334
3	Bakü	1301	**Abdul Rıza**	Kulu	-	01.07.1334
4	Bakü	1296	**Abdul Gani**	Cihan	Bakü çevresi	01.09.1334
5	Bakü	1297	**Abdul Gani**	Ali Dadaş	Bakü çevresi	01.09.1334
6	Bakü	1316	**Abdul Baki**	Mehdi	Bakü çevresi	01.09.1334

7	Bakü	1318	**Abdullah**	Allahverdi	Bakü çevresi	16.09.1334
8	Bakü	1315	**Abdul Mastan**	Zeynel	Bakü çevresi	01.09.1334
9	Bakü	1307	**Abdul Selam**	Abdul Mümin	Bakü çevresi	01.09.1334
10	Bakü	1293	**Adıgüzel**	Mahmut	Bileceri sırtları	17.07.1334
11	Bakü	1310	**Ağa Bala**	Halik	Binegedi taarruzu	01.09.1334
12	Bakü	1310	**Ağa Dadaş**	Mehmet	Binegedi taarruzu	21.07.1334
13	Bakü	1306	**Ağa Hüseyin**	Cafer	Binegedi taarruzu	01.09.1334
14	Bakü	1315	**Ağa Hüseyin**	Ramok	Binegedi taarruzu	14.07.1334
15	Bakü	1310	**Ağa Kerim**	Hüseyin	Binegedi önleri	02.07.1334
16	Bakü	1319	**Ağa Kulu**	Baba	Binegedi taarruzu	01.09.1334
17	Bakü	1314	**Ağa Kulu**	Berber	Binegedi taarruzu	01.09.1334
18	Bakü	1315	**Ağa Molla**	Guber	Binegedi taarruzu	01.09.1334
19	Bakü	1314	**Ağaverdi**	Melik Mehmet	Binegedi taarruzu	01.09.1334
20	Bakü	1295	**Ağa Kerim**	Dadaş Bala	Binegedi taarruzu	01.09.1334
21	Bakü	1297	**Ağa Malik**	Hudaverdi	Binegedi taarruzu	01.09.1334
22	Bakü	1297	**Ağa Malik**	Mehmet Resul	Binegedi taarruzu	01.09.1334
23	Bakü	1297	**Ağaverdi**	Ayvaz	Binegedi taarruzu	01.09.1334
24	Bakü	1317	**Ahmet**	Dadaş	Bakü savaşı	15.09.1334
25	Bakü	1295	**Ahmet**	İmam	Bileceri sırtları	17.07.1334
26	Bakü	1297	**Ali**	Abbas	Bakü savaşı	01.09.1334
27	Bakü	1308	**Ali**	Salih	Bakü savaşı	17.09.1334
28	Bakü	1297	**Ali**	Hacı Kasım	Bakü savaşı	01.09.1334
29	Bakü	1294	**Ali Ağa**	Şeyh Ahmet	Bakü çevresi	01.09.1334
30	Bakü	1297	**Ali Baba**	Ali	Bakü çevresi	01.09.1334
31	Bakü	1295	**Ali Eğer**	Hacı Talip	Bakü çevresi	01.09.1334
32	Bakü	1307	**Ali Hacı**	Feyzullah	Bakü çevresi	01.09.1334
33	Bakü	1299	**Ali Hasan**	Ali Meran	Bakü çevresi	01.09.1334
34	Bakü	1298	**Ali Hasan**	İmam Kulu	Bakü çevresi	01.09.1334
35	Bakü	1299	**Ali Haydar**	Arslan Kerbela	Bakü çevresi	01.09.1334
36	Bakü	1295	**Ali İskender**	Arslan	Bakü çevresi	01.09.1334
37	Bakü	1297	**Ali Kulu**	Kulu	Bakü çevresi	01.09.1334
38	Bakü	1308	**Ali Nebi**	Kasım	Bakü çevresi	01.09.1334
39	Bakü	1295	**Ali Sefer**	Kulu	Bakü çevresi	01.09.1334

40	Bakü	1295	**Arslan**	Nuri	Bakü çevresi	01.09.1334
41	Bakü	1296	**Asker Kulu**	Müslim	Bakü çevresi	01.09.1334
42	Bakü	1310	**Ata**	Melik	Bakü çevresi	17.09.1334
43	Bakü	1293	**Atam Oğlan**	Ali Bakin	Binegedi taarruzu	01.09.1334
44	Bakü	1305	**Baba**	Abbas	Derbent savaşı	15.08.1334
45	Bakü	1292	**Baba**	Abbas Kulu	Bakü çevresi	01.09.1334
46	Bakü	1307	**Baba Kulu**	Kurban	Derbent savaşı	15.08.1334
47	Bakü	1310	**Bahtiyar**	Mürsel	Bakü savaşı	17.07.1334
48	Bakü	1292	**Bala**	Dadaş	Bakü çevresi	17.09.1334
49	Bakü	1309	**Bala Ahmet**	Melik Ahmet	Bakü çevresi	01.09.1334
50	Bakü	1308	**Bilal**	Bayram	Bakü çevresi	16.09.1334
51	Bakü	1310	**Cafer**	Kadir	Kafkas cephesi	01.09.1334
52	Bakü	1297	**Celal**	Yar Ahmet	Kafkas cephesi	01.09.1334
53	Bakü	1316	**Dadaş**	Veli	Bakü çevresi	01.09.1334
54	Bakü	1298	**Davut**	Hüseyin Kulu	Bakü çevresi	01.09.1334
55	Bakü	1313	**Dina Ali**	Cafer Kulu	Bakü çevresi	01.09.1334
56	Bakü	1293	**Dost Ali**	Rıza	Bakü çevresi	01.09.1334
57	Bakü	1310	**Ebu**	Emir Can	Bakü çevresi	01.09.1334
58	Bakü	1307	**Ebu**	Ferhat	Bakü çevresi	01.09.1334
59	Bakü	1296	**Eğer**	Hacı Dadaş	Binegedi taarruzu	01.09.1334
60	Bakü	1298	**Emirhan**	Yar Mehmet	Bakü çevresi	01.09.1334
61	Bakü	1298	**Emir Ali**	Bey Ali	Bakü çevresi	01.09.1334
62	Bakü	1313	**Emrullah**	Ali İhsan	Bakü çevresi	01.09.1334
63	Bakü	1315	**Eşref**	Ağa	Binegedi taarruzu	01.09.1334
64	Bakü	1315	**Ethem**	Neriman	Bakü çevresi	17.09.1334
65	Bakü	1314	**Eyüp**	Hacı Mirza	Bakü çevresi	10.08.1334
66	Bakü	1306	**Eyüp**	Macit	Binegedi taarruzu	01.09.1334
67	Bakü	1294	**Ferhat**	Ali	Bakü çevresi	01.09.1334
68	Bakü	1292	**Feyzullah**	İmam	Bakü çevresi	01.09.1334
69	Bakü	1314	**Gafur**	Bedel	Bakü çevresi	01.09.1334
70	Bakü	1316	**Gazanfer**	Ehad	Bakü çevresi	14.07.1334
71	Bakü	1309	**Kulam Rıza**	Abdurrahman	Bakü çevresi	01.09.1334
72	Bakü	1310	**Gül**	Mehmet Hasan	Bakü çevresi	17.07.1334

73	Bakü	1295	**Gül Ali**	Bala Kadaş	Bakü çevresi	01.09.1334
74	Bakü	1307	**Gül Hüseyin**	Ali Hüseyin	Bakü çevresi	01.09.1334
75	Bakü	1293	**Gül Mehmet**	Pir Mehmet	Bakü çevresi	01.09.1334
76	Bakü	1299	**Gül Mehmet**	Şeyh Mehmet	Bakü çevresi	01.09.1334
77	Bakü	1310	**Gülverdi**	Ağamalı	Bakü çevresi	17.09.1334
78	Bakü	1294	**Habip**	Molla Mehmet	Bakü çevresi	01.09.1334
79	Bakü	1295	**Hacı**	Mehmet Hasan	Bakü çevresi	01.09.1334
80	Bakü	1315	**Hacı Ağa**	Ali Ağa	Bakü çevresi	01.09.1334
81	Bakü	1299	**Hacı Baba**	Abdul Kerim	Bakü çevresi	01.09.1334
82	Bakü	1298	**Hacı Hüseyin**	Dost	Bakü çevresi	01.09.1334
83	Bakü	1310	**Hacı Kulu**	Melik Rıza	Bakü çevresi	01.09.1334
84	Bakü	1297	**Hacı Mürsel**	İsmail	Bakü çevresi	01.09.1334
85	Bakü	1310	**Hakkı**	Ebu Talip	Bakü çevresi	01.09.1334
86	Bakü	1312	**Halil**	Cabbar	Bakü çevresi	16.07.1334
87	Bakü	1313	**Han**	Ağa Mirza	Kemah Dağı	14.08.1334
88	Bakü	1312	**Han Ağa**	Ağa	Bakü çevresi	01.09.1334
89	Bakü	1317	**Han Ahmet**	Melik Rıza	Bakü çevresi	01.09.1334
90	Bakü	1316	**Han Ali**	İmam Ali	Bakü çevresi	01.09.1334
91	Bakü	1295	**Hasan**	Abbas	Bakü çevresi	01.09.1334
92	Bakü	1307	**Hasan**	Azim	Bakü çevresi	01.09.1334
93	Bakü	1315	**Hayrullah**	Mehmet	Bakü çevresi	01.09.1334
94	Bakü	1298	**Heybet**	Mehmet Kulu	Bakü çevresi	01.09.1334
95	Bakü	1296	**Heybet**	Sefer Ali	Bakü çevresi	01.09.1334
96	Bakü	1315	**Hüseyin**	Mürsel	Bakü savaşı	17.09.1334
97	Bakü	1311	**Hüseyin**	Yahya	Bakü savaşı	17.09.1334
98	Bakü	1316	**Hüseyin**	Mehmet	Binegedi sırtları	01.09.1334
99	Bakü	1297	**Hüseyin Bala**	Gül Ali	Binegedi sırtları	01.09.1334
100	Bakü	1298	**Hüseyin Bala**	Mir Ali	Binegedi sırtları	01.09.1334
101	Bakü	1298	**İbrahim**	Abbas Kulu	Bakü çevresi	01.09.1334
102	Bakü	1312	**İbrahim**	Zeynel Abidin	Bakü çevresi	01.09.1334
103	Bakü	1309	**İmam Ali**	Ağa Dadaş	Bakü çevresi	01.09.1334
104	Bakü	1311	**İsmail**	Cevat	Bakü çevresi	15.07.1334
105	Bakü	1310	**İsmail**	Dadaş	Bakü çevresi	01.09.1334

106	Bakü	1309	**Kahraman**	Ali Şan	Bakü çevresi	01.09.1334
107	Bakü	1297	**Kanber Ali**	Kulu	Bakü çevresi	01.09.1334
108	Bakü	1293	**Kasım Ali**	Muhtar	Bakü çevresi	01.09.1334
109	Bakü	1308	**Kerim**	Hacı İbat	Bakü çevresi	01.09.1334
110	Bakü	1296	**Kerim**	Kâzım	Bakü çevresi	01.09.1334
111	Bakü	1295	**Kurban**	Abdul Selam	Bileceri sırtları	01.09.1334
112	Bakü	1313	**Mail**	Hacı Mardan	Kafkas cephesi	21.06.1334
113	Bakü	1298	**Mehdi**	Baba	Bakü çevresi	01.09.1334
114	Bakü	1309	**Mehdi Kulu**	Kurban Kulu	Bakü çevresi	01.09.1334
115	Bakü	1308	**Mehmet**	Ahmet	Derbent savaşı	15.11.1334
116	Bakü	1294	**Mehmet**	Ali Ağa	Bakü çevresi	01.09.1334
117	Bakü	1298	**Mehmet**	Kasım	Bakü çevresi	01.09.1334
118	Bakü	1317	**Mehmet**	Mehmet	Bakü çevresi	01.09.1334
119	Bakü	1308	**Mehmet**	Mehmet Bağır	Bakü çevresi	01.09.1334
121	Bakü	1295	**Mehmet**	Melik Mehmet	Bakü çevresi	01.09.1334
122	Bakü	1298	**Mehmet**	Mastan	Bakü çevresi	01.09.1334
123	Bakü	1297	**Mehmet**	Selam	Bakü çevresi	01.09.1334
124	Bakü	1310	**Mehmet**	Süleyman	Bakü çevresi	01.09.1334
125	Gence	1314	**Mehmet**	Taptık	Bakü'nün batısı	05.10.1334
126	Bakü	1295	**Mehmet**	Mehmet Hüseyin	Bakü çevresi	01.09.1334
127	Bakü	1315	**Mehmet Emin**	Ağa Talip	Bakü çevresi	01.09.1334
128	Bakü	1305	**Mehmet Hüseyin**	Mirza Baba	Bakü çevresi	01.09.1334
129	Bakü	1314	**Mehmet Naife**	Mehmet Kulu	Bakü çevresi	01.09.1334
130	Bakü	1312	**Melik Mehmet**	Eyüp	Derbent savaşı	15.08.1334
131	Bakü	1312	**Melik Mehmet**	Hüseyin	Bakü çevresi	01.09.1334
132	Bakü	1297	**Meşhedi Dadaş**	Abbas	Bakü çevresi	01.09.1334
133	Salyan	1315	**Mikail**	Ahmet	Bakü çevresi	14.07.1334
134	Bakü	1313	**Mir Ali Askeri**	Mir Fettah	Bakü çevresi	15.07.1334
135	Bakü	1296	**Mir Hasan**	Mürsel Ali	Bakü çevresi	01.09.1334
136	Bakü	1295	**Mir Kerim**	Mir Aziz	Bakü çevresi	01.09.1334
137	Bakü	1295	**Mir Süleyman**	Paşa	Bakü çevresi	01.09.1334
138	Bakü	1298	**Mirza**	Adıgüzel	Bakü çevresi	01.09.1334
139	Bakü	1297	**Mirza**	Hüseyin	Bakü çevresi	16.07.1334

140	Bakü	1308	**Mirza**	Kul	Bakü çevresi	01.07.1334
141	Bakü	1294	**Mirza**	Mehmet	Bakü çevresi	01.09.1334
142	Bakü	1297	**Mirza Mehmet**	Baba	Bakü çevresi	01.09.1334
143	Bakü	1314	**Muharrem**	Han	Bakü çevresi	01.09.1334
144	Bakü	1295	**Nabi**	Hüseyin Kulu	Bakü çevresi	01.09.1334
145	Bakü	1297	**Nahif**	Halife Kulu	Bakü çevresi	01.09.1334
146	Bakü	1294	**Nesimi**	Kurban	Bakü çevresi	01.09.1334
147	Gence	1311	**Nasip**	Mirza	Bakü çevresi	26.08.1334
148	Bakü	1299	**Nasip**	Ağa	Bakü çevresi	01.09.1334
149	Bakü	1288	**Nevruz Kulu**	Ata	Bakü çevresi	01.09.1334
150	Bakü	1297	**Nur Mehmet**	Ramazan	Bakü çevresi	01.09.1334
151	Bakü	1297	**Ramazan**	Mehmet Selim	Bakü çevresi	01.09.1334
152	Bakü	1312	**Recep**	Ahmet Kulu	Bakü çevresi	01.09.1334
153	Bakü	1295	**Recep Ali**	İmam Ali	Bakü çevresi	01.09.1334
154	Bakü	1298	**Rıza Kulu**	Ali	Bakü çevresi	01.09.1334
155	Bakü	1297	**Rıza Kulu**	-	Bakü çevresi	01.09.1334
156	Bakü	1310	**Sadık**	Mehmet Rıza	Bakü çevresi	01.09.1334
157	Bakü	1298	**Salman**	Hacı Fethi	Bakü çevresi	01.09.1334
158	Bakü	1311	**Mir İmâm**	Emir Mehmet	Bakü çevresi	01.09.1334
159	Bakü	1296	**Settar**	Ağa Rıza	Bileceri sırtları	31.06.1334
160	Bakü	1308	**Settar**	Ağa Talip	Bakü çevresi	01.09.1334
161	Bakü	1294	**Seyfullah**	Abdi	Bakü çevresi	01.09.1334
162	Bakü	1297	**Seyit Mir Ali**	Mir Habip	Bakü çevresi	01.09.1334
163	Bakü	1296	**Suat**	Abdürrahim	Bakü çevresi	01.09.1334
164	Bakü	1312	**Süleyman**	Hacı Bala	Derbent savaşı	15.08.1334
165	Bakü	1296	**Süleyman**	İlyas	Bakü çevresi	01.09.1334
166	Bakü	1298	**Şah Hüseyin**	Mirza	Bakü çevresi	01.09.1334
167	Bakü	1309	**Şer Ahmet**	İsmail	Bakü çevresi	01.09.1334
168	Bakü	1312	**Şer Hüseyin**	Gülistan	Bakü çevresi	01.09.1334
169	Bakü	1299	**Yakup**	Musa	Bakü taarruzu	17.07.1334
170	Bakü	1299	**Yakup**	Sultan	Bakü taarruzu	14.07.1334

KAYNAKÇA

Kitaplar

ADANIR, Fikret, "1918 Bakü Seferi Türk-Ermeni İlişkilerinin Kafkasya Boyutu*", 1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım,* (haz. Fikret Adanır ve Oktay Özel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2015.

AFYONCU, Erhan, "Yeniçeri Ocağı Ne Zaman Kuruldu", *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu I,* Yeditepe Yayınları, 15. Baskı, İstanbul 2009.

AFYONCU, Erhan, "Kanuni Lakabı Ne Zaman Verildi?", *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu II,* Yeditepe Yayınları, 12. Baskı, İstanbul Ekim 2009.

AFYONCU, Erhan, "Fatih ve Dönemi", *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu IV,* Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.

AKÇURA, Yusuf, *Türkçülüğün Tarihi,* Ötüken Neşriyat, İstanbul Temmuz 2015.

AKPINARLI, Aziz, *Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları,* Sanat Kitabevi, Samsun 1952.

AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,* İmge Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul 2011.

ALİ, Muhammet, Kürt, *Enver Paşa'nın Ortadoğu Seyahati*, (Fransızcaya çev. Derya Aydın, Arapçaya çev. Ahmet Şenel, Osmanlıcaya çev. Sibel Ilgın), Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2007.

ALLEN, William, Edward, David ve MURATOFF, Paul, *Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, (1828-1921),* Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966.

ALPASLAN, Teoman, *Kapitülasyonların Sebep Olduğu Balkan Bozgunu (1912-1913),* Kamer Yayınları, İstanbul 2013.

ALTIBİLEK, Hakkı ve KIR, Naci, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekâtı,* Cilt 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

ANADOL, Cemal, *Siyonizmin Oyunları (Yahudinin Cihan Hâkimiyeti Ülküsü),* Milli Kültür Yayınları, İstanbul 1978.

APAK, Adem, "Son Emevi (661-750) Halifesi Mervan b. Muhammmed'in Harran'da Emeviler Devleti'ni Yeniden Diriltme Çabaları Üzerine", *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu I,* (ed. Kasım Şulul, Ömer Sabuncu), Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2. Baskı, № 1, Ankara 2017, ss. 150-156.

ARAR, İsmail*, Osmanlı Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,* Hürriyet Vakfı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1986.

ARAS, Hikmet, *Sarıkamış Harekâtı ve Enver Paşa,* Metropol Yayınları, Ankara 2013.

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, Timaş Yayınları, 23. Baskı, İstanbul 2014.

ARMAOĞLU, Fahir, *Siyasi Tarih Dersleri (1789-1919),* Sevinç Matbaası, Ankara 1961.

ASLANAPA, Oktay, *Kütahya Çiniciliğinin Tarihçesi,* Kütahya Sanayi ve Ticaret Odası, Ankara 1968.

AŞURBEYLİ, Sara, *Şirvanşahlar Devleti: VI-XVI. Yüzyıllar,* Avrasya Press, Bakü 2016.

AŞURLU, Abdulezimoğlu, Akif (Veliyev), *Cumhuriyet Döneminde Seferberlik ve Harbi Hizmete Çağrılış (1918-1920),* Printland MMC, Bakü 2018.

ATNUR, Ethem, İbrahim, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçivan (1918-1921),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

ATSIZ, Nihal, *Türk Tarihinde Meseleler,* Ötüken Neşriyat, 9. Baskı, İstanbul Nisan 2014.

AYDEMİR, Süreyya, Şevket, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa,* Remzi Kitabevi, Cilt 1, İstanbul 1985.

AYDIN, Şefik, İsmail, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bitmeyen Oyun,* Kamer Yayınları, İstanbul 2014.

BADEMCİ, Ali, *1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi: Korbaşılar ve Enver-1,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2008.

BADEMCİ, Ali, *Türkistan'da Enver Paşa'nın Umumi Muhaberat Müdürü Molla Nafız'ın Hatıraları – Sarıklı Basmacı,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.

BAKİYEV, Nabican, *Enver Paşa'nın Vasiyeti,* Doğu Kütüphanesi, (çev. Çağatay Koçar), İstanbul 2006.

BARDAKÇI, Murat, *Enver,* Yaylacık Matbaacılık, 1. Baskı, İstanbul Kasım 2015.

BARDAKÇI, Murat, *Naciye'm, Ruhum, Efendim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2016.

BAYAT, Haydar, Ali, *Ali Bey Hüseyinzade,* Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998.

BAYKARA, Hüseyin, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Tarihi,* Azerbaycan Halk Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1975.

BAYUR, Hikmet, Yusuf, *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt: III 1914-1918 Genel Savaş, Kısım 4,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1983.

BAYUR, Hikmet, Yusuf, *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt: III, 1914-1918 Genel Savaş, Kısım 4,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1991.

BEŞİKÇİ, Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2005.

BIÇAK, Ayhan, *Türk Düşüncesi: Kökenler,* Dergâh Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2013.

BUDAK, Mustafa, "Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Raporu", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* (ed. Mehmet Rıhtım ve Mehman Süleymanov), Bakü 2008, ss. 163-178.

CEBESOY, Fuat, Ali, *Moskova Hatıraları: Milli Mücadele ve Bolşevik Rusya (21.11.1920-02.06.1922),* Vatan Neşriyatı, İstanbul 1955.

CEVAT, Ahmet, *Seçilmiş Eserleri,* Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Cilt 1, Bakü 1992.

ÇAKAR, Enver, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.

ÇAKMAK, Fevzi, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri. Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da, İran'da,* İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1936.

ÇERKESOĞLU, Ali, "Bakü'de Osmanlı Hatırası", *Kafkas İslam Ordusu Beraber Yürüdük Biz Bu Yollarda: Hatıralar, Kanıtlar, Belgeler,* (ed. Nazım Akberov), Çağ Yayınları, Bakü 2007.

ÇİÇEK, Hikmet, *Dr. Bahattin Şakir: İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni,* Kaynak Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2004.

ÇİFTÇİ, Erhan, *Kut'ül-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları,* Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2015.

ÇIRAKZADE, Vahit, *İstiklal Yollarında,* Azerneşr, Bakü 1992.

ÇOLAK, Mustafa, "Almanya'nın Kafkasya Siyaseti", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* (ed. Mehmet Rıhtım ve Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2008, ss. 135-164.

ÇOLAK, Mustafa, *Alman İmparatorluğunun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politkası (1914-1918),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

DALLOT, Louis, *Siyasi Tarih,* (çev. Oktay Akbal), Kitapçılık Limited Ortak Yayınları, İstanbul 1966.

DARABADİ, Parvin, "XX. Yüzyılın Başlarında Güney Kafkasya Uluslararası Jeopolitik İlişkiler Sisteminde", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* (ed. Mehmet Rıhtım ve Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2008, ss. 23-38.

DARENDELİOĞLU, İlhan, *Türkiye'deki Milliyetçilik Hareketleri,* Toker Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1977.

DEMİRER, Arif, Mehmet, *İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye (3 Eylül 1939 – 2 Eylül 1945)*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 1. Baskı, Ankara Kasım 2015.

DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1999.

DİNÇ, Mehmet, Emin, *Kut-ül Amare'nin Muzaffer Komutanı Halil Paşa,* Kronik Kitap, 1. Baskı, 2018.

DUPONT, Paul, *İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri: Hitler Almanya'sının Türk Dostları, Almanya'nın Dışişleri Bakanlığı Arşivinden Almanya'nın Türkiye Politikası (1941-1943),* (çev. Muammer Sencer, der. Mehmet Ali Yalçın), May Yayınları, İstanbul 1968.

DURAL, Baran, *Milliyetçiliğe Farklı Bir Bakış ve Turan İdealinin Doğuşu,* Kamer Yayınları, İstanbul 1992.

EL-ASKERİ, Cafer, *İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli*, (çev. Halit Özkan), Klasik Yayınları, İstanbul 2008.

ERDOĞAN, Cengiz, Halil*, Enver Paşa'nın Anıları 1881-1908,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6. Baskı, İstanbul Ocak 2012.

ERDOĞRU, Akif, Mehmet, *Osmanlı Tarihi (1299-1922),* İlya İzmir Yayınevi, 5. Baskı, Yayın № 310, İzmir 2014.

ERDOĞRU, Akif, Mehmet, *XII-XV Yüzyıllar Türkiye Tarihi Beylikler Dönemi,* İlya İzmir Yayınevi, 5. Baskı, İzmir Şubat 2014.

ERTEKİN, Gazi, Orhan, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'nin Çatallanan Yolları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik,* (ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınevi, Cilt 4, İstanbul, ss. 345-388.

ERTUNA, Hamdi, *1911-1912 Yılları Osmanlı-İtalya Savaşı ve Kolağası Mustafa Kemal,* Ataşe Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984.

ERTUNA, Hamdi, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912),* Genelkurmay Basımevi, Ankara 1981.

FEDAKÂR, Cengiz, *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı: Kırım'a Giden Yolda Anapa Kalesi (1781-1801),* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul Mart 2014.

GAFAROV, Vasif, "Brest-Litovsk Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası", *Kafkaslar Özel Sayısı – III,* Yeni Türkiye Yayınları, Sayı 73, Ankara Temmuz-Aralık 2015, ss. 215-228.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Galiçya Cephesi: 15. Kolordu Harekâtı,* Genelkurmay Basımevi, Ankara 2016.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi: Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı 1914-1918,* Genelkurmay Basımevi, Askeri Tarih Yayınları Seri № 3, Cilt 6, Ankara 1978.

GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları,* Maarif Matbaası, Bakü 1991.

GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları,* Varlık Yayınları, 2. Baskı, Sayı 355, İstanbul Temmuz 1955.

GÖKAY, Bülent, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923),* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

GÖRGÜLÜ, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1912, Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Harbi,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.

GÖRÜRYILMAZ, Mustafa, *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler,* Korza Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara 2009.

Harp Akademilerinin 120 Yılı – Şeref Dolu Yıllar, 1848-1968, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 1968.

HEYD, Uriel, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.

İMANOV, Vügar, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934), Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili,* Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2003.

İNAL, İbrahim, Halil, *Türklerin Tarihi,* Nokta Kitap Yayınları, İstanbul 2015.

İNAN, Arı, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, İmge Kitabevi, Ankara, 1997.

İSKENDEROV, Anar, "1918-20'lerde Türk-Müslüman Soykırımları", *Kafkas İslam Ordusu Beraber Yürüdük Biz Bu Yollarda: Hatıralar, Belgeler, Kanıtlar,* (ed. Nazım Alekberov), Çağ Yayınları, Bakü 2007, ss. 55-70.

İSMAYILOV, Zakir, *Azerbaycanlıların İkinci Dünya Savaşı'nda İştirakı*, Kızıl Şark Matbaası, Bakü 2000.

İZZET, Süleyman, *Büyük Harpte (1914-1918) On Beşinci Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri,* Askeri Matbaa, Sayı 44, İstanbul 1936.

KAFLI, Kadircan, *Şimali Kafkasya,* Vakit Matbaası, İstanbul 1942.

KARABEKİR, Kâzım, *Birinci Cihan Harbi'ne Nasıl Girdik?,* Emre Yayınları, Cilt 2, İstanbul 1995.

KARABEKİR, Kâzım, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu: Sarıkamış, Kars ve Ötesi,* Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı, Erzurum 1990.

KARABEKİR, Kâzım, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969.

KARABEKİR, Kâzım, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Partisi Erkânı,* Menteş Matbaası, İstanbul 1967.

KARAKÖSE, Nejdet, *Afrika Grupları Komutanı, Kafkas İslam Ordusu Komutanı, Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil): Enver Paşa'nın Kardeşi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.

KARAMAN, Erdal, "Azerbaycan'da Bir Türk Mezarı", *Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan'da Beraber Yürüdük Biz Bu Yollarda:* Hatıralar, Kanıtlar, Belgeler, (ed. Nazım Alakberov), Çağ Yayınları, Bakü 2007, s. 87-89.

KARASAPAN, Tevfik, Celal, *Libya, Trablusgarp, Bingazi ve Fizan,* Resimli Posta Matbaası, Ankara 1960.

KASIMLI, Musa, *Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945,* (çev. Ekber Necef), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.

KASIMLI, Musa, *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti: 1914-1918,* Adiloğlu Neşriyat, Bakü 2004.

KASIMOV, Elşen ve GULİYEV, Niyameddin, *Azerbaycan Tarihi 11. Sınıf Ders Vesaiti,* Talebe Kabulü Üzere Devlet Komisyonu: Şark-Garp Matbaa, Bakü 2018.

KAYA, Ali, Mehmet, *Türkiye'nin Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları: Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar,* İlya Yayınevi, 5. Baskı, Yayın № 307, İzmir Şubat 2014.

KEMALYERİ, Mucip, *Çanakkale Ruhu Nasıl Doğdu ve Azerbaycan Savaşı 1917-1918*, Baha Matbaası, İstanbul 1972.

KENGERLİ, Aliyeva, Aybeniz, Azerbaycan'da Romantik Türkçülük, (çev. Metin Özarslan), Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008.

KEYKURUN, Naki, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları (1905-1920)*, İlke Kitabevi Yayınları, Ankara 1998.

KILIÇDAROĞLU, Kemal, *Türkiye İktisat Kongresi, İstanbul 22-27 Kasım 1948*, DPT Yayınları, Ankara 1997.

KOCABAŞ, Süleyman, *Tarihte Türkler ve Almanlar,* Vatan Yayınları, İstanbul 1988.

KOÇAK, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945),* İletişim Yayıncılık, 1. Cilt, İstanbul 1996.

KURBANOV, Yarmehmetoğlu, Teyyup, *Yüz Talebe, Yüz Talih,* Şur Yayınları, Bakü 2018.

KURTCEPHE, İsrafil, *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916),* Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 4.

KUTLU, Tarık, Cemal, *1918-1921 Yıllarında Kuzey Kafkasya'daki Mücadelelerin Bilinmeyen Komutanı (Kâzım Kap),* Kafkasya Yazıları, İstanbul 1999.

LEVİ, Scott, *Türkler Ansiklopedisi: Orta Çağ Asya'sında Türkistan ve Turan,* Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 2, Ankara 2002.

MALRAUX, Andre, *Turan Yolu,* Çan Yayınları, İstanbul 1965.

MEHMETZADE, Bala, Mirza, *Milli Azerbaycan Harekâtı,* (haz. Ahmet Karaca), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, № 40, Ankara, 1991.

MUMCU, Uğur, *40'ların Cadı Kazanı,* Uğur Mumcu Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.

MUMCU, Uğur, *Kâzım Karabekir Anlatıyor,* Uğur Mumcu Araştırma ve Gazetecilik Vakfı Yayınları, 25. Baskı, Ankara 2009.

MUSAYEV, İsmayıl, *Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur Vilayetlerinde Siyasi Veziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti: 1917-1921,* Bakü Devlet Üniversitesi Yayınları, Bakü 1996.

NACİYEV, Elçin, "31 Mart (1918) Bakü Katliamı", *Türkiye'de Eğitimlerini Sürdüren Azerbaycanlı Genç Bilimadamları 1. Sempozyumu Bildirileri,* (ed. Vügar İmanov), Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul 9 Ocak 2005.

NAZIRLI, Şemistan, *Karhunlu Eşref Bey,* İlim ve Hayat, Bakü 1998.

NİYAZİ, Resneli, *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı,* Panama Yayınları: 281, 1. Baskı, Ankara Şubat 2017.

NUR, Rıza, *Moskova/Sakarya Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991.

OĞUZ, Burhan, *Yaşadıklarım, Dinlediklerim, Tarihi ve Toplumsal Anılar,* Simurg Yayınları, İstanbul 2000.

OK, Nizamettin, *Kafkas Seferimiz 1918: Bakü'nün Alınması ve Milli Meyhane,* Su Yayınları, İstanbul 1977.

ORAL, Atilla, *Nuri Killigil: Enver Paşa'nın Kardeşi*, Demkar Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2016.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfusu,* Timaş Yayınları, 16. Baskı, İstanbul 2017.

ÖNEN, Nizam, *İki Turan: Macaristan ve Türkiye'de Turancılık,* İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

ÖZDEMİR, Hikmet, *Üç Jön Türk'ün Ölümü: Talat-Enver-Cemal,* Remzi Kitabevi, 1. Baskı, İstanbul Eylül 2007.

ÖZDOĞAN, Göksu, Günay, *Turan'dan Bozkurt'a Tek Parti Döneminde Türkçülük 1931-1946,* (çev. İsmail Kaplan), İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

ÖZKES, İhsan, *Emevi Siyaseti: Dinin Saltanata Dönüşmesi,* Tekin Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2015.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990)*, Öncü Basımevi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Cilt 2, Ankara 2005.

PAQUET, Alfons, *Von-Brest Litovsk Zur Deutschen Novemberrelovution: Aus Den Tagebüchern Briefen und Aufzeichnungen,* (der. Winfried Baumgart,), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1971.

PEHLİVAN, İsmail, "Enver Paşa Alman Hayranı Mıydı?", *Tarih Tarih Almanakları,* (ed. Ahmet Özgür Türen ve İsmail Pehlivan), Paradigma Akademi Yayınları, Edirne 2014.

RESULZADE, Emin, Mehmet, *Asrımızın Siyavuş'u,* Gençlik Yayınları, Bakü 1991.

RESULZADE, Emin, Mehmet, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti,* Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları: 1, (haz. Yavuz Akpınar), İstanbul 1990.

SEYDİ, Süleyman, *Zor Yıllar 1939-1945, İkinci Dünya Savaşında Türkiye'de İngiliz-Alman Propaganda ve İstihbarat Savaşı*, Asil Yayınları, Ankara 11 Mayıs 2006.

SORGUN, Taylan, *Halil Paşa: İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet Dönemine Bitmeyen Savaş,* Kamer Yayınları, İstanbul 1997.

SORGUN, Taylan, *Kut'ül Amare Kahramanı Halil Paşa, Bitmeyen Savaş,* Kaynak Yayınları № 853, 7. Baskı, İstanbul Kasım 2016.

STODDARD, Philipp, *Teşkilat-Mahsusa,* (çev. Tansel Demirel), Arma Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1993.

SÜLEYMANOV, Manaf, *İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim,* Kanun Neşriyat, Bakü 2012.

SÜLEYMANOV, Mehman*, Azerbaycan'da Türk Şehitlikleri,* Harp Neşriyatı, Bakü 2000.

SÜLEYMANOV, Mehman, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan,* Harp Neşriyatı, Bakü 1999.

SÜLEYMANOV, Mehman, "Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'ın Bağımsızlığı Uğruna Mücadelesi", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* (ed. Mehmet Rıhtım ve Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2008.

SÜLEYMANOV, Mehman, "Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu, Hazırlığı ve Seferberlik Vaziyeti", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* (ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2008, ss. 227-287.

SÜLEYMANOV, Mehman, "Kafkas İslam Ordusu'nun Diğer Faaliyetleri ve Misyonun Sona Ermesi", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* (ed. Mehmet Rıhtım ve Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2008, ss. 357-392.

SÜLEYMANOV, Mehman, *Nuri Paşa,* Harp Neşriyatı, Bakü 2000.

SÜLEYMANOV, Mehman, *Nuri Paşa ve Silah Arkadaşları,* Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2014.

SÜRGEVİL, Sabri, ÖZGÜN, Cihan, ORTAÇ, Hilal ve PULLUKÇUOĞLU, Olcay, *Değişim Sürecinde Türkiye – II (1908-2010),* İlya İzmir Yayınevi, 5. Baskı, Yayın № 312, İzmir Mart 2014.

SWİETOCHOWSKİ, Tadeusz, *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identify in a Muslim Community,* Cambridge University Press, Cambridge 29 March 1985.

ŞAHİN, Mustafa, *Aşk Özgürlüktür: Şeyh Şamil,* Okuma Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2017.

ŞAKİR, Ziya, *Paşalar: Talat, Enver, Cemal,* Kaknüs Yayınları, İstanbul 2010.

ŞERİFLİ, Ali, Mehmet, *IX. Yüzyılın İkinci Yarısı - XI. Yüzyılda Azerbaycan Feodal Devletleri,* (haz. Ziya Bünyadov), Azerbaycan SSC İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Yayınları, Bakü 1978.

ŞİMŞİR, Bilal, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, 5. Baskı, İstanbul 2009.

ŞİMŞİR, Sebahattin, *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi,* IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul 2013.

ŞIVGIN, Hale, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri,* Atatürk Araştırma Merkezi, 1. Baskı, Ankara 2006.

TAKVUL, Ufuk, "Kafkasya İçin Türkiyat Araştırmalarının Önemi", *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri,* (haz. Yusuf Koç, Serdar Sağlam, Cahit Gelekçi), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 25-26 Mayıs 2006, ss. 187-202.

TUNAYA, Zafer, Tarık, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet dönemi*, İletişim Yayınları, Cilt 1, İstanbul 1998.

TURHAN, Kâmil, *Fedai Yakup Cemil,* Kod Yayıncılık İlya İzmir Yayınevi, İzmir 2013.

TÜRK, Fahri, *Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti 1871-1914. Krupp Firması, Mauser Tüfek Fabrikası, Alman Silah ve Cephane Fabrikaları,* IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2012.

TÜRKER, Rüştü, *Kafkas İslam Ordusu Bakü Yollarında, 5. Kafkas Piyade Fırkası,* Askeri Matbaa, İstanbul 1934.

ÜLKEN, Ziya, Hilmi, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,* Ülken Yayınları, İstanbul 2005.

ÜLKÜSAL, Müstecip, *Kırım Yolunda Bir Ömür – Hatıralar,* Kırım Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Genel Merkezi Yayınları, № 3, Ankara 1999.

YILMAZ, Reha, "Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* (ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2008, ss. 57-70.

YÜCEER, Nasır, "Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu,* (ed. Mehmet Rıhtım ve Mehman Süleymanov), Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2008, ss. 333-357.

WİTMANN, Robert ve KİNNEY, David, *Şeytan'ın Günlüğü: Alfred Rosenberg ve Üçüncü Reich'ın Çalınan Sırları,* (çev. Mete Doğruer), Epsilon Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2018.

YAKUPLU, Nesiman, *Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'da İzleri,* Nurlar Poligrafi Merkezi, Bakü 2012.

YAKUPLU, Nesiman, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi,* (çev. Tuncer Kırhan), Nergiz Matbaası, Ankara 2015.

YAMAUCHİ, Masayuki, *"Hoşnut Olamamış Adam: Enver Paşa, Türkiye'den Türkistan'a,* Bağlam Yayınları, İstanbul 1995.

YEŞİLOT, Okan, *Tagiyev,* Kaknüs Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2004.

YETKİN, Murat, *Meraklısı İçin Casusluk Kitabı,* (ed. Aslı Güneş), Doğan Kitap, 7. Baskı, İstanbul Kasım 2018.

YURDAKUL, Emin, Mehmet, *Türk Sazı,* Atlas Kitabevi, İstanbul 1979.

Talebe Kabulü Üzere Devlet Komisyonu, *Tarih Hazırlık Kitabı,* Abituriyent Yayınları, Bakü 2015.

MAKALELER

ALEKBEROV, Faik, "Turan Uygarlığı: Mitten Gerçekliğe Doğru", *Türk Yurdu Dergisi,* Cilt 36 (68), Sayı 344 (705), Ankara Nisan 2016, ss. 18-23.

ALİYEVA, Sevinç, "Dağıstan'ın Azerbaycan Türkleri", *Kafkaslar Özel Sayısı – X,* Yeni Türkiye Yayınları, 1. Baskı, Sayı 80, Ankara 2015, ss. 176-181.

ALİZADE, Ayna, "Azerbaycan'ın Tarihi ve Kültürel Değerlerinden Olan Lahıc Kasabası", *Irs: Geleneksel Sanatlar Dergisi*, 26 Aralık 2012, ss. 50-55.

ALKAN, Necmettin, "Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi XXXI*, İstanbul 2008, ss. 16-38;

ASKER, Ahmet, "Nazi Irk Tasnifinde Türkler ve Ortadoğu Halkları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* Cilt 12, Sayı 25, İzmir Güz 2012, ss. 79-99.

ATSIZ, Nihal, Hüseyin, "16 Devlet Masalı ve Uydurma Bayraklar", *Türkçü Dergi,* Sayı 9, İstanbul Mart-Nisan 2015, ss. 8-10.

ATSIZ, Nihal, Hüseyin, "Turancılık Romantik Bir Hayal Değildir", *Ötüken Dergisi,* Sayı 3, 22 Şubat 1968.

AYVAZOĞLU, Beşir, "Etyemez Türkçü: Hasan Ferit Cansever", *Türk Yurdu Dergisi,* Cilt 31 (63), Sayı 283 (644), Yıl 100, Ankara Mart 2011, ss. 40-50.

BAY, Abdullah, "Birinci Dünya Savaşı'nda Gürcü Lejyonu ve Faaliyetleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı 18, Trabzon 2015, ss. 75-92.

BUDAK, Mustafa, "Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu", *Kafkasya Araştırmaları Dergisi,* Sayı 4, İstanbul 1998, 61-105.

CİHANGİR, Erol, "Turancılığın Tarihi ve Siyasi Unsurları Üzerine Bazı Mülahazalar", *Türk Yurdu Dergisi,* Yıl Mart-Mayıs 1999, Sayı 139-141.

ÇOĞAL, Nejat, "Tarihi Türk-İslam Yürüyüşü", *Türk Yurdu Dergisi,* Cilt 35 (67) Sayı 332 (693), Yıl 104, Ankara Nisan 2015, ss. 33-36.

ÇOLAK, Mustafa, "Osmanlı-Alman Rekabeti Çerçevesinde Kafkas Müslümanlarının Bağımsızlığı ve Bakü Meselesi (1917-1918)", *History Studies: Internatiıonal Journal of History,* Ocak 2014, ss. 27-44.

DURAN, Alev ve ORHUN, Çalık, Fatma, "Macarlar, Macaristan ve Turancılık", *History Studies,* Cilt 2, Sayı 11, Nisan 2019, ss. 557-571.

GAFAROV, Vasıf, "Birinci Dünya Savaşı'nın Sonunda Kafkasya'da Osmanlı-Almanya Çatışması ve Osmanlı-Alman Protokolü (23 Eylül 1918)", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Sayı 2, Aralık 2017, ss. 99-144.

"Geçen Yıl: Siyaset ve Askerlik Yılı", *Türk Yurdu Dergisi,* Sayı 129, 1 Mart 1917.

GÜRSOY, Altuniş, Belkıs, "Şehnamede Türkler", *Türk Yurdu Dergisi,* Sayı 292, Cilt 31, Aralık 2011.

HACIYEV, İsmail, "XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan'a Yönelik Ermeni İddiaları ve Yapılan Katliamlar (Rus Belgeleri Işığında)", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi,* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi SBE Yayınları, Cilt 18, Sayı 40, Güz 2017, ss. 157-170.

HACIYEV, İsmail, "Azerbaycan Atabeyler Devleti ve Nahçıvan", *Tefekkür Dergisi,* № 3, 2016, ss. 42-54.

KADIOĞLU, Muhsin, "İspanyolların ve Katalanların Dünyanın En Büyük Dört Denizcisi Arasında Gösterdiği Türkler", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi,* Cilt 52, Sayı 308, İstanbul Ağustos 2012, ss. 29-35.

KARAER, İbrahim, "İlk Dönem Türk Yurdu'nda Dış Türkler ve Türkçülük (1911-1918): IV. Bölüm", *Türk Yurdu Dergisi,* Cilt 36 (68), Sayı 344 (705), Yıl 105, Ankara Nisan 2016, ss. 48-55.

KARAKAŞ, Nuri, "Sina-Filistin Cephesinde Britanya Ordusu: Teşkilat ve Kadro", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* Cilt 18, Sayı 1, İzmir 2013.

KARAKÖSE, Nejdet, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trablusgarp Cephesi ve Afrika Grupları Komutanı Nuri Paşa (Killigil)", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Sayı 6, 2011, ss. 251-282.

KARAUZ, Yücel, "Yaşanan Siyasi Gelişmeler Işığında Kafkas İslam Ordusu Harekâtı", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi,* Cilt 54, Sayı 320, Ağustos 2013, ss. 52-60.

KARDAŞ, Rıza, "Ziya Gökalp Milliyetçilik Anlayışından Atatürk'ün Millet Anlayışına Doğru", *Türk Kültürü Dergisi,* Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, Sayı 219, ss. 219-228.

KAVREVİŞVİLİ, Roin, "Gürcistan Kralı IV. David Ağmaşenebeli'nin Tarihçisi Tarafından (XII. Y.Y.) Selçuklular Hakkında Verilen Bilgiler", *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu (27-30 Eylül 2010, Kayseri),* Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmalar Merkezi, Kayseri 2010, ss. 20-25.

KILIÇ, Selda, "Kafkasya'ya Dair (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi,* Cilt 34, Sayı 58, 2015, ss. 687-714.

KILIÇ, Sezen, "Limon von Sanders'in Çanakkale Savaşları ile İlgili Bazı İddiaları", *Akademik Bakış Dergisi,* Sayı 14, Yaz 2014, ss. 1-19.

KORKMAZ, Ender, "Trablusgarp 1911", *Türkiye Günlüğü Dergisi,* Sayı 125, Ankara Kış 2016, ss. 108-111.

KÖPRÜLÜZADE Mehmet Fuat, "Türklük, İslamlık, Osmanlılık", *Türk Yurdu Dergisi,* Yıl 2, Sayı 45, 7 Ağustos 1913.

ÖZBERK, Mehmet, "Moskova: Rus Edebiyatının Başkenti", *International Journal of Social Sciences and Education Research,* 1 (3), 2015, ss. 824-832.

ÖZCAN, Ömer, "Azerbaycan'da Aşurovlar Ailesi Tarihi", *Türk Yurdu Dergisi,* Cilt 35 (67), Sayı 338 (699), Yıl 104, Ankara Ekim 2015, ss. 82-83.

RÜSTEMHANLI, Tenzile, "Türkiye ile Azerbaycan'ın Ortak Kültür İlişkilerinin Bölgesel Boyutu", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi,* Sayı 300, Cilt 50, İstanbul Aralık 2011, ss. 102-103.

TAŞKIRAN, Cemalettin, "Uluslararası İlişkiler Açısından Ermeni Meselesinin Durumu", *Türk Yurdu Dergisi,* Cilt 35 (67) Sayı 332 (693), Yıl 104, ss. 45-49, Ankara Nisan 2015.

TURAN, Büreyde, "Orta Avrupa'nın Yalnız Ülkesi Macaristan'da Turancılık", *Türkçü Dergi,* Yıldız Matbaacılık, Sayı 3, İstanbul Kasım-Aralık 2011, ss. 17-21.

TURAN, Şerafettin, "Rodos ve On İki Ada'nın Türk Hakimiyetinden Çıkışı", *Belleten Dergisi,* Cilt 29, Sayı 113, 1965, ss. 77-119.

TÜRK, Fahri, "Azerbaycan ve Orta Asya'da Değişim Sürecinde Ortaya Çıkan Turancı Siyasi Hareketler (1989-2007)", *Bilig,* Sayı 51, Güz 2009, ss. 205-230.

TÜRK, Fahri, Enver Paşa'nın Naaşının Tacikistan'dan Türkiye'ye Getirilişinin Türk Basınında Yansımaları, *Akademik Bakış Dergisi,* Cilt 9, Sayı 17, 04 Kasım 2015, ss. 71-89.

TÜRK, Fahri, "Nuri Paşa'nın (Killigil) Biyografisi: Bir Sanayici ve Turancının Ölümü", *Türk Tarih Kurumu, Kırkambar 2013,* Cilt 1, Ankara 2016, ss. 260-295.

TÜRK, Fahri ve KAYA, Emirhan, "Kaf Dağı'nın Eteğinde Bir Alman Kolonisi: Kars Almanları", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt 21, Sayı 2, Ankara 2019, ss. 683-713.

ÜNAL, Ertan, "02 Mart 1949'da İstanbul'u Sarsan Patlama İhmal mi Sabotaj mı?", *Popüler Tarih Dergisi,* İstanbul Mart 2003, ss. 54-66.

VURGUN, Yalçın, "Osmanlı Devleti İçin Bolşevik İhtilali Neyi İfade Ediyordu?", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD),* Yıl 13, Sayı 26, Güz 2017, ss. 4-36.

YAVUZ, Nurcan, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi,* Sayı 28, Cilt 17, Ankara 2005, ss. 207-232.

YILMAZ, Mustafa, "Milli Şef: İsmet İnönü", *Türk Yurdu Dergisi,* Cilt 35 (67), Sayı 333 (694), 104. Yıl, Ankara Mayıs 2015, ss. 49-51.

YILMAZ, Reha, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi (OAKAD),* Cilt 3, Sayı 6, 2008, ss. 137-160.

YURDAKUL, Emin, Mehmet, "Irkımın Türküsü", *Türkçü Dergi,* Sayı 1, Antalya Temmuz-Ağustos 2011.

Gazete ve Arşivler

AFŞAR, Ali, Yusuf, "Bakü'süz Azerbaycan Yahut Sönmüş Ümitlerin Çırağı: Nuri Paşa", *Tezatlar Gazetesi,* 27 Ağustos 2013.

ALEKBEROV, Fuat, "Nuri Paşa 'Gökten İnmiş Bir Melek' Gibi Ad Kazanmıştı", *Olaylar Gazetesi,* 14 Eylül 2018.

ALİYEV, Alhanoğlu, Ziyathan, "Genceli Ressamın Nuri Paşa Sevgisi: Bir Eserin Tarihçesi", *Medeniyet Gazetesi,* 15 Eylül 2017.

AYYET, Ahmet, "Azerbaycan Sevdalı Nuri Paşa", *Şark Gazetesi,* 5 Eylül 2013.

"Azerbaycan'ın Müstakil Devlet İlan Edilmesi Hakkında Azerbaycan Milli Konseyi'nin Kararı", *Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümet Kanun ve Binagüzarlıkları Mecmuası,* № 1, Bakü 1919.

"Bakü'nün Çöküşü", *Azerbaycan Gazetesi,* Bulatov sokağı 26 - Gence, 15 Eylül 1918, № 1.

BİNATLI, Bora, İsmet, "Nuri Paşa", *Edebiyat Gazetesi,* Bakü, Sayı 1, 28 Mayıs 2010.

"Dün Sütlüce'de Korkunç Bir İnfilak Oldu", *Hürriyet Gazetesi,* İstanbul Perşembe 3 Mart 1949, Sayı 1, № 304.

DİLGEM, Ahmet, "Yahudiler Bakü'nün Halaskarını Nasıl Öldürdü?", *Türkistan Gazetesi,* Bakü 14-20 Eylül 2014.

ELTÜRK, Elnur (Hüseynov), "Nuri Paşa'nın Kendi Atını Bağışladığı Koçu Adil Kimdir?", *Türkistan Gazetesi,* 25-31 Mayıs 2014.

ERTUĞRUL, "Ellerine Sağlık, Nuri Paşa!", *Kaspi Gazetesi,* Bakü 14 Eylül 2010.

HACIBEYLİ, Üzeyir, "Nuri Paşa Hazretleri Şerefine Büyük Bir Ziyafet", *Azerbaycan Gazetesi*, Salı 12 Kasım 1918, Sayı 37.

HASANZADE, Neriman, "Nuri Paşa", *Azerbaycan Gazetesi,* 2010, Sayı 2.

HAŞİMLİ, Parviz, "Dedem Azerbaycan'da Şehit Oldu", *Bizim Yol Gazetesi* Bakü, 11 Mayıs 2012.

İSMAYILKIZI, Huraman, "Tarihimizin Şanlı Sayfası: Türkiye'nin Bakü Büyükelçiliğinin Medeniyet Merkezinin Baş Salonuna Nuri Paşa'nın Adı Verildi", *İki Sahil Gazetesi,* 16 Eylül 2011.

İSMAYILOV, Cavit, "Nuri Paşa'nın Ödüllendirdiği Şarurlu Tagi", *Türkistan Gazetesi,* 12-18 Nisan 2015.

"İstanbul'u Sarsan Müthiş İnfilak", *Yeni Sabah Gazetesi,* İstanbul Perşembe 3 Mart 1949, Yıl 11, № 3569.

KASIMOV, Ramiz, "Devletçiliğimizin, Müstakilliğimizin Remzi: Azerbaycan Bayrağı", *İki Sahil Gazetesi,* 9 Kasım 2016.

MEHMETOVA, Yegâne, "Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu", *Zaman Gazetesi,* 10 Eylül 2010.

MİRZA, Ervin, "İstiklale Beraber Zafer", *Ekspres Gazetesi,* 15-17 Eylül 2018, № 3.

MUHARREMOV, Vahit, "Nuri Paşa'dan Hatıra Kalan Mağlup Edilmezlik Sembolü: Geme", *Azerbaycan Ordusu Gazetesi,* 12 Eylül 2012.

MUSAKIZI, Lale, "Gençlere Örnek: Bakü'nün Fatihi", *Kaspi Gazetesi,* Bakü 12 Eylül 2014.

"Neriman Hasanzade'nin 'Nuri Paşa' Eseri Ankara'da Yayımlandı", *Ses Gazetesi,* 01 Ekim 2009.

NURİ, Elmin, "Nuri Paşa Hakkında İlginç Bilgiler", *Türkistan Gazetesi,* 19-25 Eylül 2017.

"Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası", *Milli Savunma Bakanlığı Arşivi,* (akt. Nejdet Karaköse).

"Nuri Paşa ile Bağlı Bilmediklerimiz: Bu Kahraman Halaskar Kimdir?", *Olaylar Gazetesi,* 21 Eylül 2018, № 163 (4521).

"Nuri Paşa'nın Mektup Defteri", *Kâzım Orbay Arşivi,* (akt. Nejdet Karaköse, *a.g.e,* s. 361-372; 375); 27 Aralık 1938, 12 Mayıs 1939, 20 Ekim 1940 ve 4 Aralık 1941 tarihli mektuplar.

ÖZKAN, Cengiz ve SEZGİN, Ümit, "Enver Paşa ve Sürgün Sultan", *Hürriyet Gazetesi,* Sayı 2, Pazar 04 Ağustos 1996.

RESULZADE, Emin, Mehmet, "Cumhuriyetten Cumhuriyete Fark Var", *Açık Söz Gazetesi,* (akt. Nesiman Yakuplu, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi,* çev: Tuncer Kırhan, Nergiz Matbaası, Ankara 2015, s. 413), № 426, 17-30 Mart 1917.

RIZALI, Resmiye, "Ellerine Sağlık, Nuri Paşa!": Bakü Sokakları Onu Böyle Alkışlıyordu", *Azerbaycan Gazetesi,* 30 Mayıs 2008.

"Sabık İtalya Başvekilinin (Giolitti) Çok Mühim Hatıratı (Trablusgarp'ı nasıl aldık?)", *Zaman Gazetesi,* Sayı 10, 06 Ağustos 1935.

SEYFETTİNKIZI, Gemer, "Bu Saati Cafer Cabbarlı'ya Nuri Paşa Bağışladı", *Bizim Yol Gazetesi,* 09 Haziran 2018.

SULTAN, Rıfat, "Nuri Paşa'nın Hizmetlerini Kimse İnkâr Edemez", *Halk Cephesi Gazetesi,* 18 Nisan 2013.

SULTAN, Rıfat, "Nuri Paşa'yı Tanıyalım ve Helallik Alalım", *Halk Cephesi Gazetesi,* 02 Nisan 2013.

SÜLEYMANOV, Mehman, "Azerbaycan'ın ve Türk Dünyası'nın Tarihinde Şerefli İmza: Nuri Paşa", *525'inci Gazete,* 07 Eylül 2018.

SÜLEYMANOV, Mehman, "Nuru Paşa Daim Hatırlanıyor", *Azerbaycan Ordusu Gazetesi,* Bakü, 13 Eylül 2017, s. 5.

"Sütlüce'deki Büyük İnfilak Faciası", *Cumhuriyet Gazetesi,* Sayı 8321, Yıl 25, İstanbul Perşembe 3 Mart 1949.

ŞAHVERDİYEV, Cavit, "Bakü'nün Fatihi Nuri Paşa", *Azerbaycan Halk Cephesi Gazetesi,* Bakü 29 Ağustos 2013.

ŞİRİNOVA, Arzu, "Nuri Paşa: Büyük Türk Birliğini Koruyan Kişi", *Halk Cephesi,* 12 Eylül 2013.

"Türk-Alman Dostluk Anlaşması Dün Hariciye Vekâletinde İmza Edildi", *Ulus Gazetesi,* Ankara Perşembe 19 Haziran 1941.

"Türk-Alman Dostluk Paktı İmzalandı", *Cumhuriyet Gazetesi,* Sayı 6057, Yıl 18, İstanbul Perşembe 19 Haziran 1941.

"Türk-Alman Muahedesi Meclis'te Kabul Edildi", *Vakit Gazetesi,* Sayı 8421, Yıl 24, Perşembe 26 Haziran 1941.

YAKUPLU, Nesiman, "29 Yaşlı Hilaskar Nuri Paşa", *Azadlık Gazetesi,* 14 Eylül 2010.

YAKUPLU, Nesiman, "Kafkas İslam Ordusu, Nuri Paşa'nın Fedakârlığı, Bakü'nün Kurtuluşu", *525'inci Gazete,* 13 Eylül 2018, № 157.

Tezler

ÇOLAK, Mustafa, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğunun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Siyaseti (1914-1918),* (On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 1999.

DOKUYAN, Sabit, *İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türk-Alman İlişkileri ve Bu Sürece Milliyetçi-Turancı Görüşlerin Etkileri,* (Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri Ocak 2009.

KARAKÖSE, Nejdet, *Askeri, Siyasi ve Silah Sanayici Kişiliği ile Nuri Paşa (Killigil),* (Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmış Doktora Tezi), İzmir 2010.

SADIKOV, Ramin, *Şubat Devriminden Sonra Rusya'da İktidar Mücadelesi Ekim Devrimine Giden Yol,* (Azerbaycan Öğretmenler Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Şeki 2003.

YÜCEER, Saime, *Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri 1919-1923,* (Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi), Ankara 1995.

Ansiklopediler

Türkiye Diyanet Vakfı, *İslam Ansiklopedisi,* TDV Yayınları, Cilt 21, İstanbul 2000.

Türkiye Diyanet Vakfı, *İslam Ansiklopedisi,* TDV Yayınları, Cilt 29, 1. Baskı, Ankara 2004.

MEHMETZADE, Mirza Bala, "Gürcistan", *MEB İslam Ansiklopedisi, Cilt 4,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.

İnternet Kaynakları

AĞAYEV, Vakıf, "Sadıkzade Ümmugülsüm Abdülaziz Kızı", Novhanı ve Novhanılılar,*http://novxanililar.narod.ru/index/ummugulsum_sadiqzad/0-123,* (03.07.2019).

AHMADOVA, Ayten, "Azerbaycan-Osmanlı Muhabbeti: Azerbaycan Cumhuriyet Devri", Kim Vekil, 22 Nisan 2018, *http://kimvekil.com/haber_1587_azerbaycan-cumhuriyet-devri-&-draytan-ahmadova.html,* (29.08.2019).

AKARSULAR, Ayhan, Süleyman, "Kafkasya'nın Coğrafi ve Etnik Yapısı", Bilim Dili: Arkeoloji Tarih, 06 Ağustos 2017, *https://bilimdili.com/arkeotarih/tarih-tarih/kafkasyanin-cografi-etnik-yapisi/,* (13.06.2019).

AKSOY, Alper, "Nuri Paşa'nın Gönül Yarası", Enpolitik, 27 Ekim 2016, *http://www.enpolitik.com/kose-yazisi/511/nuri-pasanin-gonul-yarasi.html,* (02.07.2019).

ALKAN, Necmettin, "Wilhelm Colmar von der Goltz (1843-1916)", Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, *https://islamansiklopedisi.org.tr/goltz-wilhelm-colmar-von-der,* (07.07.2019).

ANS TV Kanalı, *Afet Telmankızı'nın Filmi: Nuru Paşa Belgeseli,* 11 Haziran 2016, https://www.youtube.com/watch?v=ND0Qrq1kwWE, (02.07.2019).

AYVAZLI, Elşat, "Annem Fabrikadan Çıktıktan İki Dakika Sonra Patlama Oldu, Nuri Paşa'nın Cesedi Bulunamadı", Modern Enformasyon Acenteliği, 04 Aralık 2014, *https://modern.az/articles/68377/1/,* (30.05.2019).

AYVAZLI, Elşat, *Enver Paşa'nın Torunu (Osman Mayatepek): Desem ki, Nuri Paşa Afrika'da Öldürüldü, Etraf Karışırdı,* Modern Enformasyon Acenteliği, 05 Aralık 2014, https://modern.az/az/news/68418, (30.05.2018).

Azatlık Radyosu, *Parlamento Seçimleri Bu Tarihte Gerçekleşecektir,* 5 Aralık 2019, https://www.azadliq.org/a/milli-meclis-secki/30302794.html, (29.12.2019).

Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti: Arazi,* 2018, http://axc.preslib.az/az/page/c5btzNa7MF, (08.07.2019).

Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti: Hükümet*, 2018, http://axc.preslib.az/az/page/c5btzNa7MF, (08.07.2019).

Azerbaycan Filmleri Kanalı, *Kaçak Nebi (Kanlı Zemi) 1985*, 25 Kasım 2017, https://www.youtube.com/watch?v=1pLaVS8KC-4, (09.06.2019).

BABAOĞLU, Samir, "Mecra: Nazi Almanya'sının Müslüman Lejyonları", Gzt, 06 Aralık 2018, *https://www.gzt.com/mecra/nazi-almanyasinin-musluman-lejyonlari-3467786,* (13.05.2019).

BARDAKÇI, Murat, "İşte Atatürk'ün Evlenmek İstediği Osmanlı Sultanı", Hürriyet, 18 Ocak 2006, *http://www.hurriyet.com.tr/gundem/iste-ataturk-un-evlenmek-istedigi-osmanli-sultani-3802698,* (17.05.2019).

BAYRAMOVA, Pervane ve FERHATOĞLU, Taptık, "Bakü'nün Kurtuluşunun 100'üncü Yılı Münasebetiyle Askeri Tören Yapıldı", Amerika'nın Sesi, 15 Eylül 2018, *https://www.amerikaninsesi.org/a/herbi-parad/4572998.html,* (30.05.2019).

BOLAT, Kasım, "İstanbul'un Kapısı, Türklerin Son Umudu: 1912 Çatalca", İstanbul Tarih Derneği, 31 Ağustos 2016, *http://www.istanbultarih.com/makale/istanbul-un-kapisi--turklerin-son-umudu-1912catalca.html,* (18.06.2019).

BOZDAĞ, Mutlu, Abidin, "Nuri Killigil Paşa'nın Mezarı Onarıldı", 28 Eylül 2016, *https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/nuri-killigil-pasanin-mezari-onarildi/654675#,* (15.06.2019).

BROGAN, Olwen ve WİLSON, Roger, "Tripolitania", Oxford Research Dictionary, *https://oxfordre.com/classics/view/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-6568,* (13.07.2019).

CUNNINGHAM, John, "Iraqi Statesman: Nuri as-Said", Encyclopedia Britannica, *https://www.britannica.com/biography/Nuri-as-Said,* (15.06.2018).

DÖNMEZ, Fatih, "Kurtuluş Savaşı'nın Provası: Trablusgarp Savaşı ve Subaylarımız", Gazete Bilkent, 16 Mayıs 2017, *http://www.gazetebilkent.com/2017/05/16/kurtulus-savasinin-provasi-trablusgarp-savasi-ve-subaylarimiz/,* (29.09.2018).

DUYGUN, Ramiz, *Bayrak Halaskârı,* (ses. Nicat Aliyev), Nicat Aliyev Kanalı, 10 Eylül 2018, https://www.youtube.com/watch?v=anUHUUQffb0, (02.07.2019).

Dünya Bülteni, *İttihat ve Terakki'nin Anıtkabri: Abide-i Hürriyet*, 22 Temmuz 2012, https://www.dunyabulteni.net/tarihten-olaylar/ittihat-ve-terakkinin-anitkabri-abide-i-hurriyet-h219742.html, (25.11.2019).

Dünya Petrol Sanayisi Tarihinde İlk Kez Azerbaycan'da Gerçekleşmiş Olayların Kısa Listesi, http://www.azerbaijans.com/content_781_tr.html, (20.06.2019).

EFENDİ, Vasıf, "Nuru Paşa Gözümüzün Nurudur", Kafkasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 06 Şubat 2017, *https://kafkassam.com/nuru-pasa-gozumuzun-nurudur.html,* (04.01.2018).

EFENDİYEV, Pinhan, "Tiflis Müslüman Emirliği - Azerbaycan Devleti", Ziya Enformasyon Merkezi, 16 Ocak 2019, *http://zim.az/tiflis/2317-tiflis-mslman-mirliyi-azrbaycan-dvlti.html,* (09.07.2019).

ELİÇALIŞKAN, Murat, "Kayseri - İsminin Anlamı", Coğrafya Dünyası 2007-2014, *http://www.cografya.gen.tr/tr/kayseri/anlami.html,* (31.05.2019).

Glosbe Sözlük, *Korgeneral,* https://tr.glosbe.com/tr/az/korgeneral, (25.05.2019).

GÜNER, Tahsin ve TATTERSALL, Aynur, "Ermeni Soykırımı Bir Masaldır", Hürriyet, 27 Ocak 2014, *http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ermeni-soykirimi-bir-masaldir-25662033,* (26.06.2019).

HACIYEV, Rauf, "Gence'de Nuri Paşa'nın Büstünün Açılışı Oldu", 30 Haziran 2018, *https://azertag.az/xeber/Gencede_Nuru_pasanin_bustunun_achilisi_olub-1176063,* (29.05.2019).

HALİLOV, Zabit, "Nuri Paşa Adına Kütüphane", Respublika Gazetesi, 31 Ekim 2017, *http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=561371&pno=1&lang=az,* (30.05.2019).

HÜR, Ayşe, "En Büyük Osmanlı Mezarlığı: Yemen", 29 Mart 2015, *http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ayse-hur/en-buyuk-osmanli-mezarligi-yemen-1323393/,* (29.09.2018).

İstanbul'un Sırları, *1949 Yılında Vefat Eden 28 Şehidimizin Hikâyesi,* 15 Kasım 2017, https://www.istanbulunsirlari.net/1949-yilinda-vefat-eden-28-sehidimizin-hikâyesi/, (26.05.2019).

İşte Hayat İpek Yolu Kanalı, *Son Osmanlı Nevruz Dede,* 18 Nisan 2007, https://www.youtube.com/watch?v=HZlrToRDoBk, (01.07.2019).

Kanal 13, *Bakü'de Nuri Paşa'ya Abide Koyuldu: Bu Ülkeyi Kuran Kişileri Yaşatıyoruz,* 17 Eylül 2018, https://www.youtube.com/watch?v=apTLoI4YQwY, (30.05.2018).

Kanal 13, "*Ermenileri Üstümüze Nuri Paşa Kaldırdı" Diyen Aras Alizade'nin Milletvekili Mazbatası Geri Alınmalı*, 08 Şubat 2017, https://www.youtube.com/watch?v=d5dfJkTINGI, (30.05.2019).

KUTLU, Murat, "Bekir Ağa Bölüğü ve Karakolhaneler", Gerçek Hayat, 12 Aralık 2016, *http://www.gercekhayat.com.tr/yazarlar/bekiraga-bolugu-ve-karakolhaneler/,* (27.06.2019).

MAXİM, Mihail, "Kili", Türkiye Diyanet Vakfı Diyanet Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/kili, (06.04.2019).

MEMMEDLİ, Pervane, "Azerbaycan'da Alman Yerleşim Yerleri", 7 Haziran 2018, Türkçenin Dirilişi, https://www.turkcenindirilisi.com/turktarihi/azerbaycan-da-alman-yerlesim-yerleri-doc-dr-pervana-memmedli-h95261.html, (25.05.2019).

Modern Enformasyon Acenteliği, Azerbaycan Türkçülüğü İdeası, 28 Temmuz 2012, *https://modern.az/articles/26966/1/,* (03.07.2019).

MURATOĞLU, Abdullah, "İzdüşüm", Yeni Şafak Gazetesi, Pazar 19 Mart 2006, *https://www.yenisafak.com/arsiv/2006/mart/19/izdusum.html (*16.05.2019).

Online Haber Acenteliği, *İlham Tumas'la 40 Dakika: Nuri Paşa Bakü'nün Kurtuluşu için Altın mı İstedi?*, 8 Şubat 2017, https://www.youtube.com/watch?v=-KDMZjxaaXY, (30.05.2019).

ORAK, Bayram, "Dilde Fikirde, İşte Birlik (Gaspıralı ve Türkistan)", Kardeş Edebiyatlar, Sayı 26, s. 8-14, *http://www.ismailgaspirali.org/yazilar/snagayev.htm,* (24.05.2019).

Osmanlı Tarihi Resimleri, *Osmanlı Harbiye Nazırları,* 31 Aralık 2014, *http://osmanlitarihiresimleri.blogspot.com/2014/12/osmanl-harbiye-nazrlar.html,* (18.06.2019).

ÖZEL, Derya, "Sönmeyen Ateşin Şehri: Bakü", Posta, 11 Kasım 2014, *https://www.posta.com.tr/yazarlar/derya-ozel/sonmeyen-atesin-sehri-baku-252412,* (16.06.2019).

Özçekim İçerik Platformu, *Türk Askerinin Feslerine Yazılan Türkü,* 17 Şubat 2018, *http://ozcekim.com.tr/diger/muzik/turk-askerinin-feslerine-yazilan-turku-laleler-turkusunu-hic-boyle-dinlemis-miydiniz/,* (02.07.2019).

SAYDAM, Barış, "Faruk Kenç", Türk Sineması Araştırmaları, *http://www.tsa.org.tr/tr/kisi/kisibio/118/faruk-kenc,* (16.05.2019).

Soykırım Tanıma Çalışma Grubu, *Suçluya Saygı, Enver Paşa (İsmail Enver Bey),* http://www.aga-online.org/worship/enver-pasha.php?locale=tr., (26.06.2019).

TAN, Nail, "Azerbaycan Fatihi Nuri Killigil Paşa'yla İlgili Şiir Kitabı", Kastamonu Gazetesi, 9 Mart 2018,*http://www.kastamonugazetesi.com.tr/2018-yilinda-turk-dunyasinda-anilacak-sair-yazarsanatci-ve-bilim-insanlari-i-3-2-2-2-2-2/,* (30.05.2018).

TDV İslam Ansiklopedisi, *Kayser,* https://islamansiklopedisi.org.tr/kayser, (31.05.2019).

TEPE, Cüneyt, "Birinci Dünya Savaşı'nda İtalya Diplomasi Politikası", İstanbul Tarih, 02 Eylül 2016, *http://www.istanbultarih.com/makale/1-dunya-savasi-nda-italya-diplomasi-politikasi.html,*(25.06.2019).

TURAN, Anar, "Yakup Mahmudov: İsterdim ki, Kardeşlik Anıtı Koyulsun", Halk Gazetesi, 27 Mayıs 2018, *http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000592990,* (30.05.2019).

Turismo Lyon, *La Seda,* http://www.turismolyon.com/seda-lyon.html, (24.06.2019).

Türk Bilimi*, Halil (Kut) Paşa (1882-1957), Kut-ül Ammare Zaferi (29 Nisan 1916),* 19 Ocak 2011, http://www.turkbilimi.com/halil-kut-pasa-1882-1957kutul-ammare-zaferi-29-nisan-1916/, (20.08.2019).

Türkçe Sözlükler, *Papak Kelime Anlamı,* https://www.turkcesozlukler.com/papak-nedir-ne-demek, (30.06.2019).

Türkiye Cumhurbaşkanlığı, *Süleyman Demirel: Nisan Ayı Faaliyetleri,* 2 Mayıs 2000, https://tccb.gov.tr/basin-aciklamalari-suleyman-demirel/1717/4040/nisan-ayi-faaliyetleri, (21.05.2019).

Türkiye Ünlüleri İnternet Ansiklopedisi, *Biyografi: Mehmet Kâzım Orbay,* 28 Temmuz 2015, http://www.biyografya.com/biyografi/6285, (16.05.2019).

TÜRKSOY, Seyfullah, "İlham Askeroğlu: Laleler, Nuri Paşa ve Kahraman Askerleri", 25 Haziran 2007, *https://www.youtube.com/watch?v=2IMArjMMhwY,* (02.09.2019).

UYAR, Mehmet, "Türk ve İslam Tarihinin İncisi: Dağıstan", Mecra, 19 Şubat 2019, *https://www.gzt.com/mecra/islamin-ve-turk-tarihinin-incisi-dagistan-3487028,* (16.06.2019).

Üsküdar Çevresi, *"Tarihin Unuttuğu Kahraman: Nuri Paşa",* Çarşamba 04 Aralık 2013, https://www.uskudarcevresi.com/2013/12/tarihin-unuttugu-kahraman-nuri-pasa.html, (29.05.2019).

Tarihi Olaylar, *Moğol İstilası,* https://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/mogol-istilasi-915, (22.08.2019).

YALÇIN, Soner, "Bir Unutulan İsim: Nuri Killigil", Sözcü Gazetesi, 08 Mayıs 2016, *https://www.sozcu.com.tr/2016/yazarlar/soner-yalcin/bir unu%C2%ADtu%C2%ADlan-isim-nuri killigil-1220687/,* (26.05.2019).

YASA, Işıl, "Tarihsel Açıdan Kuzey Kafkasya", Bilge İnsanlar Stratejik Araştırmalar Merkezi, 26 Haziran 2008, *http://www.bilgesam.org/incele/998/-tarihsel-acidan-kuzey-kafkasya/,* (18.06.2019).

Yeni Çağ Gazetesi, *Nuri Paşa'nın Cenaze Namazı 67 Yıl Sonra Kılındı,* 29 Eylül 2016, https://www.yenicaggazetesi.com.tr/nuri-pasanin-cenaze-namazi-67-yil-sonra-kilindi-147104h.htm, (13.05.2019).

Yeni Sabah Gazetesi, Cuma 04 Mart 1949, Yıl 11, № 3570, İstanbul, *http://gazeteler.ankara.edu.tr/dergiler/68/1700/25785.pdf,* (27.05.2019).

Yeni Şafak, *Sürre Alayı,* 03.06.2018, https://www.yenisafak.com/ramazan/surre-alayi-2737635, (26.05.2019).

YETGİN, Ramazan, "I. ve II. Balkan Savaşı", Benim Hocam Kanalı, 02 Şubat 2017, *https://www.youtube.com/watch?v=RsfA-Rrqr9c,* (26.09.2018).

Mülakatlar ve Ses Kayıtları

CAFERSOY Nazım ile 25 Aralık 2018 tarihinde saat 16.00-17.50 arasında Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Türk Dünyası İşletme Fakültesi binasında gerçekleştirilen görüşme (ses kaydı 1: 48 dk. 38 sn)

KASIMLI Musa ile 6 Şubat 2019 tarihinde saat 14.30-16.00 arasında Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Merkez Binasında gerçekleştirilen görüşme (ses kaydı 1: 22 dk. 07 sn; ses kaydı 2: 1 sa. 01 dk 55 sn)